

ND = 15774

KOE: 15643

ΠΑΝΤΕΙΟ ΠΑΝΕΠΙΣΤΗΜΙΟ ΚΟΙΝΩΝΙΚΩΝ ΚΑΙ
ΠΟΛΙΤΙΚΩΝ ΕΠΙΣΤΗΜΩΝ

Τμήμα Κοινωνιολογίας

Οι οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο

Τοπικότητα και πολιτική ένταξη

Διδακτορική διατριβή

Βαγγέλης Τζούκας

Υπότροφος του ΙΚΥ

Τριμελής Επιτροπή
Επιβλέπων καθηγητής: Ν. Κοταρίδης, Επίκουρος Καθηγητής
Π. Λέκκας, Αναπληρωτής Καθηγητής
Ν. Θεοτοκάς, Επίκουρος Καθηγητής

Αθήνα
2003

ΟΙ ΟΠΛΑΡΧΗΓΟΙ ΤΟΥ ΕΔΕΣ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ. ΤΟΠΙΚΟΤΗΤΑ ΚΑΙ ΠΟΛΙΤΙΚΗ ΕΝΤΑΞΗ.

ΠΕΡΙΕΧΟΜΕΝΑ

ΕΙΣΑΓΩΓΗ σ. 3

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ: ΚΑΤΟΧΗ, ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΙΕΣ ΔΙΑΜΑΧΕΣ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ. 1941-44.

- 1.1 Η οργάνωση της ένοπλης Αντίστασης: ΕΔΕΣ και ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην Ήπειρο. σ. 12
- 1.2 Οι εμφύλιες συγκρούσεις του 1943-44. σ. 26
- 1.3 Η περίοδος του εύθραυστου συμβιβασμού. σ. 33
- 1.4 Η σύγκρουση του Δεκεμβρίου στην Ήπειρο. 1944-45. σ. 39

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2

ΤΑ ΕΝΟΠΛΑ ΣΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΞΗΡΟΒΟΥΝΙΟΥ ΣΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ.

- 2.1 Το Ξηροβούνι. Χώρος και κοινωνική οργάνωση. σ. 50
- 2.2 Η περίοδος της Κατοχής: η διείδυση του ΕΔΕΣ στο Ξηροβούνι. σ. 70
- 2.3 Τοπικοί ανταγωνισμοί. Η περίπτωση των Γρατσουναίων. σ. 84
- 2.4 Η περίοδος του αντικομμουνισμού στην περιοχή. σ. 97
- 2.5 Το ΕΑΜ απέναντι στο εδεσίτικο αντάρτικο. σ. 107
- 2.6 Τοπικές συγκρούσεις και Εμφύλιος μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας. σ. 117

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 3

ΤΑ ΕΝΟΠΛΑ ΣΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΛΑΚΚΑΣ ΣΟΥΛΙΟΥ: ΤΟΠΙΚΟΣΥΓΓΕΝΙΚΕΣ ΦΑΤΡΙΕΣ ΚΑΙ «ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΒΕΝΤΕΤΕΣ».

- 3.1 Χώρος και κοινωνική οργάνωση της Λάκκας Σουλίου. σ. 131
- 3.2 Η ένταξη της φατριάς των Κολιοδημητριάων στο εδεσίτικο αντάρτικο. σ. 141
- 3.3 Εμφύλιες διαμάχες και συμβιβασμοί. σ. 153
- 3.4 Η αντίδραση του ΕΑΜ. σ. 170
- 3.5 Μετά τη Βάρκιζα: η διαχείριση μιας βεντέτας. σ. 183

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 4

ΟΙ ΕΝΟΠΛΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΤΟΥ ΕΔΕΣ ΣΤΟ ΡΑΔΟΒΙΖΙ.

- 4.1 Χώρος και κοινωνική οργάνωση. σ. 195
- 4.2 Η περίοδος της Αντίστασης: οπλαρχηγοί και διατοπικά δίκτυα σ. 200
- 4.3 Οι εμφύλιες συγκρούσεις. σ. 215
- 4.4 Μετά τη Βάρκιζα. σ. 227

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 5

ΤΑ ΕΝΟΠΛΙΑ ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΟΥ ΕΔΕΣ ΣΤΑ ΤΖΟΥΜΕΡΚΑ.

5.1 Οικονομική και κοινωνική οργάνωση. σ. 233

5.2 Η περίοδος της Αντίστασης και οι εμφύλιες συγκρούσεις. σ. 241

5.3 Η περίοδος μετά τη Βάρκιζα. σ. 264

ΕΠΙΛΟΓΟΣ-ΠΑΡΑΤΗΡΗΣΕΙΣ ΓΙΑ ΤΟ ΕΔΕΣΙΤΙΚΟ ΑΝΤΑΡΤΙΚΟ. σ. 273

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ σ. 278

ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Α) το αντικείμενο της έρευνας

Η εργασία αυτή εγγράφεται στην γενικότερη προβληματική γύρω από την ιστορία της ελληνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου πολέμου που ακολούθησε. Υπό την έννοια αυτή, φιλοδοξεί να συνεισφέρει στην εκτεταμένη συζήτηση γύρω από τα χαρακτηριστικά του ένοπλου αγώνα κατά την περίοδο της Κατοχής και του Εμφυλίου πολέμου, που έχει αναχθεί σε ένα από τα κεντρικά πεδία αντιπαράθεσης της ιστοριογραφίας, αλλά και των υπολοίπων κοινωνικών επιστημών, στην χώρα μας.

Όπως μαρτυρά και ο τίτλος της εργασίας, στόχος της είναι η διερεύνηση των διαδικασιών συγκρότησης ενόπλων σωμάτων μέσα σε δεδομένο κοινωνικό και πολιτισμικό χώρο. Αναλυτικότερα, διερευνά τις διαδικασίες συγκρότησης και λειτουργίας των ενόπλων σωμάτων του ΕΔΕΣ στον χώρο της Ηπείρου κατά την περίοδο 1941-1945. Αν και την έρευνά μας απασχολεί επίσης η πορεία των ομάδων αυτών στα έτη 1945-1949, το ενδιαφέρον για την συγκεκριμένη περίοδο παραμένει σε δεύτερο πλάνο και εξαντλείται στην ανίχνευση του απόηχου που αφήνουν τα γεγονότα της Αντίστασης στην περίοδο του Εμφυλίου.

Όπως μαρτυρά επίσης ο τίτλος της, η εργασία μας δομείται γύρω από τρεις άξονες, οι οποίοι, όπως θα δούμε και στην συνέχεια, συνδέονται άμεσα στο πλαίσιο μιας συγκεκριμένης προβληματικής. Αντιστρέφοντας την σειρά του τίτλου, ο πρώτος από αυτούς τους άξονες αφορά την διερεύνηση των διαδικασιών πολιτικής ένταξης των ομάδων και των υποκειμένων στις αντίπαλες πολιτικό-στρατιωτικές οργανώσεις της εποχής. Στην προοπτική αυτή, σκιαγραφείται το ιδεολογικό-πολιτικό προφίλ του ΕΔΕΣ σε μια προσπάθεια ανάδειξης των ομοιοτήτων και των διαφορών από άλλες αντίστοιχες οργανώσεις, αλλά και των εσωτερικών αντιφάσεων που χαρακτηρίζουν τον λόγο και τις πρακτικές της οργάνωσης. Εδώ πρέπει να τονίσουμε πως η δομή και λειτουργία των άλλων οργανώσεων και κυρίως του ΕΑΜ δεν μας απασχολούν παρά μόνο δευτερευόντως, κυρίως ως μέρος του περιβάλλοντος στο οποίο αναπτύσσει τη δράση του το εδεδείκτο αντάρτικο. Ο δεύτερος άξονας αναφέρεται στα χαρακτηριστικά του προτύπου ηγεσίας των ενόπλων σωμάτων του ΕΔΕΣ. Το συγκεκριμένο πρότυπο, που στην περίπτωσή μας παίρνει την μορφή της

«οπληρχηγείας», καθόρισε σε μεγάλο βαθμό την εσωτερική οργάνωση, την λειτουργία αλλά και τις σχέσεις των διαφόρων αντιστασιακών ομάδων μεταξύ τους. Αντλώντας από μια μακρά παράδοση οργάνωσης των ενόπλων του ελληνικού χώρου, ο συγκεκριμένος τύπος ηγεσίας αποδεικνύεται αποτελεσματικός κατά την περίοδο της Αντίστασης, μέσα από την προσαρμογή του στις απαιτήσεις της συγκυρίας.

Ο τρίτος άξονας, τέλος, αναφέρεται στην διερεύνηση του ρόλου των τοπικών κοινωνικών δομών στην μορφή, την οργάνωση και την λειτουργία των συγκεκριμένων ενόπλων τμημάτων. Στην προοπτική αυτή, διερευνάται ο ρόλος της συγγένειας αλλά και των τοπικών δικτύων στην μορφή και την εσωτερική δομή των ομάδων, στην σχέση τους με άλλες αντίστοιχες ομάδες αλλά και στην επιλογή ένταξης τους στην μια ή την άλλη αντιστασιακή οργάνωση.

Με βάση τους άξονες της εργασίας, η ανάλυση κινείται αναγκαστικά σε δύο επίπεδα. Το πρώτο, που συμβατικά αντιστοιχεί στην μεγάλη κλίμακα, αφορά την γενική αντιπαράθεση και τις συγκρούσεις ανάμεσα στον ΕΔΕΣ και στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, όπως αυτές αποτυπώνονται μέσα από τις ιδεολογικές αντιπαραθέσεις, την διαφορά στην οργανωτική τους φιλοσοφία και κατά συνέπεια στις αντίστοιχες πολιτικές και στρατιωτικές πρακτικές. Το δεύτερο επίπεδο της ανάλυσης, που επίσης συμβατικά αντιστοιχεί στην τοπική κλίμακα, επικεντρώνεται στην ανάλυση των τοπικών διεργασιών που καθορίζουν στο συγκεκριμένο ιστορικό πλαίσιο, τις μορφές ένταξης και συμμετοχής στις συγκρούσεις.

Αν και η έρευνα φιλοδοξεί να συνεισφέρει σε μια συνολικότερη ερμηνεία για τις διαδικασίες συγκρότησης των ενόπλων ομάδων του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο, επικεντρώνεται γεωγραφικά σε τέσσερις περιοχές, Ξηροβούνι, Λάκκα Σουλίου, Τζουμέρκα και Ραδοβίτσι. Οι γεωγραφικές αυτές ενότητες μοιράζονται ορισμένα κοινωνικοοικονομικά και πολιτισμικά χαρακτηριστικά, που επιτρέπουν μια συγκριτική προσέγγιση. Επιπλέον, εμφανίζοντας αναλογίες με την πλειοψηφία των άλλων εδαφικών ενότητων της Ηπείρου, μπορούν να θεωρηθούν ως τυπικά παραδείγματα για το σύνολο της περιοχής. Στην κατεύθυνση αυτή, αποκλείσαμε περιοχές όπως αυτή της Θεσπρωτίας, όπου παρά την εμφάνιση αντίστοιχων φαινομένων, δηλαδή οπληρχηγών και τοπικών σχηματισμών, αποφασιστικό ρόλο για την πολιτική ένταξη επιμέρους ομάδων έπαιξαν ιδιαίτεροι παράγοντες, όπως οι εθνοτοπικές ταυτότητες. Η μελέτη των διαδικασιών συγκρότησης και λειτουργίας των αντιστασιακών ομάδων σε τέτοιου είδους ιδιαίτερα περιβάλλοντα, θα απαιτούσε

μια έρευνα διαφορετικής κλίμακας που ξεπερνάει τους στόχους της συγκεκριμένης εργασίας.

Οι αφηρητικές προτάσεις μας, που ελέγχονται σε όλη την έκταση της εργασίας μας και πλαισιώνουν τις επιμέρους αναφορές, είναι οι εξής:

Κατά την περίοδο της Κατοχής, εμφανίζονται στο προσκήνιο μια σειρά αντιστασιακών οργανώσεων πολιτικοστρατιωτικού χαρακτήρα. Κοινό χαρακτηριστικό των σημαντικότερων από αυτές (του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ) είναι πως η δράση τους, υπερβαίνοντας τα τοπικά όρια, θεμελιώνεται με αναφορά στις αξίες του εθνικού κράτους. Κατά συνέπεια, διεκδικούν αναφορά επικράτειας και οργάνωση επικράτειας, σε κάποιες στιγμές υποκαθιστούν το κράτος ή διεκδικούν να υποκαταστήσουν το κράτος. Θέτοντας το ζήτημα της εθνικής απελευθέρωσης από τα κατοχικά στρατεύματα οι οργανώσεις αυτές είναι φορείς νεοτερικών πολιτικών προταγμάτων, όπως διατοπική οργάνωση και ενιαίο επιτελείο, αναφορά στο νόμο και όχι τις τοπικότητες, απελευθερωτικούς στόχους, συμβατούς τόσο με την ιδέα της εθνικής ανεξαρτησίας, όσο και με τη συμμετοχή στον παγκόσμιο αντιφασιστικό συνασπισμό, όπως αυτός παγιώθηκε σταδιακά στα πρώτα έτη του Β΄ παγκοσμίου πολέμου.

Εκτός όμως της εθνικής αποκατάστασης, θέτουν ταυτόχρονα το ζήτημα μεταπολεμικής αλλαγής της κοινωνίας, στη βάση της παραγωγής μιας νέας πολιτικής και κοινωνικής πραγματικότητας, απαλλαγμένης από τα εμπόδια που θέτουν οι εξωτερικές εξαρτήσεις αλλά και οι παραδοσιακές κοινωνικές ιεραρχήσεις.

Η σύγκρουση που παράγει σε ευρύτερα χρονικά πλαίσια η προσπάθεια των διαφορετικών οργανώσεων να ηγεμονεύσουν στο πλαίσιο του αντιστασιακού αγώνα, αλλά δυναμικά και στο πλαίσιο της μεταπολεμικής ελληνικής κοινωνίας, παρασύρει επιμέρους κοινωνικούς χώρους, εμπλέκοντας τους σε ένα σύστημα πολιτικών, κοινωνικών και ιδεολογικών σχέσεων που υπερβαίνει την εμπειρία τους ή την παραδοσιακή και κληρονομημένη πολιτική τους στόχευση.

Οι ορεινοί πληθυσμοί της Ηπείρου συγκροτούν έναν τέτοιο χώρο. Αν και οι υπερτοπικές αυτές συγκρούσεις αναπροσανατολίζουν τις πολιτικές στοχεύσεις των τοπικών κοινωνιών, οι όποιες διαφοροποιήσεις σε σχέση με το παρελθόν εξαντλούνται εν πολλοίς στην τυπική υπαγωγή των ενόπλων χωρικών, στον κεντρικό κορμό των αντιστασιακών οργανώσεων, τις οποίες πολλές φορές χρησιμοποιούν ως όχημα ευνοϊκής για τις ίδιες τις επιμέρους κοινότητες διαχείρισης των τοπικών ανταγωνισμών.

Κατά συνέπεια, η ένταξη σχηματισμών τοπικού ή συγγενειακού χαρακτήρα στις αντιστασιακές οργανώσεις, δηλαδή σε πολιτικούς φορείς, οι προγραμματικές διακηρύξεις των οποίων αναφέρονται στον μετασχηματισμό των κοινωνικών και πολιτικών δομών (είτε με τη μορφή της «λαοκρατίας» του ΕΑΜ είτε με τη μορφή της «σοσιαλιστικής δημοκρατίας» του ΕΔΕΣ) δεν οδηγεί απαραίτητα και στην υιοθέτηση των ανάλογων νεοτερικών προταγμάτων.

Η παραπάνω διαπίστωση θέτει αναγκαστικά το ζήτημα των παραγόντων που καθορίζουν την αντίδραση των παραδοσιακών κοινωνιών απέναντι σε διεργασίες μείζονος κλίμακας, όπως η κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού και η κατοχή της χώρας από ξένα στρατεύματα, αλλά και η συγκρότηση και επέκταση υπερτοπικών μηχανισμών Αντίστασης, όπως το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ.

Η διερεύνηση των σχέσεων μεταξύ τοπικού και υπερτοπικού συνοψίζεται σχηματικά στα παρακάτω ερωτήματα:

- 1) Μέσω ποιων μηχανισμών κινητοποιούνται πολιτικά οι αγροτοποικμενικοί πληθυσμοί της συγκεκριμένης περιφέρειας και εντάσσονται στις νεοτερικού τύπου αντιστασιακές οργανώσεις, και κυρίως στον ΕΔΕΣ;
- 2) Ποιες είναι οι ιδιαιτερότητες του τρόπου που οι τοπικές κοινωνίες οικειοποιούνται και νοηματοδοτούν τα προτάγματα της Αντίστασης, αλλά και τις αλλαγές που επιφέρουν στην πολιτική οργάνωση της περιοχής;
- 3) Ποιος είναι ο ρόλος των πολιτισμικών παραγόντων στις εμφύλιες συγκρούσεις; Υπάρχει συσχέτιση μεταξύ της τοπικής κουλτούρας ανυπακοής απέναντι στο κράτος και της ένταξης στο αντιστασιακό στρατόπεδο;
- 4) Ποιος είναι ο ρόλος της ένταξης για την δυναμική προγενέστερων συγκρούσεων μεταξύ παραδοσιακών συλλογικοτήτων, όπως οι φατρίες ή οι τοπικές ομάδες; Με άλλα λόγια, η ένταξη στις αντιστασιακές οργανώσεις ρυθμίζει ή αντίθετα αναπαράγει ή και επιτείνει τις παλιές συγκρούσεις;

Με βάση τα ανωτέρω, οι κύριες υποθέσεις εργασίας που οργανώνουν την επιχειρηματολογία μας είναι οι εξής:

Οι διαφορετικές επιλογές των επιμέρους ενόπλων ομάδων στο επίπεδο της στρατιωτικό-πολιτικής ένταξης ερμηνεύθηκαν εν πολλοίς ως αποτέλεσμα ιδεολογικών και πολιτικών διαφοροποιήσεων. Η άποψη αυτή ενισχύθηκε από την εκ των υστέρων ταύτιση των δυο σημαντικότερων οργανώσεων της εποχής (του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ) με τα αντίπαλα πολιτικό-ιδεολογικά στρατόπεδα που συγκρούστηκαν

στον Εμφύλιο. Τα στρατόπεδα αυτά, που σχηματικά παραπέμπουν στους ηττημένους και τους νικητές του Εμφυλίου, εγγράφονται, τόσο από τις κυρίαρχες ιδεολογικό-πολιτικές παρατάξεις όσο και από την ιστοριογραφία, σε μια λογική κάθετης αντιπαράθεσης Αριστεράς και Δεξιάς. Έτσι όμως δεν εμβαθύνουμε στην ίδια την παραγωγή αυτής της ηγεμονικής αντίθεσης και στις κοινωνικές, πολιτικές, ιδεολογικές διεργασίες, που κατέστησαν αυτήν την αντίθεση κυρίαρχη.

Η εικόνα της ριζικής αντίθεσης και της αντιπαράθεσης οδηγεί όμως σε μια αποσπασματική εικόνα του χαρακτήρα και της λειτουργίας των αντιστασιακών οργανώσεων. Κατά συνέπεια, δεν μπορεί να απογράψει τις διαφορετικές στρατηγικές, τακτικές και αναπαραστάσεις των ατόμων και των ομάδων στο επίπεδο της πολιτικό-στρατιωτικής τους ένταξης. Η οπτική αυτή γίνεται περισσότερο αντιληπτή μόλις επικεντρωθούμε στο τοπικό επίπεδο, όπου ο ερευνητής βρίσκεται μπροστά σε ένα πλήθος διαφοροποιημένων, αντικρουόμενων και αντιφατικών λογικών που χαρακτηρίζουν ομάδες και άτομα και που, με βάση την παραπάνω αποκλειστικά ιδεολογική προσέγγιση των αντιστασιακών οργανώσεων, θα έπρεπε να χαρακτηρίζονται από ομοιογένεια.

Η διαπίστωση αυτή οδηγεί στην ανάγκη υιοθέτησης πιο σύνθετων ερμηνευτικών σχημάτων. Υπό την έννοια αυτή, η οπτική μας επικεντρώνεται στην ανάδειξη των σχέσεων μεταξύ παραδοσιακών (όπως η τοπικότητα, η συγγένεια και φυσική ηγεσία) και νεοτερικών (όπως οι πολιτικές ιδεολογίες και οι πολιτικές και πολιτικό-στρατιωτικές οργανώσεις) μορφών κοινωνικής οργάνωσης και συνείδησης. Η αμφίδρομη αυτή σχέση μπορεί κατά την γνώμη μας να ερμηνεύσει όχι μόνο τις διαφορετικές εκδοχές του αντιστασιακού φαινομένου σε τοπικό επίπεδο, αλλά αντίστροφα και την συνεκτική ένταξη της παραπάνω ποικιλομορφίας (και συνεπώς της τοπικής διαφοροποίησης) στο πλαίσιο νεοτερικών πολιτικών θεσμών υπερτοπικής κλίμακας, που καθίστανται κυρίαρχοι μέσω της εδραίωσης και της επέκτασης μιας οιονεί κρατικής εξουσίας.

Κατά συνέπεια, η απάντηση στα ερωτήματα που θέσαμε στην παραπάνω παράγραφο περνά μέσα από την ανάδειξη του ρόλου των αρχών εκείνων, στην περίπτωση μας της τοπικότητας, των σχέσεων συγγένειας και του κώδικα της ανδροπρέπειας, γύρω από τις οποίες οι ομάδες αυτές οργανώνουν την δράση τους και τις απαντήσεις τους στις προκλήσεις της συγκυρίας. Αρχές που εγγράφονται στην μακραίωνη παράδοση του ένοπλου του αγροτικού χώρου και που χρησιμοποιούν οι

κτηνοτροφικοί πληθυσμοί της περιοχής ως μηχανισμό ρύθμισης των συγκρούσεων, αλλά και ως μορφή διαμεσολάβησης στην σχέση τους με την κεντρική εξουσία.

Μια τέτοια οπτική επιτρέπει να αντιληφθούμε τον καταλυτικό ρόλο των διεργασιών της Αντίστασης στην πολιτική ενοποίηση και ενσωμάτωση της περιοχής και συνεπώς στην εγγραφή των τοπικών διακυβευμάτων σε γενικές πολιτικές. Οι διεργασίες αυτές, που αναδιαμορφώνουν στην μεταπολεμική πλέον περίοδο το προϋπάρχον πλαίσιο πολιτικής ένταξης των πληθυσμών οδήγησαν στην συγκρότηση και την καθιέρωση μιας ιδιαίτερης τοπικής ταυτότητας (αυτής του εδεδίτη αντάρτη), που λειτούργησε ως όχημα ενσωμάτωσης στο έθνος-κράτος και τις λειτουργίες του, κοινωνικών ομάδων που διακρίνονταν προπολεμικά για την έντονη αντίστασή τους στους σύγχρονους συγκεντρωτικούς θεσμούς.

B) το υλικό και η μεθοδολογία της έρευνας

Για την άντληση των πραγματολογικών δεδομένων της έρευνας χρησιμοποιήσαμε τρεις κατηγορίες πηγών. Οι δυο από αυτές αφορούν γραπτό υλικό, ενώ η τρίτη στηρίζεται στην συλλογή προφορικών μαρτυριών.

Σε ό,τι αφορά τις πρώτες, το υλικό αντλήθηκε καταρχήν από την μελέτη ενός πλούσιου αρχειακού υλικού σχετικού με το θέμα, διάσπαρτου σε διαφορετικούς χώρους όπως τα *Αρχεία Σύγχρονης Κοινωνικής Ιστορίας* (ΑΣΚΙ), το *Ελληνικό Λογοτεχνικό και Ιστορικό Αρχείο* (ΕΛΙΑ), το *Ιστορικό Αρχείο του Υπουργείου Εξωτερικών* (ΙΑΥΕ), η *Γεννάδειος βιβλιοθήκη*, τα *Γενικά Αρχεία του Κράτους* (ΓΑΚ), η *Διεύθυνση Ιστορίας Στρατού του Γενικού Επιτελείου Στρατού* (ΔΙΣ).

Σε ό,τι αφορά τις γραπτές μαρτυρίες, στηριχθήκαμε επίσης σε έναν όγκο δευτερογενών πηγών, κυρίως απομνημονευμάτων και αναλύσεων της περιόδου. Στο μέτρο που οι πηγές αυτές διασταυρώνονται με άλλου τύπου μαρτυρίες, και υπό την αίρεση πως η προσέγγιση διακατέχεται από μια κριτική ματιά, μπορούν να θέσουν ένα πλούσιο πραγματολογικά πλαίσιο για την κατανόηση της περιόδου.

Τα απομνημονεύματα, παρά τις συχνά έντονες διαφορές μεταξύ των συντακτών τους, χαρακτηρίζονται από την συστηματική εξυπηρέτηση ενός συγκεκριμένου μοντέλου πολιτικής ή ιστορικής ερμηνείας. Αυτό σχηματικά προσανατολίζεται στην εκ των υστέρων δικαίωση και νομιμοποίηση προσώπων και οργανώσεων που ενεπλάκησαν στις διαδικασίες της Αντίστασης. Η επίκληση του «ιστορικού του μέλλοντος», ενός μυθικού σχεδόν προσώπου, ο ρόλος του οποίου είναι να

αξιολογήσει τη γραπτή μαρτυρία και να αποδώσει την ιστορική δικαιοσύνη, που απαντάται στο σύνολο σχεδόν αυτών των μαρτυριών, αποτελεί μια ακραία απόληξη της παραπάνω οπτικής. Συνεπώς, είναι προφανές ότι η χρησιμοποίηση τέτοιου είδους πηγών πρέπει να γίνεται με την μέγιστη προσοχή. Υπό αυτή την προϋπόθεση, η συγκριτική και απροκατάληπτη ανάγνωση και η διασταύρωση των επιμέρους πληροφοριών που προσφέρουν τα απομνημονεύματα μπορεί να συνεισφέρει ένα ανεκτίμητο υλικό.

Το τελευταίο είδος υλικού που χρησιμοποιήσαμε είναι οι προφορικές μαρτυρίες ατόμων που έχουν μια άμεση ή και έμμεση εμπειρία των γεγονότων και της εποχής που μας απασχολούν. Είναι αυτή η κατηγορία υλικού που θέτει και τα μεγαλύτερα μεθοδολογικά ζητήματα, τόσο σε ότι αφορά τα εγγενή προβλήματα που παρουσιάζει ως μέθοδος, όσο και σε ότι αφορά την συνεισφορά της ως εργαλείου προσέγγισης και ερμηνείας.

Σε ότι αφορά την ιστορία της Αντίστασης, η ανάλυση των προφορικών μαρτυριών βοήθησε σημαντικά στην διερεύνηση των διαδικασιών κατασκευής και λειτουργίας της ατομικής και συλλογικής μνήμης των πρωταγωνιστών της περιόδου. Μνήμης, που αφ' ενός αφ' ενός βοηθάει στην συμπλήρωση των κενών που αφήνουν οι γραπτές πηγές, αφ' ετέρου αποτελεί μια αυτόνομη πηγή για την κατανόηση του τρόπου που τα υποκείμενα βιώνουν την ιστορία.

Αν και στην έρευνά μας χρησιμοποιήσαμε προφορικές συνεντεύξεις, θεωρούμε ωστόσο πως η εργασία μας δεν ανήκει, παρά οριακά, στην λεγόμενη προφορική ιστορία. Και αυτό γιατί οι πενήντα μαρτυρίες που συλλέξαμε χρησιμοποιούνται κυρίως επικουρικά, για την ανάδειξη ποικίλων όψεων της κοινωνικής ζωής των χωρικών. Σεβόμενοι την επιθυμία πολλών συνομιλητών μας, σε κάποιες περιπτώσεις δημοσιεύουμε μόνο τα αρχικά του ονοματεπωνύμου τους.

Η χρήση των συνεντεύξεων μας έφερε αντιμέτωπους με μια σειρά από δυσκολίες στις οποίες έχουν αναφερθεί εκτεταμένα οι ασχολούμενοι με την προφορική ιστορία στον ελληνικό χώρο. Μια πρώτη δυσκολία έγκειται στην απροθυμία των ίδιων των υποκειμένων να μιλήσουν στον ερευνητή. Στην περίπτωση μας, σε όσες περιπτώσεις η επαφή στάθηκε δυνατή, χρειάστηκε η διαμεσολάβηση προσώπων που μπορούσαν να «εγγυηθούν» για το ποιόν του ερευνητή. Η παραπάνω απροθυμία έφτασε κάποιες φορές στην πλήρη άρνηση των υποκειμένων να αφηγηθούν τις εμπειρίες τους. Στη βάση της άρνησης αυτής ενυπήρχε ταυτοχρόνως η επίκληση πολύ τραυματικών βιωμάτων και η επιφύλαξη προς οποιονδήποτε ερευνητή της περιόδου. Και όσοι

όμως δέχονταν να μιλήσουν απαιτούσαν συχνά η κουβέντα να γίνει χωρίς μαγνητόφωνο. Στις περιπτώσεις αυτές η τήρηση σημειώσεων αποδείχθηκε το μοναδικό μέσο καταγραφής των πληροφοριών.

Ένα δεύτερο πρόβλημα που αντιμετωπίσαμε αφορά την επιλογή ενός ερωτηματολογίου τέτοιου που να μην εστιάζει σε ζητήματα κεντρικής πολιτικής διαμάχης αλλά στα «κενά» της ιστοριογραφίας. Στην παραπάνω προοπτική, προτιμήθηκε η χρήση ημι-κατευθυνόμενων συνεντεύξεων που συνδυάζουν λίγα τυποποιημένα ερωτήματα σχετικά με το βιογραφικό του κάθε ομιλητή, με την ελεύθερη συζήτηση γύρω από την γενικότερη εμπειρία τους σχετικά με τα γεγονότα της περιόδου. Οι τακτικές μας βέβαια αναπροσαρμόζονταν ανάλογα με το ποιος ήταν ο συνομιλητής μας, και το πόσο ενεργητικό ρόλο είχε παίξει στα πλαίσια των αντιστασιακών οργανώσεων της περιοχής.

Σε κάθε περίπτωση πάντως, τα ζητήματα που θέταμε, σε συμβατότητα με τους θεωρητικούς μας προβληματισμούς, προσπαθούσαν να προξενούν προβληματισμούς στα υποκείμενα. Καταβλήθηκε δηλαδή μια προσπάθεια αποσύνδεσης από τις ποικίλες μορφές διαμεσολάβησης των μεγάλων πολιτικών διαιρετικών τομών και η ανάδειξη του τοπικού και συγγενικού παράγοντα.

Γ) Το πλάνο της εργασίας

Η δομή της παρούσας εργασίας και η θεματική των κεφαλαίων υπαγορεύονται σε μεγάλο βαθμό από τους στόχους που θέσαμε παραπάνω, κυρίως η ανάδειξη της διαπλοκής υπερτοπικών και τοπικών παραγόντων στην διαμόρφωση των διαδικασιών συγκρότησης του φαινομένου της Αντίστασης στον χώρο της Ηπείρου.

Στην προοπτική αυτή, τα περισσότερα κεφάλαια (2-5) παίρνουν την μορφή μελετών περίπτωσης συγκεκριμένων περιοχών και αντίστοιχων οπλαρχηγών, τα χαρακτηριστικά των οποίων αλλά και η πορεία στα πλαίσια του αντιστασιακού αγώνα μπορούν να αναδείξουν επιμέρους όψεις της αλληλοδιαπλοκής μεταξύ υπερτοπικής και τοπικής κλίμακας. Εξαιρεση αποτελεί το πρώτο κεφάλαιο, όπου προσπαθούμε να θέσουμε τα ευρύτερο πλαίσιο ένταξης, ενοποίησης και ερμηνείας των τοπικών εκδοχών της Αντίστασης.

Πιο συγκεκριμένα, στο πρώτο κεφάλαιο επιχειρούμε μια συνοπτική ανάλυση της ανάπτυξης του αντάρτικου στην Ήπειρο κατά την περίοδο της Κατοχής. Στην

προοπτική αυτή, εξετάζονται οι παράμετροι της εμφύλιας σύγκρουσης ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ και η γενική κατάσταση μέχρι τη συμφωνία της Βάρκιζας.

Στο δεύτερο κεφάλαιο εξετάζονται οι διασυνδέσεις των ληστρικών δικτύων του Μεσοπολέμου με την αντάρτικη δράση στην περιοχή του Ξηροβουνίου. Σκοπός του κεφαλαίου είναι η ανάδειξη της σημασίας των κληρονομημένων νοοτροπιών και των αντίστοιχων πρακτικών για την πολιτική ένταξη του τοπικού πληθυσμού στο αντικομμουνιστικό στρατόπεδο.

Στο τρίτο κεφάλαιο αναλύεται ο τρόπος με τον οποίο μια ομάδα ενόπλων προσπάθησε να αντιμετωπίσει τα ζητήματα της συγκυρίας. Πρόκειται για το τμήμα Κολιοδημητριάων ή Γιαννάκηδημητριάων από την ευρύτερη περιοχή της Λάκκας Σουλίου.

Στο τέταρτο κεφάλαιο επικεντρώνουμε στην ανάπτυξη του εδεδίτικου αντάρτικου στην περιοχή Ραδοβιζίου Άρτας. Στο χώρο αυτό, ο οποίος είχε μεγάλη παράδοση ενόπλων σωμάτων κλεφταρματολικού τύπου, κινητοποιήθηκαν τοπικοί ηγέτες-οπληρχηγοί. Η συστράτευση των τελευταίων και των δικτύων τους με τον Ζέρβα ενίσχυσε την απόπειρα της αντιστασιακής οργάνωσης του ΕΔΕΣ να ηγεμονεύσει τοπικά και να καταστήσει την περιοχή έδρα του. Στο τελευταίο κεφάλαιο ασχολούμαστε με την περιοχή Τζουμέρκων, στην οποία ίσχυσαν παρόμοιες διαδικασίες με το Ραδοβίζι.

Κεφάλαιο 1

ΓΕΝΙΚΗ ΕΠΙΣΚΟΠΗΣΗ ΤΗΣ ΣΥΓΚΥΡΙΑΣ: ΚΑΤΟΧΗ, ΑΝΤΙΣΤΑΣΗ ΚΑΙ ΕΜΦΥΛΙΕΣ ΔΙΑΜΑΧΕΣ ΣΤΗΝ ΗΠΕΙΡΟ. 1941-44.

1.1 Η οργάνωση της ένοπλης Αντίστασης: ΕΔΕΣ και ΕΑΜ-ΕΛΑΣ στην Ήπειρο.

Στο κεφάλαιο αυτό θα περιγράψουμε τις εμφύλιες διαμάχες στην Ήπειρο στο διάστημα 1941-44. Θα ασχοληθούμε με την ανάπτυξη των δυο οργανώσεων που αποπειράθηκαν να ηγεμονεύσουν στο πεδίο της αντιστασιακής δραστηριότητας, του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ.¹ Η περιγραφή σκοπεύει στην ανάδειξη του πλαισίου μέσα στο οποίο ασκήθηκαν οι δραστηριότητες που περιγράφονται στα επόμενα κεφάλαια. Στόχος του κεφαλαίου δεν είναι η ανάδειξη μιας ερμηνείας για τις συμπεριφορές και τις στάσεις των ενόπλων αλλά η αποτύπωση των ιδιαίτερων συνθηκών μέσω των οποίων οι ετερογενείς αυτές οργανώσεις προσπάθησαν να εγκαθιδρύσουν εσωτερικές διαδικασίες ενοποίησης. Δίνεται λοιπόν έμφαση στη συγκρότηση των οργανώσεων και στη δημιουργία των δομών που έκαναν δυνατή την επιβίωση του αντάρτικου. Η εμφύλια σύγκρουση του 1943-44 αναλύεται υπό το πρίσμα της διττής ταυτότητάς της: ως πολιτική σύγκρουση μεγάλης εμβέλειας και ως τοπική διαμάχη με ιδιαίτερα χαρακτηριστικά. Εξιστορείται κατόπιν η περίοδος από τη συμφωνία της Πλάκας, το Φεβρουάριο του 1944, ως την αποχώρηση των Γερμανών, το φθινόπωρο του ίδιου έτους. Τέλος, ασχολούμαστε με τη γενική επίθεση του ΕΛΑΣ εναντίον του ΕΔΕΣ, το Δεκέμβριο του 1944, και την κληρονομιά του γεγονότος αυτού στην περίοδο που ακολούθησε τη συμφωνία της Βάρκιζας.

¹ Για μια επισκόπηση των προβλημάτων που θέτει η ιστοριογραφική μελέτη της Εθνικής Αντίστασης και του Εμφυλίου, βλ. Σπ. Ασδραχάς, «Τα τεκμήρια της Αντίστασης», *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, σσ. 201-213· Ν. Σβορώνος, «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην ελληνική ιστορία», στο *Η Ελλάδα στην δεκαετία 1940-50 (ένα έθνος σε κρίση)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σσ. 21-38· Μ. Mazower, «Historians at War: Greece, 1940-1950», *The Historical Journal*, 38.2 (1995), σσ. 499-506· Θ. Σφήκας, «Η Ιστοριογραφία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», *Ιστορ*, 9 (1996), σσ. 189-207· J. Iatrides, «Unfinished Task: assessing the historiography of the Greek Civil War» αδημοσίευτη εισήγηση στο συνέδριο *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*, London, 18-20 Απριλίου 1999. Για τη βιβλιογραφία της περιόδου, βλ. Χ. Φλάισερ-Στ. Μπούουμαν, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 (ένα έθνος σε κρίση)-βιβλιογραφικός οδηγός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984· Ν.

Η Ηπειρος είναι η πλέον ορεινή περιοχή του ελληνικού χώρου. Ανέκαθεν οι κύριες ασχολίες των κατοίκων της ήταν γεωργοκτηνοτροφικού τύπου, ενώ στα χρόνια της Οθωμανικής κατάκτησης είχαν αναπτυχθεί αξιόλογες εμπορικές δραστηριότητες στα αστικά κέντρα αλλά και σε ορεινούς χώρους όπως το Ζαγόρι και τα Τζουμέρκα. Η περιοχή δεν συμπεριλαμβανόταν στα πρώτα σύνορα του Ελληνικού κράτους και οι πληθυσμοί της συμμετείχαν στις εξεγέρσεις εναντίον της Πύλης, που σημειώθηκαν το 1854, το 1866 και το 1878, και οι οποίες αντανάκλουν τις εκάστοτε δυσαρέσκεις από τη διοίκηση αλλά και τις αλυτρωτικές βλέψεις του νεοσύστατου ελληνικού βασιλείου.² Με το πρωτόκολλο Κωνσταντινούπολης το 1881, ενσωματώθηκε στο εθνικό κράτος ένα μικρό τμήμα της Ηπείρου (που περιλαμβάνει την πόλη της Άρτας και το ανατολικό τμήμα του σημερινού νομού) και ο ποταμός Άραχθος ορίστηκε ως το νέο σύνορο των δυο κρατών. Η κατάσταση αυτή διατηρήθηκε μέχρι τους βαλκανικούς πολέμους (1912-13), παρά τις αψιμαχίες που σημειώθηκαν στη διάρκεια του λεγόμενου «ατυχούς» ελληνοτουρκικού πολέμου του 1897.

Με την είσοδο του ελληνικού στρατού στα Ιωάννινα, το Φεβρουάριο του 1913, ολοκληρώθηκε ουσιαστικά η ενσωμάτωση της περιοχής στο εθνικό κράτος. Διπλωματικές όμως περιπλοκές δημιούργησαν το ζήτημα της Βορείου Ηπείρου, της βόρειας δηλαδή περιοχής του γεωγραφικού αυτού διαμερίσματος, η οποία τελικά έγινε τμήμα του νεοσύστατου αλβανικού κράτους.³ Στην περίοδο του Εθνικού Διχασμού η πλειοψηφία του πληθυσμού υποστήριξε την βενιζελική παράταξη, παρά το γεγονός ότι τμήματα των νομών Άρτας και Πρέβεζας βρέθηκαν στη ζώνη επιρροής της βασιλικής κυβέρνησης. Κατά τη διάρκεια του Α΄ Παγκοσμίου Πολέμου Ιταλικά στρατεύματα κατέλαβαν τα Ιωάννινα και τμήμα της Θεσπρωτίας.⁴

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου το ελληνικό κράτος βρέθηκε ενώπιον σοβαρών προβλημάτων στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Καθώς η ενσωμάτωση των προσφύγων της Μικρασιατικής Καταστροφής αποτελούσε προτεραιότητα,

Κουλούρης, *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου 1945-1949 (αυτοτελή δημοσιεύματα 1945-1999)*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000.

² Για τις εξεγέρσεις αυτές, βλ. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης του 1854*, Αθήνα, 1973, σ. 7 κ.ε.· *Αι επαναστάσεις της Άρτης του 1866 και 1878*, Αθήνα, 1974, σ. 7 κ.ε.

³ Θ. Βερέμης, «Η ίδρυση του αλβανικού κράτους και οι ελληνικές διεκδικήσεις» στο Θ. Βερέμης-Θ. Κουλουμπής-Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα, Σιδέρης, 1995, σσ. 19-22.

⁴ Γ. Λεονταρίτης, *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-18*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2000, σσ. 380-431.

κρίθηκε αναγκαία η εγκατάστασή τους κυρίως σε μεγάλα αστικά κέντρα και στις περιοχές των Νέων Χωρών. Στην Ήπειρο εγκαταστάθηκε συγκριτικά μικρός αριθμός προσφύγων, εν αντιθέσει προς την περιοχή της Μακεδονίας και της Θράκης.

Τον Οκτώβριο του 1940, με την έναρξη του ελληνοϊταλικού πολέμου, η περιοχή βρέθηκε στο επίκεντρο του ενδιαφέροντος. Η βραχύβια προώθηση των ιταλικών στρατευμάτων και η αντεπίθεση του ελληνικού στρατού διεξήχθησαν κυρίως στο ορεινό έδαφός της. Τον Απρίλιο του 1941 στην ίδια περιοχή ξεκίνησε η υποχώρηση του τμήματος του στρατού που είχε σταθεροποιήσει τις θέσεις του έναντι των Ιταλών.

Στην Ήπειρο εγκαταστάθηκαν ιταλικά στρατεύματα, τα οποία και ανέλαβαν τον έλεγχο του χώρου, μέχρι το καλοκαίρι του 1943 οπότε και αντικαταστάθηκαν από αξιόμαχες γερμανικές μονάδες. Πρέπει μάλιστα να επισημανθεί ότι η Ιταλία είχε βλέψεις προσάρτησης για την περιοχή, όπως και για τα γειτονικά Επτάνησα. Επιπρόσθετα ζητήματα δημιουργούσε η παρουσία της τσάμικης αλβανόφωνης μειονότητας στη Θεσπρωτία, καθώς και η απόπειρα δημιουργίας «βλάχικου» κρατιδίου στην περιοχή της Πίνδου, συγκεκριμένα, στα όρια της Ηπείρου με τη Θεσσαλία και τη Δυτική Μακεδονία.

Οι μουσουλμάνοι Τσάμηδες υπό την ηγεσία ισχυρών τοπικών μεγαλογαιοκτημόνων και πολιτικών πατρώνων είχαν προσανατολισθεί στην επίλυση των διαφορών τους με τους υπόλοιπους κατοίκους της Θεσπρωτίας μέσω της συνεργασίας με τα κατοχικά στρατεύματα. Την κατεύθυνση αυτή, έκφραση της οποίας ήταν η σύσταση πολιτοφυλακής, ενίσχυε η προπολεμική αντιμετώπιση της μειονότητας από το ελληνικό κράτος.⁵ Από την άλλη πλευρά, στις βλαχόφωνες κοινότητες της Πίνδου αναπτύχθηκε αυτονομιστικό κίνημα υπό την ηγεσία του Αλκιβιάδη Διαμάντη από το χωριό Σαμαρίνα. Η κίνηση, η οποία είχε την υποστήριξη των ιταλικών αρχών Κατοχής, συνάντησε ισχυρή αντίσταση από τους ίδιους τους Βλάχους και διαλύθηκε σχετικά νωρίς, με τη συνδρομή των πρώτων ομάδων του ΕΛΑΣ-Ελληνικού Λαϊκού Απελευθερωτικού Στρατού.

Με την κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού, οι κάτοικοι των κοινοτήτων αφέθηκαν ουσιαστικά να ρυθμίσουν οι ίδιοι τη ζωή τους. Η κατάσταση στην ύπαιθρο

⁵ Λ. Διβάνη, *Ελλάδα και Μειονότητες-το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα, Νεφέλη, 1995, σσ. 218-297· Λ. Καλλιβρετάκης, «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας», στο Θ. Βερέμης-Θ. Κουλουμπής-Η. Νικολακόπουλος, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, ό.π., σσ. 25-50.

το πρώτο έτος της Κατοχής ήταν ρευστή. Δίκτυα ανταλλαγής που είχαν συσταθεί για να αντικαταστήσουν το καθεστώς της εκκρηματισμένης οικονομίας συνέδεαν τις περιοχές της Ηπείρου μεταξύ τους καθώς και με άλλα γεωγραφικά διαμερίσματα.⁶ Η επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού παρέμεινε σε ανεκτά επίπεδα κατά την περίοδο αυτή.⁷

Σημαντικά όμως προβλήματα είχαν ανακύψει στον τομέα της δημόσιας τάξης και ασφάλειας. Στους περισσότερους ορεινούς όγκους της Ηπείρου είχαν ήδη επανεμφανισθεί ένοπλες συμμορίες, οι οποίες συνέχιζαν τις οικείες για την περιοχή ληστρικές πρακτικές. Στο στόχαστρο των ομάδων αυτών βρέθηκαν τόσο άτομα όσο και ολόκληρες κοινότητες. Για την αντιμετώπιση αυτής της κατάστασης συγκροτήθηκαν σε πολλές κοινότητες τμήματα οπλισμένων χωρικών. Το κύριο καθήκον τους ήταν η προστασία του χώρου από τις συμμορίες, αλλά και από απομονωμένους «κατσικοκλέφτες». Ένα επιπρόσθετο πρόβλημα δημιουργήθηκε από τις απαιτήσεις των Ιταλών για παράδοση όπλων από τους χωρικούς. Σε ορισμένες περιπτώσεις δημιουργήθηκε ένταση, αν και σε γενικές γραμμές η παρέμβαση των Ιταλών δεν οδήγησε σε ανοικτές συγκρούσεις.

Στα τέλη του 1941, αξιωματικοί του ελληνικού στρατού άρχισαν να ενεργοποιούνται στην περιοχή Άρτας με σκοπό να δημιουργήσουν μια «πατριωτική» οργάνωση, κατά τα πρότυπα αντίστοιχων οργανώσεων που δρούσαν στον υπόλοιπο ελληνικό χώρο. Η οργάνωση έλαβε το όνομα ΕΛΛΑΣ-ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ και έθεσε μεγαλεπήβολους στόχους, καθώς επεδίωκε να επεκταθεί σε μεγάλο τμήμα της εθνικής επικράτειας. Ένα σημαντικό τμήμα των ηπειρωτών αξιωματικών εντάχθηκε στην ΕΛΛΑΣ-ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, η οποία όμως διαλύθηκε την άνοιξη του 1942, χωρίς να κατορθώσει να συγκροτήσει ένοπλα συγκροτήματα. Το αντάρτικο στην Ήπειρο θα προέκυπτε από το «κέντρο», από τις αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΔΕΣ και του ΕΑΜ.⁸

Η ίδρυση του ΕΔΕΣ (Εθνικού Δημοκρατικού Ελληνικού Συνδέσμου) προηγήθηκε κατά λίγες ημέρες της αντίστοιχης του ΕΑΜ (Εθνικού Απελευθερωτικού

⁶ Για τα δίκτυα ανταλλαγής, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση (Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942)*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993, σ. 77 κ.ε.

⁷ J.L. Hondros, *Occupation and Resistance (The Greek agony 1941-44)*, New York, Pella, 1983, σ. 72.

⁸ Ο Ed. O' Ballance υποστηρίζει ότι ο αγροτικός πληθυσμός δεν προσήλθε αυθορμήτως στο αντάρτικο, παρά μόνο ύστερα από την επέμβαση των πολιτικών οργανώσεων. Για την άποψη αυτή, βλ. Ed. O' Ballance, *The Greek Civil War 1944-49*, London, Faber and Faber, 1966, σ. 55.

Μετώπου). Το ιδρυτικό της οργάνωσης υπογράφηκε στις 9 Σεπτεμβρίου 1941 από τον απόστρατο συνταγματάρχη Ναπολέοντα Ζέρβα, τον αξιωματικό Λεωνίδα Σπαή και τον δικηγόρο Ηλία Σταματόπουλο. Η οργάνωση φαινόταν να προσανατολίζεται προς την αποκατάσταση του βενιζελικού-αντιμοναρχικού στρατοπέδου υπό την ηγεσία του στρατηγού Νικολάου Πλαστήρα, ο οποίος όμως ήταν παντελώς αμέτοχος του εγχειρήματος. Η κατεύθυνση αυτή αποδεικνυόταν και από τους στόχους που έθετε το Ιδρυτικό του Συνδέσμου: εκδίωξη της «μοναρχικής σπείρας του Γεωργίου», δημιουργία μεταπολεμικής δημοκρατικής-σοσιαλιστικής Ελλάδας, εγγυήσεις της οργάνωσης για την κυριαρχία της αντιβασιλικής παράταξης.⁹

Την ίδια εποχή (στις 27 Σεπτεμβρίου) ιδρύθηκε από το ΚΚΕ και άλλα μικρά κόμματα της αριστεράς το ΕΑΜ (Εθνικό Απελευθερωτικό Μέτωπο).¹⁰ Από τους πρώτους μήνες της ταυτόχρονης παρουσίας των οργανώσεων παρουσιάστηκαν οι διαφορές στη δράση και στις πρακτικές τους.

Ο ΕΔΕΣ παρουσιάστηκε εξ αρχής ως μια απόπειρα συσπείρωσης της βενιζελικής-πλαστηρικής πελατείας, με μια σημαντική ιδιαιτερότητα: την απουσία των γνωστών στελεχών της παράταξης. Οι μεσοπολεμικές διαφωνίες μεταξύ των αξιωματικών του βενιζελισμού είχαν ως συνέπεια την αδυναμία τους να λειτουργήσουν ως ενιαίος χώρος.¹¹ Οι φατρίες των βενιζελικών αξιωματικών δεν είχαν πάντα τις καλύτερες σχέσεις μεταξύ τους. Συνέπεια του γεγονότος αυτού ήταν η

⁹ Η όλη διαδικασία της ίδρυσης του Συνδέσμου είναι συγκεχυμένη. Η κατάσταση ξεκαθάρισε με την άφιξη από τη Γαλλία, στις 21 Σεπτεμβρίου 1941, του Κομνηνού Πυρομάγλου, συνεργάτη του Πλαστήρα. Η συνάντησή του με το Ζέρβα επισφράγισε την απαρχή μιας συνεργασίας που υπήρξε πολυκύμαντη. Για την ίδρυση του ΕΔΕΣ, βλ. Κομν. Πυρομάγλου, «ΕΔΕΣ-οι συνεννοήσεις που κατέληξαν στην υπογραφή του ιδρυτικού», *Ιστορικών Αρχείων Εθνικής Αντιστάσεως*, 1 (1958), σσ. 28-33· Σπ. Γασπαρινάτος, *Κατοχή (Η κατοχική περίοδος μέχρι τον Οκτώβριο 1943)*, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1998, τμ. 1, σσ. 120-129· Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα (Η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-1944)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986, τμ. 1, σσ. 149-155· Ηρ. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση-Ζέρβας και ΕΑΜ*, Αθήνα, 1991, σσ. 83-97.

¹⁰ Για την ίδρυση του ΕΑΜ η βιβλιογραφία είναι μεγάλη. Εντελώς ενδεικτικά, βλ. D. Close, *The origins of the greek civil war*, New York, Longman, 1995, σσ. 68-78· Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, ό.π., τμ. 1, σσ. 126-149· Σπ. Γασπαρινάτος, *Κατοχή*, ό.π., τμ. 1, σσ. 93-119· Θ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Αθήνα, Δωρικός, 1983, τμ. 1, σσ. 151-164.

¹¹ Για την κατάσταση αυτή, βλ. Ηρ. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση*, ό.π., σσ. 83-97· Θ. Βερέμης, *Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική-από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα, Κούριερ Εκδοτική, 2000, σσ. 173-220.

αδιάφορη έως αρνητική στάση σημαινόντων στελεχών του χώρου για τις προσπάθειες του Ζέρβα, τον οποίο θεωρούσαν αναξιόπιστο.¹²

Η αρχική οργανωτική ανάπτυξη του Συνδέσμου αφορούσε μόνο την περιοχή της πρωτεύουσας. Η επιρροή του εκτεινόταν κυρίως στις προσφυγικές συνοικίες, σε ένα τμήμα του βενιζελικού πολιτικού προσωπικού και σε ορισμένους αξιωματικούς, απότακτους του κινήματος του 1935.¹³ Για την επιβίωση της οργάνωσης επιστρατεύθηκαν οι πολλές γνωριμίες του Ζέρβα (κάποιες εκ των οποίων με άτομα του κατοχικού μηχανισμού) καθώς και ποικίλες πρακτικές εξεύρεσης πόρων. Το χειμώνα του 1941-42 η κατάσταση φαινόταν να εξελίσσεται αρνητικά για τον Σύνδεσμο, ο οποίος αδυνατούσε να διευρύνει την επιρροή του.

Η προετοιμασία αντιστασιακής δράσης άρχισε να πραγματοποιείται ύστερα από την παρέμβαση των Βρετανών, τον Μάρτιο του 1942. Αυτή πραγματοποιήθηκε μέσω ενός κατασκοπευτικού δικτύου, που είχε οργανωθεί τις τελευταίες ημέρες της κατάρρευσης του μετώπου, και είχε το όνομα Προμηθέας II.¹⁴ Η εμπλοκή των βρετανικών μυστικών υπηρεσιών εγκαινίασε μια περίοδο «εκ των άνω» επίβλεψης της προσδοκώμενης αντιστασιακής δράσης και επέτεινε τις συγχύσεις στα διάφορα κλιμάκια.¹⁵ Ενδεικτική αυτής της εμπλοκής υπήρξε η αμφιλεγόμενη υπόθεση των σχέσεων του ηγετικού στελέχους του Προμηθέα II Χ. Κουτσογιαννόπουλου και του Ζέρβα, όσον αφορά το ζήτημα της εξόδου του τελευταίου στο βουνό.¹⁶ Ενώ λοιπόν η αρχική πρόβλεψη τοποθετούσε την έναρξη αντάρτικης δράσης το Μάιο του 1942, στην πραγματικότητα, η αναχώρηση του Ζέρβα για την περιοχή του Βάλτου, στη Βορειοδυτική Ελλάδα, έγινε στις 23 Ιουλίου του ίδιου έτους, υπό την απειλή κατάδοσης στους Γερμανούς από τον Κουτσογιαννόπουλο.

¹² Ακόμη και στα επόμενα έτη, που το αντάρτικο του ΕΔΕΣ ήταν πραγματικότητα, οι επιφυλάξεις και αρνητικές κρίσεις για το πρόσωπο του Ζέρβα δεν εξέλιπαν στους κύκλους αυτούς. Χαρακτηριστική είναι η έκφραση «απάχης» που χρησιμοποίησε ο Κων. Βεντήρης, βενιζελικός αξιωματικός του στρατού που διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο κυρίως στη διάρκεια του Εμφυλίου. Για το χαρακτηρισμό αυτό, βλ. Ηρ. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 123.

¹³ Αυτόθι, σσ. 99-101.

¹⁴ Για την οργάνωση αυτή, βλ. «Προμηθεύς II», *ΙΑΕΑ*, 1 (1958), σσ. 56-58.

¹⁵ Για τα δίκτυα κατασκοπείας των Βρετανών, βλ. R. Clogg, «Η Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE) στην Ελλάδα», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, ό.π., σσ. 177-203· A. Gerolymatos, «The development of Guerrilla Warfare and British Policy toward Greece 1943-44», *Journal of Hellenic Diaspora*, v. 17.2 (1991), σσ. 97-114· E. Barker, *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, McMillan Press, 1976, σσ. 154-157· N. Πασχαλίδης, *Βρετανική διαμάχη και Ελληνική Αντίσταση-ανατομία ενός ανίγματος*, Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος, 1997, σ. 11 κ.ε.

¹⁶ Ναπ. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφα μου, *Ακρόπολις*, φ. 20 Νοεμβρίου 1949.

Από την άλλη πλευρά, το ΕΑΜ υιοθέτησε από την αρχή εντελώς διαφορετικές πρακτικές. Η οργανωτική του ανάπτυξη υπήρξε εντυπωσιακή τόσο ως προς το χρόνο που αυτή επιτεύχθηκε, όσο και ως προς το εύρος των κοινωνικών συμμαχιών που περιέλαβε. Η οργάνωση, υπό την ηγεσία του ΚΚΕ, δεν περιόρισε την ανάπτυξή της στην Αθήνα, αλλά αντιθέτως κατόρθωσε να συμπεριλάβει το σύνολο σχεδόν του ελληνικού χώρου.¹⁷ Η σύμπλευση με το ΕΑΜ νέων κοινωνικών στρωμάτων, που είχαν αναδειχθεί στο Μεσοπόλεμο, ενίσχυσε τα μέγιστα την απόπειρά του να εμφανισθεί ως πρωταγωνιστικός ρυθμιστής των εξελίξεων. Η εμφάνιση των πρώτων ανταρτοομάδων του ΕΛΑΣ στη Στερεά το Μάιο του 1942, υπό την ηγεσία του Άρη Βελουχιώτη, επιβεβαίωσε τη ρήξη με τον κατοχικό κρατικό μηχανισμό, τα κατοχικά στρατεύματα και τις αντιλήψεις του προπολεμικού πολιτικού προσωπικού περί των κινδύνων του αντάρτικου.

Οι σχέσεις των δυο οργανώσεων διακρίνονταν αρχικά από αμοιβαία επιφυλακτικότητα. Κατά τους πρώτους μήνες της ταυτόχρονης παρουσίας τους, διεξήχθησαν συζητήσεις για το ενδεχόμενο συνεργασίας, οι οποίες όμως δεν ευοδώθηκαν. Το ΕΑΜ μέσω του, μετέπειτα γενικού του γραμματέα, Θ. Χατζή απαιτούσε την ενσωμάτωση του ΕΔΕΣ.¹⁸ Αντιθέτως, ο Ζέρβας απέκλειε κατηγορηματικά το ενδεχόμενο αυτό. Δεχόταν μόνο κοινό επιτελείο και συνεργασία. Οι συζητήσεις διακόπηκαν το χειμώνα του 1942 και διατυπώθηκαν κάποιες αόριστες ευχές για μελλοντική συνεργασία.

Η εμφάνιση των πρώτων συγκροτημένων ομάδων του ΕΔΕΣ έγινε στον ορεινό χώρο του Ραδοβιζίου, στα ΝΑ της Άρτας. Ο Ζέρβας, όπως προαναφέραμε, εμφανίστηκε στην περιοχή του Βάλτου Αιτωλοακαρνανίας τον Ιούλιο του 1942. Η σχέση του με τον τοπικό παράγοντα Δημ. Ίσκο, γόνου γνωστής αρματολικής οικογένειας, δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την συνδρομή της τοπικής κοινωνίας. Στο χώρο όμως του Βάλτου δεν είχαν γίνει προπαρασκευαστικές ενέργειες, ενώ και ο ίδιος ο Ίσκος δεν διακρίθηκε για ιδιαίτερο ενθουσιασμό ως προς την εκπλήρωση των υποχρεώσεών του. Αντιθέτως, συνεργάτες του ενοχοποιήθηκαν από τον Ζέρβα για κλοπή ασυρμάτου.

¹⁷ Για τους παράγοντες που ευνόησαν την κυριαρχία του ΚΚΕ στο αντιστασιακό πεδίο, βλ. Η. Vlavianos, «The Greek Communist Party: in search of a Revolution», στο T. Judt (edit.), *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939-1948*, London, Routledge, 1989, σσ. 168-172.

¹⁸ Χ. Φλάισερ, *Στέμματα και Σβάστικα*, ό.π., τμ. 1, σ. 238.

Μεγαλύτερα όμως προβλήματα αντιμετώπιζε ο Ζέρβας από την απροθυμία των χωρικών να ενισχύσουν τους «αντάρτες».¹⁹ Ο φόβος για αντίποινα των Ιταλών έστρεφε εναντίον του Ζέρβα τμήματα των τοπικών ελίτ της Αμφιλοχίας. Ευρισκόμενος σε δυσχερή θέση, ο στρατηγός αποφάσισε την αποχώρησή του από την περιοχή Αιτωλοακαρνανίας, που πραγματοποιήθηκε στα τέλη Σεπτεμβρίου, με τη συνδρομή τοπικού παράγοντα της ΝΑ Άρτας, του Γρηγόρη Κοσσυβάκη και της οικογένειάς του.²⁰

Τον επόμενο μήνα ξέσπασαν οι πρώτες συγκρούσεις των ανταρτών με ιταλική δύναμη στα όρη Ραδοβιζίου και Γαβρόβου. Οι μικροομάδες του ΕΔΕΣ χρησιμοποίησαν επιδέξια στην πρώτη αυτή φάση τη γνώση του χώρου, καθώς και πρακτικές πολέμου με τις οποίες ήταν εξοικειωμένοι οι τοπικοί πληθυσμοί. Σημαντική ήταν η παρουσία του τοπικού οπλαρχηγού Σπύρου Καραμπίνα και της οικογένειάς του.

Ο Ζέρβας, ο οποίος είχε γεννηθεί στην Άρτα, είχε τη δυνατότητα να εκμεταλλευθεί υπέρ του τις οικογενειακές γνωριμίες, τα συγγενικά δίκτυα αλλά και το κύρος του ως αξιωματικού. Επιπλέον είχε καταστήσει σαφές ότι η υποστήριξη των Βρετανών ήταν δεδομένη, παρά το γεγονός ότι οι πρώτες ρίψεις εφοδίων από αεροπλάνα αφορούσαν «άχρηστο» υλικό. Όμως υπήρχαν προβλήματα που καθιστούσαν δύσκολη την επέκταση της οργάνωσης. Στα περισσότερα χωριά ήδη λειτουργούσαν εαμικές επιτροπές, χωρίς την παρουσία ελασίτικων τμημάτων στη φάση αυτή. Πολλοί σημαίνοντες αξιωματικοί, με τους οποίους ο Ζέρβας συνδεόταν προσωπικά και από τους οποίους ανέμενε υποστήριξη, είχαν προσχωρήσει στο ΕΑΜ ή, στην καλύτερη περίπτωση, παρέμεναν ουδέτεροι.²¹ Επίσης, σε πολλά χωριά, οι κάτοικοι αντιδρούσαν στο ενδεχόμενο αντάρτικης δράσης, φοβούμενοι τα αντίποινα

¹⁹ Στη συγκυρία των ετών 1941-42 το φαινόμενο μη πρόθυμης συμμετοχής σε αντιστασιακές δραστηριότητες ήταν σύνηθες. Οι περισσότεροι κάτοικοι των χωρών της κατεχόμενης Ευρώπης δεν επιθυμούσαν να διακυβεύσουν συμμετοχή τους στην Αντίσταση, παρά το γεγονός ότι δεν ήταν ικανοποιημένοι με την κατάσταση. Πρβλ. R. Phillips, *Society, State and Nation in Twentieth-century Europe*, New Jersey, Prentice-hall, 1996, σ. 303· S.P. MacKenzie, *The Second World War in Europe*, New York, Longman, 1999, σσ. 42-43· G. Weinberg, *A world at arms-a global history of World War II*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994, σσ. 532-533.

²⁰ Για την αποχώρηση του Ζέρβα από το Βάλτο, βλ. Νικ. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια/Χρονικό Ελληνοϊταλικού πολέμου 1940-41 και Εθνικής Αντίστασης-Εμφυλίου Πολέμου στην περιοχή Άρτας-Βάλτου-Αγράφων 1942-47*, Αθήνα, Άγκυρα, 2001, σ. 66 κ.ε.· Ναπ. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφά μου, *Ακρόπολις*, φ. 26,27,29 Νοεμβρίου 1949.

²¹ Ναπ. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφά μου, *Ακρόπολις*, φ. 19 Νοεμβρίου 1949.

των Ιταλών. Για να υπερβεί τις δυσκολίες αυτές ο Ζέρβας υποχρεώθηκε να υιοθετήσει ποικιλία τακτικών κινήσεων.

Η διείσδυση του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο πραγματοποιήθηκε μέσα από την αντιπαραβολή προς το ΕΑΜ και τη δημιουργία παράλληλων δομών. Η οργανωτική ανάπτυξη μορφοποιήθηκε μέσα από τη δημιουργία Επιτροπών Εθνικού Αγώνα. Οι επιτροπές αυτές, στο αρχικό στάδιο, ορίζονταν από τον ίδιο τον Ζέρβα στη διάρκεια των περιοδειών του στις κοινότητες. Το αρχικό σχέδιο προέβλεπε την υποχρεωτική παρουσία ιερέων σε αυτές. Η διαδικασία της προσχώρησης στον ΕΔΕΣ ακολουθούσε την γνωστή πρακτική της «μύησης», που είχε ακολουθήσει μέχρι τότε η οργάνωση.²² Μέλη των επιτροπών που συγκροτήθηκαν σταδιακά στις ορεινές περιοχές, αλλά και στα αστικά κέντρα της δυτικής Ελλάδας υπήρξαν πρόεδροι κοινοτήτων, δικηγόροι, απόστρατοι αξιωματικοί, «νοικοκυραίοι» έμποροι, δάσκαλοι κ.α. Το έργο τους υπήρξε ουσιώδες για την πολιτική υποστήριξη της οργάνωσης, η οποία όμως δεν μπόρεσε τελικά να ανταγωνιστεί ικανοποιητικά την αντίστοιχη του ΕΑΜ.²³

Στα Ιωάννινα η Επιτροπή συγκροτήθηκε τον Απρίλιο του 1943 από γνωστά μέλη της τοπικής κοινωνίας. Πρόεδρος της ήταν ο απόστρατος αξιωματικός Αν. Τριανταφύλλου και μέλη της, μεταξύ άλλων, ο Κ. Φρόντζος (δικηγόρος και μεταπολεμικά βουλευτής) και ο αξιωματικός Θ. Σαράντης.²⁴ Στην Άρτα, η επιρροή του ΕΔΕΣ ήταν μεγαλύτερη και η επιτροπή στελεχώθηκε από την τοπική ελίτ. Κάποια από τα μέλη της επιτροπής, στην πλειοψηφία τους γνωστοί παράγοντες της πόλης, βρέθηκαν σε πολύ δύσκολη θέση μετά την είσοδο του ΕΛΑΣ το Δεκέμβριο του 1944. Ακολούθησε η εκτέλεσή τους με την κατηγορία του δοσιλογισμού. Στο αρχικό στάδιο, δηλαδή πριν την έναρξη των εμφύλιων συγκρούσεων, οι επιτροπές του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ προσπαθούσαν να συνδιαλλαγούν, παρά τις εκατέρωθεν επιφυλάξεις.²⁵ Από τις υπόλοιπες πόλεις ξεχωρίζει η περίπτωση της Πρέβεζας, στην οποία το ΕΑΜ είχε οργανωθεί εντυπωσιακά. Το 1943, μετά την αποχώρηση των αξιωματικών της περιοχής από το ΕΑΜ και την προσχώρησή τους στον ΕΔΕΣ,

²² Μ. Μυριδάκης, *Οι 4 γύροι του ΚΚΕ, ο ΕΔΕΣ και οι Άγγλοι*, Αθήνα, 1988, σ. 32.

²³ Για τις δυσλειτουργίες της πολιτικής οργάνωσης του ΕΔΕΣ, βλ. Κομν. Πυρομάγλου, *Η Εθνική Αντίσταση (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ. Κριτική εισαγωγή εις την διαμόρφωσίν της)*, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 1988, σ. 313· W.H. Mc Neill, *The Greek Dilemma-War and Aftermath*, London, Victor Gallanz, 1947, σσ. 69-70.

²⁴ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1998, τμ. 2, έγγ. 12, σσ. 205-214.

²⁵ Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση του νομού Άρτας*, Αθήνα, Ιωλκός, 1983, τ. 1, σ. 119.

οργανώθηκε, κυρίως από πρώην στελέχη του κόμματος των Φιλελευθέρων, και η Επιτροπή Εθνικού Αγώνος της πόλης.²⁶

Τα καθήκοντα των επιτροπών αυτών ήταν διαφόρων ειδών. Οι επιτροπές των πόλεων κατεύθυναν αξιωματικούς στο βουνό, διεκπεραίωναν οικονομικές λειτουργίες της οργάνωσης, συντηρούσαν τις επαφές με τα τμήματα του αστικού πληθυσμού που ήταν ευνοϊκά διακείμενα προς τον ΕΔΕΣ. Οι επιτροπές των κοινοτήτων βοηθούσαν στην ανάπτυξη του αντάρτικου, συγκέντρωναν τρόφιμα και εφόδια, έδιναν πληροφορίες, κινητοποιούσαν τους πληθυσμούς σε περίπτωση εκκαθαριστικών επιχειρήσεων, διαπραγματεύονταν με τα τοπικά στελέχη του ΕΑΜ. Σε ορισμένες περιοχές, όπως στο Βάλτο, οι επιτροπές αυτές απέκτησαν και λειτουργίες αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης.²⁷ Έγινε δηλαδή μια αξιόλογη απόπειρα θεσμικής οργάνωσης της ανταρτοκρατούμενης περιφέρειας. Όμως, το εδεδίτιο αντάρτικο παρέμεινε προσωποπαγές, καθώς, σε τελευταία ανάλυση, ο καθοριστικός παράγοντας για την κινητοποίηση των επιτροπών αυτών ήταν η αφοσίωση των μελών τους στον ηγέτη. Οι χαλαρές αυτές δομές εξασφάλιζαν την επικοινωνία των τοπικών παραγόντων με τα ανώτερα κλιμάκια, και προσωπικά με το στρατηγό Ζέρβα. Ο τελευταίος είχε τη δυνατότητα να χρησιμοποιήσει την προσωπική του επιρροή και τα δίκτυα γνωριμιών του, προκειμένου να εξασφαλίσει τη συνεργασία ισχυρών τοπικών ηγετών, στους οποίους απέδωσε την ονομασία «οπληρχηγοί».

Είναι αναμφισβήτητο ότι στην Άρτα δραστηριοποιήθηκε αρχικά το εδεδίτιο αντάρτικο, γεγονός που άλλωστε παραδέχονται και οι αριστεροί απομνημονευματογράφοι. Την ίδια περίοδο, παρά την εξάπλωση του ΕΑΜ, συγκροτημένες δυνάμεις του ΕΛΑΣ δεν δρούσαν στην περιοχή. Η πρώτη ελασίτικη ομάδα εμφανίστηκε τον Δεκέμβριο του 1942.²⁸

Παρά την τοπική συμφωνία του ΕΑΜ Άρτας με τον Ζέρβα στις 11 Οκτωβρίου για υπαγωγή ενόπλων υπό τον στρατηγό, η ουσιαστική εμφάνιση ελασίτικων ομάδων υστέρησε χρονικά. Η συμφωνία αυτή προέβλεπε μεταξύ άλλων οικονομική ενίσχυση

²⁶ Μ. Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας-ΕΛΑΣ Ζαλόγγου/Σουλίου*, Αθήνα, 1987, σ. 163.

²⁷ Στ. Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων (1941-45)*, Αθήνα, 1961, σσ. 81-84.

²⁸ Η πρώτη αυτή ομάδα συγκροτήθηκε στις 2 Δεκεμβρίου 1942 και είχε επικεφαλής τον Γεράσιμο Μαλτέζο ή Τζουμερκιώτη, μόνιμο αξιωματικό. Μια δεύτερη ανταρτοομάδα έκανε την εμφάνιση της στα τέλη του ίδιου μήνα, υπό τον Φάνη Τσάκα ή Τζαβέλλα, υπομοίραρχο της Χωροφυλακής. Για τη συγκρότηση των τμημάτων, βλ. Γερ. Μαλτέζος (Τζουμερκιώτης), *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, Βόλος, 1987, σσ. 94-95· Φ. Τσάκας, *Μαρτυρία για την αντίσταση και τον διωγμό*, Αθήνα, 1982, σσ. 37-40· Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση, ό.π.*, τμ. 1, σσ. 242-246.

της τοπικής εαμικής οργάνωσης από τον Ζέρβα, αναγνώριση του τελευταίου ως κοινού στρατιωτικού αρχηγού, παραδοχή του προγράμματος του ΕΑΜ κλπ.²⁹ Υπήρχαν όμως δυο σημεία τα οποία χρήζουν ιδιαίτερης προσοχής: το πρώτο ήταν η υποσημείωση ότι η συμφωνία τελούσε εν αναμονή της τελικής έγκρισης από την Περιφερειακή Επιτροπή ΕΑΜ Ηπείρου. Το δεύτερο αφορούσε τον περιορισμό των δραστηριοτήτων των μαχητικών τμημάτων σε εντελώς απαραίτητες πράξεις και την αποφυγή προκλήσεων έναντι των Ιταλών. Οι εξελίξεις κατέστησαν ανενεργή τη συμφωνία και οι διαπραγματεύσεις αναβλήθηκαν για μια ακόμη φορά.

Την ίδια περίοδο στους άλλους νομούς της Ηπείρου η κατάσταση ήταν η εξής: στην Πρέβεζα υπήρχε μια αξιοσημείωτη επιρροή του ΕΑΜ.³⁰ Πολλοί μόνιμοι αξιωματικοί είχαν ενταχθεί στην οργάνωση και είχαν υποσχεθεί να συνδράμουν στην ανάπτυξη αντάρτικων ομάδων. Δεν είχαν όμως ακόμη εμφανισθεί ένοπλα τμήματα στην ύπαιθρο.

Στις ορεινές περιοχές του νομού Ιωαννίνων, είχαν εμφανισθεί οι πρώτες, ανοργάνωτες στη φάση αυτή, ανταρτοομάδες του ΕΛΑΣ. Στην περιοχή της Λάκκας Σουλίου, ΝΔ του νομού, δρούσε ως ανεξάρτητος σχηματισμός η φατρία των Κολιοδημητριάων, η οποία είχε τη συνδρομή του βασιλόφρονα αξιωματικού Χρ. Παπαδάτου, πρώην μέλους της οργάνωσης ΕΛΛΑΣ-ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ. Στην πόλη των Ιωαννίνων, ο αστικός πληθυσμός είχε αναγνωρίσει τις δυνατότητες του ΕΑΜ να οργανώσει τοπικές επιτροπές και είχε πληροφορηθεί ελάχιστα για την οργάνωση του ΕΔΕΣ. Ο χώρος της πρωτεύουσας της Ηπείρου παρείχε σημαντική υποστήριξη προς το ΕΑΜ, παρά τη συγκρότηση Επιτροπής Εθνικού Αγώνα και την απόπειρα του ΕΔΕΣ να συσπειρώσει τον πληθυσμό στις τάξεις του. Αυτό το γεγονός τεκμηριώνεται, μεταξύ άλλων, και με την εντυπωσιακή ανάπτυξη της ΕΠΟΝ (Ενιαίας Πανελλαδικής Οργάνωσης Νέων), του νεολαιίστικου τμήματος του ΕΑΜ.³¹

Στη Θεσπρωτία, η εξάπλωση του ΕΑΜ ήταν επίσης σημαντική, χωρίς όμως τη συγκρότηση ένοπλου αντάρτικου, τουλάχιστον μέχρι την άνοιξη του 1943. Στην

Στοιχεία για την αριθμητική στελέχωση του ΕΛΑΣ Άρτας παρατίθενται και στο Β. Σφαλιός, *Το Πάθος, Το Πένθος, Το Όνειρο*, Άρτα, 1997, σσ. 115-119.

²⁹ Το κείμενο της συμφωνίας έχει δημοσιευθεί πολλές φορές. Παρατίθεται, μεταξύ άλλων, στο Ναπ. Ζέρβας, *Τα απόρρητα έγγραφά μου*, *Ακρόπολις*, φ. 1 Δεκεμβρίου 1949.

³⁰ Για την ανάπτυξη του ΕΑΜ στην περιοχή, βλ. Μ. Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας-ΕΛΑΣ Ζαλόγγου/Σουλίου*, ό.π., σσ. 33-70.

³¹ Για την επιρροή της ΕΠΟΝ στην Ήπειρο, βλ. Π. Ανταίος, *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΟΝ*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1979, σσ. 421-431· Στ. Ζορμπαλάς, *ΕΠΟΝ-τραγουδούσαν και πολεμούσαν για τη λευτεριά*, Αθήνα, Δελφίνοι, 1993, σ. 239.

περιοχή αυτή, η ανάπτυξη του αντάρτικου αντιμετώπιζε τις τεταμένες σχέσεις μεταξύ των Τσάμηδων και των υπόλοιπων κατοίκων.³² Η εμπλοκή του εθνοτικού ζητήματος ευνοούσε την ανάπτυξη ένοπλων ομάδων οι οποίες όμως στράφηκαν προς πράξεις αντεκδίκησης. Στα πρώτα χρόνια της Κατοχής, η ένοπλη δράση περιοριζόταν στις συγκρούσεις μικροομάδων φυγόδικων με τους Τσάμηδες. Η ανάπτυξη παραστρατιωτικών σχηματισμών εκ μέρους της τσάμικης μειονότητας δημιουργούσε επιπρόσθετα προβλήματα στις σχέσεις μεταξύ των τοπικών πληθυσμών.³³ Τελικά το εθνοτικό ζήτημα αποτέλεσε σημαντικό παράγοντα για τις πολιτικές εντάξεις του πληθυσμού. Στο χώρο αυτό οι Τσάμηδες συγκρούστηκαν και με τις δυο αντιστασιακές οργανώσεις, κυρίως όμως με τον ΕΔΕΣ.³⁴

Το πλέον σημαντικό γεγονός της αρχικής περιόδου του αντάρτικου υπήρξε αναμφισβήτητα η συμμετοχή του Ζέρβα στην επιχείρηση Harling. Την ονομασία αυτή έδινε το Βρετανικό Στρατηγείο Μέσης Ανατολής στο εγχείρημα καταστροφής μιας από τις τρεις μεγάλες γέφυρες του σιδηροδρομικού δικτύου Αθήνας-Θεσσαλονίκης στην Ανατολική Στερεά (Ασωπού, Γοργοποτάμου, Παπαδιάς). Η πρόσκληση για συμμετοχή στην επιχείρηση, την οποία απηύθυνε στον Ζέρβα ο C.M. Woodhouse, υποδιοικητής της ειδικής αποστολής που είχε στόχο την καταστροφή της γέφυρας, επιβεβαίωσε την επανασύνδεση του ΕΔΕΣ με το βρετανικό παράγοντα. Η πορεία του Ζέρβα και των ανταρτών του από τον ορεινό χώρο της Άρτας ως την περιοχή της Φθιώτιδας και η αποτελεσματική συνεργασία του με τον Άρη Βελουχιώτη και τους Βρετανούς σαμποτέρ, συνέβαλαν καθοριστικά στην επιτυχία του εγχειρήματος. Η ανατίναξη της γέφυρας του Γοργοποτάμου στις 25 προς 26 Νοεμβρίου 1942 ήταν η πρώτη και ουσιαστικά τελευταία σημαντική κοινή επιχείρηση των δυο οργανώσεων.

³² Γ. Σάρρας, *Μνήμες της τραγικής περιόδου 1936-1945 (Δικτατορία Μεταξά, Ελληνοϊταλικός πόλεμος, Αλβανοτσάμηδες, Εθνική Αντίσταση, Απελευθέρωση, Βάρκιζα)*, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις Σ. Βασιλόπουλος, 2001, σ. 66 κ.ε.

³³ Τις εθνοτικές διαφορές αποπειράθηκαν να αξιοποιήσουν οι κατοχικές δυνάμεις, όπως άλλωστε συνέβη και στα υπόλοιπα κράτη των Βαλκανίων. Πρβλ. M. Mazower, *The Balkans-From the end of Byzantium to the present day*, London, Phoenix Press, 2000, σσ. 123-125. Πάντως οι Τσάμηδες δεν κατόρθωσαν να ενισχύσουν αποφασιστικά τα κατοχικά στρατεύματα. Γ. Χόνδρος, «Η Ελλάδα και η Γερμανική Κατοχή», στο D. Close (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-1950 (Μελέτες για την πόλωση)*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σ. 79.

³⁴ Γ. Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή: αναλογίες και διαφορές», στο Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα στην περίοδο 1936-44: Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Αθήνα, ΜΙΑΤΕ, 1989, σ. 507.

Η εξάπλωση του εδεσίτικου αντάρτικου υπήρξε σημαντική μετά την επιστροφή του Ζέρβα από το Γοργοπόταμο. Τους μήνες που ακολούθησαν, από το Δεκέμβριο του 1942 μέχρι και το καλοκαίρι του 1943, ο στρατηγός, με τη συνδρομή της βρετανικής αποστολής, είχε την ευκαιρία να αναδιοργανώσει τα τμήματα του ΕΔΕΣ, τα οποία έλαβαν την επωνυμία ΕΟΕΑ (Εθνικά Ομάδες Ελλήνων Ανταρτών). Οι διαπραγματεύσεις μεταξύ Ζέρβα και Άρη Βελουχιώτη στη Ροβέλιστα της Άρτας, στα τέλη Δεκεμβρίου, είχαν οδηγήσει στη σύνταξη ενός σχεδίου για την ενοποίηση των δυο οργανώσεων, το οποίο όμως δεν εφαρμόστηκε ποτέ.³⁵ Από τις 22 Μαρτίου 1943 οι μέχρι τότε ασύνδετες μονάδες του ΕΔΕΣ οργανώθηκαν σε τοπικά Αρχηγεία τα οποία υπήχθησαν στο Γενικό Αρχηγείο των ΕΟΕΑ. Η αμέριστη υποστήριξη των Βρετανών ενίσχυε την απόπειρα της οργάνωσης να κατισχύσει στην περιοχή Ηπείρου-Αιτωλοακαρνανίας.³⁶ Στο πλαίσιο της ανασυγκρότησης, ιδρύθηκαν Επιτροπές Εθνικού Αγώνα και στις πόλεις και επεκτάθηκαν οι προϋπάρχουσες στον ορεινό χώρο. Την περίοδο του 1943, μέχρι δηλαδή τον Οκτώβριο που ξέσπασε η εμφύλια σύγκρουση, στα περισσότερα χωριά της Ηπείρου συνυπήρχαν επιτροπές και των δυο οργανώσεων.

Την ίδια περίοδο, οι επαφές των Βρετανών και των ηγεσιών των οργανώσεων για τη δημιουργία κοινού επιτελείου υπό την αιγίδα του ΣΜΑ (Στρατηγείου Μέσης Ανατολής) είχαν προχωρήσει σημαντικά. Ο σχηματισμός του ΚΓΣΑ (Κοινού Γενικού Στρατηγείου Ανταρτών) και των ΕΟΑ (Εθνικών Ομάδων Ανταρτών) τον Ιούλιο του 1943 συγκροτούσε, παρά τις εκατέρωθεν επιφυλάξεις, ένα θετικό πλαίσιο για την περαιτέρω ανάπτυξη του αντάρτικου. Στα πλαίσια συζητήσεων στο Λιάσκοβο και στην Καστανιά Θεσσαλίας μεταξύ του Ζέρβα, της ηγεσίας του ΕΛΑΣ και του διοικητή της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής E. Myers συμφωνήθηκαν τα όρια επιρροής των οργανώσεων στην Ήπειρο. Οι περαιτέρω όροι που επέβαλλε η συμφωνία ήταν μεγαλεπήβολοι. Υπήρχαν ρυθμίσεις για τις δομές αυτοδιοίκησης, για

³⁵ Οι συζητήσεις είχαν διεξαχθεί στα τέλη Δεκεμβρίου 1942, μετά την είσοδο του Άρη και του συνόλου σχεδόν των ανταρτών του στην περιοχή του Ζέρβα. Η ενέργεια αυτή παρ' ολίγον να οδηγήσει σε σοβαρό ένοπλο επεισόδιο. Η σύρραξη αποφεύχθηκε κυρίως χάρις στην προσωπική μεσολάβηση του C. Woodhouse. Για το σχέδιο συνεργασίας, βλ. Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Μέτρον, 2000, σσ. 78-81.

³⁶ Από τον Ιανουάριο ως το Μάιο του 1943 είχαν ριφθεί από τους Βρετανούς στον ΕΔΕΣ 19,576 τόνοι όπλων, πυρομαχικών και εφοδίων, εν αντιθέσει προς 11,158 που είχαν ριφθεί στον ΕΛΑΣ. FO 371/37202/R4209, JSAP/GR/3416/3, στο Μ. Σπηλιωτοπούλου-Π. Παπαστράτης (σύντ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944 από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών FOREIGN OFFICE 371, τμ. Α', 1940-1943*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΙΝΕ, 2002, σ. 360.

το σχηματισμό κοινών φρουραρχείων ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, για την τροφοδοσία των οργανώσεων και τη μισθοδοσία των ανταρτών, για τη διενέργεια εκλογών στο χώρο της ελεύθερης, ορεινής περιοχής, για τη δυνατότητα μετακίνησης από την μια οργάνωση στην άλλη και την διεύρυνση της μιας στο χώρο που κυριαρχούσε η άλλη κλπ.³⁷

Σε καθαρά στρατιωτικό επίπεδο, η δράση των ανταρτών και των δυο οργανώσεων αυξήθηκε σημαντικά κατά τη διάρκεια του καλοκαιριού του ίδιου έτους, κυρίως με τη συμμετοχή στην επιχείρηση Animals.³⁸ Στο χώρο της Ηπείρου έλαβαν χώρα σαμποτάζ και μάχες του ΕΔΕΣ εναντίον των Ιταλών αλλά και των Γερμανών, οι οποίοι ανέλαβαν σταδιακά τον έλεγχο με τη συγκρότηση του 22ου Σώματος Στρατού υπό τον H. Lanz.³⁹ Μάχες έδωσε και ο τοπικός ΕΛΑΣ, ο οποίος είχε εισέλθει σε φάση αναδιοργάνωσης των σχετικά ολιγάριθμων δυνάμεων του.⁴⁰

Η δημιουργία του ΚΓΣΑ δεν κατόρθωσε να μεταβάλει το κλίμα αμοιβαίας καχυποψίας στις σχέσεις των δυο οργανώσεων. Η κατάσταση στην Ήπειρο το Σεπτέμβριο του 1943 ήταν τεταμένη και δεν μεταβλήθηκε ούτε με τη διεξαγωγή εκλογών στις ανταρτοκρατούμενες περιφέρειες για την ανάδειξη αντιπροσώπων των οργανώσεων σε επίπεδο αυτοδιοίκησης. Η αποτυχία των συζητήσεων στο Κάιρο μεταξύ αντιπροσώπων των αντιστασιακών οργανώσεων και των Βρετανών για το ζήτημα του βασιλιά, η προσμονή της σύντομης απελευθέρωσης της χώρας, κυρίως λόγω της ιταλικής κατάρρευσης, οι επιδιώξεις εκάστης πλευράς για κατάληψη καλύτερων θέσεων στο μεταπολεμικό πολιτικό σκηνικό, ενίσχυαν το ενδεχόμενο ένοπλων εμφύλιων συγκρούσεων.

³⁷ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 5, σσ. 58-60· *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981, τμ. 1, σσ. 222-226.

³⁸ Για την επιχείρηση Animals, η οποία είχε ως κύριο σκοπό την παραπλάνηση των κατοχικών στρατευμάτων εν όψει της συμμαχικής απόβασης στη Σικελία, βλ. Θ. Μαρίνος, *Ο εφιάλτης της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα, ΕΜΕΙΣ, 2000, τμ. 2, σσ. 124-159· Σ. Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή*, ό.π., τμ. 1, σσ. 470-478.

³⁹ Οι γερμανικές αρχές κατοχής υποπτεύονταν πως η «εντυπωσιακή συρροή συμμοριών εις την περιοχήν Άρτας-Πίνδου» αποτελούσε προανάκρουσμα συμμαχικής απόβασης στην δυτική Ελλάδα. Για τις εκτιμήσεις αυτές, βλ. Π. Ενεπεκίδης, *Η Ελληνική Αντίστασις 1941-44 όπως αποκαλύπτεται από τα μυστικά αρχεία της Βέρμαχτ εις την Ελλάδα-μια νεοελληνική τραγωδία*, Αθήνα, Εστία, 1964, σσ. 41-42.

⁴⁰ Πάντως, ο Tom Barnes, διοικητής του κλιμακίου Ηπείρου της βρετανικής αποστολής, σε απόρρητη έκθεσή του προς το Κάιρο το 1944, χαρακτήρισε «απογοητευτική» τη δράση των ανταρτών στην Ήπειρο κατά τη διάρκεια της επιχείρησης, FO 371/43688/R9897, Report on Observations in Greece from July 1943 to April 1944, στο Μ. Σπηλιωτοπούλου-Π. Παπαστράτης (σύντ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944*, ό.π., τμ. Α', σ. 403.

1.2 Οι εμφύλιες συγκρούσεις του 1943-1944.

Ο λεγόμενος «πρώτος γύρος» του ελληνικού εμφυλίου πολέμου διεξήχθη κυρίως στην Ήπειρο, από τον Οκτώβριο του 1943 μέχρι το Φεβρουάριο του 1944. Ο όρος επιβλήθηκε στην μεταπολεμικά κυρίαρχη ιστοριογραφία, προκειμένου να περιγράψει εν συντομία, τις εμφύλιες συγκρούσεις στο διάστημα της Κατοχής. Αυτές νοήθηκαν ως η πρώτη πράξη του εμφυλίου πολέμου και ως η αρχική απόπειρα του ΚΚΕ για να καταλάβει την εξουσία. Τα Δεκεμβριανά και ο κυρίως Εμφύλιος (1946-49) θεωρήθηκαν αντιστοίχως ως «δεύτερος» και «τρίτος» γύρος.

Στο σημείο αυτό θεωρούμε ότι πρέπει να γίνουν κάποιες παρατηρήσεις όσον αφορά το εύρος και τη δυναμική των εμφύλιων συγκρούσεων που διεξήχθησαν στο διάστημα της Κατοχής.⁴¹ Είναι γεγονός ότι από το 1943 οι διαιρέσεις που σταδιακά είχαν δημιουργηθεί στον ελληνικό χώρο οδήγησαν σε εμφύλιες διαμάχες.⁴² Οι μορφές που έλαβαν αυτές ήταν διαφόρων ειδών: μεταξύ Ταγμάτων Ασφαλείας και ΕΛΑΣ στη νότια Ελλάδα, ένοπλων αντικομμουνιστών χωρικών και ΕΛΑΣ στη Μακεδονία, οργανώσεων αξιωματικών και ΕΛΑΣ στην Πελοπόννησο, αντιστασιακών οργανώσεων και ΕΛΑΣ στη Στερεά και στην Ήπειρο. Το ένοπλο τμήμα της αριστεράς επεδίωξε να αντιπαρατεθεί με τους εκάστοτε τοπικούς αντιπάλους του. Η δυναμική ενοποίησης και ηγεμονίας του ΕΑΜ συναντούσε ποικίλες αντιστάσεις, οι οποίες εκ των υστέρων ενοποιούνται ως αντιασπαστικό στρατόπεδο. Γιατί λοιπόν ως «πρώτος γύρος» νοείται κυρίως η τετράμηνη σύγκρουση ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ;

⁴¹ Ο Π. Βόγλης υποστηρίζει ότι οι δυο περίοδοι, της Αντίστασης και του Εμφυλίου πολέμου, διαφοροποιούνται ρητά και δεν πρέπει να τις αντιμετωπίζουμε ως ένα αδιαίρετο συνεχές. Για τη (συζητήσιμη) αυτή άποψη, βλ. Π. Βόγλης, «Η βία ως πλέγμα πρακτικών. Μερικές σκέψεις πάνω στη βία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», δημοσίευτη ανακοίνωση στην διημερίδα *Η Εμφύλια Βία*, Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2002. Για μια συνοπτική θεώρηση του Εμφυλίου, βλ. Φ. Ηλιού, «Το σχήμα του εμφυλίου πολέμου», *Αντί, ειδική έκδοση-Εμφύλιος Πόλεμος: 50 χρόνια μετά*, 694-695 (1999), σσ. 38-39.

⁴² Η εμφύλια διάσταση της Αντίστασης και του αντάρτικου δεν ήταν βέβαια ελληνική ιδιοτυπία. Σε πολλές από τις χώρες στις οποίες αναπτύχθηκε αντιστασιακό κίνημα υπήρξε ρήξη μεταξύ των προπολεμικών ελίτ και των κοινωνικών στρωμάτων που συμμετείχαν ενεργά στις νέες διαδικασίες. Πρβλ. Μ. Conway, «The Greek Civil War-Greek exceptionalism or Mirror of a European Cold War?», δημοσίευτη εισήγηση στο συνέδριο *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*, London, 18-20 Απριλίου 1999.

Για να απαντηθεί το ερώτημα πρέπει να έχουμε υπ' όψιν μας τη σημασία που αντιπροσώπευε για το μη εαμικό στρατόπεδο ο ΕΔΕΣ και οι αντάρτες του στη συγκυρία αυτή. Θα μπορούσαμε να ισχυρισθούμε ότι οι ΕΟΕΑ ενσάρκωναν τη νομιμοποιημένη εκδοχή του αντάρτικου. Μεγάλος αριθμός αξιωματικών υπηρετούσε στο στρατιωτικό σκέλος της οργάνωσης και υπήρχαν συγκροτημένα τμήματα ανταρτών τα οποία είχαν εμπλακεί σε συγκρούσεις με τα κατοχικά στρατεύματα. Η οργάνωση είχε την ποικιλότροπη υποστήριξη των Βρετανών.⁴³ Την περίοδο αυτή, οι επιφυλάξεις της βρετανικής πλευράς καθώς και αρκετών πολιτικών στην Αθήνα και το Κάιρο προς το πρόσωπο του Ζέρβα είχαν αμβλυνθεί.⁴⁴ Αυτό κατέστη δυνατόν κυρίως ύστερα από την αποστολή δυο τηλεγραφημάτων το Μάρτιο του 1943 προς τους Βρετανούς, την εξόριστη κυβέρνηση, και το βασιλιά Γεώργιο με τα οποία ο αρχηγός του ΕΔΕΣ υπονόμει την προγραμματική αντιμοναρχική κατεύθυνση της οργάνωσης.⁴⁵ Πολλές μικρές αντιστασιακές οργανώσεις των πόλεων εκφραζόταν θετικά μέσω του παράνομου τύπου για τους αντάρτες του ΕΔΕΣ.⁴⁶ Η ανάπτυξη της οργάνωσης στον ορεινό χώρο είχε φθάσει σε αρκετά ικανοποιητικό σημείο την παραμονή των συγκρούσεων, το Σεπτέμβριο του 1943. Αντιθέτως με τα τεκταινόμενα στην Αθήνα, τα οποία οδήγησαν στη διάσπαση του εκεί ΕΔΕΣ, η κατάσταση «στο βουνό» εξελισσόταν ευνοϊκά και το εδεσίτικο αντάρτικο αριθμούσε 4000 ή, σύμφωνα με άλλες πηγές, 5000 άνδρες.⁴⁷

Η αντίδραση λοιπόν του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ ήταν επόμενο να έχει ως κύριο στόχο τις ΕΟΕΑ, καθώς οι δυνάμεις του Ζέρβα εμφανίζονταν ως ο πλέον δυναμικός ανταγωνιστής. Παρά τις εκτιμήσεις για μικρή σημασία της σύγκρουσης στις κατοπινές εξελίξεις, αυτή, ήδη στη συγκυρία, εκλαμβάνεται ως ένα εξαιρετικά

Αγγ. Ελεφάντης, «Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», *Μας πήραν την Αθήνα... ξαναδιαβάζοντας την Ιστορία 1941-50*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002, σσ. 11-20.

⁴³ Για την απόφαση της βρετανικής πλευράς να ενισχύσει τον Ζέρβα, παρά τις επιφυλάξεις της, βλ. C.M. Woodhouse, «Το ΕΑΜ και η σχέση του με τη Βρετανία», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, ό.π., σσ. 145-176.

⁴⁴ Πρβλ. Λ. Διβάνη, *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-44*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1991, σσ. 106-132.

⁴⁵ Για τις ενέργειες αυτές, βλ. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, ό.π., τμ. 1, σσ. 387-393· J. Hondros, *Occupation and Resistance*, ό.π., σσ. 135-136· Σ. Γασπαρινάτος, *Κατοχή*, ό.π., τμ. 1, σσ. 397-401.

⁴⁶ Βλ. τις θετικές εκτιμήσεις της εφημερίδας ΛΑΕ, οργάνου της ΚΕ της μικρής οργάνωσης Λαϊκή Απελευθερωτική Ένωση, τον Ιούνιο του 1943, για τον Ζέρβα και τους αγώνες του. ΓΑΚ, *Αρχείο Ηρ. Πετιμεζιά*, Φ. Κ52 (Β2), υπ. 93, ΛΑΕ, φ. 11 Ιουνίου 1943.

⁴⁷ E. Myers, *Η Ελληνική περιπλοκή-Οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 217.

σοβαρό γεγονός από πολλές πλευρές.⁴⁸ Η βρετανική ηγεσία διέβλεψε στη σύγκρουση την απόδειξη των σκοπών του ΕΑΜ, ενώ η κοινή γνώμη των συμμαχικών χωρών εντυπωσιάστηκε από τη διάσπαση του «ενιαίου» αντιφασιστικού αγώνα.⁴⁹ Η ελληνική κυβέρνηση του Καΐρου, παρά την αρχική της αδιαφορία, τη θεώρησε ως ένα αρνητικό γεγονός που διασπούσε την εθνική ενότητα.⁵⁰ Από το πλήθος των μικρών ή μεγαλύτερων μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων της Αθήνας, η σύγκρουση βιώθηκε ως μια σημαντική προειδοποίηση για τις προθέσεις του ΕΑΜ. Τέλος, ένα τμήμα του πληθυσμού εξέλαβε τις συγκρούσεις ως ενισχυτικές της πρόσληψης του αντάρτικου ως συνολικά απονομιμοποιημένου «κατσαπλιάδικου». Όλοι αυτοί οι φορείς αναπροσανατόλισαν τη στάση τους ως προς τη χρησιμότητα του αντάρτικου και ως προς την κεφαλαιοποίησή του στις μεταπολεμικές πολιτικές εξελίξεις.

Τα ερωτήματα όμως γύρω από τη φύση των συγκρούσεων δεν έχουν πλήρως απαντηθεί. Η τάση της ιστοριογραφίας για ανάγνωση «από τα πάνω» των συμβάντων και στην περίπτωση αυτή αποδεικνύεται κυρίαρχη. Χωρίς να εξετάζονται οι τοπικές συνθήκες, η εμφύλια διαμάχη χαρακτηρίζεται ως βαθύτατα πολιτική μεταξύ αριστερών και δεξιών ανταρτών. Οι διαιρετικές τομές εμφανίζονται απόλυτες και ξεκάθαρες και οι οργανώσεις ως ομοιογενείς σχηματισμοί οι οποίοι, αναδρομικά, διαγκωνίζονται για την κατάληψη της εξουσίας.⁵¹

⁴⁸ Για την εκτίμηση αυτή, βλ. Ο. Smith, «Ο πρώτος γύρος-Εμφύλιος Πόλεμος κατά την Κατοχή», στο D. Close (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-50*, ό.π., σ. 89.

⁴⁹ Πρβλ. τις εκτιμήσεις της αμερικανικής πλευράς, J.O. Iatrides (edit.), *Ambassador McVeagh Reports: Greece 1933-1947*, Princeton, Princeton University Press, 1980, σ. 417.

⁵⁰ Π. Παπαστράτης, «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη κυβέρνηση», στο Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα στην περίοδο 1936-1944*, ό.π., σ. 535. Πάντως, απεσταλμένος της βασιλικής κυβέρνησης στο εδείοτικό αντάρτικο, με ψευδώνυμο Γ.Α.Ρ., περιέγραφε με μελανά χρώματα την κατάσταση της οργάνωσης. Θεωρούσε όμως ότι, σε τελική ανάλυση, ο Ζέρβας έπρεπε να υποστηριχθεί «καταλλήλως χειραγωγούμενος» προκειμένου να αντιμετωπίσει δυναμικά το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, «Εκθεσις περί της επικρατούσης εν τη οργάνωσει ΕΔΕΣ καταστάσεως εν τη ελευθέρα ορεινή Ελλάδι και περί της θέσεως του πληθυσμού υπό Γ.Α.Ρ., δικηγόρου», στο Εμμ. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Αθήνα, Φυτράκης, 1990, τμ. Γ2 (Πολιτικά), σσ. 848-845.

⁵¹ Η βιβλιογραφία για τις εμφύλιες συγκρούσεις ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ είναι μεγάλη. Ενδεικτικά, βλ. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, ό.π., τμ. 2, σσ. 224-259· J. Hondros, *Occupation and Resistance*, ό.π., σσ. 171-199· D. Close, *The origins of the greek civil war*, ό.π., σσ. 102-106· C.M. Woodhouse, *The struggle for Greece 1941-49*, New York, Beekman/Esanu Press, 1976, σσ. 56-65· Γρ. Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία-Το αντάρτικο: στρατός για «τώρα» και για «μετά»*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000, τμ. 1, σσ. 163-169· Π. Παπαστράτης, «Οι Βρετανοί και οι αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ», στο Μ. Σαράφη (επιμ.), *Από την Αντίσταση στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνης, 1982, σσ. 63-66· Σ. Γασπαρινάτος, *Η Κατοχή*, ό.π., τμ. 2, σσ. 14-52· Α. Κέδρος, *Η Ελληνική Αντίσταση 1940-*

Σε πολύ γενικές γραμμές, η σύγκρουση εγκαινιάστηκε με γενική επίθεση του ΕΛΑΣ εναντίον των ΕΟΕΑ, στις 9-10 Οκτωβρίου 1943. Η αφορμή δόθηκε με την σύλληψη, από τον εδεσίτη συνταγματάρχη Νταούλη στο Τσεπέλοβο Μετσόβου, σημαίνοντων στελεχών του ΚΚΕ μεταξύ των οποίων ο Παντελής Σίμος-Καραγκίτσης (Ορφέας Βλαχόπουλος).⁵² Η επίθεση του ΕΛΑΣ εξαπολύθηκε σε όλες τις περιοχές όπου υπήρχαν εδεσίτικα τμήματα, επικεντρώθηκε όμως, όπως ήταν αναμενόμενο, στην περιοχή Ηπείρου.⁵³ Για την αποτελεσματικότητα της επιχείρησης, είχε συγκροτηθεί από τμήματα της VIII και της XIII Μεραρχίας το ισχυρό ΕΣΗ (Εκστρατευτικό Σώμα Ηπείρου) υπό την ηγεσία του Άρη Βελουχιώτη. Η ταυτόχρονη επέμβαση των γερμανικών στρατευμάτων με ευρείες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις δημιούργησε μια χαώδη κατάσταση στην έδρα του Ζέρβα, την περιοχή των Τζουμέρκων. Στα τέλη Οκτωβρίου 1943, παρά τις αρχικές τοπικές επιτυχίες του ΕΔΕΣ, οι δυνάμεις του στην περιοχή Τζουμέρκων-Ραδοβιζίου είχαν ουσιαστικά υποστεί διάλυση.⁵⁴ Με τη βρετανική συνδρομή, η ανασυγκρότηση των ΕΟΕΑ πραγματοποιήθηκε σταδιακά στις περιοχές δυτικά του Αράχθου (Λάκκα Σούλι, Ξηροβούνι). Η ανασυγκρότηση των τμημάτων του ΕΛΑΣ οδήγησε στη δημιουργία του Κλιμακίου Ηπείρου-Αιτωλοακαρνανίας του ΓΣ του ΕΛΑΣ, το οποίο και

1944, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, τμ. 2, σσ. 111-126· Φ. Γρηγοριάδης, *Κατοχή-Αντίστασις-Απελευθέρωσις*, Αθήνα, Νέος κόσμος, 1974, τμ. 7, σσ. 153-159· Σ. Γρηγοριάδης, *Συνοπτική ιστορία της εθνικής αντίστασης (1941-45)*, Αθήνα, Καππόπουλος, 1986, σ. 365 κ.ε.· Αλ. Ζαούσης, *Οι δυο όχθες 1939-1945 (μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1987, τμ. Β(1), σσ. 344-363· Η. Richter, *Δυο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα 1936-1946*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, τμ. 2, σσ. 9-74· Στ. Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Σύγχρονο Βιβλίο, 1964, σσ. 198-244· Χ. Παπαδάτος, *Εθνική Αντίσταση 1942-1945*, Αθήνα, 1991, σσ. 228-377· Μ. Μυριδάκης, *Αγώνες της Φυλής 1941-44 (Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1944)*, Αθήνα, Σιδέρης, 1976, τμ. 1, σσ. 369 κ.ε· Χ. Φλόκας, *Η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 1994, σσ. 262-354· Κομν. Πυρομάγλου, *Η Εθνική Αντίστασις*, ό.π., σσ. 338-354· Γ. Ζαρογιάννης (Καβαλλάρης), *Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, χ.χ, σσ. 194-225· Θ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, ό.π., τμ. Β', σσ. 390-399.

⁵² Ο Καραγκίτσης ήταν μέλος της κεντρικής επιτροπής του ΚΚΕ και είχε διορισθεί γραμματέας ΕΑΜ περιοχής Ηπείρου. Πρβλ. Σ. Γρηγοριάδης, *Συνοπτική ιστορία*, ό.π., σ. 383. Για το τοπικό αυτό επεισόδιο, βλ. την έκθεση του αξιωματικού του ΕΔΕΣ Γ. Λυγεράκη, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 49, σσ. 142-151.

⁵³ Πρβλ. την ανακοίνωση της VIII Μεραρχίας προς τις τοπικές επιτροπές του ΕΑΜ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 3, έγγ. 51, σ. 163.

⁵⁴ Χαρακτηριστική είναι η αναφορά του Barnes προς το Κάιρο, σύμφωνα με την οποία η κατάσταση των δυνάμεων του Ζέρβα ήταν ανησυχητική. Συνιστούσε, μάλιστα, τη φυγάδευση του ηγέτη του ΕΔΕΣ και του επιτελείου του «δια θαλάσσης», σε περίπτωση που η κατάσταση εξελισσόταν σε «απελπιστική», FO 371/37208/R12463, τηλ. του Barnes προς SOE Καΐρου άνευ αριθμού, με ημερομηνία 21 Νοεμβρίου 1943, στο Μ. Σπηλιωτοπούλου-Π. Παπαστράτης (συντ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944*, ό.π., τμ. Α', σσ. 509-510.

επιφορτίστηκε με τον έλεγχο της πρώην «επικράτειας» του ΕΔΕΣ.⁵⁵ Ακολούθησε, στις 4 Ιανουαρίου, αντεπίθεση των εδαιτών, η οποία όμως απέτυχε να σταθεροποιήσει τις θέσεις της στα Τζουμέρκα. Η εκ νέου αντεπίθεση του ΕΛΑΣ οδήγησε σε ανακωχή, η οποία επισφραγίστηκε με τη συμφωνία της Πλάκας στις 29 Φεβρουαρίου 1944.⁵⁶

Εκτός από την γενική αυτή εικόνα, στην πραγματικότητα, οι εμφύλιες συγκρούσεις των δυο μεγαλύτερων αντιστασιακών οργανώσεων χαρακτηρίστηκαν από πληθώρα επεισοδίων, τα περισσότερα των οποίων εδράζονταν σε τοπικές συνιστώσες. Για να προσανατολισθούμε επαρκώς όσον αφορά τη δυναμική της εμφύλιας σύγκρουσης πρέπει να έχουμε κατά νου τις εξής παραμέτρους:

1. Την αδυναμία του ΕΔΕΣ να διατηρήσει τα τμήματά του σε άλλες περιοχές εκτός της Ηπείρου. Η αρχική φιλοδοξία του Ζέρβα ήταν να καταστήσει την οργάνωσή του πανελλήνια. Στις αρχές του 1943 είχε καταστεί προφανές ότι η απόπειρα αυτή ήταν πολύ δύσκολο να πραγματοποιηθεί χωρίς ρήξη με το ΕΑΜ.⁵⁷ Απέμενε κάποιου είδους πολιτική διευθέτηση που να επέτρεπε τη συγκρότηση τμημάτων εκτός της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας. Η ανάπτυξη ένοπλων συγκροτημάτων σε περιοχές που κυριαρχούσε η έτερη οργάνωση είχε αναγνωρισθεί με βάση τα συμφωνηθέντα για τη δημιουργία των Εθνικών Ομάδων Ανταρτών και του ΚΓΣΑ. Με τον τρόπο αυτό ευνοήθηκε η δημιουργία Αρχηγείων και Υπαρχηγείων των ΕΟΕΑ σε διάφορες περιοχές της Κεντρικής Ελλάδας.⁵⁸ Πραγματικά, κάποια τμήματα άρχισαν να δραστηριοποιούνται στη δυτική Θεσσαλία και στη Στερεά. Το γενικό συμπέρασμα από την εξέλιξη της σύγκρουσης στους χώρους αυτούς ήταν η πλήρης κυριαρχία του ΕΛΑΣ και η μη δυνατότητα αντίδρασης εκ μέρους των ΕΟΕΑ.

⁵⁵ Σ. Γρηγοριάδης, *Συνοπτική ιστορία*, ό.π., σσ. 399-400.

⁵⁶ Για τα πρακτικά της συμφωνίας και τις συζητήσεις που είχαν προηγηθεί, βλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 17, σσ. 273-361.

⁵⁷ Μοναδική εξαίρεση, εξ όσων γνωρίζουμε, αποτελεί η ιδιαίτερη περίπτωση της Χίου, όπου η τοπική επιτροπή του ΕΔΕΣ αυτοδιαλύθηκε και συγχωνεύθηκε με το ΕΑΜ, μετά το ξέσπασμα των εμφύλιων συγκρούσεων στην ηπειρωτική Ελλάδα. Όμως, πρέπει να επισημανθεί ότι αντάρτικα τμήματα των οργανώσεων δεν είχαν εμφανιστεί στο νησί, και η εξέλιξη αφορούσε περισσότερο τα μέλη των τοπικών ελίτ που είχαν φιλελεύθερο-προοδευτικό προσανατολισμό. Για την περίπτωση αυτή, βλ. Ν. Θεοτοκάς, «Η Χίος της αντίστασης και του εμφυλίου», *Αρχειοτάξιο*, 4 (2002), σσ. 173-182.

⁵⁸ Είχαν προηγηθεί και συζητήσεις για υπαγωγή της οργάνωσης ΠΑΟ της Μακεδονίας στον ΕΔΕΣ, που διακόπηκαν όμως με την έναρξη των εμφύλιων συγκρούσεων. Βλ. «έκθεση Αν/χη Αρχ. Αργυρόπουλου προς τα μέλη της ΚΕ της ΠΑΟ με ημερομηνία 2 Ιανουαρίου 1944», στο Π. Παπαθανασίου, *Για τον Ελληνικό Βορρά, Μακεδονία 1941-1944 (Αντίσταση και Τραγωδία)-το ανέκδοτο αρχείο-ημερολόγιο του (τότε) Ταγματάρχη Γιάννη Παπαθανασίου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988, τμ. 2, σσ. 570-582.

Ακόμη και το ισχυρό και αξιόμαχο συγκρότημα του οπλαρχηγού Χούτα στο Βάλτο δεν μπόρεσε να αντιτάξει αποφασιστική άμυνα και διαλύθηκε στις πρώτες ημέρες των μαχών.

2. Τις διαιρέσεις στο εσωτερικό των οργανώσεων που επιβάλλουν την αντιμετώπιση τους ως δυο πολύπλοκους μηχανισμούς. Οι διαχωρισμοί αυτού του τύπου αναφέρονται μεταξύ άλλων στην αδυναμία του ΕΛΑΣ Ηπείρου και της τοπικής VIII Μεραρχίας να αναλάβουν σοβαρή επιθετική δράση.⁵⁹ Η διάλυση του 3/40 Συντάγματος ΕΛΑΣ Άρτας, στις πρώτες ημέρες των επιχειρήσεων, οδήγησε στην αιχμαλωσία των ηγετικών στελεχών του και στη σύλληψη πολλών χωρικών των Τζουμέρκων. Οι συλληφθέντες οδηγήθηκαν στο χωριό Βουργαρέλι, όπου υπέστησαν άσχημη μεταχείριση. Το συμφωνητικό που υπογράφηκε εκεί από το Ζέρβα και τα στελέχη αυτά περί τοπικής ανακωχής, εν όψει των γερμανικών επιχειρήσεων, δεν εφαρμόστηκε.⁶⁰ Αντιθέτως, από την ηγεσία του ΕΛΑΣ υπήρξαν κυρώσεις για αυτού του είδους την τοπική διαπραγμάτευση, κυρίως όμως για το γεγονός της διάλυσης. Και στην περιοχή της Πρέβεζας, το τοπικό Σύνταγμα του ΕΛΑΣ διαλύθηκε. Σταδιακά, το είδος της σύγκρουσης κατέστησε προφανές ένα δυσάρεστο για τον ΕΛΑΣ συμπέρασμα: ότι θα χρειαζόταν μεγαλύτερες δυνάμεις για την ολοκλήρωση του εγχειρήματος.⁶¹ Από την πλευρά του ΕΔΕΣ τα πράγματα ήταν σαφώς δυσκολότερα. Η ηγεσία του έπρεπε να εξισορροπήσει τις αντιθέσεις μεταξύ στελεχών και την γενική απροθυμία του πληθυσμού να πολεμήσει. Η κατάσταση κρίσης οδήγησε στην όξυνση παλαιότερων αντιθέσεων μεταξύ βενιζελικών-βασιλικών αξιωματικών, γεγονός που οδήγησε ακόμη και στην αυτοδιάλυση μονάδων (όπως συνέβη με το τμήμα του αξιωματικού Θ. Πετζόπουλου). Με εξαίρεση τις περιοχές του Ξηροβουνίου και της Λάκκας Σουλίου τα άλλα τοπικά συγκροτήματα της Ηπείρου είχαν διαλυθεί ήδη μέχρι το τέλος Οκτωβρίου 1943.⁶² Ειδικά στην περιοχή της Άρτας η κατάσταση ήταν σαφώς αρνητική. Την εικόνα αυτή επιδείνωνε η έλλειψη διάθεσης πολλών οπλαρχηγών και τοπικών ηγετών να συμμετάσχουν ενεργά στην εμφύλια διαμάχη. Χαρακτηριστική ήταν η αρχική άρνηση των αξιωματικών και

⁵⁹ Για τις αδυναμίες της τοπικής ελασίτικης Μεραρχίας, βλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 3, έγγ. 72, σσ. 189-193.

⁶⁰ Το κείμενο του συμφωνητικού και η προκήρυξη προς τον τοπικό πληθυσμό που το συνόδευε παρατίθεται στα *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 23,24,25, σσ. 92-95.

⁶¹ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 3, έγγ. 98, σσ. 260-262.

⁶² Θ. Μαρίνος, *Ο εφιάλτης της Εθνικής Αντίστασης (Προσωπικές Μαρτυρίες 1941-1944)*, ό.π., τμ. 2, σ. 247.

οπληρχηγών της Λάκκας Σουλίου να συνδράμουν τις επιχειρήσεις εναντίον του ΕΛΑΣ, που διεξάγονταν ανατολικά του Αράχθου. Επιπλέον πολλοί αξιωματικοί, οι οποίοι το καλοκαίρι του 1943 είχαν ενταχθεί στις ΕΟΕΑ, αυτοδιάλυσαν τα τμήματά τους και επέστρεψαν στις πόλεις.⁶³

3. Την ανάμιξη των Γερμανών ως καθοριστικού παράγοντα για την έκβαση των συγκρούσεων. Στον αντιαναρτακτικό αγώνα που είχε αναλάβει σταδιακά η Wehrmacht οι επιχειρήσεις του φθινοπώρου 1943 ήταν από τις πλέον σοβαρές. Ειδικά για την περιοχή Ηπείρου είχαν προηγηθεί επιχειρήσεις σημαντικής βιαιότητας το καλοκαίρι του ίδιου έτους. Πολλές από τις ενέργειες των Γερμανών αφορούσαν μαζικές εκτελέσεις και πυρπολήσεις οικιών. Η περίπτωση του Κομμένου, πεδινού χωριού της Άρτας στο οποίο εκτελέστηκαν 317 άτομα, εντάσσεται σε αυτή ακριβώς την κατηγορία.⁶⁴ Με τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Οκτωβρίου-Νοεμβρίου, που αποσκοπούσαν στη συνολική διάλυση του αντάρτικου και στο άνοιγμα της βασικής οδικής αρτηρίας Ιωαννίνων-Μετσόβου-Καλαμπάκας, οι Γερμανοί επενέβησαν ως αποφασιστικός παράγοντας για την πορεία των εμφύλιων συγκρούσεων. Η κυρίαρχη άποψη στην ιστοριογραφία θεωρεί ότι η επέμβαση αυτή διέσωσε τον ΕΔΕΣ από την πλήρη εξαφάνιση. Επιπλέον το θέμα απέκτησε σταδιακά ευρύτερες διαστάσεις με την περίφημη σύναψη άτυπης ανακωχής του Ζέρβα-«gentlemen agreement» με τους Γερμανούς, από την περίοδο των εμφυλίων συγκρούσεων ως το καλοκαίρι του 1944. Η αμφιλεγόμενη αυτή υπόθεση τροφοδοτεί έως τις ημέρες μας ένα κλίμα δημόσιων αντεγκλήσεων κυρίως εκ μέρους των βετεράνων του ΕΔΕΣ και των ιστοριογράφων που υποστηρίζουν την άποψη αυτή.⁶⁵

4. Τις επιπτώσεις στους τοπικούς πληθυσμούς. Οι συγκρούσεις των οργανώσεων καθώς και οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των κατοχικών

⁶³ Πρβλ: «Ο αντάρτης μπορεί εύκολα να μεταβληθεί σε έναν καλό ένστολο στρατιώτη. Αντίθετα, για τον καλό μόνιμο αξιωματικό, η στολή είναι κάτι παραπάνω από μια φορεσιά», C. Schmitt, *Η θεωρία του αντάρτη-παρεμβολή στην έννοια του Πολιτικού*, Αθήνα, Πλέθρον, 1990, σ. 78.

⁶⁴ Για την περίπτωση του Κομμένου, βλ. M. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ-η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994, σσ. 217-227· Χ. Βασιλάκης, «Η σφαγή και το ολοκαύτωμα του Κομμένου Άρτας στη σύγχρονη έρευνα. Μια ιστορική-κριτική θεώρηση», *Σκουφάς*, 86-87, (1996-1997), σσ. 168-177· Χ. Φ. Μάγερ, *Η φρίκη του Κομμένου*, Αθήνα, Καλέντης, 1998, σ. 13 κ.ε.

⁶⁵ Για τις επαφές Ζέρβα-Γερμανών, βλ. «Επαφές μεταξύ των Γερμανικών Αρχών Κατοχής και των κυριότερων οργανώσεων της Ελληνικής Αντίστασης: ελιγμός ή συνεργασία;», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, ό.π., σσ. 91-115· J. Hondros, *Occupation and Resistance*, ό.π., σσ. 171-199. Για τις απόψεις των εδαισιτών, βλ. Κ. Ιωάννου, *Φενάκη και Σβάστικα*, Αθήνα, ΕΜΕΙΣ, 1996, σ. 191 κ.ε.

στρατευμάτων συνέτειναν στην επιδείνωση της ήδη άσχημης κατάστασης των χωρικών. Στις αρχές του 1944 πολλά χωριά της Ηπείρου ήταν πλήρως κατεστραμμένα. Την εικόνα απέδιδαν οι εκθέσεις του Ερυθρού Σταυρού, οι ανταποκρίσεις των στελεχών του κατοχικού κρατικού μηχανισμού, οι εισηγήσεις των αντιστασιακών προς τις ηγεσίες τους, οι εκτιμήσεις των ίδιων των Γερμανών.

Η εξέλιξη των επιχειρήσεων είχε οδηγήσει το Ζέρβα σε δυσχερή θέση. Με τη μεσολάβηση του βρετανικού παράγοντα οι δυο οργανώσεις συμφώνησαν σε προσωρινή ανακωχή η οποία επισφραγίστηκε με τη συμφωνία της Πλάκας (στις 29 Φεβρουαρίου 1944).⁶⁶ Ως όριο μεταξύ των οργανώσεων τέθηκε ο ποταμός Άραχθος. Παρά τις εκατέρωθεν επιδιώξεις για διάλυση του αντιπάλου είχε γίνει αντιληπτό ότι ο ΕΔΕΣ δεν ήταν εύκολο να εκμηδενισθεί ούτε βέβαια ο ΕΛΑΣ να ηττηθεί.

1.3 Η περίοδος του εύθραυστου συμβιβασμού.

Μετά τη συμφωνία της Πλάκας, η κατάσταση στην Ήπειρο σταθεροποιήθηκε ως την περίοδο αποχώρησης των γερμανικών στρατευμάτων, το Σεπτέμβριο-Οκτώβριο του 1944. Οι δυο οργανώσεις είχαν υπό τον έλεγχό τους συγκεκριμένους ορεινούς όγκους, ενώ τα κατοχικά στρατεύματα είχαν περιορισθεί στον έλεγχο των πόλεων και των βασικών οδικών αρτηριών.

Στην εαμική Ελεύθερη Ελλάδα είχαν ενσωματωθεί οι περιοχές Ραδοβιζίου και Τζουμέρκων της Άρτας, που είχαν αποτελέσει προηγουμένως τα πρώτα προπύργια του ΕΔΕΣ. Υπό σταθερό εαμικό έλεγχο βρισκόταν και οι περιοχές Μετσόβου, Ζαγορίων, Πωγωνίου, Καλαμά με την ισχυρή παρουσία του 85ου και του 15ου

⁶⁶ Για τα πρακτικά της συμφωνίας, βλ. Κομν. Πυρομάγλου, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 354-426· *Ντοκουμέντα της Αντίστασης*, Αθήνα, Το Ποντίκι, 1994, σσ. 116-146. Για το πλαίσιο υπογραφής της συμφωνίας, βλ. Χ. Φλάισερ, «Η σύσκεψη Μυροφύλλου-Πλάκας», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σσ. 137-172. Πρβλ. Δ. Χαραλάμπης, *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985, σ. 26. Οι ανεπιτυχείς προσπάθειες για συνεννόηση ανάμεσα στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ και τον ΕΔΕΣ συνεχίστηκαν στα τέλη Απριλίου στο χωριό της Θεσσαλίας Κουτσανά (ή Κούτσαινα). Για τα πρακτικά και το

Συντάγματος ΕΛΑΣ. Στους χώρους αυτούς επιχειρήθηκε η εισαγωγή και εδραίωση θεσμών που ήταν κοινοί για όλη την εαμική επικράτεια: αυτοδιοίκηση, λαϊκή δικαιοσύνη κλπ. Η ΕτΑ (Επιμελητεία του Αντάρτη), η ΕΑ (Εθνική Αλληλεγγύη), η ΕΠΟΝ (Ενιαία Πανελλαδική Οργάνωση Νέων), η Εθνική Πολιτοφυλακή λειτουργούσαν απρόσκοπτα.⁶⁷ Ιδιαίτερη θέση κατείχε, στο πολιτιστικό πεδίο, η απόπειρα δημιουργίας «λαϊκού θεάτρου» από τον ηπειρώτη ποιητή Γιώργο Κοτζιούλα.⁶⁸ Η περιοχή Ηπείρου εξέλεξε αντιπροσώπους για την «κυβέρνηση του βουνού», το Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ (Πανελλήνια Επιτροπή Εθνικής Απελευθέρωσης), που συνεκλήθη το Μάιο του 1944 στις Κορυσάδες της Ευρυτανίας.

Η Ελευθέρα Ορεινή Ελλάδα του ΕΔΕΣ αποτελείτο κυρίως από τις περιοχές της Λάκκας Σουλίου και του Ξηροβουνίου. Η γεωγραφική γειτνίαση των δυο αυτών περιφερειών με τα Ιωάννινα ενίσχυε τις αντιλήψεις των εαμικών για ενδεχόμενη «συνεργασία» με τον «εθνικόφρονα» πληθυσμό της πόλης αλλά και με τις αρχές Κατοχής. Στους χώρους αυτούς έγινε μια αξιόλογη απόπειρα θεσμικής οργάνωσης.⁶⁹ Η περιφέρεια συγκρότησε ένα «κρατίδιο» με ιδιότυπη δομή. Συγκλήθηκαν δυο μεγάλες πολιτικό-στρατιωτικές συγκεντρώσεις που ονομάστηκαν «Εθνικά Συμβούλια», εκδίδονταν εφημερίδες, λειτουργούσαν νοσοκομεία, ταχυδρομείο, σχολεία κλπ. Αξιόλογες αλλαγές σημειώθηκαν και στη στρατιωτική δομή της οργάνωσης. Τα διάφορα τοπικά Αρχηγεία και Υπαρχηγεία καταργήθηκαν και, μετά τη συμφωνία της Πλάκας, συγκροτήθηκαν Μεραρχίες και ανεξάρτητα Συντάγματα στο πλαίσιο μιας διαδικασίας «στρατιωτικοποίησης».⁷⁰ Έτσι προχώρησε ο μετασχηματισμός των ατάκτων σε στρατιώτες τακτικών σχηματισμών, η εκγύμναση και η προετοιμασία τους για ενδεχόμενες συγκρούσεις, η οργάνωση στρατοδικείων. Υπήρχε επίσης μια άρρητη απόπειρα διεκδίκησης της συνέχειας του νόμιμου Εθνικού στρατού κατ' αναλογία προς τον ΕΛΑΣ: οι μεγάλοι σχηματισμοί των ΕΟΕΑ έλαβαν την ονομασία ΙΙΙ, VΙΙΙ, ΙΧ, Χ Μεραρχία.

περιεχόμενο των συζητήσεων αυτών, βλ. *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, σσ. 314-330· Γρ. Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, ό.π., τμ. 1, σσ. 207-212.

⁶⁷ Για την ΕΑ στην Ήπειρο, βλ. Φ. Βαλάης (Φάνης), «Για τη δράση της ΕΑ Ηπείρου», *Εθνική Αντίσταση*, τχ. 80 (1993), σσ. 40-44.

⁶⁸ Για την απόπειρα αυτή, βλ. Γ. Κοτζιούλας, *Θέατρο στα βουνά*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980, σσ. 15-54.

⁶⁹ Για τις διαδικασίες αυτές, βλ. Κ. Ιωάννου, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάδα*, Αθήνα, Δρομέυς, χ.χ., σ. 31 κ.ε.

Οι σχέσεις των ανταγωνιστικών αυτών οργανώσεων στη συγκυρία οδηγήθηκαν σε όξυνση και έφτασαν μέχρι την εχθρότητα. Η επίτευξη της συμφωνίας δεν σήμανε την άρση της εκατέρωθεν επιφυλακτικότητας. Στο Εθνικό Συμβούλιο ο γραμματέας Εσωτερικών, και ηγετικό στέλεχος του ΚΚΕ, Γ. Σιάντος θα επιτεθεί με σφοδρότητα στον ΕΔΕΣ και θα τον συμπεριλάβει στις αντιδραστικές δυνάμεις.⁷¹ Την ίδια περίοδο ο στρατιωτικός αρχηγός του ΕΛΑΣ Στέφανος Σαράφης θα δηλώσει στο Λίβανο πως ο ΕΔΕΣ είναι «στρατός μισθοφόρων» στον οποίο «αξιωματικοί και αντάρτες τον περισσότερο καιρό χαρτοπαίζουν, παίζουν ζάρια και ασχολούνται με το γλέντι και τον έρωτα και, τέλος, μαλώνουν αναμεταξύ τους».⁷²

Από την άλλη πλευρά, η απώλεια των Τζουμέρκων ήταν οδυνηρή για τον ΕΔΕΣ. Ο Ζέρβας αν και θεωρούσε αδιανόητη την παραμονή του ΕΛΑΣ στην περιοχή ανατολικά του Αράχθου, αναγκάστηκε να συμβιβαστεί.⁷³ Η συμφωνία της Πλάκας προέβλεπε απελευθέρωση των κρατουμένων και των δυο σχηματισμών, η οποία πραγματοποιήθηκε σταδιακά και εν μέρει μέχρι τον Απρίλιο 1944. Η πρακτική, όμως, των συλλήψεων πραγματικών ή υποτιθέμενων πολιτικών αντιπάλων δεν διαφοροποιήθηκε. Οι εκατέρωθεν κατηγορίες ήταν ιδιαίτερα βαρύτατες. Από τον αντιστασιακό τύπο αλλά και τις διάφορες προκηρύξεις, διαταγές κλπ. των οργανώσεων μπορούμε με ευκολία να αντιληφθούμε τις διαιρέσεις που είχαν παραχθεί. Στη συγκυρία του έτους αυτού ανιχνεύονται όλες οι συνιστώσες του διαχωρισμού της ελληνικής κοινωνίας σε δυο παρατάξεις, η καθεμία από τις οποίες περιελάμβανε ποικιλία κοινωνικών συμμαχιών.

Εντάσεις δημιουργούσε ακόμα και η εύθραυστη ισορροπία που είχε επιτευχθεί με τις συμφωνίες. Στη διαφιλονικούμενη περιοχή της Πρέβεζας, κυρίως στην περιφέρεια Ζαλόγγου, παρέμενε απομονωμένο το 24ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, που είχε ανασυγκροτηθεί μετά την προσωρινή διάλυσή του. Σταδιακά, οι δυο οργανώσεις οδηγήθηκαν στη σύγκρουση. Τον Ιούνιο του 1944, το ελασίτικο Σύνταγμα υπέστη επίθεση και εξαναγκάστηκε να εγκαταλείψει την περιοχή και να διεκπεραιωθεί με πλοιάρια στο Ξηρόμερο της Αιτωλοακαρνανίας.⁷⁴ Στην περιοχή της Πρέβεζας η

⁷⁰ Για την αναδιοργάνωση των ΕΟΕΑ, βλ. Ναπ. Ζέρβας, *Απελευθερωτικός Αγών (ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1945)*, Αθήνα, εκδ. ΠΣΑΕΑ ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ «Ναπολέον Ζέρβας», χ.χ., σ. 66 κ.ε.

⁷¹ *Εθνικό Συμβούλιο, Περιληπτικά Πρακτικών Εργασιών της πρώτης συνόδου του, Κοινότητα Κορυτσάδων Ευρυτανίας*, 1988, σσ. 111-118.

⁷² Κ. Βασιλείου, *Στέφανος Σαράφης*, Θεσσαλονίκη, Πασχάλης, χ.χ., σ. 56.

⁷³ Ηρ. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 405.

⁷⁴ Μ. Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας-ΕΛΑΣ Ζαλόγγου/Σουλίου*, ό.π., σσ. 285-299.

πόλωση έφτασε σε υψηλό επίπεδο και οδήγησε σε πυρπολήσεις χωριών, ξυλοδαρμούς, δολοφονίες, μαζικές συλλήψεις, λεηλασίες. Επεισόδια όμως συνέβησαν και σε άλλες περιοχές. Στην περιοχή του Λάκωνα, στα βόρεια των Τζουμέρκων, τοπικές αψιμαχίες συνέβαιναν συχνά ανάμεσα στις δυο οργανώσεις.⁷⁵ Ιδιαίτερη ένταση επικρατούσε και στη Θεσπρωτία, όπου διεξήχθησαν και μερικές από τις σημαντικότερες μάχες των ΕΟΕΑ εναντίον των Γερμανών. Στην περιοχή αυτή, το καλοκαίρι του 1944, η επίθεση των δυνάμεων του ΕΔΕΣ οδήγησε στην κατάληψη της Παραμυθιάς και στην άσκηση συλλογικής βίας εναντίον της μειονότητας των Τσάμηδων, τα περισσότερα μέλη της οποίας υποχρεώθηκαν να αποχωρήσουν στην Αλβανία.⁷⁶ Τέλος, επανειλημμένα επεισόδια είχαν συμβεί και σε άλλες περιοχές όπως στο λόφο της Περάνθης, ένα ύψωμα που δεσπόζει της Άρτας. Μικροομάδες του ΕΔΕΣ προσπαθούσαν σε τακτά χρονικά διαστήματα να προωθηθούν προς τα χωριά καταγωγής των ανταρτών, κυρίως στο χώρο Βάλτου-Ραδοβιζίου.⁷⁷ Η αντίδραση του ΕΛΑΣ ανέστειλε αυτές τις επιχειρήσεις μετά από μικρής κλίμακας συγκρούσεις.⁷⁸ Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στα πεδινά της Άρτας, μια περιοχή που κατά καιρούς ελεγχόταν από τον ΕΔΕΣ, συνοδευόταν με ένα κλίμα καταδίωξης εναντίον εκείνων που θεωρούντο αριστεροί. Σε κάποιες περιπτώσεις η άσκηση βίας αφορούσε ολόκληρες κοινότητες που είχαν χαρακτηριστεί «κόκκινες».⁷⁹ Την ίδια περίοδο, στα ορεινά της Άρτας είχαν γίνει προληπτικές συλλήψεις «εθνικιστών», οι οποίοι εθεωρούντο φίλα προσκείμενοι στο Ζέρβα. Η άσκηση κατασταλτικής πολιτικής από τις δυο οργανώσεις συνιστούσε στη συγκυρία μια σημαντική παράμετρο της τακτικής τους και αποσκοπούσε τόσο στην τρομοκράτηση του πολιτικού αντιπάλου όσο και στην εμπέδωση της κυριαρχίας τους στις διαμφισβητούμενες αυτές αγροτικές περιοχές.⁸⁰

⁷⁵ Δ. Παππάς, *Το προγεφύρωμα Λάκωνα (Περιστερίου)-Μύθοι και Αλήθειες για την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 2001, σ. 182 κ.ε.

⁷⁶ Για τους Τσάμηδες, βλ. Μ. Mazower, «Three Forms of Political Justice: Greece, 1944-45», στο Μ. Mazower (edit.), *After the war was over/Reconstructing the Family, Nation and State in Greece 1943-1960*, Princeton and Oxford, Princeton University Press, 2000, σσ. 24-27· Γ. Μαργαρίτης, «Η σκοτεινή πλευρά των εθνικών θριάμβων», *Ο Πολίτης*, 117 (1992), σσ. 44-47. Η εδειςτική πλευρά κατηγορούσε στη συγκυρία το ΕΑΜ για σύμπλευση με «τους μεγαλύτερους εχθρούς του Ελληνισμού-τους Τσάμηδες», ΑΣΚΙ, Φ. 1730, *Ο Αγών*, Φ. 16 Νοεμβρίου 1944.

⁷⁷ ΑΣΚΙ, *Αρχείο ΚΚΕ*, Κ. 493, Φ. 30/1/117.

⁷⁸ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 33, σσ. 127-128.

⁷⁹ Αυτόθι, έγγ. 8, σσ. 54-55.

⁸⁰ Πρβλ. D. Bell, *Resistance and Revolution*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1972, σ. 104.

Πρέπει να θεωρηθεί βέβαιο ότι οι ηγεσίες των δυο πλευρών δεν ήταν αρνητικές στο ενδεχόμενο επίθεσης και διάλυσης του αντιπάλου. Στη συγκυρία του 1944, όλες οι προηγούμενες συζητήσεις και διαπραγματεύσεις για ενοποίηση και κοινή δράση είχαν ναυαγήσει. Οι δυο αντίπαλοι σχηματισμοί είχαν οριοθετήσει την «επικράτειά τους» και οι μεταξύ τους σχέσεις ενείχαν σαφώς τη δυναμική ένοπλης αντιπαράθεσης. Κυρίως όμως είχαν πλήρως διαφοροποιηθεί οι πολιτικές τους επιλογές.

Η ηγεσία των ΕΟΕΑ είχε συμπράξει απόλυτα με τον ολοένα και περισσότερο αναπτυσσόμενο αντιστασιακό συνασπισμό και τις ποικίλες εκφάνσεις του. Στο στάδιο αυτό ο αντικομμουνισμός κυριαρχούσε απόλυτα στην ρητορική της οργάνωσης.⁸¹ Η επικοινωνία με την κυβέρνηση της Μέσης Ανατολής είχε αποκατασταθεί πλήρως, μετά την άρση των επιφυλάξεων του Καΐρου για τις διαθέσεις του Ζέρβα. Μάλιστα, οι αξιωματικοί που αναπλήρωναν τις ελλείψεις, που είχαν δημιουργηθεί μετά τα γεγονότα της εμφύλιας σύγκρουσης, προέρχονταν κυρίως από το χώρο των βασιλοφρόνων.⁸² Προσπάθειες για τη συνεργασία με τοπικούς αντικομμουνιστές καπετάνιους της Μακεδονίας γίνονταν σε τακτά χρονικά διαστήματα.⁸³ Υπήρχαν επίσης και επαφές με την κατοχική κυβέρνηση του Ι. Ράλλη, όσο και αν το τμήμα του ΕΔΕΣ Αθήνας που είχε διασπασθεί το προηγούμενο έτος είναι αυτό που διακρίθηκε ιδιαίτερα σε τέτοιου είδους συνεννοήσεις.⁸⁴ Τέλος, οι παραδοσιακοί κομματικοί ηγέτες είχαν αποδεχθεί τον «εθνικό αγώνα» του Ζέρβα ήδη από το Φεβρουάριο του ίδιου έτους.⁸⁵

⁸¹ Πρβλ: «Του λοιπού δεν θα είμεθα παρά το ανάχωμα του 'αντικομμουνισμού', δηλαδή, κατά ένα τρόπον, όχι πλέον η δημιουργική θέσις, αλλά η στείρα άρνησις», Κομν. Πυρομάγλου, *Η Εθνική Αντίστασις*, ό.π., σ. 324. Για το γεγονός αυτό, βλ. Γ. Γιαννουλόπουλος, *Ο μεταπολεμικός κόσμος/Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία 1945-1963*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992, σσ. 205-207· C.M. Woodhouse, *Το μήλο της έριδος-η ελληνική αντίσταση και η πολιτική των μεγάλων δυνάμεων*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σ. 118. Πρβλ. επίσης τις παρατηρήσεις του βρετανού D.J. Wallace, για την κατάσταση της οργάνωσης το 1944, στο L. Baerentzen (edit.), *British Reports on Greece 1943-44 by J.M. Stevens, C.M. Woodhouse and D.J. Wallace*, Copenhagen, Museum Tusulanum Press, 1982, σ. 117 κ.ε.

⁸² Th. Veremis-A. Gerolymatos, «The military as a Sociopolitical Force in Greece 1940-1949», *Journal of the Hellenic Diaspora*, v. 17.1. (1991), σ. 113· W.H. Mc Neill, *The Greek Dilemma*, ό.π., σ. 91.

⁸³ Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλέτ-Ζήτω το Έθνος (Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου)*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001, σ. 137.

⁸⁴ A. Gerolymatos, «The Security Battalions and the Civil War», *Journal of the Hellenic Diaspora*, XIII.1 (1985), σσ. 17-27.

⁸⁵ Ο Ζέρβας ενημέρωσε το ΣΜΑ στο Κάιρο για την ενέργεια αυτή στις 3 Μαρτίου 1944. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Ζέρβα*, φ. 1. Πρβλ. τις κριτικές παρατηρήσεις του Κομν. Πυρομάγλου, Ο

Από την πλευρά του ΕΑΜ, είχε προχωρήσει η δημιουργία θεσμών εξουσίας με τη δημιουργία της ΠΕΕΑ. Παρά το γεγονός ότι προσκλήσεις για συμμετοχή είχαν απευθυνθεί και προς τον ΕΔΕΣ, στην πραγματικότητα τέτοιο ενδεχόμενο έπρεπε να αποκλεισθεί κατηγορηματικά. Στο Εθνικό Συμβούλιο, όπως προαναφέραμε, οι φραστικές επιθέσεις εναντίον του ΕΔΕΣ ήταν πολλές και οξυτάτες. Αν και η εαμική ηγεσία συνεχώς αμφιταλαντευόταν μεταξύ της συμμετοχής στην κυβέρνηση εθνικής ενότητας του Γ. Παπανδρέου και της αυτόνομης πορείας της ΠΕΕΑ, το δίλημμα δεν είχε ιδιαίτερη σημασία ως προς την αντιμετώπιση του ΕΔΕΣ, ως εν δυνάμει εχθρού. Είχε όμως σημασία ως προς την υιοθέτηση μιας πιο ευέλικτης πολιτικής ή μιας δυναμικής εκκαθάρισης. Η τελευταία πιθανότητα φαίνεται ότι δεν υπήρξε ασήμαντη, αν κρίνουμε από τις αναφορές του Σαράφη για τη συγκεκριμένη περίοδο.⁸⁶ Η τελική απόφαση για συμμετοχή του ΕΑΜ στην κυβέρνηση ανέστειλε την ανάληψη γενικής επιθετικής δράσης εναντίον των ΕΟΕΑ, όχι όμως και τα τοπικά επεισόδια.⁸⁷

Τον Αύγουστο και το Σεπτέμβριο του 1944, τα αντάρτικα σώματα και των δυο οργανώσεων ενέτειναν τη δραστηριότητά τους. Τμήματα του ΕΛΑΣ επέδειξαν δράση κατά μήκος της οδού Αμφιλοχίας-Άρτας με ναρκοθετήσεις, σαμποτάζ, επιθέσεις κλπ. Τμήματα των ΕΟΕΑ επέδειξαν δραστηριότητα εναντίον των υποχωρούντων Γερμανικών τμημάτων κατά μήκος της οδού Πρεβέζης-Ιωαννίνων. Σημαντικές μάχες έλαβαν χώρα στις τοποθεσίες Κανέτα, Εμίν Αγά, Χάνι Τερρόβου. Η πλέον σημαντική μάχη της περιόδου, και μια από τις μεγαλύτερες του αντάρτικου, πραγματοποιήθηκε τον Αύγουστο στη Μενίνα της Θεσπρωτίας, από τμήματα της Χ Μεραρχίας των ΕΟΕΑ με τη συνεργασία του 3/40 Συντάγματος.

Στις πόλεις της Ηπείρου η κατάσταση αναφορικά με την προϊούσα πόλωση δεν ήταν διαφορετική. Στα Ιωάννινα είχε αναπτυχθεί σημαντική δημόσια διαμάχη μεταξύ των τοπικών πολιτικών οργανώσεων. Η συστράτευση όμως του μεγαλύτερου

Δούρειος Ίππος-η εθνική και πολιτική κρίσις κατά την Κατοχή, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 1978, σ. 166.

⁸⁶ Στ. Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, ό.π., σσ. 362-365.

⁸⁷ Την ίδια περίοδο, τον Αύγουστο του 1944, η ΠΕΕΑ, με επιστολή του προέδρου της, Αλ. Σβώλου, προς τη Σοβιετική κυβέρνηση, ζητούσε τη συνδρομή της για την διακοπή της «αντισυμμαχικής» και «αντεθνικής» δράσης του Ζέρβα. Η επιστολή διαβιβάστηκε στο Μολότωφ από τον Γκ. Δημητρώφ με μεγάλη καθυστέρηση, στα τέλη Σεπτεμβρίου. Η επιστολή δημοσιεύεται στο *1931-1944 Φάκελλος Ελλάς-Τα αρχεία των μυστικών σοβιετικών υπηρεσιών*, Αθήνα, Νέα Σύννορα-ΑΑ Λιβάνης, 1993, σ. 148.

μέρους του πληθυσμού με το ΕΑΜ ομολογείται από πολλές πλευρές.⁸⁸ Παρόμοια ήταν η κατάσταση στην Άρτα, όπου όμως υπήρχε σημαντική υποστήριξη και προς τον ΕΔΕΣ. Η πόλη πάντως που βρέθηκε στο επίκεντρο της έντασης ήταν αναμφίβολα η Πρέβεζα. Δυνάμεις του ΕΛΑΣ είχαν προωθηθεί στο χώρο αυτό στα μέσα Σεπτεμβρίου. Η παράλληλη είσοδος εδεσίτικων τμημάτων προοιωνίζε διαμάχη.⁸⁹ Η ένοπλη σύγκρουση που ξέσπασε στα τέλη του ίδιου μήνα υπήρξε πολυαίμακτη και επισφραγίσθηκε με μαζικές εκτελέσεις μελών του ΕΑΜ και της ΕΠΟΝ από το εδεσίτικο τμήμα του Δ. Γαλάνη.⁹⁰ Η κατάσταση σταθεροποιήθηκε μετά την αποχώρηση των ελασίτικων τμημάτων.

1.4 Η σύγκρουση του Δεκεμβρίου στην Ήπειρο. 1944-45.

Η αποχώρηση των γερμανικών στρατευμάτων από την Ήπειρο είχε ολοκληρωθεί τις τελευταίες ημέρες του Οκτωβρίου 1944. Οι γενικοί προσανατολισμοί της γερμανικής πολιτικής για την αποχώρησή τους δεν μεταβλήθηκαν στην περιοχή. Ακόμη και τη στιγμή αυτή, οι Γερμανοί υποβοηθούσαν ανοικτά την προοπτική εμφυλίου πολέμου μεταξύ «κομμουνιστών» και «εθνικιστών» με την εγκατάλειψη οπλισμού. Όμως ο γερμανικός παράγοντας είχε από καιρού πάψει να διαδραματίζει ουσιαστικό ρόλο στις πολιτικές ισορροπίες μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων.

Ποια ήταν η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί στη συγκυρία; Εκτός από το αιματηρό ένοπλο επεισόδιο της Πρέβεζας στον υπόλοιπο χώρο της Ηπείρου

⁸⁸ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 75, σ. 252. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα-Μεγαλεία και θρήνοι, δόξες και αθλιότητες ενός Αγώνος*, Ιωάννινα, 1976, σ. 229.

⁸⁹ Τα τμήματα αυτά αποτελούνταν στην πλειοψηφία τους από αντικομμουνιστές ενόπλους της Λευκάδας και της Αιτωλοακαρνανίας, περιοχών στις οποίες οι εμφύλιες συγκρούσεις είχαν λάβει ιδιαίτερη οξύτητα. Πρβλ. Μ. Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας-ΕΛΑΣ Ζαλόγγου/Σουλίου*, ό.π., σσ. 347-352. Την άποψη αυτή αρνούνται οι πρώην εδεσίτες. Πρβλ. *Νέα Εθνική Φλόγα*, φ. Ιουλίου-Αυγούστου 1999.

⁹⁰ Για τις εκτελέσεις στην Πρέβεζα, βλ. Μ. Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας-ΕΛΑΣ Ζαλόγγου/Σουλίου*, ό.π., σσ. 347-352. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 64, 65, σσ. 213-215.

επικρατούσε ηρεμία. Η είσοδος τμημάτων των ΕΟΕΑ στα Ιωάννινα στις 15 Οκτωβρίου επισφράγισε τη λήξη της κατοχικής περιόδου. Την ίδια περίοδο οι περισσότερες πόλεις της Ηπείρου βρισκόταν υπό τον έλεγχο του ΕΔΕΣ, ενώ το ΕΑΜ κυριαρχούσε σταθερά στη βόρεια και την ανατολική πλευρά. Η συμφωνία της Καζέρτας ρύθμιζε τις σχέσεις μεταξύ των οργανώσεων και ουσιαστικά συνιστούσε την τελευταία απόπειρα πολιτικού συμβιβασμού, υπό την υψηλή εποπτεία των Βρετανών.⁹¹ Στο πλαίσιο της συμφωνίας, το μεγαλύτερο τμήμα της Ηπείρου αναγνωριζόταν ως ελεγχόμενο από τον ΕΔΕΣ. Στις πόλεις που ήλεγχε η οργάνωση επικρατούσε, σε γενικές γραμμές, μια κατάσταση αναγκαστικής ανοχής απέναντι στις οργανώσεις του ΕΑΜ.⁹² Τα εαμικά στελέχη στις πόλεις και κυρίως στα Ιωάννινα είχαν επιδοθεί σε διοργάνωση διαδηλώσεων και γιορτών με τις οποίες αμφισβητούσαν την κυριαρχία του ΕΔΕΣ. Σε εορταστικές εκδηλώσεις προέβη και η εδεσίτικη πλευρά.⁹³

Την περίοδο αυτή είχε καταστεί σαφές ότι οι διαπραγματεύσεις σε επίπεδο ηγεσίας θα καθόριζαν και την εξέλιξη των τοπικών συγκρούσεων. Το θέμα της αποστράτευσης του ΕΛΑΣ και των ΕΟΕΑ συνιστούσε κομβικό ζήτημα στην υπόθεση του συσχετισμού δυνάμεων. Οι τοπικές ηγεσίες άρχισαν να προετοιμάζονται για το διπλό ενδεχόμενο: της αποστράτευσης και της σύγκρουσης. Η προετοιμασία για ενδεχόμενη αποστράτευση ανταποκρινόταν κυρίως στην πλευρά του ΕΔΕΣ, οι περισσότεροι αντάρτες του οποίου θεωρούσαν ότι είχαν εκπληρώσει τις υποχρεώσεις τους. Από την άλλη πλευρά, ο Ζέρβας λάμβανε αντιφατικές οδηγίες από τον, διορισθέντα με τη συμφωνία της Καζέρτας, Αρχιστράτηγο των εν Ελλάδι δυνάμεων, R. Scobie. Ενώ οι Βρετανοί και η κυβέρνηση Παπανδρέου αναγνώριζαν ότι οι ΕΟΕΑ συγκροτούσαν έναν αξιόμαχο σχηματισμό δεν αξιολογούσαν το ρόλο τους πέρα από το πεδίο της άμυνας σε περίπτωση επίθεσης του ΕΛΑΣ. Η ηγεσία της οργάνωσης είχε

⁹¹ Για τη συμφωνία της Καζέρτας, βλ. *Ντοκουμέντα της Αντίστασης*, ό.π., σσ. 180-191. Για τα συμφωνηθέντα όρια μεταξύ ΕΔΕΣ και ΕΛΑΣ στην Ήπειρο, βλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 59, σσ. 194-195.

⁹² Πρβλ. τις σχετικές διαταγές του Ζέρβα, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τμ. 1, έγγρ. 88,89, σσ. 272-275. Σε αρκετές περιπτώσεις χρειάστηκε η παρέμβασή του για να λειτουργήσουν απρόσκοπτα οι εαμικές οργανώσεις. Π.χ. η ελεύθερη λειτουργία των επιτροπών του ΚΚΕ και του ΕΑΜ στον κάμπο των Ιωαννίνων εξασφαλίστηκε μετά από συνάντησή του με αντιπροσωπεία τοπικών εαμικών στελεχών. Η διαταγή αυτή αναιρέθηκε μετά την έναρξη των Δεκεμβριανών, Δ. Βότσικας, *Στη Θύελλα, Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση και τη δράση του ΔΣΕ στην Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία*, Αθήνα, 1985, σσ. 132-135.

αντιληφθεί την προοπτική σύγκρουσης αλλά οι δυνατότητες πρωτοβουλίας της ήταν περιορισμένες. Σε κάθε περίπτωση ο Ζέρβας έπρεπε να πειθαρχήσει στις διαταγές της κυβέρνησης και των Βρετανών. Η προηγούμενη συμπεριφορά του δεν έδειχνε ότι υπήρχε πιθανότητα υιοθέτησης διαφορετικής στάσης.

Από την πλευρά του ΕΛΑΣ, το διακύβευμα ήταν διαφορετικό. Αναφέρονταν σε ένα γενικότερο συσχετισμό στο επίπεδο της εξουσίας, καθώς δεν δεσμευόταν από τοπικές ιδιαιτερότητες αλλά συγκροτούσε έναν ευρύτερο οργανισμό που περιελάμβανε το σύνολο σχεδόν του ελληνικού χώρου. Ο ΕΛΑΣ στα τέλη του 1944 είχε κυριαρχήσει στο σύνολο της υπαίθρου και είχε διαλύσει τους τοπικούς ένοπλους αντικομμουνιστικούς σχηματισμούς, είτε αυτοί αφορούσαν οπλισμένους χωρικούς είτε ταγματσοφύλακες. Επίθετο επιπλέον για τον ΕΛΑΣ το ζήτημα της εξουσίας και της μελλοντικής επιρροής της εαμικής παράταξης στην πολιτική ζωή της χώρας. Το διακύβευμα όμως εδράζονταν στη νομιμοποίηση σε επίπεδο εσωτερικής και διεθνούς πολιτικής τάξης αυτού ακριβώς του ειδικού βάρους που είχε στην Αντίσταση και στο μεταπολεμικό συσχετισμό δυνάμεων. Με την έννοια αυτή, γινόταν φανερό ότι η αποφασιστική αναμέτρηση θα δινόταν στην Αθήνα, στο συμβολικό και ουσιαστικό κέντρο της πολιτικής εξουσίας. Στην περιφέρεια, όπως προαναφέραμε, το ΕΑΜ κυριαρχούσε απόλυτα, με την εξαίρεση του τμήματος της Ηπείρου που ήταν υπό τον έλεγχο του Ζέρβα και τμήματος της Ανατολικής Μακεδονίας όπου επικρατούσε ο οπλαρχηγός Τσαούς Αντών. Η επαναφορά όμως της έδρας της κυβέρνησης εθνικής ενότητας στην Αθήνα ανέδειξε ένα ζήτημα που αφορούσε τις διαδικασίες ομαλής μετάβασης στην μεταπολεμική πολιτική ζωή. Η προοπτική της αποστράτευσης των ανταρτών και της δημιουργίας πυρήνων ενός Εθνικού Στρατού είχε καταστεί το κομβικό ζήτημα για μια πληθώρα διαπραγματεύσεων στο επίπεδο της πολιτικής ηγεσίας. Η αποτυχία των διαπραγματεύσεων και ο ορισμός από το Scobie της 10ης Δεκεμβρίου 1944 ως καταληκτικής ημερομηνίας για την αποστράτευση των αντιστασιακών στρατών οριοθετούσαν την έναρξη της κρίσης η οποία οδήγησε στη μεγάλη μάχη της Αθήνας, τα Δεκεμβριανά.⁹⁴

⁹³ ΑΣΚΙ, Φ. 4342, *Εθνική Φλόγα*, φ. 21 Οκτωβρίου 1944, άρθρο με τίτλο «Ο Ζέρβας στα Γιάννενα», Φ. 5986, *Ο Επαναστάτης*, φ. 28 Οκτωβρίου 1944, άρθρο με τίτλο «Η σημερινή τελετή επί τη απελευθερώσει της πόλεως».

⁹⁴ Για τα Δεκεμβριανά ποικίλες ερμηνευτικές προσεγγίσεις έχουν διατυπωθεί όσον αφορά το χαρακτήρα της σύγκρουσης, το ρόλο του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, της ελληνικής κυβέρνησης, των Βρετανών, των άλλων συμμάχων κλπ. Τα περισσότερα απηχούν τις απόψεις στελεχών του εαμικού κινήματος. Ενδεικτικά, βλ. Σπ. Κωτσάκης (Νέστορας), *Δεκέμβρης 1944 στην Αθήνα*, Αθήνα, Σύγχρονη εποχή, 1984· Β. Μπαρτζιώτας, *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης*, Αθήνα,

Οι εξελίξεις αυτές επηρέασαν αποφασιστικά και την κατάσταση στην περιφέρεια. Ενδεικτικά, όσον αφορά την κατάσταση πνευμάτων, πρέπει να αναφερθεί η αρθρογραφία του εαμικού ηπειρώτικου τύπου για τα τεκταινόμενα στην Αθήνα. Με την έναρξη των συγκρούσεων καθίστατο προφανές ότι η «αποφασιστική μάχη του αθηναϊκού λαού» θα καθόριζε σε μεγάλο βαθμό τη συνολική πορεία της Αριστεράς. Σε τοπικό επίπεδο, ως αντίπαλος αναγνωρίζονταν για μια ακόμη φορά ο «ζέρβικος φασισμός» και οι καταγγελίες εις βάρος των εδαισιτών είχαν αυξηθεί. Απευθύνονταν επίσης προειδοποιήσεις προς την άλλη πλευρά να μην προβαίνει σε «αντιλαϊκές ενέργειες». Τα τμήματα της VIIIης Μεραρχίας τέθηκαν σε επιφυλακή εν όψει ενδεχόμενων ή πραγματικών «προκλήσεων των ζερβικών».

Στη συγκυρία αυτή, η ανασυγκροτηθείσα ΚΕ του ΕΛΑΣ έθετε ως στόχο τη διάλυση του ΕΔΕΣ και κινητοποίησε τις πλέον αξιόμαχες Μεραρχίες. Η απόφαση αυτή είχε σημαντικές επιπτώσεις. Ο προσανατολισμός των μεγάλων μονάδων του ΕΛΑΣ εναντίον του ΕΔΕΣ είχε ως συνέπεια την αδυναμία να συνδράμουν στη μάχη της Αθήνας. Την ηγεσία της επίθεσης αναλάμβανε το ΓΣ του ΕΛΑΣ, δηλαδή ουσιαστικά ο Στέφανος Σαράφης και ο Άρης Βελουχιώτης. Ενώ όμως οι αρχικές διαταγές συνιστούσαν ταχύτατη ανάληψη επιθετικής δράσης, στην πραγματικότητα το όλο εγχείρημα αντιμετώπιζε δυσκολίες. Η τοπική VIII Μεραρχία ασφαλώς δεν επαρκούσε για την επιτυχία της επίθεσης εναντίον των 10000 περίπου εδαισιτών

Σύγχρονη Εποχή, 1980· Π. Ροδάκης-Μπ. Γραμμένος (επιμ.), *Η έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά και η έκθεση της XIII Μεραρχίας του ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Γλάρος, 1986· Νικ. Κεπέσης, *Ο Δεκέμβρης του 44*, Αθήνα, Σύγχρονη εποχή· Γ. Ζεύγος, *Η Λαϊκή Επανάσταση του Δεκέμβρη και το Νεοελληνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Ρήγας, 1945· Σ. Γασπαρινάτος, *Απελευθέρωση, Δεκεμβριανά, Βάρκιζα*, Αθήνα, Σιδέρης, 1998, 2 τόμοι· Θ. Χατζής, *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, ό.π., τμ. 4, σσ. 195-350. Για τις διεθνείς διαστάσεις, βλ. Η. Richter, «Η Μάχη της Αθήνας (Δεκέμβρης 1944 και ο ρόλος των Άγγλων)», στο Μ. Σαράφη (επιμ.), *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο Πόλεμο*, ό.π., σσ. 130-145· Ι. Μπάεφ, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα-διεθνείς διαστάσεις*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σσ. 51-89. Για πιο σύγχρονες προσεγγίσεις, βλ. Γρ. Φαράκος (επιμ.), *Ο Δεκέμβρης του 44*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997· Β. Μαθιόπουλος, *Ο Δεκέμβρης του 44*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1994· Α. Ελεφάντης, «Μας πήραν την Αθήνα... Από την ιδεολογία του κονσερβοκουτιού στην ιδεολογία του προδομένου Ελληνισμού», *δοκίμια, Το Εμφύλιο Δράμα*, 6 (1997), σσ. 19-50· L. Baerentzen και D. Close, «Η ήττα του ΕΑΜ από τους Βρετανούς», στο D. Close (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-1950 (Μελέτες για την πόλωση)*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1993, σσ. 101-128· Ole Smith, «History made to fit ALL occasions: the KKE view of the December Events», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 22.2 (1996), σσ. 57-68· J.O. Iatrides, «The Dekemvriana: communist revolution, Rightist coup or Blunder?», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 22.2 (1996), σσ. 69-85. Για μια διαφορετική οπτική, βλ. Θρ. Τσακαλώτος, *Ο Δεκέμβρης του 44-Η μάχη των γενναίων*, Αθήνα, χ.χ· Γ. Παπανδρέου, *Η Απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα, χ.χ· Π. Κανελλόπουλος, *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944*, Αθήνα, 1964, σ. 93 κ.ε· J.

ανταρτών.⁹⁵ Παρά το γεγονός ότι είχε αναδιοργανωθεί, οι δυνάμεις της ήταν μικρές για την ανάληψη τέτοιας εμβέλειας επιχείρησης. Οι ενισχύσεις που προβλεπόταν από τμήματα της Μακεδονίας, της Θεσσαλίας και της Στερεάς, δεν ήταν αυτονόμετες, καθώς τα τμήματα αυτά έπρεπε να διανύσουν σημαντικές αποστάσεις προκειμένου να προωθηθούν στην περιοχή. Για κάποιες μάλιστα μονάδες έπρεπε να οργανωθεί κανονική εκστρατεία.⁹⁶ Καθώς η βασική οδική αρτηρία Μετσόβου-Ιωαννίνων ήταν σε κακή κατάσταση, χρειάστηκε η συνδρομή των πολιτικών οργανώσεων και η κινητοποίηση των χωρικών για να μεταφερθούν τα απαραίτητα για την επιχείρηση εφόδια.⁹⁷ Την κατάσταση επιδείνωναν οι άσχημες καιρικές συνθήκες που επικρατούσαν στους ορεινούς όγκους της Πίνδου. Υπό τις συνθήκες αυτές η συγκέντρωση των απαραίτητων δυνάμεων με τον τρόπο που έγινε θεωρήθηκε επιτυχημένη.⁹⁸

Από την άλλη πλευρά, η ηγεσία του ΕΔΕΣ ήταν πλήρως προετοιμασμένη για το ενδεχόμενο επίθεσης του ΕΛΑΣ. Ο Ζέρβας είχε μεταβεί στα τέλη Νοεμβρίου στην Αθήνα για διαπραγματεύσεις που αφορούσαν την αποστράτευση. Στις συζητήσεις του με το Scobie, όπως προαναφέραμε, του συστάθηκε αυστηρή γραμμή άμυνας σε περίπτωση επίθεσης του ΕΛΑΣ. Οι αξιώσεις της βρετανικής αποστολής ήταν εξαιρετικά αυστηρές και αφαιρούσαν από τον ΕΔΕΣ και προσωπικά από το Ζέρβα να αποφασίζει αυτόνομα τις κινήσεις του ή να παίξει αυτόνομο ρόλο, όπως διεκδικούσε. Με την επιστροφή του στην Ήπειρο, ο Ζέρβας ήταν ενήμερος του «αναπόφευκτου»

Iatrides, *Revolt in Athens. The Greek Communist «Second Round» 1944-1945*, Princeton, Princeton University Press, 1972.

⁹⁵ Η Μεραρχία είχε δύναμη 5000 ανδρών, οι οποίοι ήταν κατανεμημένοι στην VI Ταξιαρχία (15 και 85 Συντάγματα), στην VII Ταξιαρχία (24 και 2/39 Σύνταγμα) και στο 3/40 Σύνταγμα. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 112, σ. 407. Από την άλλη πλευρά, το Γενικό Αρχηγείο των ΕΟΕΑ διέθετε στη συγκυρία δύναμη περίπου 10200 ανδρών. Πρβλ. ΑΣΚΙ, Φ. 4322, *Εθνική Φλόγα*, φ. 24 Δεκεμβρίου 1945, άρθρο με τίτλο «Το Έπος των Εθνικών Ομάδων: η μάχη της Ηπείρου».

⁹⁶ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελούν τα τμήματα της I Θεσσαλικής Μεραρχίας. Πρβλ. *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου 1944-49*, Αθήνα, ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1998, τμ. 1, έγγ. 162, σσ. 414-426.

⁹⁷ Στ. Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, ό.π., σσ. 546-547. Είναι χαρακτηριστικό ότι η Επιμελητεία του ΕΛΑΣ κατόρθωσε να μεταφέρει με ζώα, μονάχα για το Μέτσοβο, πάνω από 100000 οκάδες εφόδια μέσα σε τέσσερις ημέρες. ΑΣΚΙ, *Αρχείο ΚΚΕ*, Κ. 493, Φ. 30/1/59, έκθεση Ανδρέα Μωραΐτη με τίτλο «Το έργο της Επιμελητείας του ΕΛΑΣ».

⁹⁸ ΑΣΚΙ, *Αρχείο ΚΚΕ*, Κ. 493, Φ. 30/1/59, έκθεση Ανδρέα Μωραΐτη με τίτλο «Το έργο της Επιμελητείας του ΕΛΑΣ».

πλέον ενδεχομένου σύγκρουσης με τον ΕΛΑΣ. Σε ομιλία του στα Ιωάννινα, την επομένη της έναρξης των Δεκεμβριανών τόνισε αυτή ακριβώς την προοπτική.⁹⁹

Την ίδια περίοδο, φαίνεται ότι επικρατούσαν αλληλοσυγκρουόμενες απόψεις για την παροχή αναγκαστικών αδειών στους αντάρτες των ΕΟΕΑ. Υποτίθεται ότι κατά το προηγούμενο χρονικό διάστημα υπήρξαν ρητές διαταγές προς τους διοικητές των μονάδων να χορηγήσουν άδειες σε σημαντικό αριθμό ανταρτών. Στην πραγματικότητα το ποσοστό αδειών ήταν μικρό. Αντιθέτως, σημαντικότερο ζήτημα δημιουργούσε η επάρκεια πυρομαχικών και εφοδίων και η ασάφεια των Βρετανών ως προς το ενδεχόμενο επαρκούς τροφοδοσίας του ΕΔΕΣ. Πάντως οι μονάδες των ΕΟΕΑ είχαν προσανατολισθεί σαφώς προς το ενδεχόμενο σύγκρουσης και είχαν εκπονηθεί σχέδια για την όσο το δυνατόν αποτελεσματική άμυνα.¹⁰⁰ Την περίοδο αυτή είχαν ενταθεί και οι φήμες στο εδεδίτικο στρατόπεδο περί συμμετοχής ξένων (Αλβανών, Σλάβων κλπ) στις δυνάμεις του ΕΛΑΣ που προσέγγιζαν την Ήπειρο.

Η επίθεση του ΕΛΑΣ άρχισε στις 21 Δεκεμβρίου 1944 και είχε στόχο τη διάλυση των ΕΟΕΑ. Είχαν προηγηθεί αψιμαχίες σε ορισμένες περιοχές, κυρίως κατά μήκος του Αράχθου. Από την πρώτη ημέρα κατέστη φανερό ότι οι αντάρτες του ΕΔΕΣ αντιμετώπιζαν μεγάλη πίεση. Στην περιοχή Ιωαννίνων τα τμήματα των εδεδιτών υποχώρησαν μετά από σκληρές συγκρούσεις, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε η ουσιαστική αυτοδιάλυση δυο μεγάλων σχηματισμών, του Συντάγματος Κολιοδημητριάων και του Συντάγματος Ντουσκάρας, στο οποίο διοικητής ήταν ο βασιλόφρονας αξιωματικός Ε. Ζώτος. Τα τμήματα του ΕΛΑΣ εισήλθαν στα Ιωάννινα στις 23 Δεκεμβρίου και διαπίστωσαν ότι εκατοντάδες εαμικά στελέχη της πόλης είχαν συλληφθεί. Η πλέον πολυαίμακτη όμως μάχη δόθηκε στην Άρτα. Επί δυο ημέρες, 21 και 22 Δεκεμβρίου, σφοδρότατες συγκρούσεις διεξαγόταν για την κατάληψη του στρατηγικού υψώματος Προφήτης Ηλίας. Την πόλη υπεράσπιζαν τμήματα βετεράνων των ΕΟΕΑ υπό τη διοίκηση τοπικών οπλαρχηγών. Και οι δυνάμεις του ΕΛΑΣ που είχαν διατεθεί για την Άρτα ήταν αξιόλογες. Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε το τοπικό 3/40 Σύνταγμα που είχε ανασυγκροτηθεί το καλοκαίρι, καθώς και τμήματα του 2/39 Συντάγματος Αιτωλοακαρνανίας. Η έκβαση της μάχης απέβη υπέρ του ΕΛΑΣ και οι εδεδίτες αναγκάστηκαν να εγκαταλείψουν

⁹⁹ Στην ομιλία του, που εκφωνήθηκε στις 4 Δεκεμβρίου 1944, ο Ζέρβας, απευθυνόμενος στους κατοίκους των Ιωαννίνων, τόνισε ότι: «εσείς ζείτε ελεύθεροι και δεν είστε εκεί όπου η αγωνία και η σκλαβιά δέρνουν το λαό», ΑΣΚΙ, Φ. 4322, *Εθνική Φλόγα*, φ. 5 Δεκεμβρίου 1944.

την πόλη μαζί με πλήθος αμάχων, από τον φόβο αντεκδικήσεων εκ μέρους του ΕΑΜ. Οι απώλειες όμως και για τις δυο πλευρές ήταν βαρύτατες.¹⁰¹

Η απώλεια της Άρτας δεν άφηνε περιθώρια στην ηγεσία του ΕΔΕΣ, η οποία ήλπιζε ως την τελευταία στιγμή ότι θα μπορούσε να ανατρέψει τα δεδομένα και να υπερασπισθεί τουλάχιστον ένα τμήμα της Ηπείρου. Αποφασίσθηκε λοιπόν η σύμπτυξη των δυνάμεων στην Πρέβεζα με την προοπτική επιβίβασης σε πλοία και μεταφοράς τους σε ελεγχόμενο έδαφος.

Η προέλαση του ΕΛΑΣ είχε ως αποτέλεσμα πολλά συγκροτημένα τμήματα των ΕΟΕΑ να βρεθούν σε δύσκολη θέση. Στην οδό Ιωαννίνων-Πρεβέζης μια μεγάλη φάλαγγα με αντάρτες και αμάχους κινδύνευε να αιχμαλωτισθεί και απαγκιστρώθηκε μόνο χάρις στην καλή γνώση του χώρου και το αξιόμαχο του Συντάγματος Ξηροβουνίου.

Μικρές επιτυχίες δεν μπορούσαν να αναστρέψουν το γενικό κλίμα.¹⁰² Στις 30 Δεκεμβρίου 1944, τα τελευταία τμήματα των ΕΟΕΑ εγκατέλειπαν την Πρέβεζα επιβιβαζόμενα σε βρετανικά και ελληνικά πλοία. Προορισμός τους ήταν η Κέρκυρα, περιοχή που επιλέχθηκε μετά από επιμονή των εδесиτών.¹⁰³ Συνολικά 8500 περίπου αντάρτες διεκπεραιώθηκαν στο νησί. Ουσιαστικά ο ρόλος τους είχε λήξει. Το επόμενο χρονικό διάστημα ασχολήθηκαν με την ασφάλεια στην Κέρκυρα. Η ηγεσία είχε αποδεχθεί τα νέα δεδομένα που δημιουργούσε η γενική εξέλιξη των μαχών της Αθήνας και έθετε τις υπηρεσίες της στη νέα ελληνική κυβέρνηση που προέκυψε από τα Δεκεμβριανά. Η ανάληψη της πρωθυπουργίας από τον Νικόλαο Πλαστήρα, ονομαστικά ηγέτη του ΕΔΕΣ, δεν αντανάκλούσε όμως κάποια θετική εξέλιξη ως προς την οργάνωση. Ο στρατηγός είχε ήδη εκφραστεί αρνητικά συνολικά για το αντάρτικο

¹⁰⁰ Χ. Παπαδάτος, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 557-560.

¹⁰¹ Για τις απώλειες του ΕΛΑΣ, βλ. *Αρχαία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 85, σ. 267. Από την πλευρά του ΕΔΕΣ, καταμετρήθηκαν 70 νεκροί και 200 τραυματίες, Στ. Παππάς, *Η Εθνική Αντίστασις ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ 1941-1944 και η προσφορά του οργανωμένου αμάχου πληθυσμού εις τον αγώνα τούτον*, Αθήνα, 1970, σ. 115. Οι συνολικές απώλειες των ΕΟΕΑ κατά τη διάρκεια της σύγκρουσης του Δεκεμβρίου ήταν 170 νεκροί και 347 τραυματίες, Μ. Μυριδάκης, *Αγώνες της Φυλής*, Αθήνα, Σιδέρης, 1977, τμ. 2, σ. 288.

¹⁰² Για την αδυναμία του ΕΔΕΣ να αντιμετωπίσει τον ΕΛΑΣ, βλ. τις ενδιαφέρουσες επισημάνσεις του C.M. Woodhouse, στο L. Baerentzen (edit.), *British Reports*, ό.π., σσ. 111-114.

¹⁰³ Η αρχική επιθυμία των Βρετανών ήταν η μεταφορά των εδесиτών στη Βεγγάζη ή τη ν. Ιταλία. Αναφέρεται στο Κομν. Πυρομάγλου, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του 1934-1957*, Αθήνα, 1965, τμ. 1, σ. 505.

κίνημα και είχε αποστασιοποιηθεί πλήρως από τον Ζέρβα.¹⁰⁴ Επιπλέον οι διαθέσεις της βρετανικής στρατιωτικής αποστολής ήταν αμφιλεγόμενες. Η μόνη επιλογή που απέμενε ήταν η δήλωση νομιμοφροσύνης και η αποδοχή του αναμενόμενου πολιτικού συμβιβασμού με το ΕΑΜ. Η συγκινησιακά φορτισμένη διαταγή αποστράτευσης των ΕΟΕΑ, στις 12 Φεβρουαρίου 1945, επικύρωσε την διάλυση των αντάρτικων τμημάτων του ΕΔΕΣ.¹⁰⁵

Από το χρονικό αυτό σημείο τα πράγματα πήραν την εξής τροπή: ο Ζέρβας μαζί με συνεργάτες του ίδρυσε πολιτικό σχηματισμό με την ονομασία Εθνικό Κόμμα Ελλάδος. Ο ακραιφνώς δεξιός χαρακτήρας του κόμματος ήταν αδιαμφισβήτητος. Οι αντάρτες του ΕΔΕΣ επέστρεφαν στον τόπο τους με διαθέσεις αντεκδίκησης για τη συμπεριφορά του ΕΛΑΣ. Οι περισσότεροι από αυτούς κατατάχθηκαν στην Εθνοφυλακή, που είχε αρχίσει να συγκροτείται, ενώ ένα μεγάλο τμήμα των αξιωματικών της οργάνωσης προωθήθηκαν στις τάξεις του στρατού.¹⁰⁶ Στα χωριά άρχισε σταδιακά να διαλύεται «το Κράτος του ΕΑΜ» και να ανασυγκροτείται ο κρατικός μηχανισμός της Αθήνας. Για τα επόμενα έτη, οι πολιτικές, οικονομικές και κοινωνικές λειτουργίες των κοινοτήτων περιήλθαν απόλυτα στους μηχανισμούς των πρώην εδαισιτών και στους κατά τόπους εκφραστές τους.

Στα τέλη Δεκεμβρίου, λοιπόν, το ΕΑΜ είχε κυριαρχήσει σε ολόκληρη την Ήπειρο. Μάλιστα η ΚΕ του ΕΛΑΣ με ημερησία διαταγή στις 31-12-1944 απήθυνε συγχαρητήρια προς τις μονάδες που διέλυσαν τις «αντιλαϊκές» και «ξενόδουλες» δυνάμεις.¹⁰⁷ Το κόστος για την επιτυχία αυτή δεν ήταν ευκαταφρόνητο. Περίπου 680 ελασίτες αντάρτες είχαν τεθεί εκτός μάχης ενώ ο αντικειμενικός σκοπός της επιχείρησης, η πλήρης διάλυση του ΕΔΕΣ, δεν επιτεύχθηκε.¹⁰⁸ Κυρίως όμως η αναμφίβολη τοπική επιτυχία στην Ήπειρο δεν μπορούσε να αντισταθμίσει την ήττα στην Αθήνα. Τα ανώτερα στελέχη φαίνεται να είχαν επίγνωση του γεγονότος. Παρά ταύτα, για λόγους τακτικής, απέφυγαν να τοποθετηθούν επί της γενικής πολιτικής

¹⁰⁴ Η συνάντηση Ζέρβα-Πλαστήρα στην Αθήνα, τον Ιανουάριο του 1945, υπήρξε ολιγόλεπτη και διεξήχθη σε μάλλον κακό κλίμα εκατέρωθεν. Πρβλ. Ηρ. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 99.

¹⁰⁵ Χ. Φλόκας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 442-445· *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-1945 (Ιστορικές μαρτυρίες)*, Αθήνα, ΠΣΕΑΟ, 2001, σσ. 43-44.

¹⁰⁶ Η. Richter, *British intervention in Greece (From Varkiza to Civil War, February 1945-August 1946)*, London, Merlin Press, 1986, σ. 151.

¹⁰⁷ ΑΣΚΙ, *Αρχείο ΚΚΕ*, Κ. 493, Φ. 30/1/22.

¹⁰⁸ Ο αριθμός των εκτός μάχης ανταρτών αφορά νεκρούς και τραυματίες, Στ. Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, ό.π., σ. 550.

εξέλιξης στις ομιλίες τους στις «απελευθερωμένες από το ζέρβικο φασισμό» πόλεις των Ιωαννίνων, της Άρτας και της Πρέβεζας.

Για να αποτυπωθεί η κατάσταση που επικράτησε στην Ήπειρο κατά το διάστημα της πλήρους κυριαρχίας του ΕΑΜ, από τέλη Δεκεμβρίου 1944 ως τα μέσα Φεβρουαρίου 1945, πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν ορισμένες παραμέτρους. Είναι προφανές ότι στο επίκεντρο της έντασης βρέθηκαν οι περιοχές που ελεγχόταν προηγουμένως από τον ΕΔΕΣ. Στην πόλη των Ιωαννίνων φαίνεται ότι υπερίσχυσε το πνεύμα ανοχής και της άρνησης «εξτρεμιστικών ενεργειών». Το πλήθος των ομήρων που είχαν μεταφερθεί στην Κέρκυρα, αλλά και μια αντίληψη τοπικής αλληλεγγυότητας αποτελούσαν ανασταλτικούς παράγοντες στο ενδεχόμενο αντεκδίκησης. Εξάλλου μεγάλο τμήμα του αστικού πληθυσμού υποστήριζε το ΕΑΜ, ενώ ένα επίσης μη ευκαταφρόνητο τμήμα τηρούσε στάση αναμονής.

Στην Άρτα όμως η κατάσταση ήταν διαφορετική. Τμήμα του πληθυσμού είχε ακολουθήσει τους εδεσίτες αντάρτες οικειοθελώς, ενώ δεν υπήρχαν όμηροι από την εαμική πλευρά. Το τμήμα εκείνο της αστικής ελίτ που είχε ενισχύσει τον ΕΔΕΣ δεν εγκατέλειψε την πόλη, γιατί θεωρούσε ότι δεν θα αντιμετώπιζε πρόβλημα με τον ΕΛΑΣ. Μάλιστα, ο διοικητής των εδεσιτών δέχθηκε, ύστερα από πιέσεις των τοπικών παραγόντων, να απελευθερώσει τα 70 άτομα που είχαν αρχικά συλληφθεί και ετοιμάζονταν να μεταφερθούν στην Κέρκυρα.¹⁰⁹ Η «εξτρεμιστική» αντίδραση του ΕΛΑΣ ήταν η εκτέλεση τοπικών προκρίτων με την κατηγορία του δοσιλογισμού. Συνολικά είκοσι άτομα εκτελέστηκαν με την κατηγορία αυτή. Ενδεικτικό της μυστικότητας που επικρατούσε είναι το γεγονός ότι ακόμη και στελέχη του ΕΛΑΣ διαβεβαίωναν περί του αντιθέτου συγγενείς των θυμάτων.¹¹⁰ Παραμένει πάντως αναμφισβήτητο το γεγονός ότι ήταν μια ακραία ενέργεια, η οποία δεν συντελούσε στην ομαλοποίηση της κατάστασης στην πόλη.

Στις «απελευθερωμένες» περιοχές της υπαίθρου, επικρατούσε η πεποίθηση ότι έπρεπε να ενσωματωθούν στις δομές της εαμικής Ελεύθερης Ελλάδας. Προς την κατεύθυνση αυτή άλλωστε κατέτεινε και η διαταγή του Γ. Σιάντου προς τη Γενική Διεύθυνση Ηπείρου για την οργάνωση της λαϊκής εξουσίας στην περιοχή από τις 31-12-1944.¹¹¹ Στο πλαίσιο αυτό, αναλήφθηκε μια προσπάθεια δημιουργίας λαϊκών

¹⁰⁹ Στ. Παππάς, *Η Εθνική Αντίσταση ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ 1941-1944 νομού Άρτης και η προσφορά του οργανωμένου αμάχου πληθυσμού εις τον αγώνα τούτον*, ό.π., σσ. 119-120.

¹¹⁰ Νικ. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σσ. 380-381.

¹¹¹ Γρ. Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, ό.π., τμ. 1, σ. 303.

δικαστηρίων που θα φρόντιζαν για την τιμωρία των «εθνοπροδοτών». Επίσης άρχισαν να λειτουργούν και όλες οι άλλες υπηρεσίες της εαμικής κρατικής δομής. Σε όλους όμως τους τόνους σημειωνόταν μέσω του τύπου ότι οι κάτοικοι των περιοχών δεν είχαν τίποτε να φοβηθούν.

Πράγματι, σε γενικές γραμμές, καταβλήθηκε προσπάθεια να επικρατήσει κλίμα ομαλότητας. Κάποιες προσπάθειες έγιναν και προς την κατεύθυνση επιστροφής στη Θεσπρωτία μελών της τσάμικης μειονότητας, που είχαν εκδιωχθεί το προηγούμενο καλοκαίρι από τους εδεσίτες. Όμως σε ορισμένες περιοχές επικράτησε μια διάθεση αντεκδίκησης έναντι πρώην μελών ή συνεργατών του ΕΔΕΣ. Η προϊούσα ένταση στις σχέσεις των δυο οργανώσεων τροφοδοτήθηκε και από μια αντίληψη, σύμφωνα με την οποία πολλοί πρώην εδεσίτες θεωρούντο συλλήβδην ένοχοι. Οι εκτελέσεις στις οποίες προέβη ο ΕΛΑΣ, κυρίως στην περιοχή της Λάκκας-Σουλίου και του κάμπου της Άρτας, δεν συνεισέφεραν στην άμβλυνση των πολιτικών παθών. Ενέργειες αυτού του τύπου δεν εξυπηρετούσαν στην εδραίωση κλίματος ασφάλειας. Επιπλέον δεν ανταποκρινόταν και στη γενική πολιτική κατάσταση, όπως αυτή είχε διαμορφωθεί τον Ιανουάριο του 1945 εις βάρος της Αριστεράς. Με την έννοια αυτή δημιουργούσαν μια άσχημη εντύπωση στον ήδη αρνητικά προκατειλημμένο αγροτικό πληθυσμό και καθιστούσαν δύσκολο το ενδεχόμενο πολιτικής επιβίωσης σε περίπτωση αλλαγής των ισορροπιών. Όταν η συμφωνία της Βάρκιζας έγινε γνωστή, στην Ήπειρο χαιρετίστηκε από τον τοπικό εαμικό τύπο ως επιτυχία.¹¹² Ταυτοχρόνως όμως τα ηγετικά στελέχη της περιοχής αποφάσιζαν και πραγματοποιούσαν κάτω από εξαιρετική μυστικότητα τη μετάβαση πολλών στρατιωτικών και καπετάνιων της VIII Μεραρχίας στην Αλβανία.

Στην Ήπειρο η εαμική Αριστερά βρέθηκε αντιμέτωπη με νέα προβλήματα αμέσως μετά τη Βάρκιζα και τη διάλυση του ΕΛΑΣ. Η ανασυγκρότηση του κρατικού μηχανισμού και οι διαθέσεις της αντιπάλου πλευράς να διεκδικήσει ξανά το χώρο που ανέκαθεν θεωρούσε ότι της ανήκε, οδήγησαν σε όξυνση της κατάστασης ήδη από τις τελευταίες ημέρες του Φεβρουαρίου 1945. Παρά τις προειδοποιήσεις του εαμικού τύπου προς τους «αντιδραστικούς» να μην προβούν σε αντεκδικήσεις και τις εκτιμήσεις ότι οι πρώην εδεσίτες δεν συνιστούσαν σοβαρή απειλή, ήταν φανερό ότι η

¹¹² Η συμφωνία προέβλεπε σε τοπικό επίπεδο την συγκέντρωση του οπλισμού της VIII Μεραρχίας στα Ιωάννινα, την Άρτα και την Αμφιλοχία. Συνολικά παραδόθηκαν 2 πυροβόλα, 15 ομαδικοί όλμοι, 25 ατομικοί όλμοι, 60 πολυβόλα, 200 οπλοπολυβόλα, 70 αυτόματα ατομικά, 4600 ατομικά τυφέκια και περίστροφα. ΕΔΙΑ, *Αρχείο Ν. Παπαιωάννου*, φ. 1.

ειρήνη στην περιοχή επαφίετο πλέον στην καλή θέληση της άλλης πλευράς.¹¹³ Με την έννοια αυτή οι προϋποθέσεις για την γενικευμένη εμφύλια σύγκρουση των ετών 1946-49 είχαν τεθεί ήδη στη συγκυρία της Κατοχής.

¹¹³ Πρβλ. τις εκτιμήσεις εφημερίδας των Ιωαννίνων ότι ο Ζέρβας «μετά την κοπή των γενειάδων, εντρεπόμενος τους δικούς του εστράφηκε προς Αθήνα», ΑΣΚΙ, Φ. 3214, *Ο Δημοκράτης*, φ. 5 Μαρτίου 1945.

Κεφάλαιο 2

ΤΑ ΕΝΟΠΛΙΑ ΣΩΜΑΤΑ ΤΟΥ ΞΗΡΟΒΟΥΝΙΟΥ ΣΤΗΝ ΔΙΑΡΚΕΙΑ ΤΗΣ ΚΑΤΟΧΗΣ

2.1 Το Ξηροβούνι. Χώρος και κοινωνική οργάνωση.

Η γενική παραδοχή της ιστοριογραφίας για τους παράγοντες που συνετέλεσαν στην οριστική εξαφάνιση των τελευταίων ληστρικών συμμοριών της ελληνικής επαρχίας αναφέρεται σε δυο βασικές συνιστώσες. Η πρώτη από αυτές αφορά την πολιτική βίαιης καταστολής των μεσοπολεμικών κυβερνήσεων. Στις αντιλήψεις αυτές, είναι κοινός τόπος ότι η βενιζελική κυβέρνηση του 1928-32 και η δικτατορία Μεταξά πέτυχαν να περιορίσουν τις ληστρικές δραστηριότητες, οι οποίες αναβίωσαν μετά την ταραγμένη περίοδο 1912-1922. Η πολιτική του κράτους έναντι ενός φαινομένου με μακρά παράδοση στην ελληνική κοινωνία, φαίνεται να αναπροσανατολίζεται ριζικά στην περίοδο αυτή. Ως δεύτερη συνιστώσα αναγνωρίζεται η δημιουργία των αντιστασιακών ομάδων της περιόδου 1942-43 με την ενσωμάτωση ή και διάλυση των σωμάτων «παρανόμων» της υπαίθρου που είχαν ήδη επανασυνταχθεί κατά την πρώτη περίοδο της Κατοχής. Στη λογική αυτή στηρίζεται και μια ορισμένου τύπου «μυθοποίηση» των επιτευγμάτων της Αντίστασης στον τομέα της δημόσιας τάξης και ασφάλειας.¹ Στην περίοδο του Εμφυλίου πόλεμου, θεωρείται ότι ολοκληρώνεται η παρακμή των ληστρικών δραστηριοτήτων και εξαφανίζεται οριστικά η ληστεία από την ελληνική ύπαιθρο.²

¹ Η βιβλιογραφία για το ζήτημα αυτό είναι τεράστια. Θα αρκεστούμε στην επισήμανση όλων σχεδόν των ιστοριογράφων στην δυνατότητα των αντιστασιακών οργανώσεων (κυρίως του ΕΛΑΣ) να επιβάλλουν πλήρη ασφάλεια στους αγροτικούς πληθυσμούς. Για μια χαρακτηριστική αντίληψη αυτού του είδους, βλ. D. Close, *The origins of the greek civil war*, ό.π., σσ. 60-87.

² Για την παρακμή των ληστρικών δραστηριοτήτων στην περίοδο 1946-49, βλ. Αντ. Αντωνίου, «Ενοπλη ανταρσία και παραδοσιακή ληστεία», στο Κλ. Κουτσούκης-Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-49*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, σσ. 197-204.

Οι διαπιστώσεις αυτές είναι προφανές ότι ισχύουν στις γενικές τους γραμμές, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι αποδίδουν όλες τις περιπτώσεις και τις εξελίξεις που οδήγησαν στην εξάλειψη της ληστείας. Οι ερμηνείες αυτές, καθώς αναφέρονται σε ένα υψηλό επίπεδο αφαίρεσης, δεν αποκαλύπτουν τις ιδιαιτερότητες που έχουν να κάνουν με τις γεωγραφικές κατατμήσεις του ελληνικού χώρου και τη διαφορετική κοινωνική συγκρότηση των ορεινών περιοχών. Με άλλα λόγια, δεν μπορούμε να αρκεστούμε σε μια γενική ερμηνευτική πρόταση, η οποία θα αναφέρεται στο σύνολο της επικράτειας ή, στην περίπτωσή μας, στους ορεινούς όγκους όπου αναπτύχθηκε το αντάρτικο. Όπως θα δούμε παρακάτω, έχουν εξαιρετική σημασία οι ιδιαίτερες τοπικές συνθήκες, στο πλαίσιο των οποίων αναβίωσε η ληστρική παράδοση και οι ιδιαίτεροι κάθε φορά όροι, υπό τους οποίους ομάδες ενόπλων που επιδίδονταν και στη ληστεία εντάχθηκαν στις αντιστασιακές οργανώσεις.

Ο Στάθης Δαμιανάκος, αναφέροντας τα χαρακτηριστικά της «κοινωνικής ληστείας», διατυπώνει την άποψη ότι δεν είχε πραγματοποιηθεί ως τη χρονική στιγμή δημοσίευσης της μελέτης του (το 1987) η συσχέτιση της παράδοσης αυτής με το αντάρτικο της δεκαετίας 1940-50.³ Ακολουθεί λοιπόν την παραδοχή ότι οι ένοπλοι της υπαίθρου θα συσχετιζόνταν, λόγω ακριβώς της παράδοσης ανταρσίας που αντιπροσωπεύουν, με το αριστερό αντάρτικο. Οι παλαιοί ληστές μετασχηματίζονται σε αντάρτες και μάλιστα θέτουν τις δυνάμεις τους στην υπηρεσία ευρύτερων εθνικοαπελευθερωτικών σχεδίων, όπως τουλάχιστον γινόταν αντιληπτά στο πλαίσιο της εαμικής Αριστεράς. Με τον τρόπο αυτό φαίνεται να επιβεβαιώνεται η συσχέτιση του ιδιαίτερου αυτού είδους ληστείας που αποκαλούμε κοινωνική με την ένοπλη λαϊκή πάλη.⁴ Η άποψη για τη σύνδεση ληστρικών δραστηριοτήτων και Αριστεράς

³ Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987, σ. 77.

⁴ Η κοινωνική ληστεία εξετάζεται στα κλασικά έργα του E.J. Hobsbawm: *Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the Nineteenth and Twentieth Centuries*, Manchester, Manchester University Pree, 1959, σσ. 13-29 και *Ληστές*, Αθήνα, Βέργος, 1975. Πρβλ. An. Blok, «The Peasant and the Brigand», *Comparative Studies in Society and History*, 14 (1972), 494-503· E.J. Hobsbawm, «Social Bandits: Reply», *Comparative Studies in Society and History*, 14 (1972), σσ. 503-505· P. Vanderwood, *Disorder and Progress (Bandits, Police and Mexican Development)*, Delaware, SR Books, 1992· R. Slatta (edit.), *Bandidos-the varieties of Latin American Banditry*, Connecticut, Greenwood Press, 1987, σσ. 1-9· P. O' Malley, «Social Bandits, Modern Capitalism and the traditional Peasantry: a critique of Hobsbawm», *Journal of Peasant Studies*, 6 (1979), σσ. 489-501· D. Hart, *Banditry in Islam. Case Studies from Morocco, Algeria and the Pakistan North West Frontier*, Cambridgeshire, Manas Press, 1987.

επιβεβαιώνεται όμως για ορισμένες μόνο περιοχές, όπως η Στερεά Ελλάδα.⁵ Στην περιοχή αυτή, η πλειοψηφία των ενόπλων ομάδων πρώην ληστών που δημιουργήθηκαν το πρώτο διάστημα της Κατοχής εντάχθηκε όντως στον ΕΛΑΣ. Δεν πρέπει, όμως, να θεωρείται αυτονόητη η συνολική σύμπραξη ομάδων αυτού του είδους με το αριστερό αντάρτικο.

Διαφορετική προσέγγιση υιοθετεί η Ρίκη Β. Μπουσχότεν στην ανάλυση της οποίας υπεισέρχεται η έννοια του «κλέφτικου» habitus.⁶ Η έννοια αυτή αναφέρεται στο αξιακό σύστημα των ομάδων που κινούνται στις παρυφές της νομιμότητας και προέρχονται από αγροτοποικιμενικές κοινωνίες. Το σύστημα δράσης των ομάδων αυτών, εγγράφει αξίες και πρακτικές, όπως εκδίκηση, «μπέσα», βιαιότητα, ανδροπρέπεια, αλληλεγγυότητα, και τα μέλη τους διακρίνονται ως φορείς ενός ιδιαίτερου κοινωνικού status, που ανάγεται στην καταγωγή, τον ποιμενικό τρόπο ζωής, αλλά και τις επιβιώσεις του κλεφταρματολισμού. Επιπλέον οι ομάδες αυτές συνδέονταν ιδιαίτερα με δίκτυα πολιτικής πατρωνείας, κυρίως μετά τη συμμετοχή ατάκτων στις αλυτρωτικές περιπέτειες του ελληνικού κράτους.

Η Ρ.Β. Μπουσχότεν υποστηρίζει ότι οι ομάδες αυτής της κατηγορίας εντάχθηκαν κατά τη διάρκεια της δεκαετίας 1940-50 στην αντιστασιακή πλευρά.⁷ Στις αξίες των ενόπλων αυτών αντιπαραβάλλεται το status συνεργασίας των «φρόνιμων» κοινοτήτων που η ίδια θεωρεί ότι στην περίοδο της Αντίστασης βρίσκει έκφραση στο εαμικό πρόταγμα.⁸ Πρόκειται για τις αξίες της αναζήτησης συμβιβασμών, της

⁵ Το χαρακτηριστικότερο παράδειγμα συνιστά η ομάδα των Καραλιβαναίων, ενόπλων από την περιοχή της Παρνασσίδας. Η ομάδα εντάχθηκε οριστικά στον ΕΛΑΣ μετά από διαπραγματεύσεις με τον Άρη Βελουχιώτη. Για τους Καραλιβαναίους, βλ. Δ. Χαλατσάς, *Τα ληστρικά τραγούδια*, Αθήνα, Εστία, 2000, σσ. 115-119· Φ. Γρηγοριάδης, *Το αντάρτικο*, ό.π., τμ. 5, σσ. 288, 330-333· Δ. Χαριτόπουλος, *Άρης-ο αρχηγός των ατάκτων*, Αθήνα, Εξάντας, 1997, τμ. 1, σσ. 123-125.

⁶ Πρβλ: «Για να σκιαγραφήσω το ζήτημα των τοπικών ιδιαιτεροτήτων, θα επικεντρώσω την ανάλυση μου όχι στην έννοια των παραδόσεων, αλλά σε αυτήν του habitus, το οποίο νοείται από τον Πιέρ Μπουρντιέ ως 'ένα σύστημα διαρκών και μεταθέσιμων διαθέσεων το οποίο, ενσωματώνοντας όλες τις εμπειρίες του παρελθόντος, λειτουργεί σε κάθε στιγμή ως μήτρα προσλήψεων, εκτιμήσεων και δράσεων», Ρ.Β. Μπουσχότεν, «Η γεωπολιτική της Ελληνικής Αντίστασης: η περίπτωση της Βόρειας Πίνδου», *Το Εμφύλιο Δράμα, δοκιμές*, 6 (1997), σ. 8. Για περαιτέρω επεξήγηση της έννοιας του habitus, βλ. P. Bourdieu, *Outline of a theory of practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977, σ. 143 κ.ε.

⁷ Ρ. Β. Μπουσχότεν, «Η γεωπολιτική», ό.π., σ. 11.

⁸ Ρ. Β. Μπουσχότεν, «Η τάξη του Λαού και η τάξη των ζορμπάδων», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία*, Αθήνα, ΕΚΠΕ, 1995, σσ. 319-343.

αλληλεγγύης και συνεργασίας, της αποφυγής εντάσεων.⁹ Η έρευνα της Μπουσχότεν στο χωριό Ζιάκας Γρεβενών υπήρξε υποδειγματική και θεωρούμε ότι παραθέτει χρήσιμα στοιχεία για την αντίθεση των εαμικών δομών με πρακτικές ληστείας. Αναφέρεται όμως σε μια συγκεκριμένη περιοχή της Δυτικής Μακεδονίας, γεγονός που έχει ως συνέπεια να περιορίζεται το εύρος των παρατηρήσεων. Στην περίπτωση αυτή έχουμε την υιοθέτηση μιας διαφορετικής γενικευτικής πρότασης αναφορικά με τους πρώην ληστές, που θεωρούνται εγγύτεροι προς την αντιαμική παράταξη.

Η διεύρυνση του πεδίου παρατήρησης και ο πολλαπλασιασμός των παραδειγμάτων, που δεν συγκλίνουν προς την μία ή την άλλη κατεύθυνση, οδηγεί στο ερώτημα γιατί συγκεκριμένες ομάδες του κλέφτικου habitus ή φορείς της «παράδοσης ανταρσίας» εντάχθηκαν τελικά στο αντιαμικό στρατόπεδο και κάποιες άλλες στον ΕΛΑΣ. Αντί να ενισχύσουν την «ανταρσία» έναντι της «τάξεως» οι σχηματισμοί της πρώτης κατηγορίας διεξήγαγαν τον αντικομμουνιστικό αγώνα με τον πλέον βίαιο τρόπο. Με την ίδια προσήλωση, πρώην ληστές αναδείχθηκαν σε σημαντικά και αναντικατάστατα μέλη του ΕΛΑΣ και κάποιοι από αυτούς συμμετείχαν και στον Εμφύλιο πόλεμο, από τις τάξεις του ΔΣΕ.

Προκειμένου να διαχειριστούμε το ερώτημα αυτό, θα προκρίνουμε ως πρώτο ζήτημα παρατήρησης τις γεωγραφικές διαφοροποιήσεις και, ουσιαστικά τις διαφοροποιήσεις στο επίπεδο της κοινωνικής οργάνωσης. Στο σύνολο των ορεινών όγκων που συγκεντρώνουν στο Μεσοπόλεμο τις ληστρικές συμμορίες και που στην επόμενη περίοδο θα αποτελέσουν τις εστίες του αντάρτικου, κάποιες περιοχές διαφοροποιούνται ως προς το είδος της ληστείας που υποδέχονται και την αντοχή των μηχανισμών της κοινότητας απέναντι στις διαδικασίες ενοποίησης του χώρου που επιχειρεί το σύγχρονο κράτος.

Σε γενικές γραμμές, η ληστεία στην Ελλάδα στις αρχές του εικοστού αιώνα αφορά κυρίως τις λεγόμενες Νέες Χώρες, μεταξύ αυτών η Ήπειρος και η Μακεδονία.¹⁰ Η διαφορετική πολιτική και κοινωνική συγκρότηση των περιοχών

⁹ Πρόκειται για αξίες που σε ορισμένους χώρους συντελούν στην αποδοχή ενός είδους αγροτικού κομμουνισμού. Πρβλ. Ν. Μαραντζίδης, *Οι μικρές Μόσχες-Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνισμού στον ελλαδικό αγροτικό χώρο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997, σσ. 15-36.

¹⁰ Ι. Κολιόπουλος, «Ληστεία και Αλτρωτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σσ. 133-197· Β. Τζανακάρης, *Τα παλληκάρια τα καλά σύντροφοι τα σκοτώνουν*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2002, σσ. 17-20.

αυτών σε σχέση με την Παλαιά Ελλάδα, καθώς και η ανάπτυξη τοπικών ένοπλων ομάδων στους διαδοχικούς πολέμους για την ενσωμάτωση στο εθνικό κράτος, τις καθιστούν εφεξής ορμητήρια των «κλεφτοκαπετάνιων». Εξάλλου, στην περίπτωση της Ηπείρου αποτυπώνεται με τον καλύτερο τρόπο η αντοχή κοινοτικών μηχανισμών και των τοπικών δικτύων, απέναντι στους συγκεντρωτικούς σύγχρονους πολιτικούς θεσμούς.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα ασχοληθούμε με τη συγκρότηση των αντάρτικων σωμάτων της περιοχής Ξηροβουνίου Ηπείρου στην περίοδο της Κατοχής. Πιο συγκεκριμένα, θα μας απασχολήσει το γεγονός ότι δεν αναφερόμαστε σε «κλαρίτες-μεμονωμένους ληστές» όπως π.χ. στην περίπτωση της Στερεάς Ελλάδας αλλά σε ένα πιο εκτεταμένο φάσμα ληστρικών δραστηριοτήτων που εδράζεται στη συγκρότηση των ομάδων μέσω εκτεταμένων οικογενειακών-τοπικών δικτύων.¹¹

Η περιοχή στην οποία θα αναφερθούμε είναι το Ξηροβούνι στην κεντρική Ήπειρο. Η χρονική περίοδος καλύπτει κυρίως τα γεγονότα της δεκαετίας 1940-50. Θα εξετάσουμε αρχικά ορισμένες όψεις της κοινωνικής συγκρότησης του χώρου, κατά το πρώτο ήμισυ του εικοστού αιώνα. Στο πλαίσιο αυτό θα επιμείνουμε στην ανάλυση των ιδιαίτερων συνθηκών, οι οποίες κατατάσσουν, στη συνείδηση των συγχρόνων, το Ξηροβούνι στις «ληστοτροφικές περιοχές».

Η ομάδα των Ρετζαίων συνιστά το πλέον χαρακτηριστικό παράδειγμα ομάδας που ακολουθεί ληστρικές δραστηριότητες σε μια εκτεταμένη περιοχή και σε όλη τη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Όπως θα δούμε, οι ένοπλες ομάδες, που δημιουργούνται υπό την ηγεσία του οπλαρχηγού Αλέκου Παπαδόπουλου στο διάστημα της Κατοχής, αποτελούνται αρχικά από ανθρώπους του «ντουφεκιού», πολλοί εκ των οποίων συμμετείχαν στο προπολεμικό κύκλωμα της ληστείας. Η στήριξη που προσέφερε η περιοχή στον ΕΔΕΣ υπήρξε από κάθε άποψη σημαντική, γεγονός που φαίνεται και από την ανυπαρξία εαμικών οργανώσεων στην περιοχή.

¹¹ Για το φαινόμενο της ληστείας στον ελληνικό χώρο, εντελώς ενδεικτικά, βλ. Ι. Κολιόπουλος, *Περί λύχνων αφάς-Η Ληστεία στην Ελλάδα (19ος αιώνας)*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994· Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993· Χρ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα: μύθοι-παραστάσεις-ιδεολογία*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997· J. Koliopoulos, *Brigands with a cause-Brigandage and Irredentism in Modern Greece 1821-1912*, Oxford, Clarendon Press, 1987· Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία» στο *Παράδοση Ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, ό.π., σσ. 71-107· Ρ.Β. Μπουσχότεν, «Ληστές και τοπική κοινωνία: κοινωνικές και πολιτισμικές πτυχές», στο *Ανάποδα Χρόνια-συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997, σσ. 41-46.

Θα διερευνήσουμε λοιπόν τις ιδιαίτερες συνθήκες, υπό τις οποίες κατέστη δυνατή αυτή η πολιτική ένταξη. Στη συνέχεια θα επιχειρηθεί η ανάλυση της δράσης της ομάδας των Γρατσουναίων, ως μια χαρακτηριστική περίπτωση ενόπλου σώματος που ανήκει στο «κλέφτικο» habitus και που με την ιδιαίτερη δράση του διαφοροποιείται από τις υπόλοιπες φατρίες. Στο βαθμό λοιπόν που δεν συντάσσεται με το αντιεαμικό στρατόπεδο, η διαφοροποίηση της ομάδας από παρόμοιους σχηματισμούς είναι δεδομένη, όπως δεδομένα είναι και τα όρια του εγχειρήματος.¹² Στο πλαίσιο αυτό, η δράση των Γρατσουναίων θα μπορούσε να θεωρηθεί ως μια απόπειρα ενσωμάτωσης των τελευταίων ληστρικών συμμοριών της Ηπείρου στον εαμικό συνασπισμό εξουσίας. Από την άποψη αυτή, είναι χαρακτηριστική η αποτυχία της απόπειρας, αλλά και η αδυναμία του ΕΔΕΣ να ενσωματώσει τη φατρία.

Στη συνέχεια θα ασχοληθούμε με την εαμική αντίδραση απέναντι σε ομάδες και πρακτικές αυτού του τύπου, καθώς και στην επανασύσταση των αντικομμουνιστικών ομάδων στην περίοδο μετά τη Βάρκιζα. Τέλος, θα επιχειρήσουμε να σταθμίσουμε τη σημασία που είχε η συγκυρία της Κατοχής στην μεταπολεμική πολιτική ένταξη των κοινοτήτων σε αυτό που μπορεί να αποκληθεί «δεξιά παράταξη».

Στην περιοχή Ξηροβουνίου οι περισσότερες ομάδες που είχαν εγγύτητες με την ληστρική παράδοση, ενσωματώθηκαν στις δομές των ΕΟΕΑ. Το γεγονός αυτό, σε συνδυασμό με την σχεδόν καθολική στήριξη του εδεσίτικου αντάρτικου, επέδρασε βαθύτατα στον τρόπο με τον οποίο η συγκεκριμένη περιφέρεια ενσωματώθηκε με οριστικό πλέον τρόπο στο σύγχρονο εθνικό κράτος. Η μεταπολεμική κυριαρχία της δεξιάς εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στις διεργασίες της περιόδου 1940-50. Στην περιοχή επιβεβαιώνεται με ιδιαίτερα εντυπωσιακό τρόπο η διαπλοκή μιας τεχνογνωσίας βίας και μιας τοπικής κουλτούρας ανυπακοής με την ένταξη στους μηχανισμούς μιας νεωτερικής πολιτικής οργάνωσης. Με τη συνδρομή των μηχανισμών που κινητοποιήθηκαν στη διάρκεια της Κατοχής και της συμμετοχής των ενόπλων στον αντιστασιακό αγώνα, το πλαίσιο για την εξαφάνιση των ληστρικών δραστηριοτήτων είχε οργανωθεί. Οι μεταπολεμικές εξελίξεις στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο απλώς επιβεβαίωσαν την ανεπίστρεπτη αυτή πορεία.

¹² Ρ.Β. Μπουσχότεν, «Η γεωπολιτική της Βόρειας Πίνδου», ό.π., σ. 11.

Το Ξηροβούνι (ή Ξεροβούνι) αποτελεί δυτική διακλάδωση της Πίνδου με μέγιστο ύψος 1601 μέτρα.¹³ Βρίσκεται στο κέντρο της Ηπείρου και υψώνεται δυτικά, κατά μήκος του Αράχθου ποταμού. Το Ξηροβούνι προσεγγίζει την περιοχή της Άρτας στα νότια, ενώ προς βορρά, τα όριά του βρίσκονται κοντά στην κοιλάδα των Ιωαννίνων. Το όρος οφείλει το όνομά του στο πετρώδες έδαφος και στην πλήρη σχεδόν ανυπαρξία βλάστησης. Η θέα από την δυτική πλευρά αντικατοπτρίζει πλήρως τον χαρακτηρισμό του ως ενός άγονου χώρου, με ιδιαίτερη όμως γεωστρατηγική σημασία, λόγω της γειτνίασης με τα αστικά κέντρα της περιφέρειας.¹⁴

Η γεωγραφική θέση του Ξηροβουνίου οδήγησε στη διοικητική υπαγωγή των κοινοτήτων της περιοχής σε τρεις διαφορετικούς νομούς, Άρτας, Ιωαννίνων και Πρεβέζης.¹⁵ Αυτή η διοικητική πολυδιάσπαση καθιστά δύσκολη την ακριβή αποτίμηση του πληθυσμού των πρώτων δεκαετιών του 20ου αιώνα. Με βάση τα στοιχεία της απογραφής του 1940, μπορούμε κατά προσέγγιση να υπολογίζουμε τους κατοίκους της περιοχής σε 12000, κατανεμημένους στις εξής κοινότητες: Ανώγι (ή Ανώγειο), Αγία Τριάδα (παλαιό όνομα Μπουράτσα), Πέντε Πηγάδια, Σκλήβανη, Δρυόφυτο, Δαφνωτή, Γυμνότοπος, Γοργόμυλος, Σκούπα, Κορφοβούνι, Βαρλάμη (ή Βαρλαάμ), Πεστά, Βούλιστα Παναγιά, Πιστιανά, Πλατανούσα, Τέροβο, Ροδαυγή (παλαιό όνομα Νησίστα), Κλεισούρα, Αμμότοπος και Φανερωμένη.¹⁶

¹³ «Ξηροβούνι», *Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τμ. ΙΗ', σ. 632. Πρβλ: «Μακριά προς τη δύση προβάλλει σαν άχαρο, σκελεθρωμένο λείψανο αιώνων, το Ξηροβούνι, που εμποδίζει την εμβέλεια της ματιάς μας προς το δειλινό και το ηλιοβασίλεμα. Μόνο στα ανατολικά ριζά του σφύζει η ζωή και η βλάστηση», Χ. Καινούργιος, *Δάφνες και δάκρυα-ιστορίες από την Εθνική Αντίσταση στη Βορειοδυτική Ελλάδα 1941-1945 (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, ΑΓΓΛΟΙ)*, Αθήνα, Ιωλκός, 1981, σ. 111.

¹⁴ Την ιδιαίτερη στρατηγική σημασία της περιοχής είχε αναγνωρίσει και ο Ζέρβας. Πρβλ. Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 351.

¹⁵ Τα φαινόμενα αυτά παρουσιάζονται ακόμη και σήμερα. Ενδεικτική είναι η διαμάχη για τον καποδιστριακό δήμο Ξηροβουνίου Άρτας (έδρα του οποίου ορίστηκε τελικά η πρώην κοινότητα Αμμοτόπου). Οι κάτοικοι της πρώην κοινότητας Κορφοβουνίου αντέδρασαν έντονα στο ενδεχόμενο ένταξής της στο δ. Ξηροβουνίου. Η τοποθέτηση του Κορφοβουνίου στην ευρύτερη περιοχή Ξηροβουνίου γίνεται εδώ κυρίως με βάση τη μη διαφοροποίηση των κοινωνικών και πολιτισμικών δεδομένων της κοινότητας από τα άλλα χωριά.

¹⁶ Μ. Χουλιαράκης, *Εξελιξείς του πληθυσμού των Αγροτικών περιοχών της Ελλάδος (1920-1981)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1988, σσ. 309-350.

Κοινότητα	Πληθυσμός (1940)
Αγία Τριάδα	259
Αμμότοπος	1150
Ανώγειο	800
Βαρλαάμ	338
Βούλιστα Παναγιά	618
Γοργόμυλος	1368
Γυμνότοπος	404
Δαφνωτή	258
Δρυόφυτο	195
Κλεισούρα	488
Κορφοβούνι	991
Μονολίθι	571
Νησίστα	864
Πέντε Πηγάδια	258
Πεστά	380
Πιστιανά	406
Πλατανούσα	1144
Σκλήβανη	698
Σκούπα	441
Τέροβο	950
Φανερωμένη	306

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή πληθυσμού 1940.

Ορισμένα από τα χωριά αυτά που απλώνονται εκατέρωθεν του όρους, προσανατολίζονται προς τα Ιωάννινα ενώ τα υπόλοιπα προς την Άρτα και την κωμόπολη Φιλιπιάδα.¹⁷ Όπως εξηγεί ο N. Hammond, «τα χωριά στα βόρεια των Πέντε Πηγαδιών είναι περισσότερο στενά συνδεδεμένα με την πεδιάδα των

¹⁷ Σ. Ξενοπούλος, *Δοκίμιον Ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης (εν Αθήναις 1884)*, επανέκδοση Άρτα, 1986, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Σκουφάς, σσ. 53-59.

Ιωαννίνων, παρά με την Άρτα».¹⁸ Οι κοινότητες αυτές συγκροτούν μια ενότητα άγονων και «καθυστερημένων» κοινωνικών χώρων, παρ' όλες τις διεργασίες πολιτικής και πολιτισμικής ενοποίησης που εκκινούν με την ενσωμάτωση της περιοχής στο Ελληνικό κράτος το 1913.

Κατά τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα οι οικονομικές δραστηριότητες των ξηροβουνιωτών είναι εξαιρετικά περιορισμένες και παραμένουν προσανατολισμένες σε μια οικονομία αυτοκατανάλωσης, στη βάση της οποίας είναι η κτηνοτροφία και η περιορισμένη γεωργική εκμετάλλευση των άγονων, άλλωστε, γαιών.

Μια πρώτη μορφή διαφοροποίησης, αναφορικά με τον καταμερισμό των οικονομικών δραστηριοτήτων στο χώρο, καταγράφεται στο τοπικό ιδίωμα και τις αντιλήψεις των συγχρόνων με τη διάκριση των κοινοτήτων σε «ληστοτροφικές» και «φρόνιμες». Με την κτηνοτροφία ασχολούνται όλα σχεδόν τα χωριά της περιοχής. Υπάρχει όμως μια διαφοροποίηση που αφορά στις μετακινήσεις των κοπαδιών. Το κύριο πεδίο ασχολίας χωρικών από τα πλέον ορεινά χωριά (όπως το Ανώγειο, τα Πέντε Πηγάδια, η Αγία Τριάδα) είναι η εκτροφή αιγοπροβάτων. Στις κοινότητες αυτές συντηρείται τις πρώτες δεκαετίες του αιώνα σημαντικός αριθμός ζώων σε ένα πλαίσιο που μπορεί να αναχθεί σε «ημιμόνιμη καθοδική» κτηνοτροφία.¹⁹ Προφορικές μαρτυρίες αναφέρουν ότι μόνο στο Ανώγειο προπολεμικά συγκεντρώνονται 26000 αιγοπρόβατα.²⁰ Στη διάσταση μεταξύ της εδραίας και της νομαδικής (ή ημινομαδικής) κτηνοτροφίας, οι κτηνοτρόφοι του Ξηροβουνίου αναπτύσσουν ένα ενδιάμεσο είδος που εκμεταλλεύεται τις υπώρειες του βουνού και σε μικρότερο βαθμό τις όμορες περιοχές για μετακινήσεις.²¹ Ο μηχανισμός έγκειται στην κάθοδο των κτηνοτρόφων από τις εστίες τους κατά τη διάρκεια του χειμώνα και στην εγκατάστασή τους στις δυτικές πεδινές περιοχές, του Δρυμόνα και του Θεσπρωτικού. Τα χωριά αυτά και κυρίως το Ανώγειο, κατοικούνται μόνο στη διάρκεια της θερινής περιόδου.²² Με τον τρόπο αυτό οι περιοχές του νομού Πρέβεζας αποτελούν

¹⁸ N. Hammond, *Ηπειρος*, Αθήνα, Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, 1971, τμ. 1, σ. 182.

¹⁹ Για τα είδη κτηνοτροφίας στο μεσογειακό χώρο, βλ. M. Derruau, *Ανθρωπογεωγραφία*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987, σ. 220 κ.ε.

²⁰ Προφορική μαρτυρία Κ. Κιτσοπάνου, Φιλιπιάδα, 2000.

²¹ Για τα φαινόμενα αυτά στον ελληνικό χώρο, βλ. Δ. Ψυχογιός-Γ. Παπαπέτρου, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 53 (1984), σ. 20.

²² Εξάιρεση αποτελούσαν ελάχιστοι κάτοικοι οι οποίοι παρέμεναν στα σπίτια τους και το χειμώνα. Προφορική μαρτυρία Κ. Κιτσοπάνου, Φιλιπιάδα, 2000.

βοσκοτόπους για τις φάρες, οι οποίες κυριαρχούν ως επί το πλείστον στην κοινωνική συγκρότηση του ορεινού Ξηροβουνίου. Οι φατρίες μάλιστα συνδέονται με δεσμούς κουμπαριάς με τους κατοίκους των χειμαδιών. Έτσι π.χ. πολλοί Ανωγειάτες συνδέονταν προπολεμικά με τους κατοίκους της ευρύτερης περιοχής Θεσπρωτικού.²³

Η ιδιαιτερότητα αυτή της κτηνοτροφίας που ασκείται στο Ξηροβούνι, το διαφοροποιεί σε σχέση με δυο άλλες περιοχές, την όμορη Λάκκα Σουλίου στα δυτικά και το Ζαγόρι στα βορειοανατολικά. Η εκτροφή κοπαδιών μικρού ή μεσαίου μεγέθους διαφοροποιείται από το είδος της κτηνοτροφίας της Λάκκας, στην οποία δεν υπάρχουν μετακινήσεις. Από την άλλη πλευρά, οι μετακινήσεις των κτηνοτρόφων του Ξηροβουνίου είναι περιορισμένες όσον αφορά τις χιλιομετρικές αποστάσεις που πρέπει να διανυθούν και, συνεπώς, διαφορετικής υφής από τις αντίστοιχες των Σαρακατσάνων του Ζαγορίου, όπως παρουσιάζονται στην κλασική μελέτη του J.K. Campbell.²⁴

Στις ορεινές κοινότητες τα μεγάλα οικογενειακά δίκτυα (φάρες) κυριαρχούν απόλυτα και είναι αυτά που ακολουθούν και εμπεδώνουν ιδιαίτερους τρόπους κοινωνικής οργάνωσης και οικονομικής δραστηριότητας. Οικογενειακές συσσωματώσεις του τύπου των μεγάλων γενών που συγκροτούνται στη βάση ενός αυστηρά δομημένου κώδικα υποχρεώσεων και δικαιωμάτων των μελών τους, διαδραματίζουν ένα εξαιρετικά σημαντικό ρόλο στην κοινωνική οργάνωση της

²³ Χρ. Καινούργιος, *Δάφνες και δάκρυα*, ό.π., σ. 264. Δεσμοί κουμπαριάς και αδελφοποιίας δεν ήταν άγνωστοι και στις άλλες κοινότητες του Ξηροβουνίου. Πρβλ. Αθ. Καραγιάννης, *Αμμότοπος (Κουμπζιάδες)-Λαογραφικά*, Αθήνα, 1995, σ. 113. Για το ρόλο της κουμπαριάς στο πολιτικό σύστημα και την συνακόλουθη οργάνωση των πελατειακών σχέσεων, βλ. Β. Νιτσιάκος, «Μηχανισμοί 'εναλλακτικών κοινωνικών δομών': κουμπαριά και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, 2 (1990), σσ. 121-130. E. Wolf, «Kinship, Friendship and Patron-Client Relation in Complex Societies», στο M. Banton (edit.), *The social anthropology of complex societies*, London, Tavistock Publications, 1966, σσ. 1-21.

²⁴ J.K. Campbell, *Honour, Family and Patronage-A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford, Oxford University Press, 1964, σσ. 7-18.

περιοχής.²⁵ Στις κοινότητες του Ξηροβουνίου επικρατεί το μοντέλο της αμφίπλευρης συγγένειας, προσανατολισμένο όμως περισσότερο προς πατρογονικό χαρακτήρα.²⁶

Η μορφή κοινωνικής οργάνωσης που αναπτύσσεται στις ορεινές κοινότητες είναι το τσελιγκάτο.²⁷ Τα δυο πιο ισχυρά γένη του κατεξοχήν κτηνοτροφικού χωριού, του Ανώγειου, απασχολούν αρκετούς «μπιστικούς» και διαδραματίζουν κυρίαρχο ρόλο στην πελατειακή σχέση με τον βενιζελικό πολιτευτή Θ. Χαβίνη.²⁸ Η κοινωνική οργάνωση της κοινότητας αυτής αφορά όμως εκτός από τα τσελιγκάτα και άλλες φατρίες οι οποίες συμμετέχουν περισσότερο στα δίκτυα της ληστείας. Οι συγγενικές αυτές συσσωματώσεις προσδίδουν στο χώρο τα χαρακτηριστικά των «ληστοτροφικών κοινοτήτων», ή αλλιώς, ανανεώνουν πρακτικές και στάσεις που αναφέρονται στο κλέφτικο *habitus*. Στις σχέσεις τους με τις υπόλοιπες φατρίες, θα μπορούσε να αναγνωρίσει κανείς, την διαπίστωση του Campbell ότι δεν υπάρχει φιλία έξω από την συγγένεια. Η δράση τους είχε συνδεθεί μεταξύ των άλλων και με την «αρπαγή» των γυναικών από τα ημιορεινά χωριά και τούτο είναι χαρακτηριστικό για την εικόνα που είχαν γι' αυτούς οι όμορες κοινότητες:

*«Όποια ήθελαν την άρπαζαν...δεν ρώταγαν τίποτα αυτοί...όποια ήθελαν την έπαιρναν».*²⁹

²⁵ Πρβλ: «Με τον τρόπο αυτό, οι χωρικοί ομαδοποιούνται και διαχωρίζονται σε ότι μπορούμε να ονομάσουμε σόι, που αποτελείται από όλες τις οικογένειες που συγγενεύουν πατρογραμμικά και φέρουν το ίδιο επώνυμο», S. Aschenbrenner, «Ο Εμφύλιος από την οπτική ενός μεσσηνιακού χωριού», στο L. Baerentzen-J. Iatrides-Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο 1945-1949*, Αθήνα, Ολκός, 1999, σ. 117.

²⁶ Για τα συστήματα συγγένειας στον ελληνικό χώρο, βλ. Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991, σσ. 65-120.

²⁷ Για το τσελιγκάτο ως μορφή οργάνωσης της παραγωγής βλ. J.K. Campbell, *Honour, Family and Patronage*, ό.π., σσ. 88-94· P.B. Μπουσχότεν, «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων*, 13 (1991), σσ. 9-24, Κ. Καραβίδας, *Αγροτικά (Μελέτη-Συγκριτική)*, Αθήνα, ΑΤΕ, 1978, ανατύπωση της έκδοσης του 1931, σσ. 35-96· Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου-στον απόηχο της Μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995, σσ. 66-68.

²⁸ Ο Θεοδ. Χαβίνης, απόστρατος βενιζελικός αξιωματικός, εκλεγόταν στον νομό Πρέβεζας. Η επιρροή του στην ευρύτερη περιοχή υπήρξε σημαντική στην περίοδο του Μεσοπολέμου αλλά και μεταπολεμικά. Για την εκλογική παρουσία του Χαβίνης, βλ. Δ. Κούκουνας, *Οι Έλληνες Πολιτικοί-Ιστορικό και Βιογραφικό Λεξικό 1926-1949*, Αθήνα, Μέτρον, 1999, σσ. 197-198.

²⁹ Προφορική μαρτυρία Κώστα Κιτσοπάνου, Φιλιπιάδα, 2000.

Αντίθετα με ότι συμβαίνει στα πλέον απομονωμένα ορεινά χωριά, οι κάτοικοι των ημιορεινών κοινοτήτων ασχολούνται με αγροτικές εργασίες στην ευρύτερη περιοχή του κάμπου Φιλιπιάδος-Χανόπουλου, στα νότια της οροσειράς. Οι καλλιέργειες αφορούν δημητριακά, αραβόσιτο, σιτάρι, σίκαλη, και σε μικρότερη κλίμακα καπνό.³⁰ Το 1913, έτος ενσωμάτωσης της περιοχής στο Ελληνικό κράτος, η γεωργική παραγωγή του χωριού Αμμότοπος ήταν η εξής:

Είδος	Στρέμματα	Οκάδες/ στρέμμα	Συνολικές οκάδες
Βελανιδόδεντρα	4000 δέντρα	8	32000
Ελαιόδεντρα	452 δέντρα	20	9040
Καλαμπόκι	800	80	64000
Καπνός	51	45	2295
Κουκιά	100	70	7000
Κριθάρι	350	60	21000
Σίκαλη	200	50	10000
Σιτάρι	350	60	21000
Φακή	100	50	5000

Πηγή: Κ. Δημουλάς, *Ο Αμμότοπος Άρτας στη διαδρομή της Ιστορίας*, Αθήνα, 1998, σ. 91.

Το κύριο πρόβλημα της αγροκτηνοτροφίας συνίσταται στην απόδοση, μόλις στο Μεσοπόλεμο, της καλλιεργήσιμης γης στους ακτήμονες γεωργούς, καθώς η περιοχή είχε εξαιρεθεί από τις αγροτικές μεταρρυθμίσεις για ειδικούς λόγους. Το ζήτημα έχει να κάνει με την υποχρέωση της καταβολής από τους καλλιεργητές γεώμορου 10% στον Τούρκο μπέη Χασάν Τεβσήν Πασά, ο οποίος διατηρεί την κυριότητα των εκτάσεων ακόμα και μετά τους βαλκανικούς πολέμους. Το γεγονός ότι οι χωρικοί δεσμεύονται στη βάση ρητών υποχρεώσεων, αποτελεί ένα βασικό

³⁰ Τα δημητριακά καλλιεργούνται κατά κόρον και στις γειτονικές περιοχές της Άρτας που είχαν ενσωματωθεί στο εθνικό κράτος το 1881. Πρβλ. Α. Χιωτάκη, *Η συμπεριφορά του*

πρόβλημα, η επίλυση του οποίου υπήρξε επίπονη.³¹ Η προσδοκώμενη ουσιαστική παρέμβαση του κράτους, δηλαδή η άμεση απαλλοτρίωση κυριαρχεί απόλυτα στον τρόπο με τον οποίο οι κοινότητες αυτές αντιλαμβάνονται τη διαφορά από την προγενέστερη κατάσταση, το οθωμανικό κράτος. Μετά από έντονες διαμαρτυρίες και ενέργειες των τοπικών παραγόντων, το θέμα ρυθμίζεται εν μέρει στο Μεσοπόλεμο.³² Στο πολιτικό επίπεδο τα αποτελέσματα είναι απτά. Η ρύθμιση, παρεπόμενη των μεγαλεπήβολων αγροτικών μεταρρυθμίσεων, συντελεί στην πρόσδεση των κατοίκων στη βενιζελική παράταξη, όπως αποτυπώνεται και στα εκλογικά αποτελέσματα της περιόδου.³³

Μέχρι και τη δεκαετία του 1930, το συνολικό πλαίσιο της γεωργοκτηνοτροφικής οικονομίας παραμένει προβληματικό. Οι χωρικοί αντιμετωπίζουν τις ασθένειες, την απειλή χρήσης βίας από τους αγροφύλακες εντολοδόχους του μπέη και κυρίως την πενία, απότοκο των μικρών αποδόσεων. Η περιοχή είναι από τις πλέον φτωχές σε ολόκληρη την Ήπειρο, παρά το γεγονός ότι τα χωριά που βρίσκονται στις υπώρειες αναπτύσσουν ένα είδος οικόσιτης κτηνοτροφίας που λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς τις αγροτικές καλλιέργειες.³⁴ Μια πρόσθετη πηγή προσόδων που είναι τα εμβάσματα των μεταναστών, παρουσιάζεται μειωμένη

τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19^{ου} αιώνα)-Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994, σ. 153.

³¹ Για τα προβλήματα αυτά, βλ. Ε. Πρόντζας, «Ο μηχανισμός του Çift στην κοσμική και εκκλησιαστική γαιοκτησία», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Μ. Κομνηνού (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία (Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σσ. 235-260.

³² Η ρύθμιση επιτυγχάνεται με τη βοήθεια του Θ. Χαβίνη και την απαίτηση των χωρικών από την ηγεσία να «μην την πληρώσουν δυο-τρία χωριά νηστικά και ξυπόλητα». Για τις διαδικασίες αυτές, βλ. Αθ. Καραγιάννης, *Αμμότοπος*, ό.π., σ. 20.

³³ Η Ήπειρος ανήκει στις περιοχές οι οποίες κατά το Μεσοπόλεμο αποτελούν στηρίγματα του βενιζελισμού. Πρβλ. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1988, σ. 109. Για τη σχέση των αγροτικών στρωμάτων των Νέων Χωρών με το Κόμμα των Φιλελευθέρων, βλ. Γ.Θ. Μαυρογορδάτος, «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το Μεσοπόλεμο», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σσ. 166-167.

³⁴ Αντιστρόφως, στα ορεινά χωριά καλλιεργούνται σε μικρή κλίμακα κάποια αγροτικά προϊόντα. Π.χ. στο Ανώγειο και στη Φανερωμένη υπήρχε μικρή παραγωγή φακής καλής ποιότητας. Προφορική μαρτυρία Κ. Κιτσοπάνου, Φιλιππιάδα, 2000.

εν σχέσει προς άλλες περιοχές της Ηπείρου, καθώς το ποσοστό μετανάστευσης παραμένει σχετικά χαμηλό.³⁵

Η κοινωνική δομή των χωριών αυτών παραμένει σε σημαντικό βαθμό ισονομική, καθώς απουσιάζουν οι έντονες κοινωνικές διαφοροποιήσεις και οι ενδοκοινοτικές διαιρέσεις δεν προσομοιάζουν αυτές της Παλαιάς Ελλάδας. Σε γενικές γραμμές οι γεωργικές και κτηνοτροφικές δραστηριότητες δεν συντελούν παρά στη διατήρηση των κοινοτήτων σε κατάσταση διαρκούς υπανάπτυξης, η οποία συνεπικουρείται από ένα πρόσθετο λόγο, την ανάπτυξη των ληστρικών δραστηριοτήτων.

Η μορφολογία του εδάφους δημιουργεί πολυάριθμα «περάσματα» και προσδιορίζει τις διαδρομές των νομάδων κτηνοτρόφων από τις όμορες ανατολικές περιοχές της Πίνδου. Έτσι, ο ορεινός όγκος του Ξηροβουνίου ευνοεί την ύπαρξη και δράση ληστρικών συμμοριών. Στις ιδιομορφίες αυτές, πρέπει να προσθέσουμε και την διάνοιξη στην περιοχή, ήδη από την οθωμανική περίοδο, ενός βασικού δρόμου για ολόκληρη την Ήπειρο, που συνδέει τα Ιωάννινα με την Άρτα και διέρχεται από το Ξηροβούνι.³⁶ Τα πολυάριθμα χάνια κατά μήκος του δρόμου μαρτυρούν τη σημασία του για τις ποικίλες εμπορικές δραστηριότητες των δυο τελευταίων αιώνων της κατάκτησης.³⁷ Παρά τη δημιουργία της νέας εθνικής οδού, στα δυτικά του

³⁵ Διαφορετικά είναι τα δεδομένα για άλλες περιοχές της Ηπείρου που παρουσιάζουν σημαντική μεταναστευτική παράδοση π.χ. το Ζαγόρι. Πρβλ. Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου-η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997, σ. 47 κ.ε. Ούτως ή άλλως, στη συγκυρία του Μεσοπολέμου η μεταναστευτική διέξοδος αίρεται για το σύνολο της χώρας. Αλ. Ρήγος, *Η Β' Ελληνική δημοκρατία-Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988, σσ. 40-41· R. Clogg, *Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας*, Αθήνα, Καρδαμίτσα, 1999, σσ. 185-186.

³⁶ Στην πραγματικότητα ο δρόμος που διέρχεται από το Ξηροβούνι αποτελούσε από αρχαιότατων ετών βασική οδό επικοινωνίας της περιοχής Άρτας-Πρέβεζας με τη λεκάνη των Ιωαννίνων. Στην περίοδο του Αλή-Πασά έγιναν βελτιώσεις. Η διαδρομή από τη Σαλαώρα, επίγειο της Άρτας, ως τα Ιωάννινα κρατούσε 18 ώρες. Για την κατάσταση της οδού την περίοδο αυτή, βλ. Γ. Μακρής-Στ. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή (ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σσ. 135-158.

³⁷ Το μεγαλύτερο χάνι της περιοχής και από τα πλέον ονομαστά σε ολόκληρη την Ήπειρο βρίσκεται στα Πέντε Πηγάδια, χώρο γνωστό από τις ελληνοτουρκικές μάχες του 19ου αιώνα και των Βαλκανικών πολέμων. Το χάνι θεωρείτο ότι προσέφερε προστασία από τους ληστές που λυμαινόνταν την περιοχή. G. De La Roer Beresford, «Εικόνες από την Άρτα του 1855», *Σκουφάς*, 86-87 (1996-1997), σ. 211. Πάντως, στο συγκεκριμένο χάνι, λίγοι ταξιδιώτες αρκούσαν για να αντιμετωπίσουν αποτελεσματικά τέτοιες δραστηριότητες. Ο μεγαλύτερος κίνδυνος για τους ίδιους προέκυπτε στη διάρκεια της διαδρομής. Πρβλ. Γ. Μακρής-Στ. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή*, ό.π., σ. 116.

Ξηροβουνίου, η παλαιά οδός διατηρεί τη σημασία της για την περίοδο που εξετάζουμε τουλάχιστον στο επίπεδο των τοπικών δρομολογίων.

Από την άποψη όμως των νομαδικών μετακινήσεων, μεγαλύτερη σημασία έχει η κίνηση των κοπαδιών, μέσω διαδρομών από την ανατολική και τη δυτική πλευρά του όρους. Στη διάρκεια της πορείας τους προς τα χειμαδιά, οι ημινομάδες κτηνοτρόφοι της Πίνδου χρησιμοποιούν δυο βασικά δρομολόγια.

Ένα, όπου τα κοπάδια διαβαίνουν την περιοχή Πέντε Πηγιάδια και διεκπεραιώνονται στις περιοχές της Θεσπρωτίας και της Πρέβεζας. Οι κτηνοτρόφοι που χρησιμοποιούν το δρομολόγιο αυτό προέρχονται από το χώρο της Βόρειας Πίνδου, με χαρακτηριστικό αντιπρόσωπο την μεγάλη ομάδα των Πιτούληδων, και από τις περισσότερες κοινότητες των Τζουμέρκων.³⁸

Στο δεύτερο δρομολόγιο, οι κτηνοτρόφοι στρέφουν τα κοπάδια τους προς μια νοτιοδυτική κατεύθυνση, ακολουθώντας τον ρου του Αράχθου. Στο σημείο Κιάφα Αμμοτόπου, η διαδρομή αυτή στρέφεται προς δυτικά, προκειμένου τα κοπάδια και οι κτηνοτρόφοι να φθάσουν στα χειμαδιά. Τη διαδρομή αυτή χρησιμοποιούσαν οι κάτοικοι κάποιων βλαχόφωνων κοινοτήτων των Τζουμέρκων, όσων τουλάχιστον προσανατόλιζαν τα κοπάδια τους προς την Ήπειρο και όχι προς τη Θεσσαλία.³⁹

Η σημασία των χειμαδιών για τους μετακινούμενους κτηνοτροφικούς πληθυσμούς ήταν μεγάλη. Η στέρησή τους για μια τριακονταετία (1881-1913) μετά την τοποθέτηση των συνόρων Ελλάδας-Τουρκίας στον Άραχθο, αποτυπώνεται στο ακόλουθο δημοτικό τραγούδι:

*Αναθεμά σε πιτροπή και συ βρε Κουμουνδούρε/
Με το κακό που κάνατε στην Άρτα, στα Τζουμέρκα/
Το σύνορο που βάλατε στις Άρτας το ποτάμι/
Μεσ στο Συρράκο το χωριό στα μαύρα είναι ντυμένοι.*

³⁸ Προφορική μαρτυρία Μ.Σ., Αμμότοπος, 2000. Πρόκειται για το μεγάλο ημινομαδικό αιματοσυγγενικό δίκτυο που εγκαταστάθηκε αργότερα οριστικά στη Θεσπρωτία.

³⁹ Αναφορικά με τον προσανατολισμό τους, τα κτηνοτροφικά χωριά των Τζουμέρκων χωρίζονταν σε δυο κατηγορίες: σε αυτά που κινούνταν προς την Ήπειρο και σε αυτά που κινούνταν προς τη Θεσσαλία. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του βλαχόφωνου χωριού Γαρδίκι, οι κτηνοτρόφοι κάτοικοι του οποίου ανέκαθεν προσανατολιζόνταν προς την περιοχή Τρικάλων. Για τον προσανατολισμό αυτού του τύπου, βλ. Θ. Σπύρου, «Από το Γαρδίκι στο

*Κλείστηκε η Άρτα κλείστηκε, κλείστηκε το Τζουμέρκο/
Θα στερηθεί και το ψωμί πού να βρει να δουλέψει/
Ο κάμπος έμ'νε στην Τουρκιά και τα καλά λιβάδια/
Το βιός όλο και χάνεται σ' αγρίδια βοσκοτόπια.⁴⁰*

Οι διαδρομές αυτές, παρά την σταθερότητά τους, υφίστανται αναπροσανατολισμούς ακολουθώντας τις μεταβολές των συνόρων. Σημαντική χρονική τομή από την άποψη αυτή αποτελούν οι βαλκανικοί πόλεμοι, οι οποίοι επέφεραν την ενοποίηση ενός κατακερματισμένου από τις συνοριακές ρυθμίσεις χώρου, αλλά και την ενσωμάτωση των φατριών στις δομές του εθνικού κράτους. Αξιοσημείωτη εξέλιξη στο κοινωνικό πεδίο συνιστούσε η απόδοση των χειμαδιών σε πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία. Παρά τα αυξανόμενα προβλήματα της κτηνοτροφίας στην περίοδο του Μεσοπολέμου, γεγονός παραμένει ότι οι διαδρομές εξακολουθούν να υφίστανται. Ακόμη και στις παραμονές του δευτέρου παγκοσμίου πολέμου οι ετήσιες αυτές μετακινήσεις προξενούν βαθύτατη εντύπωση στους κατοίκους των ημιορεινών χωριών του Ξηροβουνίου:

«Ήταν κι ωραία...ήταν πολύ ωραία...δεν υπήρχε άλλο καλύτερο να ακούς τα κοπάδια...πέρναγαν τα κουδούνια με τα αυτά...ομόρφαιναν την γης...άκουγες τα κοπάδια εδώ, πέρναγαν, χαίρονταν η ψυχή σου».⁴¹

Τα σημεία που οι δρόμοι της ορεινής κτηνοτροφίας διασταυρώνονται με οδικές αρτηρίες είναι συνήθως οι τόποι όπου εμφανίζονται και δρουν ληστρικές συμμορίες.⁴² Έτσι, συμμορίες συγκροτούνται κατά το διάστημα του 19ου αιώνα, καθώς ο χώρος προσφέρει καταφύγια προς παράπλευρους ορεινούς όγκους αλλά κυρίως προς τα πλέον απρόσιτα και δύσβατα «ληστοτροφικά» χωριά. Σημαντικό στοιχείο για την ανάπτυξη ληστρικών σωμάτων αποτελεί η επιπρόσθετη δυνατότητα τους να χρησιμοποιούν τη συνοριακή γραμμή Ελλάδας-Τουρκίας κατά μήκος του Αράχθου, μετά την ενσωμάτωση του ανατολικού τμήματος του νομού Άρτας στο

Γαρδικάκι: διαδικασίες αστικοποίησης μιας βλάχικης κοινότητας των Τρικάλων», *δοκιμές*, 8 (2000), σσ. 75-104.

⁴⁰ Ν. Καρατζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα, 1991, σ. 89.

⁴¹ Προφορική μαρτυρία Σ.Μ., Αμμότοπος, 2000.

⁴² Σ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 82.

εθνικό κράτος, το 1881. Καθώς τα σύνορα μετατοπίζονται προς βορράν οι ληστές κινούνται σε όλο και μεγαλύτερο μέρος της Ηπείρου, και ιδίως στους ορεινούς όγκους Ξηροβουνίου-Τζουμέρκων.⁴³

Στο σημείο αυτό, πρέπει να διακρίνουμε τα δυο είδη ληστείας που αναπτύσσονται στον ορεινό αυτό χώρο στις αρχές του εικοστού αιώνα. Η πρώτη μορφή ληστείας αφορά κυρίως την ζωοκλοπή, μια συνηθισμένη πρακτική στον ποιμενικό χώρο.⁴⁴ Η δεδομένη για την κοινωνική οργάνωση των ορεινών πληθυσμών θέση της οικογένειας, μετατοπίζει τις δραστηριότητες αυτές εκτός των ορίων της συγγένειας. Τα ληστρικά δίκτυα, που συγκροτούνται αποκλειστικά στη βάση της συγγένειας, αποτελούν με την έννοια αυτή ένα πεδίο άσκησης ληστρικών δραστηριοτήτων, εκτός ορίων της κοινότητας. Έτσι, οι ληστές, ακολουθώντας τη μορφολογία του εδάφους και την παρεπόμενη διάταξη στο χώρο των αιματοσυγγενικών δικτύων, προσανατολίζονται σε μεγάλο βαθμό τη δράση τους προς τις πιο «φρόνιμες» κοινότητες και εξακολουθούν να υπερασπίζονται την αυτονομία των ιδιαίτερων περιοχών τους, συνιστώντας μια διαρκή απειλή για τους αγρότες και τους ημινομάδες κτηνοτρόφους. Τα προϊόντα της ζωοκλοπής ανταλλάσσονταν πολλές φορές σε μακρινές περιοχές. Μια ιδιαίτερη δραστηριότητά τους, ήταν και η κλοπή αλόγων και μουλαριών. Οι «αλογοσούρτες», κλέφτες αλόγων στα ορεινά της Άρτας,

⁴³ Για τη δράση των ληστών στην περίοδο 1896-1912, βλ. J. Koliopoulos, *Brigands*, ό.π., σσ. 215-236. Το θέμα της μετατόπισης των συνόρων έχει, ως γνωστόν, τεράστια σημασία για τις σύγχρονες μορφές κράτους, καθώς τα όρια που θεσμίζονται συναρτώνται με το χώρο στον οποίο θα ασκεί την «νομικό-πολιτική» εξουσία του, M. Shapiro, *Violent Cartographies-Mapping Cultures of War*, Minneapolis, University of Minnesota, 1997, σ. 15 κ.ε. Παρόμοια φαινόμενα, συνδυασμένα βέβαια και με εθνοτικές διαφορές, παρουσιάστηκαν και μετά τους βαλκανικούς πολέμους στο χώρο της Μακεδονίας. Για την κατάσταση αυτή, βλ. Β. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων-Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου*, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002, σ. 39.

⁴⁴ Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 87· Ε. Αλεξάκης, «Το σύμπλεγμα του αίματος. Πατρογραμμικές ομάδες και αντεκδίκηση στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», *Εθνολογία*, 6-7 (1998-1999), σσ. 171-173· L. Sarafis, «The policing of Deskati, 1942-1946» στο M. Mazower (edit.), *After the War was over*, ό.π., σσ. 210-212. Η πρακτική της ζωοκλοπής αποτελεί κοινή παράδοση στις βαλκανικές κοινωνίες. Το φαινόμενο απαντάται και στην περίπτωση των Σαρακατσάνων. Πρβλ. J.K. Campbell, «Honour and the devil», στο J.G. Peristiany (edit.), *Honour and Shame-The values of Mediterranean Society*, Chicago, University of Chicago Press, 1974, σ. 143. Στην περίπτωση της σύγχρονης Ελλάδας εξακολουθεί να διατηρείται στην περιοχή της Κρήτης. Πρβλ. M. Herzfeld, *The poetics of Manhood-Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, N.J., Princeton University Press, 1985.

μετέφεραν τα ζώα στη Θεσσαλία προς πώληση. Αντιστρόφως, άλογα της Θεσσαλίας πωλούνταν στις εμποροπανηγύρεις της Άρτας.⁴⁵

Η ενσωμάτωση στο εθνικό κράτους μετά τους βαλκανικούς πολέμους δεν διαφοροποιεί ριζικά τις δραστηριότητες αυτών των ομάδων. Οι ληστρικές πρακτικές συνεχίζουν να χαρακτηρίζουν τους κατοίκους των κοινοτήτων αυτών, με αποτέλεσμα να τους προσδίδεται η ταυτότητα του «ζωοκλέπτη». Η λογική της ζωοκλοπής όμως διαφέρει από τη λογική της ληστείας, που ανήκει σε μια άλλη παράδοση. Αρκεί να τονίσουμε την περιφρόνηση των κατεξοχήν ληστών προς τους «κατσικοκλέφτες», όπως αποτυπώνεται σε πολλές πηγές.⁴⁶ Η «κατ' εξοχήν» ληστεία ακολουθεί την παράδοση του προηγούμενου αιώνα.

Η περίπτωση της ομάδας των Ρετζαίων, ένοπλης συμμορίας με φήμη σε ολόκληρη την Ελλάδα, είναι χαρακτηριστική για να δούμε την ανάπτυξη διαφορετικού τύπου ληστρικών δραστηριοτήτων στην Ήπειρο.⁴⁷ Η αποδοχή της συμμορίας από την τοπική κοινωνία αντικατοπτρίζει σε τελική ανάλυση μια διπλή δυναμική: πρώτον την αδύναμη ενσωμάτωση στο εθνικό κράτος και τις ενοποιητικές διεργασίες, και δεύτερον τις αδράνειες μορφών κοινωνικής οργάνωσης που υποστηρίζουν «οικείες» πρακτικές, ακόμα και όταν αυτές προσδιορίζονται ως παράνομες από το κράτος.⁴⁸ Ένα επίσης σημαντικό γεγονός είναι η ικανότητα των ηγετών της ομάδας να διαπραγματεύονται με τους τοπικούς «προύχοντες».⁴⁹ Οι Ρετζαίοι λοιπόν εμπλέκονται σε συναλλαγές με πολιτευτές, διεκδικούν την αμνηστία, εντάσσονται στην χωροφυλακή και επανέρχονται στη ληστρική τους πρακτική, όποτε

⁴⁵ Ν. Καρατζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι*, ό.π., σ. 120.

⁴⁶ Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 208.

⁴⁷ Ν. Καρατζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, ό.π., σ. 115.

⁴⁸ Πρβλ: «Έτσι, το κράτος, στη συνείδηση των ατόμων, αποχωρίζεται από την κοινωνία και παίρνει τη μορφή του άλλου, μορφή που παρουσιάζεται εχθρική και απειλητική ως ένα βαθμό, προς την παραδοσιακή κοινωνία, επειδή καταστρέφει την παραδοσιακή τάξη πραγμάτων. Άρα, η σύνολη κοινωνία ταυτίζεται με τον όμοιο, που είναι ο ληστής, αφού ο τελευταίος είναι ο μόνος που έχει την δύναμη, μέσω της φυσικής βίας, να αντιπαρατίθεται στο κράτος-καταστροφήα αυτής της κατάστασης», Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 179.

⁴⁹ Χαρακτηριστική ήταν η περίπτωση του βενιζελικού πολιτευτή Αλκιβιάδη Λούλη, ο οποίος κατηγορούνταν από τους πολιτικούς του αντιπάλους ως «ληστοτρόφος» και συνεργός των Κουμπαίων και των Ρετζαίων. Μεταπολεμικά, αυτές οι κατηγορίες θα επανέλθουν στο προσκήνιο από την αντιστασιακή πλευρά, καθώς στο διάστημα της Κατοχής ο Λούλης συνεργάστηκε με το ΕΑΜ. Πρβλ. ΑΣΚΙ, Φ. 4322, *Εθνική Φλόγα*, φ. 24 Δεκεμβρίου 1945, άρθρο με τίτλο «Αλκιβιάδης Λούλης-ο ανισόρροπος τρομοκράτης και τυχodiώκτης της Ηπείρου. Ληστοτρόφος και Εαμίτης».

θεωρήσουν ότι το επιτρέπουν οι συνθήκες. Με την έννοια αυτή, η δράση των Ρετζαίων εντάσσεται στα όρια του «πολιτικού» και μιας οικονομίας βίας στο πλαίσιο της οποίας σημαντικό ρόλο διαδραματίζει η δημιουργία δικτύων. Τα δίκτυα αυτά, τα οποία εδράζονται σε πραγματικές ή πλασματικές συγγενικές δομές, συνδέονται με την ηγεσία και συγχρονίζονται με τις επιδιώξεις της. Με τον τρόπο αυτό οι συνεργάτες της συμμορίας εμπλέκονται στις διεργασίες του κομματικού ανταγωνισμού και συνδέονται με το εθνικό κέντρο, έστω και με τον ιδιότυπο αυτό τρόπο. Η ίδια η ύπαρξη ενός σώματος που μπορεί να αναπαράγει έστω και διαφοροποιημένα πρακτικές του προηγούμενου αιώνα, μαρτυρεί την γενική κοινωνική καθυστέρηση της περιοχής και την αδυναμία των χωρικών να διαχειριστούν τις κρίσεις της συγκυρίας.⁵⁰ Με την έννοια αυτή, το ορεινό Ξηροβούνι αποτελεί χώρο στον οποίο οι νομιμοποιητικές αναφορές του σύγχρονου κράτους δεν έχουν καταστεί κυρίαρχες στις πρώτες δεκαετίες του αιώνα.⁵¹

Η περίοδος του ύστερου Μεσοπολέμου είναι χαρακτηριστική ως προς την απάντηση των κοινοτήτων στις διεργασίες ενσωμάτωσης στο εθνικό κράτος. Στο πλαίσιο αυτό, η σύλληψη και η εκτέλεση των Ρετζαίων στην Κέρκυρα το 1930 σηματοδοτεί για την περιοχή την ανακατανομή των συμμαχιών. Μετά την εξόντωση τους μεσολαβεί μια δεκαετία, 1930-1940, στην οποία οι ληστρικές συμμορίες εμπλέκονται σε διαμάχες. Το στοιχείο που κυριαρχεί στη συγκυρία είναι ότι στο πλαίσιο της καταδίωξης αναπτύσσονται «συμμαχίες» και «συγκρούσεις» με άλλες οικογένειες. Έτσι, επανεμφανίζονται οι κρατικές αρχές και λειτουργούν στην περιοχή, έστω και στην υποτυπώδη τους μορφή. Στο πλαίσιο αυτό οι φάρες των κτηνοτρόφων στρέφονται η μία εναντίον της άλλης, καθώς η απουσία του προστατευτικού δικτύου των Ρετζαίων, οδηγεί τους πρώην συνεργάτες τους, ή σε μια άλλη ανάγνωση, τους κληρονόμους της ηγεμονικής παρουσίας και λειτουργίας τους, σε συγκρούσεις.

⁵⁰ Όπως πολύ ορθά επισημαίνει ο Paul Sant-Cassia: «η ληστεία δεν αποτελεί ένα ιδιότυπο φαινόμενο, αλλά μπορεί να λάβει διαφορετικές μορφές ανάλογα με τις συγκεκριμένες και ιδιαίτερες συνθήκες». P. Sant-Cassia, «η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν-Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 109.

⁵¹ Για τη σημασία μιας περιφερειακής κουλτούρας ως προς την αδυναμία αναγνώρισης των κρατικών ιεραρχιών, βλ. W. Rosenbaum, *Political Culture*, London, Nelson, 1972, σ. 43 κ.ε.

Στην περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, η απόπειρα του κράτους να αναχαιτίσει τη ληστεία κρίνεται επιτυχημένη.⁵² Οι δομικές συνιστώσες όμως του ληστρικού φαινομένου στην περιοχή παραμένουν ίδιες. Οι μεγάλες οικογενειακές συσσωματώσεις εξακολουθούν να κυριαρχούν στη ζωή των χωρικών και να επιβάλλουν τα όρια μέσα στα οποία οι συμπεριφορές κρίνονται ως θεμιτές ή μη. Τα δίκτυα πολιτικής προστασίας εξακολουθούν να υφίστανται, στο βαθμό που το πελατειακό σύστημα μετακινείται από τους τοπικούς πάτρωνες των κομμάτων στους διορισμένους από τη δικτατορία κρατικούς υπαλλήλους.⁵³ Επιπροσθέτως, οι ορεινές κοινότητες εμφανίζονται διαφοροποιημένες από τις υπόλοιπες και εξακολουθούν να κυριαρχούνται απόλυτα από τις φατρίες των ποιμένων-ληστών, έστω και αν οι Ρετζαίοι αποχωρούν από το προσκήνιο. Την ίδια εποχή αναβιώνει και η ζωοκλοπή. Ένα περιστατικό που συνέβη το 1940 επιβεβαιώνει την παρουσία ληστρικών δραστηριοτήτων αυτής της μορφής. Ο δάσκαλος Κ. Γεωργιάδης, από το χωριό Αθαμάνιο Τζουμέρκων, υπήρξε θύμα κλοπής στον Αμμότοπο κατά τις πρώτες ημέρες του ελληνοϊταλικού πολέμου. Τα υλικά που συνόδευε προς το μέτωπο εκλάπησαν από κατοίκους των γειτονικών χωριών.⁵⁴

Οι υπόλοιπες συνισταμένες της αγροτικής κοινωνίας παραμένουν αμετάβλητες. Υπάρχει μια ιδιαίτερη σχέση με την Ελληνική Ορθόδοξη Εκκλησία.⁵⁵ Η θέση της γυναίκας παραμένει εναρμονισμένη με τα κυρίαρχα πρότυπα, όπου κάθε παρέκκλιση θεωρείται ανεπίτρεπτη. Ο αναλφαβητισμός παραμένει σε υψηλά πλαίσια και οι απόπειρες διείσδυσης των «νέων ιδεών» της κοινωνικής αλλαγής παραμένουν στο περιθώριο. Ειδικότερα όσον αφορά τις μαρξιστικές ιδέες, η περιοχή εμφανίζεται

⁵² D. Close, *The origins of the greek civil war*, ό.π., σ. 43.

⁵³ Για τις διαδικασίες αυτές στην περίοδο της μεταξικής δικτατορίας, βλ. ΑΙ. Kitroeff, «Greek peasantry from dictatorship to occupation», στο R. Higham-Th. Veremis (ed.), *Aspects of Greece 1936-40 (The Metaxas Dictatorship)*, Athens, ELIAMEP-VRIONIS CENTER, 1993, σσ. 63-84. Για τις σχέσεις πάτρωνα-πελάτη στην Ελλάδα από μια λειτουργιστική προσέγγιση, βλ. S. Eisenstadt-L. Roniger, *Patrons, Clients and Friends-interpersonal relations and the structure of trust in society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, σσ. 77-81. Για μια διαφορετική προσέγγιση, βλ. Ν. Μουζέλης, «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις*, ό.π., σσ. 115-150.

⁵⁴ Για το περιστατικό, βλ. Κ. Γεωργιάδης, *Οδοιπορικό της Αντίστασης*, Αθήνα, 1980, σ. 11.

⁵⁵ Για τη σχέση θρησκείας-έθνους στον ελληνικό χώρο, βλ. Π. Λέκκας, *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1992, σσ. 155-168.

να τις αγνοεί και οι ελάχιστοι κομμουνιστές του Μεσοπολέμου δεν μπορούν να επηρεάσουν την κατάσταση.⁵⁶

Το κοινωνικό και οικονομικό πλαίσιο που εντάσσονται οι άνθρωποι του άγονου αυτού χώρου στα έτη πριν τον πόλεμο, δημιουργεί όρους των ενδεχόμενων απαντήσεων της συγκεκριμένης κοινωνίας έναντι της επελθούσης κρίσης της δεκαετίας 1940-50. Η εμφάνιση από το Μεσοπόλεμο απόπειρα της τοπικής κοινωνίας να αντισταθεί στην κρατική διείσδυση θα λάβει διαφορετικό χαρακτήρα στα γεγονότα της Κατοχής, προσθέτοντας στις παραδοσιακές αντιστάσεις το στοιχείο του αντικομμουνισμού, ενός νεωτερικού λόγου που αξιοποιεί όμως τις αναφορές του παραδοσιακού κόσμου.⁵⁷

Το πλέον όμως ενδιαφέρον στοιχείο για την περίοδο της Κατοχής αφορά την εμπλοκή των ατόμων και των οικογενειών που στην προηγούμενη περίοδο υπήρξαν οι συνεργάτες της συμμορίας των Ρετζαίων και μετείχαν σε ληστρικές δραστηριότητες. Παρά τα πλήγματα που είχε δεχθεί ο χώρος της ληστείας, πολλές ομάδες αυτής της μορφής επιβίωναν στο χώρο του Ξηροβουνίου. Όταν η κατάρρευση της κρατικής νομιμότητας επήλθε, η απάντηση της τοπικής κοινωνίας στις νέες συνθήκες ήταν αναμενόμενη.

2.2 Η περίοδος της Κατοχής: η διείσδυση του ΕΔΕΣ στο Ξηροβούνι.

Μετά την κατάρρευση του μετώπου το 1941, οι υποτυπώδεις οικονομικές λειτουργίες της περιοχής ακολουθούν τις γενικές συντεταγμένες που ισχύουν για την υπόλοιπη Ελλάδα. Οι χωρικοί του Ξηροβουνίου αφιερώνονται στην προσαρμογή στα

⁵⁶ Διαφορετικές απόψεις εξέφρασαν συνομιλητές μας όσον αφορά τον συγχρωτισμό των ποινικών κρατουμένων με τους αντίστοιχους πολιτικούς-μέλη του ΚΚΕ. Ο Α. Κώτσης υποστηρίζει ότι στις φυλακές οι ποινικοί κρατούμενοι που κρατούνταν για ληστρικές πράξεις είχαν την ευκαιρία να διαπιστώσουν το ήθος των κομμουνιστών και να εκτιμήσουν τη συμπεριφορά τους. Σημαντικές εξαιρέσεις στην απουσία κομματικών στελεχών αποτελούσαν ο Γάκης Σπύρου από το χωριό Πεστά και ο ποιητής Γ. Κοτζιούλας από την Πλατανούσα. Και οι δυο είχαν μνηθεί στο κομμουνιστικό κίνημα στην περίοδο του Μεσοπολέμου. Πρβλ. Δ. Βότσικας, *Στη θύελλα*, ό.π., σ. 64.

⁵⁷ Πρβλ.: «Στο σημείο αυτό, βεβαίως, αναφερόμαστε στην κοινότητα, για την οποία η αναπαραγωγή των μέγιστων συντεταγμένων της κοινωνικής οργάνωσης (συγγενικοί δεσμοί,

νέα δεδομένα, μέσω των εκτεταμένων δικτύων ανταλλαγής που συστήνονται το πρώτο έτος της κατοχής. Η γενικευμένη κρίση του συστήματος και η κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού επιφέρουν τη δραστηριοποίηση ομάδων που ασκούν ληστρικές δραστηριότητες ή προσπαθούν να προφυλάξουν τα κοπάδια τους από ανταγωνιστικές φατρίες, όπως άλλωστε συνέβη και σε ανάλογους ορεινούς όγκους.⁵⁸ Οι συνθήκες εμφανίζονται ευνοϊκές για την συγκρότηση συμμοριών στη βάση συγγενικών και τοπικών δεσμών, στο βαθμό που έτσι περιφρουρείται η υπεράσπιση της αυτονομίας των βασικών αυτών κοινωνικών συσσωματώσεων, όπως η συγγένεια και η τοπική κοινωνία.

Τα πρώτα αυτά ένοπλα σώματα αποτελούνται κυρίως από κτηνοτρόφους, «ανθρώπους του ντουφεκιού», όπως εξάλλου θεωρούνται οι Ξηροβουνιώτες από τον υπόλοιπο ηπειρώτικο πληθυσμό. Οπλισμένες στη συγκυρία αυτή, ασκούν μια εξουσία οπωσδήποτε ανώτερη από αυτή των σταθμών χωροφυλακής. Οι μαρτυρίες που διαθέτουμε για την περίοδο είναι εύγλωττες. Κοινότητες που βρίσκονται στην περιφέρεια του Ξηροβουνίου ή δεν αποτελούν μέρος του πυρήνα των ορεινών χωριών, που αποτελούν καταφύγια των ομάδων αυτών, αντιμετωπίζουν δραστηριότητες που ποικίλουν από την ζωοκλοπή ως την ιδιότυπη φορολόγηση σε είδος.

Στο πλαίσιο αυτό, η συγκρότηση επιτροπών των αντιστασιακών οργανώσεων αντιμετωπίζει δυσχέρειες και αντάρτικα σώματα δεν εμφανίζονται στην περιοχή μέχρι το τέλος του 1942. Στο χρονικό σημείο αυτό, ο πρώην αστυνομικός και υπάλληλος Αλέκος Παπαδόπουλος, κάτοικος του χωριού του Ξηροβουνίου Σκλήβανη, αναλαμβάνει να οργανώσει ένοπλα σώματα για λογαριασμό του Ζέρβα.⁵⁹ Μέχρι τότε ο Παπαδόπουλος είχε προσπαθήσει να οργανώσει στο χωριό του ένοπλη ομάδα αυτοπροστασίας και είχε αντιδράσει στο ενδεχόμενο παράδοσης των όπλων

τοπικότητα, κοινωνική ιεραρχία, παράδοση) συνιστούν ανυπέρβλητο όρο της ύπαρξης της», Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, ό.π., σ. 297.

⁵⁸ Πρβλ: «Σ' αυτήν την άνοιξη του 1942, αν βασιστούμε στις μαρτυρίες και στις αναμνήσεις των χωρικών, κάθε ορεινός όγκος, κάθε πέραςμα, κάθε διαδρομή είχαν την ή τις δικές τους ληστρικές εξουσιαστικές ομάδες», Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σ. 132.

⁵⁹ Ο Παπαδόπουλος φέρεται να παρουσιάζεται αυθορμήτως στο αρχηγείο του Ζέρβα στο Ραδοβίτσι τον Δεκέμβριο του 1942, να εντάσσεται στον ΕΔΕΣ και να λαμβάνει εντολή οργάνωσης αντάρτικων ομάδων στο Ξηροβούνι. Πρβλ. Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 151.

στους Ιταλούς.⁶⁰ Το έργο του συνδράμει ο Γ. Καραμπάτσης, πρώην μέλος των ληστρικών κυκλωμάτων του Μεσοπολέμου και προσωπικός γνωστός του Ζέρβα.⁶¹ Ο ένοπλος αυτός διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο κατά το διάστημα της Κατοχής, θέτοντας την «κυριαρχική του ικανότητα» στην περιοχή στην υπηρεσία του Ζέρβα.

Στις αρχές του 1943 η δημιουργία ένοπλων τμημάτων του ΕΔΕΣ στην περιοχή είναι πραγματικότητα.⁶² Συγκροτείται υπό την ηγεσία του Παπαδόπουλου το Αρχηγείο Ξηροβουνίου, το οποίο διατηρεί την αυτονομία του μέχρι το Φεβρουάριο του 1944 και τις συγκρούσεις με τον ΕΛΑΣ.⁶³ Η οριστική ένταξη των ανταρτών του τμήματος Παπαδόπουλου στις ΕΟΕΑ έγινε το Μάιο του 1943.⁶⁴

Οι διαδικασίες ένταξης δεν διαφοροποιούνται από τις αντίστοιχες περιπτώσεις άλλων εδαισιτών οπλαρχηγών. Οι αντάρτες συσπειρώνονται γύρω από έναν ισχυρό τοπικό ηγέτη, ο οποίος έχει τη δυνατότητα επικοινωνίας με τον ίδιο το Ζέρβα. Μετά από διαπραγματεύσεις, οι τοπικοί οπλαρχηγοί αναλαμβάνουν να δημιουργήσουν αξιόμαχα σώματα, η τελική ορκωμοσία των οποίων στον ΕΔΕΣ γίνεται σε μεταγενέστερη φάση.

Ο Αλ. Παπαδόπουλος έχει τη δυνατότητα να δημιουργήσει αξιόμαχη ένοπλη ομάδα, στηριζόμενος στο γεγονός ότι το συγγενικό του δίκτυο στην ευρύτερη περιοχή Ξηροβουνίου υπερβαίνει τα 400 «αδελφοζάδελφα». Πρόκειται για την ευρεία οικογένεια Παππά, μέλος της οποίας είναι και ο οπλαρχηγός.⁶⁵ Η οικογένεια είναι εγκατεστημένη σε διάφορες κοινότητες της περιοχής του Δυτικού Ξηροβουνίου, το Ανώγειο, τη Φανερωμένη, το Γοργόμυλο, τη Σκλίβανη κ.α. Οι δυνατότητες του δικτύου είναι ευρύτατες, καθώς εκτός από τους δεσμούς αίματος είχαν συναφθεί και σχέσεις κουμπαριάς με πολλά πρόσωπα. Η κινητοποίηση των συγγενών αλλά και των

⁶⁰ Για τις ενέργειες αυτές, βλ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 16-17.

⁶¹ Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 348.

⁶² Η πρώτη ομάδα του συγκροτήθηκε στις 7 Ιανουαρίου 1943 και αποτελείτο από 12 άτομα. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 22.

⁶³ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 3, σ. 101.

⁶⁴ Αθ. Φλιούρης, *Το αντάρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1998, σ. 109.

⁶⁵ Ο Αλέκος Παπαδόπουλος κατοικούσε στη Σκλίβανη, χωριό καταγωγής της γυναίκας του. Ο πατέρας του, Βασίλειος Παππάς, είχε γεννηθεί στο Ανώγειο. Συμμετείχε στο αντάρτικο σώμα του Ι. Πουτέτση (το οποίο είχε δραστηριοποιηθεί στην Ήπειρο πριν τους βαλκανικούς πολέμους). Σκοτώθηκε μαζί με το μεγαλύτερο αδελφό του Αλέκου, Απόστολο, σε συμπλοκή με τους Τούρκους το 1911, όταν δηλαδή ο Παπαδόπουλος ήταν 2 ετών. Αξίζει να αναφερθεί

συνδεόμενων με αυτούς θεωρείται αυτονόητη. Στην περίπτωση της οικογένειας αυτής επιβεβαιώνεται η συσχέτιση της ένοπλης δράσης με τους συγγενικούς δεσμούς.

Συγγενικοί δεσμοί υποστηρίζουν ακόμα και την πολιτική ένταξη των χωριών του ανατολικού Ξηροβουνίου. Στα χωριά αυτά, Πιστιανά, Σκούπα, Πλατανούσα, Μονολίθι, η προσχώρηση στις ΕΟΕΑ γινόταν μέσω εκείνων που μπορούσαν να φέρουν όπλα και αντιπροσώπευαν την οικογένεια. Συνήθως οι διαπραγματεύσεις γινόταν μεταξύ του θεωρούμενου ως πλέον σεβαστού μέλους της οικογένειας και ενός αξιωματικού ή οπλαρχηγού που αναλάμβανε τη συγκρότηση ένοπλων τμημάτων. Στην περιοχή αυτή η συστράτευση στον ΕΔΕΣ πήρε μαζικό χαρακτήρα.

Στην κοινότητα Μονολίθι, η προσχώρηση των κατοίκων στον ΕΔΕΣ ήταν απόλυτη. Στο χώρο αυτό κυριαρχούσαν τα εκτεταμένα δίκτυα των οικογενειών Μέγα και Ζαρκάδα. Οι ημινομάδες αυτοί κτηνοτρόφοι ήταν εγκατεστημένοι στην κοινότητα, την οποία εγκατέλειπαν κάθε χειμώνα και αναχωρούσαν για τα χειμαδιά τους, που βρίσκονταν στο χωριό Γρίμποβο της Άρτας. Τα μεγάλα αυτά αιματοσυγγενικά δίκτυα εντάχθηκαν στο εδεδίτικο αντάρτικο, επιβεβαιώνοντας την ιδιαίτερη συσχέτιση πολιτικής ένταξης και συγγενικών δεσμών.

Χαρακτηριστική για την πολιτική ένταξη των χωριών του Ξηροβουνίου είναι η αναλογία εδεδιτών / ελασιτών ανταρτών από κάθε κοινότητα:

Κοινότητα	Αντάρτες ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ	Αντάρτες ΕΛΑΣ
Σκούπα	20	5
Μονολίθι	63	
Πιστιανά	19	
Κορφοβούνι*	93	
Πλατανούσα	70	5
Ροδαυγή	75	1

Πηγή: Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, Άρτα, 2000.

ότι ο Πουτέσης είχε βαπτίσει τον Παπαδόπουλο. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 14.

Η ανάπτυξη του εδεσίτικου αντάρτικου στην περιοχή συντελείται ταχύτατα. Η οργανωτική ικανότητα του οπλαρχηγού είναι προφανής. Σε εμπιστευτική έκθεση του Παπαδόπουλου προς το Ζέρβα, με ημερομηνία 30 Ιανουαρίου 1943, αναφέρονται η συγκρότηση του ανεξάρτητου τμήματος του αξιωματικού Παπαδάτου στην όμορη Λάκκα-Σουλίου, οι δυσκολίες που δημιουργούν «Βασιλικοί» και «Κομμουνιστές» στην εδραίωση της οργάνωσης, οι αψιμαχίες με τμήματα του ΕΛΑΣ, η διάλυση των «ζωοκλεπτών», αλλά και η καθολική στήριξη του «Επαναστατικού Κράτους» του ΕΔΕΣ, μέσω της συγκρότησης «Επιτροπών Εθνικού Αγώνα».⁶⁶ Στην επιστολή τονίζεται επίσης «η επιθυμία όλων των κατοίκων της περιοχής να συνεισφέρουν στον εθνικό αγώνα» και η ανάγκη ενίσχυσης σε πυρομαχικά και υγειονομικά είδη από το Γενικό Αρχηγείο.

Τα δυο σημεία που πρέπει να τονίσουμε είναι η αναφορά στους «ζωοκλέπτες» και στο «επαναστατικό κράτος του ΕΔΕΣ». Όσον αφορά το πρώτο σημείο πρέπει να διευκρινισθούν οι συνθήκες μέσω των οποίων επιτεύχθηκε η διάλυση των ομάδων αυτών. Η περίπτωση διαφοροποιείται από την «ενσωμάτωση» στην οργάνωση με την απειλή της διάλυσης, μια τακτική που χρησιμοποιεί ευρύτατα ο Άρης Βελουχιώτης στη Στερεά. Οι διαπραγματεύσεις με τις ομάδες αυτές περιλαμβάνουν οπωσδήποτε στο πρακτικό μέρος διαδικασίες ανάληψης υποχρεώσεων στη βάση της «μπέσας», αξίας που βρίσκεται στο πολιτιστικό υπόστρωμα των πληθυσμών αυτών. Ο οπλαρχηγός, στην περίπτωση μας ο Παπαδόπουλος, μπορεί να είναι σίγουρος ότι οι ομάδες θα σταθούν πιστές και δεν θα αποσκιρτήσουν.

Το κύριο στοιχείο που διαφοροποιεί σε γενικές γραμμές τους οπλαρχηγούς της οργάνωσης είναι η καταγωγή τους, αν δηλαδή προέρχονται από το προπολεμικό πολιτικό προσωπικό της υπαίθρου ή από το εσωτερικό των κοινοτήτων. Στην περίπτωση του Παπαδόπουλου η οργάνωση των ενόπλων γίνεται από ένα εγγράμματο άνθρωπο που χρησιμοποιεί επιδέξια τους συγγενικούς και τοπικούς δεσμούς. Τα πολιτικά δίκτυα όπως είναι διαμορφωμένα ήδη από το Μεσοπόλεμο, επιτρέπουν την αναπαραγωγή και διάχυση των εντολών της ηγεσίας και την ανατροφοδότηση μιας ευρύτερης συσπείρωσης εναντίον της εαμικής απειλής που εκλαμβάνεται κυρίως ως «διαλυτικής» της τοπικής κοινωνίας, αλλά και εναντίον των κατοχικών στρατευμάτων και των αντιπροσώπων του κράτους της Αθήνας. Σε μια περιοχή όπου οι κρατικοί θεσμοί δεν έχουν νομιμοποιηθεί η υποτυπώδης παρουσία

⁶⁶ Ναπ. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφα μου, *Ακρόπολις*, φ. 3 Μαΐου 1950.

μέσω των χωροφυλάκων της κατοχικής κυβέρνησης, χάνει και τα τελευταία ερείσματα της, λόγω της συνεργασίας με τους Ιταλούς. Αντιθέτως η εμφάνιση μιας αντιστασιακής οργάνωσης με αντιπρόσωπο ένα ευυπόληπτο μέλος της τοπικής κοινωνίας, νομιμοποιεί το αντάρτικο στο βαθμό που η τοπική αυτονομία θεωρείται προτεραιότητα.

Τρεις είναι οι κύριοι παράγοντες που υποβοηθούν τη συστράτευση στο πλευρό του ΕΔΕΣ, στην πρώτη αυτή φάση: η εμφάνιση μιας δυναμικής ηγεσίας στο πρόσωπο του Παπαδόπουλου, η καθυστέρηση δημιουργίας εαμικών επιτροπών εν αντιθέσει προς την υπόλοιπη Ήπειρο και η οικονομική ευμάρεια η οποία αποδίδεται στο εδεσίτικο αντάρτικο.

Ο πρώτος παράγοντας αφορά τις υποδοχές μιας κοινωνίας στο μεταίχμιο της νεότερικότητας να αποδώσει σε μια ηγεσία που αναδεικνύεται με φυσικό τρόπο σημαντικό ρόλο στη συγκυρία. Το κυριότερο λοιπόν προσόν της ηγεσίας είναι η προπολεμική ενασχόληση με τα σώματα ασφαλείας, συνεπώς η δυνατότητα χρησιμοποίησης των πολιτικών δικτύων που συγκροτούνται όταν καταδιώκεται η ληστεία στον Μεσοπόλεμο. Ο Παπαδόπουλος είναι γνώστης των διαδικασιών που πρέπει να χρησιμοποιήσει για να αποσπάσει την στήριξη των ομάδων αυτών. Επιπροσθέτως, ο οπλαρχηγός απολαμβάνει κύρους εντός της κοινότητας, λόγω της θέσης του στην κοινωνική ιεραρχία και ως συνεχιστής μιας οικογενειακής παράδοσης.

Το γεγονός συστράτευσης ομάδων από αυτά τα κοινωνικοπολιτισμικά περιβάλλοντα με τον Παπαδόπουλο, επιδέχεται επιπλέον διάφορες ερμηνείες. Κατά πρώτο λόγο, υπάρχει η παράδοση συνεργασίας με «προύχοντες», τοπικούς προστάτες στο πλαίσιο του πελατειακού συστήματος της αγροτικής ελληνικής κοινωνίας.⁶⁷ Κατά δεύτερο λόγο, η ίδια η πρακτική του οπλαρχηγού αναφέρεται στην υπεράσπιση των θεμελιωδών κοινωνικών χαρακτηριστικών της περιοχής, γεγονός που εξηγεί εν μέρει και την άρνηση της τοπικής κοινωνίας απέναντι στις πολιτικές και στρατιωτικές δομές της εαμικής παράταξης.⁶⁸

⁶⁷ Ε. Παπαταξιάρχης, «Πολιτική και Αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Μ. Κομνηνού (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, ό.π., σσ. 148-154.

⁶⁸ Ο Παπαδόπουλος εμφανίζεται να αρνείται το ΕΑΜ «για να μην χαλαστούν οι άνθρωποι». Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση του ν. Άρτας*, ό.π., τμ. 2, σ. 22.

Από την άλλη πλευρά, η προσπάθεια δημιουργίας εαμικών επιτροπών και ένοπλων τμημάτων στην περιοχή Ξηροβουνίου περιορίζεται στις κοινότητες που βρίσκονται στο ανατολικό τμήμα της οροσειράς, ύστερα από υπόδειξη της ΝΕ του ΕΑΜ Άρτας, όπως τις κοινότητες Σκούπα και Πλατανούσα. Οι ενέργειες των συγκροτούμενων ελαστικών τμημάτων ακολουθούν τους άξονες δράσης που ισχύουν για την υπόλοιπη ορεινή Ελλάδα: εκτέλεση συνεργατών του κατακτητή, εντυπωσιακές εισοδοί στα χωριά, συγκρότηση εαμικών επιτροπών, αφοπλισμός των αστυνομικών.⁶⁹

Όπως προαναφέραμε, στην περιοχή Άρτας είχαν συγκροτηθεί, από το Δεκέμβριο του 1942, δυο ανταρτοομάδες του ΕΛΑΣ. Η πρώτη σχηματίστηκε στο Ραδοβίτσι, με αρχηγό τον μόνιμο αξιωματικό Γεράσιμο Μαλτέζο ή Τζουμερκιώτη. Μια δεύτερη ανταρτοομάδα έκανε την εμφάνισή της στα τέλη του ίδιου μήνα υπό τον Φάνη Τσάκα ή Τζαβέλλα, υπομοίραρχο της Χωροφυλακής. Στην ομάδα αυτή ανατέθηκε η αποστολή να αναλάβει οργανωτική περιοδεία στα χωριά του Ξηροβουνίου.

Το τμήμα του Τζαβέλλα δίνει την πρώτη αξιόλογη μάχη εναντίον Ιταλικού σχηματισμού στην περιοχή Μονολιθίου-Πλάκας. Η μάχη αυτή, στις 17 Ιανουαρίου 1943, περιγράφεται από αριστερές πηγές ως «παλλαϊκή συσπείρωση» των χωριών του ανατολικού Ξηροβουνίου.⁷⁰ Στην πραγματικότητα οι απώλειες των Ιταλών ήταν μάλλον μικρές, παρά το γεγονός ότι η τοποθεσία ευνοούσε το εγχείρημα.

Σε αυτή ακριβώς την περίοδο, το τμήμα του Τζαβέλλα ανέλαβε περιοδεία στα χωριά αυτά με σκοπό να επεκταθεί η επιρροή του ΕΑΜ. Ο διορισμός εαμικών επιτροπών, οι ομιλίες στους κατοίκους, η απόπειρα ενεργοποίησης θεσμών λαϊκής δικαιοσύνης κλπ. ήταν τα κυριότερα καθήκοντα του τμήματος.

Σε μια τουλάχιστον περίπτωση ο Τζαβέλλας βρέθηκε στη δύσκολη θέση να δικάσει μια υπόθεση τιμής. Κάτοικος της περιοχής είχε «ατιμάσει» μια κοπέλα του

⁶⁹ Πρβλ: «Όταν εμφανίζονται οι πρώτες αντάρτικες ομάδες στα χωριά, προτού ακόμα συγκροστούν με τις δυνάμεις Κατοχής, αρχίζουν να βάζουν τάξη. Το σκηνικό είναι παρόμοιο σε όλη την ορεινή Ελλάδα: διαλύουν αστυνομικά τμήματα, τιμωρούν συνεργάτες των κατακτητών και ληστές, σπάνε τις αποθήκες με την σοδειά που προορίζεται για τους Ιταλούς και τη μοιράζουν στους κατοίκους, βγάζουν λόγο στην πλατεία για τους σκοπούς του ΕΑΜ και στη συνέχεια προτείνουν στους κατοίκους να εκλέξουν λαϊκές επιτροπές για τη διοίκηση του χωριού και την οργάνωση του αγώνα», Ρίκη Βαν Μπουσχότεν, Η «τάξη του Λαού και η τάξη των ζορμπάδων», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρωπαική, ό.π., σ. 324.*

⁷⁰ Γ. Παπανικολάου, «Επεισόδιο με τους Ιταλούς στην Πλάκα», *ΙΑΕΑ*, 15 (1959), σσ. 62-63.

χωριού και είχε αρνηθεί να την παντρευτεί. Καθώς στη συγκυρία δεν είχαν συγκροτηθεί ακόμα λαϊκά δικαστήρια, οι αντάρτες έπρεπε να αναλάβουν οι ίδιοι τον ρόλο αυτό. Στον χωρικό δεν απέμεναν πολλές επιλογές. Τελικά ύστερα από πέντε παντρεύτηκε την κοπέλα, ο γάμος τους όμως ήταν βραχύβιος.⁷¹

Η ένταξη του χώρου στο ΕΑΜ, δεν μπόρεσε να διατηρηθεί για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η διείσδυση του ΕΔΕΣ ήταν ταχύτατη και με ευκολία οι ίδιοι άνθρωποι που είχαν επιφορτισθεί οργανωτικά καθήκοντα στο ΕΑΜ, προσχώρησαν στον Ζέρβα. Η επόμενη φάση επέκτασης της Αριστεράς ακολουθεί την γενικότερη οργανωτική αναδιοργάνωση του ΕΑΜ Άρτας. Τον Απρίλιο του 1943 συγκροτείται το Υπαρχηγείο ανταρτών Ξηροβουνίου και Δυτικού κάμπου Άρτας με καπετάνιο τον Γάκη Σπύρου, στρατιωτικό τον Γιάννη Παπανικολάου και πολιτικό επίτροπο τον Γιώργο Κοτζιούλα.⁷² Η παρουσία όμως και του συγκεκριμένου Υπαρχηγείου ήταν βραχύβια. Μέχρι τέλους της κατοχικής περιόδου συγκροτημένα ελασίτικα τμήματα δεν θα κατορθώσουν να διατηρηθούν στο χώρο του Ξηροβουνίου.

Το τρίτο στοιχείο αναφέρεται προφανώς στις δυνατότητες των κοινοτήτων αυτών να αντλήσουν πόρους και να προσπορισθούν ωφελήματα, σε σημαντικό βαθμό άγνωστα μέχρι το 1941-42, λαμβάνοντας παράλληλα και την ιδιότητα του «αντάρτη-αγωνιστή».⁷³ Μια από τις πρώτες μέριμνες του Παπαδόπουλου ήταν η επισήμανση στο Ζέρβα της αναγκαίας οικονομικής ενίσχυσης. Με τον τρόπο αυτό εγκαινιάζεται μια ιδιαίτερη σχέση μεταξύ των δικτύων και της ηγεσίας, η οποία γίνεται φανερή στις μετέπειτα διακυμάνσεις των εμφύλιων συγκρούσεων.

⁷¹ Φ. Τσάκας, *Μαρτυρία για την αντίσταση και τον διωγμό*, ό.π., σσ. 71-72.

⁷² Ο Γ. Σπύρου καταγόταν από το χωριό Πεστά. Ο πατέρας του διατηρούσε καφενείο στα Ιωάννινα, στο οποίο είχε εργαστεί και ο ίδιος. Είχε ασπαστεί τις κομμουνιστικές ιδέες στο Μεσοπόλεμο και φυλακίστηκε επανειλημμένα. Γνωριζόταν με τον Άρη Βελουχιώτη, ο οποίος τον εκτιμούσε ιδιαίτερα. Μετά το θάνατό του, το φθινόπωρο του 1943, ο Βελουχιώτης έκανε δεκτή την ένταξη του αδελφού του, Τάκη Σπύρου, στο σώμα των Μαυροσκούφηδων «για να αντιπροσωπεύονται και οι Ηπειρώτες». Γ. Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1974, σ. 116. Ο Γ. Παπανικολάου ήταν αξιωματικός του στρατού από την Πλατανούσα. Από την ίδια κοινότητα καταγόταν και ο ποιητής Γ. Κοτζιούλας. Ο τελευταίος είχε φύγει από την Αθήνα για το χωριό του στα τέλη του 1941, καθώς δεν μπορούσε να αντιμετωπίσει το φάσμα της πείνας στην πρωτεύουσα. Για τη δράση του Κοτζιούλα, βλ. Ν. Κοσμάς, *Γιώργος Κοτζιούλας-ο ποιητής της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 1990, σ. 11.

⁷³ Για τη διάσταση του ΕΔΕΣ ως οικονομικού μηχανισμού, βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες στην κατοχή: αναλογίες και διαφορές», ό.π., σ. 511.

Ο Γιώργος Δημητριάδης, μετέπειτα στέλεχος και των δυο οργανώσεων, περιγράφει ως εξής τη συνάντησή του με τον Παπαδόπουλο στο χωριό του Δραμεσιού της Λάκκας Σουλίου στις 11 Ιανουαρίου 1943:

«Ήταν μεσημέρι και η γυναίκα μου Άννα ετοίμαζε το φαΐ. Αλλά πριν να φάμε, ακούσαμε μια σάλπιγγα να σαλπίζει ελληνικό προσκλητήριο. Ξαφνιαστήκαμε και ρίγησαν τα κορμιά μας από πατριωτική συγκίνηση. Τρέξαμε ευθύς προς το μέρος εκείνο. Το σάλπισμα έβγαινε από το παντοπωλείο του Σπύρου Γκόλλα. Είδα λοιπόν έκθαμβος, καμιά τριανταριά χωριατόπουλα από 20 ως 25 χρονών. Φορούσανε κάπες. Άλλοι έστεκαν όρθιοι κι επιβλητικοί, κι άλλοι κάθονταν στα πεζούλια. Τρεις απ' αυτούς κάθονταν χώρια κι έδειχναν πως είναι αρχηγοί. Ο ένας από αυτούς φορούσε κόκκινο σκούφο κι ήταν και γενειοφόρος. Οι άλλοι δυο είχαν στολές χωροφυλακής με βαθμό νωματάρχη. Έτσι όταν πλησίασα, κατάλαβα ότι ήταν αντάρτες. Τους χαιρέτησα. Ο κοκκινοσκούφης με ρώτησε αν είμαι ο δάσκαλος του χωριού. Του απάντησα πως είμαι απλώς ο Γιώργος Δημητριάδης, κι έκατσα μαζί τους... Με παρακάλεσε να πάνε από δυο αντάρτες σε δυο εχούμενα σπίτια για να φάνε. Παράλληλα να ειδοποιήσω και το κοινοτικό συμβούλιο. Έστειλα τους αντάρτες σε σπίτια και τους τρεις αρχηγούς τους πήρα στο δικό μου και φάγαμε. Ο κοκκινοσκούφης ήταν ο Αλέκος Παπαδόπουλος από τη Σκλίβανη που όταν ήρθαν οι κοινοτάρχες κι άλλοι χωριανοί, μας μίλησε σχετικά με το σκοπό τους, και ανάμεσα στ' άλλα μας είπε ότι: 'Η ελευθερία πλησιάζει. Έπεσαν στο Βάλτο πολλοί Άγγλοι με αλεξίπτωτα και με πολλές χρυσές λίρες. Θα μας ρίχνουν οπλισμό και ότι άλλο χρειαζόμεθα...'. Και πως στο Βάλτο είναι πάρα πολλοί αντάρτες με αρχηγό τον Ναπολέοντα Ζέρβα, που η οργάνωσή του ονομάζεται ΕΔΕΣ..σε ερώτησή μου τι θα πει ΕΔΕΣ...μου είπε ότι: 'είναι τα αρχικά της οργανώσεως που σημαίνουν Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος'. Μας είπε ακόμα ότι: 'Η οργάνωσή μας, ανέλαβε την τήρηση της τάξεως στην περιοχή Δωδώνης, και θα τιμωρεί με θάνατο κάθε ληστή και παραβάτη των ηθικών νόμων. Προς τούτο διορίζομεν τριμελείς Επιτροπές, σε κάθε χωριό. Η Επιτροπή θα είναι σαν κυβέρνηση με δικαιοδοσίες. Θα δικάζει κάθε αδίκημα κι όποιος δεν υπακούει στην Επιτροπή, θα αναφέρεται στους αντάρτες που θα περνούν από τα χωριά και θα ντουφεκίζεται. Η Επιτροπή θα ονομάζεται: Επιτροπή Εθνικού Αγώνος».⁷⁴

⁷⁴ Γ. Δημητριάδης, *Περπατώντας στ' αγκαθοτόπια*, Αθήνα, 1978, σσ. 55-56. Πληροφορία για το διορισμό Επιτροπών Εθνικού Αγώνα στην περιοχή Δωδώνης αναφέρεται και στο Θ.

Στο σκηνικό αυτό αντιπαραβάλλεται η επιστολή του ταγματάρχη Δαλιάνη (αξιωματικού που είχε προσχωρήσει στον ΕΔΕΣ). Ο Δαλιάνης είχε αναλάβει από τον Ζέρβα την εντολή να προβεί σε διερευνητικές επαφές στη Δυτική Ήπειρο. Σε επιστολή του προς το στρατηγό αναφέρεται στην κατάσταση που είχε διαμορφωθεί δυτικά του Αράχθου την ίδια περίοδο:

Περιοδεύσας εις περιοχάς της Ηπείρου και συναντηθείς μετά του κ. Παπαδοπούλου Αλεξάνδρου και διαφόρων αξιωματικών μονίμων και εφέδρων εκ μονίμων, οίτινες άμα τη αφίξει μου έσπευσαν και με συνήντησαν, ίνα πληροφορηθώσι τους σκοπούς και τας επιδιώξεις της οργανώσεως μας, απεκόμισα ωρισμένας εντυπώσεις εκ της μακράς μετ' αυτών συσκέψεως, ας και σας εκθέτω κατωτέρω:

Εν Ηπείρω δεν είχε γίνει μέχρις αφίξεως μου εκ της ιδικής μας πλευράς ουδεμία εργασία οργανωτική. Ούτε επιτροπαί είχαν ορκισθή, ούτε στρατιωτικά τμήματα οργανωθή συστηματικώς. Υπήρχε δε μόνον μια ομάς εκ 30 περίπου ανδρών επί κεφαλής της οποίας ήτο ο Παπαδόπουλος Αλέξανδρος. Το πλείστον της ομάδος αποτελείται από σεσημασμένους ζωοκλέπτας, οίτινες κατετρόμαζαν ολόκληρην την Ήπειρον, καταγομένους εκ διαφόρων χωρίων, και οίτινες καταζητούνται δια σωρείας ενταλμάτων. Ως γνωστόν, ουδεμιάς εκτιμήσεως η ομάς αυτή απελάμβανε και ο πληθυσμός της Ηπείρου διηρωτάτο πως ο Στρατηγός Ζέρβας εθεώρησε καταλλήλους να τον αντιπροσωπεύσουν εις την Ήπειρον εκείνους, από τους οποίους εδημιουργήθη μία οικτρά κατάστασις και θα ήτο ευχής έργον να μη είχε γίνει καμιά εργασία, η οποία αντί να ωφελήση, εξημίωνε την οργάνωσιν. Δια την θεραπείαν της καταστάσεως ταύτης εργαζόμεθα εντατικώς και θα πράξουμε παν το δυνατόν.⁷⁵

Η επιστολή του Δαλιάνη δεν είχε κανένα πρακτικό αποτέλεσμα, καθώς δεν μπόρεσε ούτε ο ίδιος να δημιουργήσει αξιόμαχη ομάδα και αποχώρησε από τον ΕΔΕΣ. Αντιθέτως η κυριαρχία του Παπαδόπουλου στην περιοχή ήταν εμφανής.

Παντούλας, *Φλογισμένα χρόνια*, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 1982, σ. 107. Σε γενικές γραμμές, ο Παπαδόπουλος διόριζε ως επιτροπές τα προϋπάρχοντα κοινοτικά συμβούλια. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 23.

⁷⁵ Ναπ. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφα μου, *Ακρόπολις*, φ. 14 Μαΐου 1950. Οι συνέπειες δημοσίευσης αυτούσιας της επιστολής το 1949 στην Ακρόπολι επιχειρούνται να μειωθούν από τον ίδιο τον Ζέρβα ο οποίος αναφέρει στη συνέχεια την «πάταξη της ζωοκλοπής» από

Οι κοινότητες λοιπόν του Ξηροβουνίου οργανώνονται στον ΕΔΕΣ, σε μια διαδικασία που ο Παπαδόπουλος αποκαλεί «επαναστατική». Αναπαράγοντας τις προγραμματικές διακηρύξεις της οργάνωσης, αλλά και το πνεύμα της συγκυρίας των τομών που επέφερε η ξενική κατοχή και η κατάρρευση των προπολεμικών βεβαιοτήτων, η προσφυγή από τον Παπαδόπουλο στην «Επανάσταση» ήτανε αυτονόητη. Η αναφορά, όμως, σε κομμουνιστές και σε βασιλόφρονες, αν και ανταποκρίνεται στη θέση του ΕΔΕΣ, εκείνη την εποχή αφήνει μετέωρο το ζήτημα του είδους της «Επανάστασης».⁷⁶ Δεδομένου ότι ούτε το ΕΑΜ υιοθετεί αυτή τη φρασεολογία, πρέπει να υποθέσουμε ότι η αναφορά γίνεται εν σχέσει προς τα παραδεδεγμένα σχήματα από την εθνική ιστοριογραφία για τις εξεγέρσεις του 19ου αιώνα, αλλά και τη μεσοπολεμική εμπειρία των κινημάτων των αντιβασιλικών αξιωματικών.

Στο σημείο αυτό δεν θα αναφερθούμε στις τομές στις οποίες προσέβλεπε το πρόγραμμα της οργάνωσης. Η συνολική ρητορική συνέδεε τον ΕΔΕΣ με την «αναγέννηση» του Έθνους και της βενιζελικής-φιλελεύθερης παράταξης, όπως κατηγορηματικά δηλώνεται, και με την αντίθεση προς τα «άκρα», την μοναρχία και τον κομμουνισμό.⁷⁷

Στις αρχές του 1943, δεν έχουν ενσωματωθεί όλες οι ομάδες ενόπλων της περιοχής στον ΕΔΕΣ. Συγκροτούμενες στις παρυφές της αγροτοποιομενικής κοινωνίας με ρητούς περιορισμούς ως προς την ένταξη σε οργάνωσεις, στις οποίες δεν αναγνωρίζουν χαρακτηριστικά του δικού τους κόσμου, οι φατρίες του ορεινού Ξηροβουνίου εξακολουθούν να υπερασπίζονται την αυτονομία της δράσης τους.⁷⁸ Τα

τους ένοπλους του Παπαδόπουλου, την μετέπειτα «προδοσία» του Δαλιάνη (με την προσχώρηση του στο ΕΑΜ) και το αξιόμαχο του Συντάγματος Ξηροβουνίου.

⁷⁶ Πρβλ. *ΕΔΕΣ. Ιδρυτικό-Πρόγραμμα-Για μια νέα πολιτική ζωή*, Αθήνα, Ελληνικά Θέματα, χ.χ., σ. 8.

⁷⁷ Το επόμενο έτος οι προγραμματικές τομές του ΕΔΕΣ αποτελούν παρελθόν. Ο Π. Νικολόπουλος, αντιπρόσωπος της οργάνωσης στη σύσκεψη στα Κούτσαϊνα τον Απρίλιο του 1944, δηλώνει ότι ο ΕΔΕΣ δεν αποτελεί πολιτική οργάνωση αλλά μόνο στρατιωτική. Πρβλ. *Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, σ. 318.

⁷⁸ Πρβλ: «Μολονότι ο ορισμός και η χρήση του όρου ‘φατριασμός’ διαφέρουν από συγγραφέα σε συγγραφέα, συνήθως περιλαμβάνει ‘υποθέσεις που έχουν γίνει κοινότοπες στην πολιτική ανθρωπολογία. Αυτές περιλαμβάνουν την ιδέα ότι οι φατρίες είναι κάθετα οργανωμένοι αντίπαλοι συνασπισμοί που διασχίζουν ομοιόμορφα τις κοινωνικοοικονομικές τάξεις, ότι οι ηγέτες των φατριών στρατολογούν υποστηρικτές μέσω δομικά ποικίλων διασυνδέσεων και ότι οι ανταγωνιζόμενες φατρίες είναι δομικά όμοιες’», Hans Vermeulen, «Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία των καπετάνιων στο χωριό του Κάιν και του Άβελ»,

πολιτικά διακυβεύματα (η διάσταση κομμουνισμού / αντικομμουνισμού, Κατοχής / Αντίστασης) τίθενται σε δεύτερη μοίρα καθώς οι ομάδες αδυνατούν να μεταφράσουν στο δικό τους κώδικα αξιών τις ιδιαιτερότητες του σύγχρονου ολοκληρωτικού πολέμου και των διαιρέσεων σε επίπεδο επικράτειας.⁷⁹

Στη μεταβολή λοιπόν της συγκυρίας (εμφάνιση ελαστικών τμημάτων στην περιφέρεια Ηπείρου, αλλαγή στάσης της ηγεσίας) η «επανάσταση» μεταβάλλεται σε αντικομμουνισμό, σε αγώνα εναντίον του «αρβανίτικου κομμουνισμού».⁸⁰ Ο αντικομμουνισμός αυτός εκφράζεται σε επίπεδο ηγεσίας, δηλαδή του οπλαρχηγού, με βάση όμως το πλαίσιο ένταξης των σωμάτων, η επιλογή του δεσμεύει το σύνολο. Οι τοποθετήσεις του Παπαδόπουλου απέναντι στο ΕΑΜ-ΕΛΑΣ αφορούν τα παραδεδομένα για τη μεσοπολεμική Ελλάδα στερεότυπα για τις ιδιότητες των οπαδών του μαρξισμού και το είδος του καθεστώτος που «προσπαθεί να επιβάλλει με τη βία». Π.χ. αναφέρονταν η διάβρωση των ηθών, η αρπαγή της ατομικής ιδιοκτησίας, η ενίσχυση της αθεΐας.

Το κύριο χαρακτηριστικό της σχετικής ρητορείας ανάγεται στην «προστασία των χωρικών» από τις «επικίνδυνες ιδέες», οι οποίες αποδίδονται στο ΕΑΜ. Ο οπλαρχηγός αισθάνεται «υπόλογος» έναντι των κατοίκων της περιοχής του στο πλαίσιο μιας πολιτικής παράδοσης που αποδίδει ιδιαίτερη σημασία στο στοιχείο της ηγεσίας. Οι χωρικοί λαμβάνουν τη σχέση τους με τον οπλαρχηγό ως δεσμευτική της δράσης τους και, το σημαντικότερο, πλήρως νομιμοποιημένη ως μέλη ενός κινήματος που μπορεί να μην τους παραχωρεί την πρωτοβουλία, όπως στην εαμική περίπτωση, αλλά τους επιτρέπει να αναγνωρίζουν στη συγκυρία θεμελιώδεις αναφορές της κοινωνίας τους.

Οι κάτοικοι του Ξηροβουνίου βίωσαν μια πρώτη εκδήλωση της εμφύλιας διαμάχης, τον Μάρτιο του 1943, πληροφορούμενοι τον αποπλισμό ελασίτικης ομάδας από τον Αλ. Παπαδόπουλο και τη δολοφονία του ελασίτη αντάρτη Δημήτρη (Μήτσου) Φλούδα από το τμήμα του. Οι πολυάριθμες μαρτυρίες που διαθέτουμε για

στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, ό.π., σ. 130.

⁷⁹ Την διάσταση αυτή αναγνωρίζει και ο G. Kolko, *Century of War. Politics, Conflicts, and Society Since 1914*, New York, The New Press, 1994, σ. 268. Για την ολοκληρωτική διάσταση του πολέμου, βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Πενήντα χρόνια από το τέλος της ευρωπαϊκής εκδοχής του», *Ο δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τχ. 5 (1995), σσ. 24-27.

το συγκεκριμένο επεισόδιο δεν μας διαφωτίζουν απόλυτα. Πρέπει πάντως να σημειώσουμε ότι είναι η πρώτη περίπτωση, όπου η ένταση στις σχέσεις των οργανώσεων οδήγησε σε ένοπλη σύρραξη.

Σε γενικές γραμμές, το επεισόδιο είχε ως εξής: ο αντάρτης δολοφονήθηκε κοντά στο χωριό Κυψέλη (Χώσση), έδρα του Αρχηγείου Τζουμέρκων του ΕΛΑΣ. Είχε προηγηθεί ο αφοπλισμός της ομάδας Τζαβέλλα από τους ενόπλους του Παπαδόπουλου, όταν το ελασίτικο τμήμα επιχείρησε να προωθηθεί ξανά στο Ξηροβούνι.⁸¹ Ο οπλαρχηγός άφησε ελεύθερους τους περισσότερους ελασίτες αντάρτες, θεώρησε όμως ότι έπρεπε να συνοδεύσει ως την έδρα του Ζέρβα, στα Τζουμέρκα, την ηγεσία. Η συγκυρία ήταν ευνοϊκή, καθώς την ίδια περίοδο τα γεγονότα στη Θεσσαλία, με τον αφοπλισμό του τμήματος Σαράφη-Κωστόπουλου, είχαν συντελέσει στην ένταση της πόλωσης σε τοπικό επίπεδο. Μόλις το περιστατικό έγινε γνωστό στις εαμικές επιτροπές, αποφασίστηκε η κινητοποίηση του εφεδρικού ΕΛΑΣ Τζουμέρκων για την απελευθέρωση των αιχμαλώτων. Η σύρραξη που πραγματοποιήθηκε είχε ως αποτέλεσμα τη δολοφονία του ελασίτη αντάρτη, την απελευθέρωση των αιχμαλώτων στον ΕΛΑΣ και την αναχώρηση του Παπαδόπουλου για την περιοχή του.⁸²

Παρά το επεισόδιο αυτό, η ισχυροποίηση του εδεσίτικου αντάρτικου στην περιοχή Ξηροβουνίου εξακολουθεί αμείωτη. Οι τοπικές εδεσίτικες επιτροπές λειτουργούν απρόσκοπτα υπό την εποπτεία του Παπαδόπουλου.

Οι σχέσεις όμως των οργανώσεων ακολουθούν το γενικό κλίμα, όπως διαμορφώνεται από τις απόπειρες συνεννοήσεως και την υπογραφή του συμφώνου ενοποίησης των ανταρτικών δυνάμεων τον Ιούλιο του 1943. Η κοινή παρουσία του

⁸⁰ Η έκφραση είναι του ίδιου του Ζέρβα. Ηρ. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 265.

⁸¹ Από όλα τα στοιχεία προκύπτει ότι ο συγκεκριμένος αντάρτης ήταν ο πρώτος νεκρός μιας εμφύλιας διαμάχης που θα λάβει στη διάρκεια του έτους έντονη μορφή. Η χρονική στιγμή της δολοφονίας δεν πρέπει να μας ξενίζει. Η συγκυρία του Μαρτίου 1943 συνδυάζεται με τη διάλυση από τον ΕΛΑΣ του τμήματος Κωστόπουλου-Σαράφη στη Δυτική Θεσσαλία. Ως αποτέλεσμα της κατάστασης ο Ζέρβας είχε θέσει τα τμήματά του, μεταξύ των οποίων και αυτό του Παπαδόπουλου, σε επιφυλακή. Πρβλ. Ηρ. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση*, ό.π., σσ. 213-214· Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 349 κ.ε. Πάντως, το επεισόδιο προκάλεσε ανησυχία στη βρετανική αποστολή. Ο Woodhouse μάλιστα συνέστησε στον Ζέρβα να «πει στον Eddie Myers ότι δεν έγινε τίποτε που να μη δικαιολογείται εκ μέρους του εν όψει της υπογραφής συμφωνητικού συνεργασίας με το ΕΑΜ». Πρβλ. ΑΣΚΙ, *Αρχείο ΚΚΕ*, Κ. 493, Φ. 30/1/34.

⁸² Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 47· Φ. Τσάκας (Τζαβέλλας), *Μαρτυρία για την αντίσταση και το διωγμό*, ό.π., σσ. 72-76.

Ζέρβα και του Άρη στην πανηπειρωτική συνδιάσκεψη του ΕΑΜ τον Αύγουστο στο χωριό Άγναντα Τζουμέρκων κινείται προς την ίδια κατεύθυνση.⁸³ Στην περίοδο αυτή διενεργούνται εκλογές για την ανάδειξη αντιπροσώπων στα όργανα αυτοδιοίκησης σε όλη την ανταρτοκρατούμενη Ελλάδα.

Στην Ήπειρο οι εκτιμήσεις αναφέρονται σε πλειοψηφία του ΕΔΕΣ σε ποσοστό 65%, γεγονός που παρά το αμφισβητήσιμο του αριθμού, οπωσδήποτε δημιουργεί σκέψεις για την τοπική δυναμική των δυο αντιστασιακών οργανώσεων. Η συγκυρία επιτρέπει την διενέργεια προκαταρκτικών συζητήσεων για προβλήματα που άπτονται ουσιαστικά των μεταπολεμικών διευθετήσεων. Στο χωριό Αμμότοπος, τοπικό αγροτικό κέντρο του νότιου Ξηροβουνίου, συγκαλείται σύσκεψη των χωρικών της ευρύτερης περιοχής με θέμα την απαλλοτρίωση του λεγόμενου «κτήματος του μπέη». Ο δημόσιος διάλογος των αντιπροσώπων και των δυο οργανώσεων ενώπιον των χωρικών ευνοείται από τις περιστάσεις. Ο Γ. Μαλτέζος αναφέρεται σε υιοθέτηση των προτάσεων του ΕΑΜ και στον «αντιδραστικό χαρακτήρα των εδεδίτικων προτάσεων».⁸⁴ Οι τελευταίες αφορούν την μη απόδοση των κτημάτων στους χωρικούς, λόγω ενδεχόμενης αδυναμίας τους να εκμεταλλευθούν παραγωγικά τη γη.⁸⁵ Το ίδιο θέμα επαναφέρεται μετά το Δεκέμβρη του 1944 και την επικράτηση του ΕΛΑΣ. Οι εαμικές εφημερίδες προχωρούν και σε προτάσεις για την περαιτέρω αξιοποίηση αυτής της έκτασης. Έτσι, κάνουν λόγο για αποξήρανση του βάλτου Χανόπουλου, με την προοπτική επιπλέον απόδοσης 500.000 οκάδων αραβοσίτου.⁸⁶

⁸³ Πρβλ: «Η συγκέντρωση αυτή γινόταν και για οργανωτικούς λόγους, αλλά περισσότερο για να διακηρυχθεί η συμφιλίωση μπρός στο λαό. Η ορεινή περιοχή είχε διαιρεθεί από μήνες σ' Εαμίτες κι Εδεδίτες. Κάθε χωριό είχε αντάρτες και στις δυο παρατάξεις. Αλλά πιο πολύ το μικρόβιο του διχασμού δούλευε μέσα στους ίδιους τους πολίτες. Καθένας σχεδόν είχε εκτεθεί προς τα δω, ή προς τα κεί, με αποτέλεσμα τη φαγωμάρα. Είχαν αρχίσει μάλιστα να διασταυρώνονται και τα χαμπέρια, οι πρώτες απειλές. Οι χωριάτες έβλεπαν τη μπόρα που θα ξεσπούσε, αργά ή γρήγορα, και δεν έβρισκαν πια τρόπο να φυλαχτούν», Γ. Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη*, ό.π., σ. 31.

⁸⁴ Γ. Μαλτέζος, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σ. 165.

⁸⁵ Ενδεικτικό πάντως της διάστασης των προτάσεων των εδεδιτών με τις προγραμματικές διακηρύξεις της οργάνωσης είναι η σημασία που αποδίδει το πρόγραμμα του ΕΔΕΣ στο αγροτικό ζήτημα. Αναφέρονται συγκεκριμένα η κατάργηση των φεουδαρχικών υπολειμμάτων στις παραγωγικές εκτάσεις του χωριού και η δημιουργία υποχρεωτικών γεωργικών συνεταιρισμών όλων των μελών κάθε παραγωγικής κοινότητας. Για την προγραμματική θέση του ΕΔΕΣ στο αγροτικό ζήτημα, βλ. *Ιδρυτικόν-Πρόγραμμα-Για μια νέα πολιτική ζωή*, ό.π., σσ. 16-17.

⁸⁶ ΑΣΚΙ, Φ. 3237, *Η Φωνή της Ηπείρου*, φ. 11 Φεβρουαρίου 1945.

Όμως, παρά τις απόπειρες εαμικής διείσδυσης οι κοινότητες του Ξηροβουνίου παρέμειναν προσανατολισμένες στον ΕΔΕΣ με τους όρους που περιγράψαμε.

2.3. Τοπικοί ανταγωνισμοί. Η περίπτωση των Γρατσουναίων.

Μια ομάδα με ιδιαίτερη σημασία για την περιοχή είναι αυτή των Γρατσουναίων. Η σημαντικότερη μαρτυρία που διαθέτουμε για τους ένοπλους αυτούς προέρχεται από τον Γ. Παπανικολάου, στρ. υπεύθυνο του ΕΛΑΣ της περιοχής Ξηροβουνίου. Με δυο άρθρα του στο περιοδικό *Εθνική Αντίσταση* το 1978 ο Παπανικολάου αναφέρεται στις διαδικασίες μέσω των οποίων ενσωματώθηκαν στον ΕΛΑΣ.⁸⁷ Στη μαρτυρία αυτή στηρίζεται ο Γ. Μαργαρίτης για να διατυπώσει τις απόψεις του σχετικά με τη δυναμική των εμφυλίων συγκρούσεων στην περιοχή, ότι δηλαδή στη γενικευμένη σύγκρουση βρήκε τη θέση της η οικογενειακή βεντέτα και ότι η διαμάχη είχε επιπλέον κίνητρα από τα ιδεολογικά.⁸⁸ Στο πλαίσιο της δικής μας έρευνας, συνομιλήσαμε με τον Λ. Τσάκα, μοναδικό επιζώντα της ομάδας. Η αφήγηση του προσθέτει κάποιες διαφορές που είχε η συγκρότηση της ομάδας σε σχέση με την ομάδα του οπλαρχηγού Παπαδόπουλου, όπως αυτή περιγράφεται στα απομνημονεύματά του.

Παρά τα προβλήματα που δημιουργεί η χρήση απομνημονευματικού υλικού, οι συγκεκριμένες μαρτυρίες παραμένουν οι πλέον αξιόπιστες που διαθέτουμε για την ομάδα αυτή. Οι λόγοι για τους οποίους η περίπτωση αυτή δεν έγινε ιδιαίτερα γνωστή στην ιστοριογραφία είναι αρκετοί: καταρχήν, η περίπτωση τους δεν παρουσίαζε ιδιαίτερο ενδιαφέρον από την πλευρά της Αριστεράς, στο βαθμό που, όπως θα καταδειχθεί, η συμπεριφορά της φατρίας δεν ανταποκρινόταν απόλυτα στα ελαστικά πρότυπα. Από την άλλη πλευρά, οι εδεδίτικες πηγές αναφέρονται στους Γρατσουναίους ως ληστές οι οποίοι αποτελούσαν πρόσκομμα στην εμπέδωση της

⁸⁷ Γ. Παπανικολάου, «Ο Όρκος της Παρασκευής», *Εθνική Αντίσταση*, 15 (1978), σσ. 66-68 / «Με τους απλούς ανθρώπους του λαού», *Εθνική Αντίσταση*, 16 (1978), σσ. 66-70.

ασφάλειας στην περιοχή Ξηροβουνίου. Είναι λοιπόν προφανές ότι έχουμε μια ιδιάζουσα αποσιώπηση ή και διαστρέβλωση των πραγματικών περιστατικών.

Σύμφωνα με την εκδοχή του Παπανικολάου, οι Γρατσουναίοι δεν εμφανίζονται ως ομοιογενής σχηματισμός αλλά ως συνασπισμός/συμμαχία τριών φατριών από διαφορετικές κοινότητες (Κλεισούρα, Πέντε Πηγάδια, Αγία Τριάδα, Βαρλαάμ). Το κοινό χαρακτηριστικό των φατριών αυτών, με αρχηγούς αντιστοίχως τους αδερφούς Γρατσούνα, τον Αλέξανδρο Μπουντούρη και τον επονομαζόμενο Νικόλα-Γιώργη, συνίσταται στο ότι είναι κτηνοτρόφοι και ζωοκλέπτες.⁸⁹ Στη συγκρότηση της συμμαχίας αναγνωρίζονται επιπλέον οι θεμελιώδεις δεσμοί που αναφέρει ο Στ. Δαμιανάκος όσον αφορά τη συγκρότηση των ληστρικών συμμοριών (ομαιμοσύνη, αγχιστεία).⁹⁰

Κάποια μέλη της ομάδας αυτής, η οποία στη μέγιστη ανάπτυξή της αριθμούσε 80 άνδρες, εμφανίζονται αρχικά να συνεργάζονται με τα τμήματα του οπλαρχηγού Παπαδόπουλου, τον χειμώνα 1942-1943.⁹¹ Το γεγονός τεκμηριώνεται με την αποστολή από τον Παπαδόπουλο του Αλ. Μπουντούρη, του Νικόλα-Γιώργη και άλλων ενόπλων της ομάδας αυτής στον Ζέρβα, τον Ιανουάριο του 1943. Ο σκοπός της αποστολής ήταν η «αμνήστευση» από την κεντρική ηγεσία των αδικημάτων τους και η ένταξη τους στο αντάρτικο.⁹² Την ίδια περίοδο, οι αδελφοί Γρατσούνα αναπτύσσουν έντονη δραστηριότητα, κυρίως στο χώρο της ζωοκλοπής, και δεν συμμετέχουν στην ομάδα του Παπαδόπουλου.⁹³

Αρκετούς μήνες μετά, την άνοιξη του 1943, ο Μπουντούρης και ο Νικόλα-Γιώργης αυτονομούνται από το τμήμα Παπαδόπουλου, λόγω των ανυπέρβλητων διαφορών με άλλες φατρίες και επιχειρούν να προσεγγίσουν τη φατρία των Γρατσουναίων. Η συμμαχία ολοκληρώνεται με την προσχώρηση του κομμουνιστή Γάκη Σπύρου, ο οποίος λειτουργεί ως ανεπίσημος εκπρόσωπος του ΕΑΜ. Η εξέλιξη

⁸⁸ Γ. Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες», ό.π., σ. 507.

⁸⁹ Ο Γ. Κοτζιούλας έγραψε και ποίημα για τον Αλέξανδρο Μπουντούρη. Πρβλ. Ν. Κοσμάς, *Γιώργος Κοτζιούλας*, ό.π., σ. 16.

⁹⁰ Στ. Δαμιανάκος, *Παράδοση ανταρσίας*, ό.π., σ. 93.

⁹¹ Ο ίδιος ο οπλαρχηγός ισχυρίζεται ότι συνέστησε τις πρώτες ένοπλες ομάδες για την προστασία των χωρικών από «κλέφτες» σαν τους Γρατσουναίους. Πρβλ. Αθ. Φλιτούρης, *Το Αντάρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο*, ό.π., σ. 83.

⁹² Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 25-26.

⁹³ Ο Παπαδόπουλος αναφέρει ότι οι Γρατσουναίοι είχαν αποκτήσει με τον τρόπο αυτό 700 αιγοπρόβατα έναντι λίγων δεκάδων που διέθεταν στην αρχή της Κατοχής. Αυτόθι, σ. 97.

αυτή έχει άμεσες συνέπειες ως προς τη συμπεριφορά της φατρίας του Παπαδόπουλου. Προκειμένου να προληφθεί ενδεχόμενη πρωτοβουλία της αντίπαλης φατρίας, αποφασίζεται δυναμική ενέργεια εναντίον των Γρατσουναίων. Η τελευταία λαμβάνει χώρα στις 24-25 Μαρτίου 1943: τμήμα του Παπαδόπουλου, αποτελούμενο από 16 άνδρες, κυκλώνει το σπίτι όπου βρίσκονται δυο από τους αδελφούς Γρατσούνα και απαιτεί την παράδοσή τους. Ακολουθεί ανταλλαγή πυροβολισμών και η σύρραξη επεκτείνεται με την εμφάνιση των υπολοίπων ενόπλων, του Μπουντούρη κλπ.⁹⁴

Τις επόμενες ημέρες η κατάσταση είναι ρευστή. Το ενδεχόμενο αντιπαράθεσης με το συνασπισμό των Γρατσουναίων προβληματίζει όμως έντονα τις ηγεσίες των κοινοτήτων, με τις οποίες συνδέεται ο Παπαδόπουλος. Για το σκοπό αυτό, αναλαμβάνεται μεσολαβητική προσπάθεια με τη σύνταξη επιστολής της κοινότητας Σκλίβανης προς τον οπλαρχηγό. Η πρακτική της «συμφιλίωσης» εξακολουθεί να χαρακτηρίζει τους κοινωνικούς αυτούς χώρους και να θεωρείται ως ιδανικός τρόπος ρύθμισης της έντασης μεταξύ των ενόπλων. Παρά τις προσπάθειες των μεσολαβητών, ο Παπαδόπουλος αρνείται να υποχωρήσει και απαντά με μια οξύτατη επιστολή, στην οποία χαρακτηρίζει το συνασπισμό των Γρατσουναίων ως «μάστιγα» της περιοχής.

Η ρήξη φαίνεται ανεπίστρεπτη και στη συγκυρία αφορά τον έλεγχο από τις φατρίες συγκεκριμένων διαβάσεων του Ξηροβουνίου. Το επόμενο σοβαρό επεισόδιο μεταξύ των ομάδων είναι αποκαλυπτικό του τρόπου με τον οποίο αντιλαμβάνονται τις σχέσεις τους. Οι ομάδες αντιπαρατίθενται η μία στην άλλη με ένα τρόπο που ελαχιστοποιεί την πιθανότητα ευρύτερης σύγκρουσης. Συγκεκριμένα, οχυρώνονται σε συγκεκριμένες τοποθεσίες και προσπαθούν να εμποδίσουν την είσοδο της άλλης φατρίας στο χώρο ελέγχου τους. Στην ιδιότυπη σπατάλη πυρομαχικών που ακολουθεί, συνιστούν διαδικασίες επίδειξης δύναμης, χωρίς εκατέρωθεν απώλειες. Έτσι, η σύγκρουση στη φάση αυτή εξαντλείται στην «επίδειξη οπλοχρησίας» έναντι της άλλης φατρίας, μέσα στα πλαίσια μιας οικονομίας της βίας.

Για να κατανοήσουμε τις εύθραυστες ισορροπίες που συγκροτούνται πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας τον τρόπο με τον οποίο οι ομάδες αντιλαμβάνονται τις αντιθέσεις τους. Διαφορές αυτού του είδους αφορούν ένα ευρύ φάσμα. Προπολεμικές έριδες και συγκρούσεις στη συγκυρία για ζητήματα διανομής συμπλέκονται με την

⁹⁴ Αυτόθι, σσ. 51-52.

αδυναμία τους να αναγνωρίσουν έναν διακριτό εχθρό, που να ορίζεται με βάση σύγχρονους πολιτικούς διαχωρισμούς. Για την ομάδα αυτή, ο εχθρός δεν εμφανίζεται με τη μορφή του Ιταλού ή Γερμανού στρατιώτη ούτε με τη μορφή του κομμουνιστή ή αντικομμουνιστή αντάρτη. Προσωποποιείται όμως στους ένοπλους της όμορης κοινότητας, σε ένα σχηματισμό δηλαδή που ανήκει στα ίδια κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα και ακολουθεί ανάλογες πρακτικές.⁹⁵

Μια σημαντική διαφορά εντοπίζεται στις προπολεμικές αντιπαραθέσεις δυο κοινοτήτων της περιοχής, Ανώγειο και Κλεισούρα. Κατά τη διάρκεια του Μεσοπολέμου, οι σχέσεις μεταξύ των κατοίκων των δυο χωριών δεν ήταν οι καλύτερες δυνατές. Στην περίοδο που εξετάζουμε, οι κάτοικοι του Ανωγείου εντάσσονται στην ομάδα του Παπαδόπουλου. Οι κάτοικοι της Κλεισούρας δραστηριοποιούνται κι αυτοί, συγκροτώντας ένα ημιανεξάρτητο σώμα, που συνεργάζεται με ενόπλους από άλλες κοινότητες.

Στη συγκυρία του 1943, προκρίνεται από την κοινότητα η αυτονομία, στη βάση τοπικά προσδιορισμένων συμφερόντων. Το Φεβρουάριο, οι Γρατσουναίοι, ως αυτόνομη ομάδα, απελευθερώνουν τους κρατούμενους των φυλακών Κατσικά, πλησίον των Ιωαννίνων, και αφαιρούν «τις αγελάδες του εκεί γεωργικού σταθμού».⁹⁶ Η συνεργασία τους με τους χωροφύλακες, για την επιτυχή ευόδωση του εγχειρήματος, πρέπει να θεωρείται δεδομένη, αν λάβουμε υπ' όψιν τις προπολεμικές σχέσεις γνωριμίας.⁹⁷ Αν και είχε προηγηθεί κάποιου είδους συνεννόηση μεταξύ του Γάκη Σπύρου και των Γρατσουναίων, στην πραγματικότητα, η αυτονομία τους είναι βέβαιη. Οι Γρατσουναίοι δεν περιορίστηκαν στην ενέργεια αυτή, αλλά προχώρησαν και σε άλλου είδους δραστηριότητες, όπως στην αφαίρεση καλαμποκιού, σιταριού

⁹⁵ Για την εντελώς διαφορετική πρόσληψη του αντιπάλου στη νεότερη μορφή πολέμου, βλ. P. Lawrence, *Modernity and War-the creed of absolute violence*, New York, St. Martin's Press, 1997, σ. 35 κ.ε.

⁹⁶ Ν. Ζιάγκος, *Εθνική Αντίσταση και Αγγλικός ιμπεριαλισμός*, Αθήνα, 1978, τμ. 1, σσ. 346-347. Είναι χαρακτηριστικό ότι ομάδα με παρόμοια χαρακτηριστικά (οι Κολιοδημητράιοι της Λάκκας Σουλίου) εμφανίζονται να λαμβάνουν μέρος σε απελευθέρωση αιχμαλώτων από την ίδια φυλακή στα πρώτα στάδια οργάνωσης τους στον ΕΔΕΣ. Πρβλ. *Εκθεση Μπαλτογιάννη Βασίλη*, Αρχεία Κατοχής ΔΙΣ, Φ. 907/Γ/1β. Ο Αλ. Παπαδόπουλος ισχυρίζεται ότι υπήρξε κοινή επιχείρηση όλων των «ληστρικών» φατριών (Κολιοδημητριάων, Γρατσουναίων, Τσακαίων) εναντίον των φυλακών που είχε ως αποτέλεσμα την απελευθέρωση 350 ποινικών κρατούμενων. Αναφέρεται στο Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 35. Από τη Γεωργική Σχολή Ιωαννίνων αφαιρέθηκαν 15 άλογα, 90 αγελάδες και 250 πρόβατα. Γ. Παπανικολάου, «Ο όρκος», ό.π., σ. 68.

⁹⁷ Οι ιταλικές αρχές Κατοχής ήταν σίγουρες για τη συνεργασία αυτή. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 160.

και ζώων από πεδινά χωριά. Οι επιχειρήσεις παίρνουν τη μορφή λεηλασίας, γεγονός που φανερώνει τη δυνατότητα του σώματος να ασκεί ληστρικές δραστηριότητες μεγάλης κλίμακας.⁹⁸ Η λεία μεταφέρεται στα ορεινά κρησφύγετα, με την προοπτική αξιοποίησης στις δύσκολες συνθήκες της κατοχικής περιόδου.

Η σχετική αυτονομία της ομάδας τίθεται σε δοκιμασία, όταν συντελείται η ένταξη των υπολοίπων φατριών της περιοχής στον ΕΔΕΣ. Στις νέες συνθήκες της πόλωσης, η ομάδα δεν μπορεί πλέον να παραμείνει ανεξάρτητη και, με βάση τις τοπικές αντιπαλότητες, προσχωρεί στον ΕΛΑΣ.

Μετά από πολλές διαπραγματεύσεις, η συμπαράταξη τους με τον ΕΛΑΣ επισημοποιείται τον Απρίλιο και συγκαταλέγονται πλέον στους σχηματισμούς της περιοχής Κατσανοχωρίων, ενότητα 11 κοινοτήτων στα βόρεια του Ξηροβουνίου. Στη συγκυρία αυτή, η προσχώρηση των «ανθρώπων του ντουφεκιού», ισχυροποιεί τις, ούτως ή άλλως, ολιγάριθμες ομάδες της οργάνωσης στην περιοχή.⁹⁹ Η ορκωμοσία των Γρατσουναίων έγινε στο Αρχηγείο του ΕΛΑΣ Τζουμέρκων, στο χωριό Κυψέλη (Χώσεψη) και επισφραγίσθηκε με την υπόμνηση των αντιπροσώπων της φατριάς ότι θα φανούν συνεπείς με βάση την αρχή της μπέσας. Λίγες όμως ημέρες μετά την ορκωμοσία τους, αποφάσισαν να προβούν σε ληστρικές δραστηριότητες και ζήτησαν την αναβολή της «επίσημης» ένταξής τους στον ΕΛΑΣ. Η προσχώρηση συναρτάται με συγκεκριμένες αξίες ανδροπρέπειας: «*ΚαπετάνΓάκη, δεν μου πάει να στο κρύψω, είμαστε άνδρες*».¹⁰⁰ Η φράση αυτή είναι ενδεικτική της συνάντησης αξιακών συστημάτων της παραδοσιακής κοινωνίας με τα νεωτερικά ρεύματα και τα αντίστοιχα πολιτικά προτάγματα. Μια συνάντηση, την οποία τα παραδοσιακά πολιτικά περιβάλλοντα θα πληρώσουν με την υποχώρηση των δικών τους αξιών και την ένταξη σε συγκρούσεις, το διακύβευμα των οποίων δεν συμερίζονται και καμιά φορά δεν κατανοούν.

⁹⁸ Ο Λ. Τσάκας αρνείται τις δραστηριότητες αυτές και υποστηρίζει ότι πρόκειται για συκοφαντικές διαδόσεις των εδαισιτών. Προφορική μαρτυρία Λ. Τσάκα, Πιστιανά, 2000.

⁹⁹ Η ενσωμάτωση στην οργάνωση λαμβάνει στη συγκυρία το χαρακτήρα «τακτικής κίνησης»-συμβατής άλλωστε με τις αξίες του αγροτοποιμενικού πολιτισμού. Μπορούμε να κατανοήσουμε τις μετέπειτα εξελίξεις μόνο αν αντιληφθούμε ότι αναφερόμαστε σε κοινωνίες για τις οποίες: «οι αντιστάσεις, οι αντινομίες, οι αντιφάσεις, οι παλινδρομήσεις, οι συγκρούσεις είναι στοιχεία προσδιοριστικά των διαδικασιών», Β. Νιτσιάκος, *Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, ό.π., σ. 140.

¹⁰⁰ Γ. Παπανικολάου, «Ο όρκος», ό.π., σ. 67.

Η προσχώρηση των Γρατσουναίων και των Μπουντουραίων στο ΕΑΜ διεκπεραιώνεται από τον ποιητή Γ. Κοτζιούλα, πολιτικό επίτροπο στην περιοχή.¹⁰¹ Η ομάδα, διαθέτοντας θετικές υποδοχές για τον κόσμο της εγγραμματοσύνης, γοητεύεται από τον ποιητή-πολιτικό επίτροπο του ΕΑΜ και αποδίδει την ένταξή της στο «μαγικό του χάρισμα»:

*«Χάρη σ' αυτό του μάγου γινήκαμαν κι μεις αμίτις. Που ζέραμαν, μείς απ' αγώνις».*¹⁰²

Η ενσωμάτωση τους στον ΕΛΑΣ δεν έγινε χωρίς προσκόμματα. Ο αντάρτικος στρατός, τμήματα του οποίου αποτελούν πλέον οι Γρατσουναίοι, οργανώνεται με βάση σαφείς διαδικασίες και κανόνες. Η υποταγή σε μια κεντρική ηγεσία και σε ενιαίο επιτελείο, η απαγόρευση της ζωοκλοπής, οι περιορισμοί στις μετακινήσεις, αποτελούν μερικούς μόνο από τους περιορισμούς που συνεπάγεται η ένταξη στον ΕΛΑΣ.¹⁰³ Είναι προφανές ότι με την ενσωμάτωση τους στο ελασίτικο αντάρτικο, δραστηριότητες, όπως η ζωοκλοπή και οι λεηλασίες, έπρεπε να διακοπούν.

Η ιδιαιτερότητα όμως της συγκυρίας και η μη προσαρμοστικότητα τους στους περιορισμούς του ΕΛΑΣ, είναι προφανείς στις δραστηριότητες της ομάδας. Πλήθος ανεκδοτολογικού υλικού για την ομάδα των Γρατσουναίων επιβεβαιώνει την ασυμβατότητα της συμπεριφοράς τους με τους κώδικες αξιών και τις αρχές οργάνωσης του εαμίτικου αντάρτικου.¹⁰⁴ Οι Γρατσουναίοι αδυνατούν να κατανοήσουν τις συνέπειες της ένταξής τους σε ένα πολιτικό σχηματισμό που, στην πραγματικότητα, επαγγέλλεται και προωθεί την αποδιάρθρωση του κόσμου τους. Έτσι, συνεχίζουν τις δραστηριότητες τους, ανάμεσα στις οποίες περιλαμβάνεται η

¹⁰¹ Ν. Κοσμάς, *Γιώργος Κοτζιούλας-ο ποιητής της Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., σ. 16.

¹⁰² Αυτόθι, σ. 17.

¹⁰³ Για τη στρατιωτική συγκρότηση του ΕΛΑΣ, βλ. Γ. Μαργαρίτης, «ΕΛΑΣ: ζητήματα πολέμου», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σσ. 173-184.

¹⁰⁴ Πρβλ.: «Κοντά στο Λοζέτσι είναι η γνωστή μονή της Τσούκας. Ο παπάς της μονής βγήκε να ιδεί τους αντάρτες, που μια μέρα πέρασαν απ' τη βρύση εκεί κοντά, είδε το σήμα του ΕΛΑΣ που φορούσαν στο δίκωχο και ρώτησε ένα Γρατσούνα: Τι θα πεί ΕΛΑΣ μ' ένα λάμδα; ΕΛΑΣ θα πεί ΕΑΜ, παπά μου, είπε ο Γρατσούνας. Και τι θα πεί ΕΑΜ: τον ρώτησε ο παπάς. ΕΑΜ θα πεί ΚΚ του απαντάει ο Γρατσούνας. Όταν ο παπάς με απορία ξαναρώτησε τι θα πεί ΚΚ, ο Γρατσούνας τον έστειλε στον αρχηγό, να του το εξηγήσει, αυτός ήξερε τι θα πεί ΚΚ», Ν. Ζιάγκος, *Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 1, σσ. 345-346.

αφαίρεση ζώων από τους νομάδες κτηνοτρόφους των βλάχικων χωριών ανατολικά του Ξηροβουνίου, την εποχή που επιστρέφουν από τα χειμαδιά.¹⁰⁵ Η πρακτική αυτή, που ανάγεται στην ληστρική παράδοση από τον περασμένο αιώνα, και παρουσιάζεται ως «εθελοντική προσφορά των ίδιων των κτηνοτρόφων προς την συμμορία», μας δείχνει τις δυσκολίες της ομάδας να αποσπαστεί από τις συνήθειες και τα συμφέροντά της στην τοπική κοινωνία.¹⁰⁶ Σε κάποιες άλλες περιπτώσεις, η ομάδα αυτή σταματούσε αυτοκίνητα που κινούνταν στην οδό Πρεβέζης-Ιωαννίνων και λήστευε τους επιβάτες τους.

Έτσι, το σύνολο των διαθέσιμων πηγών αναφέρουν ότι η ομάδα συνέχιζε τις προπολεμικές της δραστηριότητες, καθώς οι εαμικές επιτροπές στην περιοχή είναι ανίσχυρες και η «διαπαιδαγώγηση» των Γρατσουναίων δεν αποδείχθηκε ιδιαίτερα αποτελεσματική. Οι ένοπλοι αυτοί επιβεβαιώνουν την «κυριαρχική τους ικανότητα» ακόμη και στη νέα συγκυρία, και παρά τις εξαγγελθείσες προθέσεις των εαμικών στελεχών για πάταξη των ληστρικών δραστηριοτήτων. Οι δραστηριότητες αυτές δεν είναι περιστασιακές, και προβληματίζουν τα εαμικά στελέχη.

Την άνοιξη του 1943, οι αδελφοί Τσογκαίοι από το χωριό Σερβιανά λήστεψαν με 15 ενόπλους αυτοκίνητο του Ερυθρού Σταυρού. Η ληστεία που έγινε στην τοποθεσία Αυγό, επί της οδού Πρεβέζης-Ιωαννίνων, κινητοποίησε τους αντάρτες της περιοχής. Ο εδεσίτης αξιωματικός Ελ. Μούλιας, μετά από συνεννόηση με τον Γ. Παπανικολάου, προσπάθησε να οργανώσει κοινή επιχείρηση «επιβολής της τάξης», καθώς οι ένοπλοι υποστήριζαν ότι είναι μέλη του ΕΛΑΣ. Η επιχείρηση οδήγησε στη συγκρότηση κοινού ανταρτοδικείου, το οποίο όμως δεν κατόρθωσε να επιβάλλει ποινές. Οι προπολεμικές σχέσεις των δυο φατριών, Γρατσουναίων-Τσογκαίων, ευνόησαν την επικοινωνία του Μπουντούρη με τους αδελφούς Τσόγκα, προκειμένου να μη συλληφθούν οι τελευταίοι. Έτσι, η πολιτική του εαμίτικου αντάρτικου υπονομευόταν από ενόπλους που, αν και βρισκόντουσαν στις τάξεις του, δεν φαίνεται να συμμερίζονται τις αρχές και τους πολιτικούς του στόχους. Η αναφορά του Παπανικολάου σε «διπλό παιχνίδι» κάποιων μελών της φατρίας υπονοεί αυτή ακριβώς την πρακτική.¹⁰⁷ Είναι προφανές ότι, στη λογική της ομάδας, οι διαπραγματεύσεις με τα στελέχη των οργανώσεων, αποτελούν ουσιώδες στοιχείο της

¹⁰⁵ Γ. Παπανικολάου, «Με τους απλούς ανθρώπους του λαού», ό.π., σ. 67.

¹⁰⁶ Ι. Κολιόπουλος, *Η ληστεία στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 129-135.

¹⁰⁷ Γ. Παπανικολάου, «Με τους απλούς ανθρώπους», ό.π., σσ. 69-70.

συμπεριφοράς τους, κυρίως σε καταστάσεις που η συμπεριφορά των ενόπλων αντιβαίνει τις αξίες του αντάρτικου. Σε κάθε περίπτωση διατηρείται απρόσκοπτη και η δυνατότητα της ομάδας να αποσκιρτήσει, καθώς θεωρεί ότι δεν δεσμεύεται με το ΕΑΜ, παρά μόνο στη βάση αρχαϊκών μοντέλων δράσης.

Οι πηγές διχάζονται ως προς την πορεία του σώματος αυτού. Οι αριστεροί ιστοριογράφοι καταθέτουν τις απόψεις τους: ο Ν. Ζιάγκος υποστηρίζει ότι η φάρα, μετά τις αυστηρές υποδείξεις των εαμικών στελεχών για διακοπή τέτοιων πράξεων, προσχώρησε στον ΕΔΕΣ.¹⁰⁸ Ο Ν. Κοσμάς υποστηρίζει ότι οι Γρατσουναίοι «εξολοθρεύτηκαν από τον οπλαρχηγό του Ζέρβα Αλ. Παπαδόπουλο», χωρίς να αναφέρεται σε ένταξη της ομάδας στον ΕΔΕΣ. Η μαρτυρία του Παπανικολάου αναφέρεται σε εμπλοκή σε συγκρούσεις με την εδεδίτικη φάρα των Κωσταγιανναίων από την κοινότητα Γοργόμυλος.¹⁰⁹ Η μαρτυρία αυτή, εξυπονοεί ότι στη βάση της σύγκρουσης βρίσκονται προπολεμικές διαφορές, που διαθλώνται στον ανταγωνισμό του ΕΔΕΣ με τον ΕΛΑΣ, καθώς οι ανταγωνιζόμενες φάρες προσχωρούν σε ανταγωνιστικές οργανώσεις.

Οι πηγές αυτές έρχονται σε κάποιο βαθμό σε αντίθεση με τις προφορικές μαρτυρίες. Όλες συγκλίνουν στην εκδοχή της εξολόθρευσης των Γρατσουναίων από την ομάδα του Παπαδόπουλου. Εξαιρετικής σημασίας για τη δυναμική της διαμάχης είναι η επιλογή της χρονικής στιγμής και οι διαδικασίες που έλαβαν χώρα. Τον Αύγουστο του 1943, η συμμαχία των ομάδων που αποτελούν το σώμα των Γρατσουναίων διαλύεται, οριστικά αυτή τη φορά. Οι αδερφοί Γρατσούνα εντάσσονται σε τμήμα του ΕΔΕΣ υπό την ηγεσία του αξιωματικού Καρατζά.¹¹⁰ Η συνέχιση των δραστηριοτήτων τους, ως εδεδίτες αντάρτες πλέον, αλλά και οι διαφορές τους με τις φατρίες του Παπαδόπουλου οδηγούν σε ρήξη στο εσωτερικό του ΕΔΕΣ. Σε επικοινωνία του με το Ζέρβα, ο Παπαδόπουλος ζητά τη δυναμική εκκαθάριση της ομάδας.¹¹¹ Στις 21 Σεπτεμβρίου 1943, οι δυο πιο «δυναμικοί» από

¹⁰⁸ Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 1, σ. 345.

¹⁰⁹ Γ. Παπανικολάου, «Με τους απλούς ανθρώπους», ό.π., σ. 68.

¹¹⁰ Επρόκειτο για τμήμα «Μηχανικού». Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Αλ. Παπαδόπουλου, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 78. Η συγκυρία, με την υπογραφή του συμφώνου για τη δημιουργία του ΚΓΣΑ, ευνοούσε τη δυνατότητα αλλαγής οργάνωσης. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του D. Wallace για ζωοκλέπτες που ήταν αρχικά στον ΕΛΑΣ και εκμεταλλεύθηκαν το σύμφωνο για να μεταπηδήσουν στον ΕΔΕΣ, στο L. Baerentzen (edit.), *British Reports*, ό.π., σ. 54.

¹¹¹ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 96.

τους αδελφούς Γρατσούνα δολοφονούνται από το τμήμα Παπαδόπουλου. Πράγματι, ο Παπαδόπουλος προσκαλεί τους Γρατσουναίους σε γεύμα στη Σκλήβανη για την «συμφιλίωση» των φατριών. Αποδεχόμενοι την πρόταση, συνεπώς και τη διαπραγμάτευση, οι Γρατσουναίοι δέχονται επίθεση κατά την αναχώρησή τους. Στην ενέδρα δολοφονήθηκαν οι Νίκος και Γιώργος Γρατσούνας, ενώ ο μικρότερος αδελφός Βαγγέλης «αμνηστεύτηκε» από τον Παπαδόπουλο.

Γεγονός παραμένει ότι η ηγεσία της ομάδας, δηλαδή οι αδελφοί Γρατσούνα, εξολοθρεύτηκε το φθινόπωρο του 1943, λίγο πριν την εμφύλια σύγκρουση ανάμεσα στις αντιστασιακές οργανώσεις.¹¹² Οι διαμαρτυρίες του αξιωματικού Καρατζά προς τον Ζέρβα για την ενέργεια του Παπαδόπουλου δεν έφεραν αποτέλεσμα. Αντιθέτως η ηγεσία εξέφρασε την ευαρέσκειά της για την πράξη αυτή.¹¹³ Στο τοπικό επίπεδο η ενέργεια αυτή συνετέλεσε στη διανομή του κοπαδιού των Γρατσουναίων σε χωρικούς του Ξηροβουνίου.

Κατά τη διάρκεια της εμφύλιας σύγκρουσης, οι εναπομείναντες ένοπλοι του πρώην συνασπισμού των Γρατσουναίων προσπάθησαν να διατηρήσουν, όσον ήταν δυνατόν, την αυτονομία τους. Σε αυτούς περιλαμβάνονταν οι αδελφοί Τσάκα από την Κλεισούρα, ο Αλέξανδρος Μπουντούρης και ο Νικόλα-Γιώργης. Η οριστική ανάδειξη του Ξηροβουνίου σε βασικό χώρο συγκέντρωσης των εδαισιτών ανταρτών μετά τη συμφωνία της Πλάκας, έδωσε στον Παπαδόπουλο τη δυνατότητα να ολοκληρώσει την εκκαθάριση. Ο Μπουντούρης, από τα ηγετικά στελέχη μιας από τις φατρίες που συγκροτούσαν την ομάδα με το γενικό όνομα Γρατσουναίοι, δολοφονήθηκε από αντάρτες του τμήματος Παπαδόπουλου, τον Μάρτιο του 1944.¹¹⁴ Είχε παραμείνει ανεξάρτητος κατά το χρονικό διάστημα Οκτωβρίου 1943-Μαρτίου 1944, ακολουθώντας τις πρακτικές των προπολεμικών ενόπλων. Συγκεκριμένα, παρέμενε στο χωριό του, Αγία Τριάδα, και προσπαθούσε ανεπιτυχώς να εκμεταλλευθεί προς όφελος του διάφορες γνωριμίες του.¹¹⁵ Την ίδια περίοδο, σε

¹¹² Στο αρχείο του Αλ. Παπαδόπουλου ανευρίσκεται διαταγή με την οποία οι εναπομείναντες «ληστοσυμμορίες» Γρατσουναίοι-Τσακαίοι επικηρύσσονται στα τέλη του 1943. Πρβλ. Αθ. Φλιτούρης, *Το Αντάρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο*, ό.π., σ. 274.

¹¹³ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 99.

¹¹⁴ Αυτόθι, σ. 173. Ο Παπαδόπουλος ισχυρίζεται ότι ο Μπουντούρης είχε λάβει εντολή από το ΕΑΜ να τον δολοφονήσει.

¹¹⁵ Αυτόθι, σ. 172. Από τη φατρία επέζησε ο 17ετής Ηλίας Μπουντούρης, στον οποίο ο Παπαδόπουλος «χάρισε τη ζωή». Ο νεαρός επέζησε, αποφοίτησε από Μέση Εμπορική Σχολή και συνδέθηκε μεταπολεμικά με ισχυρούς πολιτικούς πάτρωνες της Ηπείρου (όπως τον

αναφορά του ΕΛΑΣ προς τα τοπικά στελέχη του ΕΔΕΣ, γινόταν λόγος για συμμετοχή του Μπουντούρη σε ελασίτικη ομάδα και για τον λόγο αυτό ζητούσαν εξηγήσεις για τη δολοφονία του. Στην καταγγελία αυτή απάντησε ο ίδιος ο Ναπ. Ζέρβας με έγγραφό του στο οποίο αναφέρει ότι περίτολος του 2ου λόχου του Τάγματος Παπαδόπουλου συνάντησε στη θέση Κανόνι Σκλίβανης «άγνωστο ένοπλο» και τον κάλεσε σε αναγνώριση. Ο ένοπλος, δηλαδή ο Μπουντούρης, πυροβόλησε εναντίον της περιπόλου, η οποία ανταπέδωσε τα πυρά και τον σκότωσε.¹¹⁶

Από την ηγετική φατρία απομένει μόνο ένας από τους αδελφούς, ο Λάμπρος Γρατσούνας, ο οποίος μένει πλέον χωρίς τον προστατευτικό κλοιό που δημιουργούν τα δίκτυα της συγγένειας. Η αντεκδίκηση είναι μονόδρομος για τον πρώην ζωοκλέπτη. Στο διάστημα από το φθινόπωρο του 1943 μέχρι τον Απρίλιο του 1944, σιωπή των πηγών ακολουθεί τον τελευταίο αντιπρόσωπο της ομάδας. Η μοναδική μαρτυρία είναι αυτή του Ν. Κοσμά ο οποίος ισχυρίζεται ότι ο Γρατσούνας εντάχθηκε στο 85ο Σύνταγμα του ΕΛΑΣ που δρούσε στην περιοχή Ζαγορίου. Συνελήφθη όμως στο χωριό Κράψη, ένα από τα προπύργια του ΕΔΕΣ, και οδηγήθηκε στην κοινότητα Γεωργάνοι της Λάκκας-Σουλίου, χώρο συγκέντρωσης «αντιφρονούντων».¹¹⁷ Στην καταδίκη από το εδεσίτικο ανταρτοδικείο και στην εκτέλεση αυτού του τελευταίου της φάρας, την άνοιξη του 1944, ο συγγραφέας βλέπει να επιβεβαιώνεται η δύναμη του ΕΛΑΣ να μετατρέπει «τα αγρίμια σε λαϊκούς αγωνιστές», όπως άλλωστε έγινε με τον Καραλίβανο και τούς «κλαρίτες» της Στερεάς.¹¹⁸

Οι συνθήκες υπό τις οποίες εκτελέστηκε ο Γρατσούνας είναι ιδιότυπες. Ο ένοπλος συγκέντρωνε την εχθρότητα της φατρίας του Παπαδόπουλου, δεν συνέβαινε

Ευάγγελο Αβέρωφ). Πρβλ. Β. Μπαλτογιάννης, *Εθνική Αντίσταση ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ (όλη η αλήθεια)*, Αθήνα, 1986, σ. 177.

¹¹⁶ Το έγγραφο, με Α.Π. 2922, παρατίθεται στο Φ. Γρηγοριάδης, *Το Αντάρτικο*, ό.π., τμ. 8, σσ. 625-626. Πάντως ο Παπαδόπουλος στα απομνημονεύματά του αναφέρεται σαφώς σε ενέδρα. Συνεπώς η δολοφονία ήταν προσχεδιασμένη και το έγγραφο του Ζέρβα προσπαθεί να αποσειεί την ευθύνη της εδεσίτικης πλευράς, με βάση τις πληροφορίες που φτάνουν στην ηγεσία.

¹¹⁷ Κατά μια άλλη εκδοχή οδηγήθηκε στα Δερβίζιανα, έδρα του Γεν. Αρχηγείου του ΕΔΕΣ το 1944. Προφορική μαρτυρία Λ. Τσάκα, Πιστιανά, 2000. Η σύλληψη του Γρατσούνα αναφέρεται και σε δελτίο πληροφοριών του ΓΣ του ΕΛΑΣ για τις παραβιάσεις της συμφωνίας της Πλάκας εκ μέρους του ΕΔΕΣ. ΑΣΚΙ, Κ. 493, *Αρχείο ΚΚΕ*, Φ. 30/1/117.

¹¹⁸ Η μαρτυρία αναφέρεται σε δήλωση του Γρατσούνα ότι πεθαίνει σαν «ένοπλος του ΕΛΑΣ και όχι σαν ζωοκλέπτης». Ν. Κοσμάς, *Γ. Κοτζιούλας*, ό.π., σ. 18. Πρέπει να αναφέρουμε ότι η εκτίμηση για μετατροπή των ληστών σε «εθνικούς αγωνιστές» γίνεται και από τον Αλέκο Παπαδόπουλο, σε αναφορά πάντοτε προς την δική του επιτυχημένη στρατηγική στο χώρο του Ξηροβουνίου. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 98.

όμως το ίδιο για την αντίστοιχη των Κολιοδημητριάων, φατριάς που δρούσε στη Λάκκα-Σούλι. Οι προπολεμικές σχέσεις των Γρατσουναίων και των Κολιοδημητριάων δεν διακρίνονταν από αντιπαλότητα. Για τον λόγο αυτό, οι ένοπλοι της Λάκκας διατύπωσαν επανειλημμένες εκκλήσεις προς την ηγεσία για την «αμνήστευση του Γρατσούνα». Αν και η ηγεσία προσωρινά αμφιταλαντεύτηκε, η τελική της απόφαση ήταν καταδικαστική. Χαρακτηριστική, ως προς τον επίσημο λόγο της οργάνωσης, είναι η αναφορά της εδεσίτικης εφημερίδας *Επαναστάτης*, που αναφέρεται στην εκτέλεση του Γρατσούνα:

*Κατόπιν αποφάσεως του Επαναστατικού Στρατοδικείου καταδικάσθη εις θάνατον και εξετελέσθη την 21η Απριλίου ο ληστής Λάμπρος Γρατσούνας, όπου επί μακρόν ελυμαίνετο μετά της εξοντωθείσης πλέον συμμορίας του την δημοσίαν οδόν Ιωαννίνων-Πρεβέζης. Ευγνωμονούντες οι κάτοικοι της Ηπείρου απέστειλαν πολλά ευχαριστήρια ψηφίσματα προς τον Στρατηγόν Ζέρβα.*¹¹⁹

Η συγκυρία επιβάλλει στους ιθύνοντες του ΕΔΕΣ να απαλείψουν την ιδιότητα του Λάμπρου Γρατσούνα, ως «αγωνιστή του ΕΛΑΣ». Προκρίνεται αντιθέτως η κατηγορία του «ληστή» για να στοιχειοθετηθεί η καταδίκη αλλά και να τονισθεί η επιβολή της «πειθαρχίας και της τάξης» στην περιοχή που έλεγχε ο ΕΔΕΣ, την Ελεύθερη Ορεινή Ελλάδα.¹²⁰ Από την άλλη πλευρά, ο ΕΛΑΣ διαμαρτύρεται για τη σύλληψη και εκτέλεση του Γρατσούνα με έγγραφο της VIIIης Μεραρχίας, στο οποίο κύριος υπεύθυνος θεωρείται ο Αλ. Παπαδόπουλος και αποδίδεται η ενέργεια στο προσωπικό του μίσος εναντίον του ελασίτη αντάρτη.¹²¹

Ο μοναδικός προπολεμικός ένοπλος που κατόρθωσε να εκμεταλλευθεί προς στιγμήν την πρακτική της ουδετερότητας ήταν ο Νικόλα-Γιώργης, καθώς στην περιοχή είχε κατισχύσει ο ΕΔΕΣ και ο συνασπισμός με τις φατρίες των Γρατσουναίων είχε διαλυθεί. Στο επόμενο χρονικό διάστημα παρέμεινε στο χωριό του, Αγία Τριάδα, προσπαθώντας να απέχει από δραστηριότητες που θα τον

¹¹⁹ *Ο Επαναστάτης*, φ. 30 Μαΐου 1944, δημοσιεύεται στο Κ. Ιωάννου, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάδα*, ό.π., σσ. 83-84.

¹²⁰ Ανάλογης έμπνευσης ήταν και προγενέστερη διαταγή του Ζέρβα με την οποία εξητείτο από μονάδες του ΕΔΕΣ «εν ανάγκει» να χαρακτηρίσουν ως ληστές τους ελασίτες ενόπλους της Θεσπρωτίας Ν. Κιάμο και Σ. Τσουκνίδα. Πρβλ. Διαταγή Α.Π. 226 προς Αρχηγείο Πρεβέζης, παρατίθεται στο Φ. Γρηγοριάδης, *Το Αντάρτικο*, ό.π., τμ. 8, σ. 625.

εξέθεταν. Πράγματι, και εν αντιθέσει προς τον Μπουντούρη, ο ένοπλος αυτός κατόρθωσε να παραμείνει ανενόχλητος από την ομάδα του Παπαδόπουλου. Όταν οι δυνάμεις του ΕΔΕΣ αποχώρησαν στην Κέρκυρα, ο Νικόλα-Γιώργης δεν μπόρεσε να αιτιολογήσει την επαμφοτερίζουσα συμπεριφορά του στα στελέχη του ΕΛΑΣ και έτσι εκτελέστηκε τον Ιανουάριο του 1945 στο χωριό του.¹²²

Μια από τις φατρίες η οποία ήταν απόλυτα εχθρική προς τους Γρατσουναίους ήταν οι λεγόμενοι Κωσταγιανναίοι από το Γοργόμυλο. Αρχηγοί της φατρίας ήταν οι τέσσερις αδελφοί Παππά, εξάδελφοι του Παπαδόπουλου. Οι Κωσταγιανναίοι είχαν οργανωθεί από την αρχή στο τμήμα του Παπαδόπουλου, είχαν επιδείξει σημαντική δράση ως αντάρτες και συμμετείχαν ανελλιπώς σε όλες τις επιχειρήσεις του τμήματος.¹²³ Τα αίτια της δικής τους διαμάχης με τους Γρατσουναίους, αν και δεν έχουν πλήρως αποσαφηνισθεί, σχετίζονται με ζητήματα τιμής.¹²⁴

Η εξέλιξη της διαμάχης ήταν εντυπωσιακή. Οι Κωσταγιανναίοι ακολούθησαν τον ΕΔΕΣ στην Κέρκυρα, επέστρεψαν όμως, σε μια περίοδο που η περιοχή ήταν ακόμη υπό τον έλεγχο του ΕΛΑΣ. Ο λόγος της πρόωρης επιστροφής τους ήταν ότι αναζητούσαν τα κοπάδια τους, που είχαν εγκαταλείψει λόγω της αποχώρησης των ΕΟΕΑ στην Κέρκυρα. Δυο από τους αδελφούς, ο Αποστόλης και ο Ηλίας Παππάς, δολοφονήθηκαν σε ενέδρα της Εθνικής Πολιτοφυλακής κοντά στην κοινότητα Καμπή.¹²⁵ Η ανάμνηση της δολοφονίας τους είναι έντονη στην περιοχή:

*Θυμάμαι τα πολυβόλα...τα καπνογόνα...λοιπόν...μαθαίνουμε αυτό κι αυτό...σκοτώνουν τα δυο τα αδέρφια τους Κωσταγιανναίους...τους σκότωσαν...τους πήραν ύστερα στα ξύλα και τους πέρασαν απάνω στα βουνά...δυο παλικάρια φοβερά...δυο άντρες...είχα ζήσει εγώ με αυτουνούς...τους έκανα παρέα.*¹²⁶

¹²¹ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 8, σ. 51.

¹²² Για την πράξη αυτή, βλ. Χ. Τσόγκας, *Αίμα και Δάκρυα-η πραγματική αλήθεια μιας πολυάνθρωπης τραγωδίας*, Ιωάννινα, 1998, σ. 88.

¹²³ Ο ίδιος ο Ζέρβας χαρακτήρισε μεταπολεμικά τους Κωσταγιανναίους, όπως και τους υπόλοιπους αντάρτες του Παπαδόπουλου, ως «αετούς» με σχεδόν υπεράνθρωπες ικανότητες. Για τις κρίσεις αυτές, βλ. Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 353.

¹²⁴ Προφορική μαρτυρία Μπουκουβάλα Σπύρου, Αμμότοπος, 2000.

¹²⁵ Για την πράξη αυτή, βλ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 272-273.

¹²⁶ Προφορική μαρτυρία Μπουκουβάλα Σπ., Αμμότοπος, 2000.

Η βεντέτα συνεχίστηκε και μετά τη Βάρκιζα και έκλεισε με τη δολοφονία ενός νεαρού χωρικού από αυτή την κοινότητα, ο οποίος εφέρετο αναμεμιγμένος στην υπόθεση.

Η ίδια η συγκρότηση της ομάδας των Γρατσουναίων, η ένταξή της στον ΕΛΑΣ και ο τελικός αφανισμός της, μας δίνουν μια εικόνα για το πολύπλοκο πλαίσιο, μέσα στο οποίο οι τοπικές κοινωνίες αντιλαμβάνονται τη συγκυρία και αντιδρούν απέναντι στις ποικίλες προκλήσεις που δημιουργεί η γιγάντωση των αντιστασιακών οργανώσεων. Ας συνοψίσουμε στο σημείο αυτό τις παρατηρήσεις μας σχετικά με τις διαδικασίες ενσωμάτωσης στον ΕΔΕΣ και στο ΕΑΜ, αλλά και του τελικού αφανισμού των «ζωοκλεπτών» του Ξηροβουνίου.

Στη διάρκεια των μετασχηματισμών ομάδων αυτής της κατηγορίας οι τομές που αντιπροσωπεύει το νεωτερικό πρόταγμα εξουσίας των αντιστασιακών οργανώσεων βρίσκονται σε ασυμφωνία με το σύστημα αξιών που αντιπροσωπεύουν οι ένοπλοι. Οι βασικοί άξονες δεν μεταβάλλονται ούτε όταν οι συνθήκες οδηγούν, όπως στην περίοδο της Κατοχής, στην ένταξή τους σε πολιτικές συσσωματώσεις εθνικής εμβέλειας. Είναι προφανές ότι η συγκυρία επιβάλλει την ενσωμάτωση τους σε ευρύτερους σχηματισμούς καθώς η δυνατότητα αυτόνομης δράσης τους, όπως επεδίωκαν, δεν υφίσταται πλέον στις αρχές του 1943. Το θεμελιώδες διακύβευμα που αποτελεί για την ομάδα η προσαρμογή των καθημερινών δραστηριοτήτων τους στην κατάσταση κρίσης της Κατοχής επιδιώκεται να αντιμετωπισθεί με προσφυγή σε μια ιδιότυπη οικονομία βίας στα πλαίσια της οποίας προκρίνεται αρχικά η τακτική της «ουδετερότητας».

Πιεζόμενοι από την δημιουργία των ελαστικών και εδεσίτικων τμημάτων, που σε αρκετές περιπτώσεις αποτελούνται από ενόπλους μιας εχθρικής φάρας / οικογένειας, οι κτηνοτρόφοι υπαναχωρούν και διαπραγματεύονται με την έτερη αντιστασιακή οργάνωση. Στο συγκεκριμένο χώρο της Ηπείρου η απόπειρα αυτή αφορά την διαπραγμάτευση των εαμικών στελεχών με ομάδες και όχι με «κλαρίτες» όπως στην περίπτωση της Στερεάς.

Η αντιμετώπιση ομάδων αυτής της μορφής από τις δυο αντιστασιακές οργανώσεις εμφανίζει ομοιότητες καθώς και οι δυο αντιμετωπίζουν την ληστεία ως αδίκημα που δεν συνάδει με τον αντιστασιακό αγώνα και την κατίσχυση της «τάξεως». Στο πλαίσιο αυτό, ο λόγος της ηγεσίας εκφράζεται με την κατηγορηματική

και απόλυτη αξίωση του Άρη για αφοπλισμό ή ενσωμάτωση αλλά και τις ρητές διαταγές του Ζέρβα για την αντιμετώπιση των «ληστών».¹²⁷

Παρά τον χαρακτήρα των δεσμεύσεων αυτών, ο θεμελιώδης αναχρονισμός που πρεσβεύει η ύπαρξη ομάδων όπως των Γρατσουναίων και των Μπουντουραίων στον ορεινό ελληνικό χώρο δημιουργεί συγχύσεις στις ηγεσίες και ανατροφοδοτεί με διαφορετικό τρόπο τις διαμάχες, προσθέτοντας στην πολιτική διάσταση της σύγκρουσης ΕΑΜ-ΕΔΕΣ το στοιχείο της οικογενειακής βεντέτας, της βιαιότητας και της εκδίκησης.¹²⁸

Η κοινωνική συγκρότηση των περιοχών, στις οποίες ασκούν την επιρροή τους οι οργανώσεις, αφήνει περιθώρια για παρεξηγήσεις, αμοιβαία καχυποψία και κυρίως αδυναμία κατανόησης της δυναμικής της αγροτοποικιμικής κοινωνίας. Παλαιότερες διαμάχες ανατροφοδοτούνται με βάση τον διαχωρισμό εθνικιστές / κομμουνιστές και οι φατρίες εμπλέκονται στη δίνη μιας γενικευμένης σύγκρουσης που διεξάγεται στο όνομα υπεράσπισης / κατάλυσης της παραδοσιακής κοινωνίας.¹²⁹ Με τον τρόπο αυτό, οι τελευταίες ληστρικές ομάδες του Ξηροβουνίου εξαφανίζονται στη δίνη της συγκυρίας της Κατοχής, με διαδικασίες όμως που δεν αντικατοπτρίζουν μεταπολεμικά μυθεύματα.

2.4 Η περίοδος του αντικομμουνισμού στην περιοχή.

Παρά την ένταξη της ομάδας των Γρατσουναίων στον ΕΛΑΣ, η περιοχή του Ξηροβουνίου κυριαρχείται από τον ΕΔΕΣ, καθώς ο Παπαδόπουλος επηρεάζει και

¹²⁷ Κ. Ιωάννου, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς*, ό.π., σ. 81.

¹²⁸ Χαρακτηριστικό της σύγχυσης που επικρατούσε όσον αφορά τις ομάδες αυτές είναι το γεγονός ότι ο στρ. διοικητής του ΕΛΑΣ Στ. Σαράφης θεωρούσε τους Γρατσουναίους ως εδεδίτες αντάρτες, προφανώς κατόπιν πληροφοριών από εαμικά στελέχη της Ηπείρου. Πρβλ. Στ. Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, ό.π., σ. 320.

¹²⁹ Πρβλ: «Οι γραμμές αυτές επικαλύπτονταν από παραδοσιακούς δεσμούς συγγένειας και αίματος. Κι είναι ολοφάνερο πως στις περισσότερες περιοχές, οι δεσμοί αυτοί ήταν πολύ πιο σημαντικοί από τους οικονομικούς παράγοντες, στο να ενώνουν μεταξύ τους τους υποστηρικτές του ΕΑΜ. Δεσμοί αυτού του είδους, μπορούν να εξηγήσουν γιατί στην Ήπειρο, για παράδειγμα, χωρικοί των πλουσιώτερων περιοχών συντάσσονταν με το ΕΑΜ, ενώ άλλοι, φτωχότερων, πήγαιναν με τους αντιπάλους του», D. Close, «εισαγωγή» στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1943-50 (Μελέτες για την πόλωση)*, ό.π., σ. 41.

κυριαρχεί απόλυτα στις τοπικές κοινωνίες.¹³⁰ Η συγκρότηση του ανεξάρτητου τμήματος του Παπαδόπουλου στο Ξηροβούνι, προσφέρει στην οργάνωση ένα προγεφύρωμα, το οποίο και θα διατηρήσει μέχρι το Δεκέμβριο του 1944. Ήδη από το καλοκαίρι του 1943, οι ένοπλοι του Παπαδόπουλου συγκροτούν μια από τις πλέον ετοιμοπόλεμες μονάδες των ΕΟΕΑ. Την περίοδο αυτή, η συγκέντρωση του γερμανικού στρατού στην περιοχή ήταν πολύ ισχυρή. Η 1η Ορεινή Μεραρχία που είχε αναλάβει τον έλεγχο του χώρου, αντιμετώπισε με ιδιαίτερη βιαιότητα τους «κομμουνιστές» αντάρτες, αλλά και τον άμαχο πληθυσμό.¹³¹ Κατά τη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των κατοχικών στρατευμάτων, συνάπτονται μάχες στο Ξηροβούνι, με σημαντικότερη τη σύγκρουση του τμήματος με Ιταλικές και Γερμανικές δυνάμεις στο Ανώγειο, στα τέλη Ιουλίου.¹³²

Η άριστη γνώση του χώρου και η τεχνογνωσία βίας απέδωσαν αποτελέσματα στο πεδίο της μάχης, δεν απέτρεψαν όμως τις καταστροφές. Κατά τη διάρκεια των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των Γερμανών πυρπολήθηκαν πολλά χωριά της περιοχής, όπως το Τέροβο, η Πλατανούσα και η Σκλήβανη.¹³³ Ο αριθμός των κατεστραμμένων κτισμάτων ανά χωριό δίνει μια αντιπροσωπευτική εικόνα της κατάστασης που ακολούθησε τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις:

¹³⁰ Πρβλ: «Οι διανθρώπινες σχέσεις που οργανώνονται σε συστήματα αλληλοβοήθειας, προστασίας, αλληλεγγύης με έναν λόγο, υπακούουν στις ιεραρχίες, όσες προκύπτουν από την κοινωνική στρωματογραφία των κοινοτήτων: οι κοινωνικοί ρόλοι κατανέμονται σύμφωνα μ' αυτήν και ενισχύονται από το μηχανισμό της κάθετης κινητικότητας που ισχύει στο εσωτερικό των συλλογικών σωμάτων, των τοπικών κοινωνιών, παρά την παράλληλη ύπαρξη παγιωμένων αξιολογικών συστημάτων. Συνεπάγονται οι ρόλοι αυτοί την αναγνώριση των αυθεντιών, αλλά και την υποχρέωση των τελευταίων να προσφέρουν προστασία και να τηρούν το έθιμο, να διακονούν αλλιώς τις συμβιωτικές ισορροπίες.», Σπ. Ασδραχάς, *Ιστορικά απεικασματα*, Θεμέλιο, Αθήνα, 1995, σ. 170.

¹³¹ Χ.Φ. Μάγερ, *Η φρίκη του Κομμένου*, ό.π., σσ. 29-35· Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 202.

¹³² Στη συγκεκριμένη μάχη τραυματίστηκε και ο ίδιος ο οπλαρχηγός. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 79-86.

¹³³ Ο Αν/χης Κάρλ Βίλχελμ Τίλο, 1ος αξιωματικός του Γενικού Επιτελείου (1α) της 1ης Μεραρχίας σε αναφορά του, την περίοδο αυτή, προς τη μυστική στρατονομία Ιωαννίνων έκανε λόγο για τη συμπεριφορά έναντι των χωρικών. Αν οι τελευταίοι δεν ειδοποιούσαν τους Γερμανούς για την ενδεχόμενη παρουσία ανταρτών στα χωριά τους, αυτά θα ισοπεδώνονταν και οι όμηροι χωρικοί θα εκτελούνταν. ΚΚΑ, Πότσταμ, αρ. φιλμ. 4:876. Παρατίθεται στο

Κοινότητα	Αριθμός κατεστραμμένων οικιών
Αμμότοπος	184
Μονολίθι	70
Πλατανούσα	120
Σκλήβανη	35
Τέρροβο	97

Πηγή: ΙΑΥΕ, *Αρχεία έτους 1944*, φ. 1.4.

Την ίδια χρονική περίοδο, οι δυναμικές εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών, οδηγούν σε μαζικές εκτελέσεις στις, όμορες του Ξηροβουνίου, κοινότητες Μουσιωτίτσα και Κουκλέσι.¹³⁴

Εκτελέσεις χωρικών έγιναν την ίδια περίοδο και στην κοινότητα Πέντε Πηγάδια. Τα γερμανικά στρατεύματα επέλεξαν χωρικούς από διάφορες κοινότητες της περιοχής, όπως το Τέρροβο, τη Σκλήβανη, το Βαρλαάμ, τους οποίους και εκτέλεσαν στον χώρο των Πέντε Πηγαδιών. Τέλος, πολλοί κάτοικοι της Κλεισούρας εκτελέστηκαν μέσα στην ίδια την κοινότητά τους.

Στα τέλη Σεπτεμβρίου 1943, αντάρτες του τμήματος Παπαδόπουλου δολοφονούν το Γερμανό Συνταγματάρχη Zalminger. Οι αντάρτες είχαν αναλάβει να καταστρέψουν τηλεφωνικό σύρμα κατά μήκος της οδού Ιωαννίνων-Πρεβέζης. Επιπλέον είχαν τοποθετήσει εμπόδια σε ένα σημείο της οδού, προκειμένου να ακινητοποιήσουν διερχόμενα αυτοκίνητα. Ο Γερμανός Συνταγματάρχης, ως διοικητής του 98ου Συντάγματος, είχε διαδραματίσει σημαντικό ρόλο στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Ιουλίου-Αυγούστου. Ήρθε όμως σε σύγκρουση με τους ανωτέρους του για τον τρόπο καταπολέμησης των ανταρτών και ζήτησε τη μετάθεσή του από την Ελλάδα, η οποία και εγκρίθηκε. Παρά τις αντίθετες συμβουλές του προϊσταμένου του Η. Lanz, αποφάσισε να επισκεφτεί τους στρατιώτες του, που βρίσκονταν καταυλισμένοι στην κοιλάδα του Λούρου, στο μέσο της οδού Πρεβέζης-Ιωαννίνων, την νύχτα της 30ης Σεπτεμβρίου. Το αυτοκίνητο στο οποίο επέβαινε

Μ. Ζέκεντορφ (επιμ.), *Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό-Ντοκουμέντα από τη Γερμανική Κατοχή*, Αθήνα, ΣΕ, 1991, σ. 188.

¹³⁴ Για τον αριθμό των εκτελεσθέντων, βλ. Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 1, σσ. 106-107.

συγκρούστηκε με τα εμπόδια που είχαν τοποθετήσει οι ξηροβουνιώτες αντάρτες και ο Zalminger σκοτώθηκε.¹³⁵

Η δολοφονία του Zalminger προκάλεσε την έντονη αντίδραση των γερμανικών στρατευμάτων και νέες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις έλαβαν χώρα στο Ξηροβούνι και σε άλλα σημεία της Ηπείρου. Αυτή τη φορά η συμπεριφορά των Γερμανών ήταν ακόμη πιο βίαιη, καθώς ο σκοπός των επιχειρήσεων ήταν καθαρά εκδικητικός. Χωριά του Ξηροβουνίου, όπως ο Γοργόμυλος και το Ανώγειο, πυρπολήθηκαν. Στις παρυφές του χωριού Αμμότοπος, εδεσίτες αντάρτες ενεπλάκησαν σε ολιγόωρη σύγκρουση με τους Γερμανούς, δίνοντας έτσι χρόνο στον άμαχο πληθυσμό να αποσυρθεί σε απρόσιτη περιοχή.

Οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις είχαν ως συνέπεια την αναβάθμιση των στρατιωτικών τμημάτων των οργανώσεων. Με τον τρόπο αυτό ευνοούνταν η απόσπαση των ενόπλων από πρακτικές οικονομίας της βίας ως προς την αντίπαλη δύναμη. Η αναβάθμιση όμως του τμήματος δεν είχε ως αποτέλεσμα την αλλαγή του τρόπου με τον οποίο αυτοί οι ένοπλοι αντιλαμβάνονται το γενικότερο διακύβευμα της Αντίστασης. Αντιθέτως, η συμμετοχή στο τμήμα του Παπαδόπουλου φατριών που προέρχονται από ποιμενικό-ληστρικά περιβάλλοντα, οδήγησε την ηγεσία στην άμεση επιτήρησή τους. Προκειμένου να αντιμετωπισθεί ενδεχόμενη προπαγάνδα του ΕΑΜ, που μιλούσε για «συμμορίες», αλλά και να διασφαλισθούν οι ομαλές σχέσεις ανταρτών-πληθυσμού, στο χρονικό αυτό διάστημα αυστηρές και επανειλημμένες διαταγές της ηγεσίας αναφέρονται σε τιμωρία των «βαρυνομένων για εγκληματικές πράξεις». Έτσι, σε διαταγή του Ζέρβα αναφέρονται τα εξής:

«Περιήλθεν εις γνώσιν μου ότι εκ της αγέλης του Γεν. Αρχηγείου ελαφυραγωγήθησαν περί τα τεσσαράκοντα σφαγία.

Αυτοστιγμεί προσωπικώς να μεριμνήσωσι οι διοικηταί των μονάδων δια την επιστροφήν των σφαγίων εις την αγέλην έστω και σφαγμένα ή μαγειρευμένα.

Δεν είμαι διατεθειμένος να ανεχθώ τοιαύτας λεηλασίας και καθιστώ υπευθύνους τους Διοικητάς των τμημάτων.

Κατά τον τρόπον τούτον δεν δύναται να γίνη εφοδιασμός κανονικώς των τμημάτων ούτε να εξασφαλισθή η επάρκεια και κανονική διανομή.

¹³⁵ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 99-101· Χ.Φ. Μάγερ, *Η φρίκη του Κομμένου*, ό.π., σσ. 105-112. Πρβλ. Δ. Δούμας, *Ιστορικά αναμνήσεις και αυτοβιογραφία*,

*Αναφέρατε αμέσως την εκτέλεσιν».*¹³⁶

Στην ίδια κατεύθυνση, ο Ναπ. Ζέρβας απευθύνεται, την άνοιξη του 1944, με έγγραφό του στον Αλ. Παπαδόπουλο, όπου κάνει λόγο για δράση ληστρικών στοιχείων στα πεδινά της Άρτας. Αναφέρει λοιπόν και τις καταγγελίες ότι αντάρτες του τμήματός του εμπλέκονται ενδεχομένως σε ληστρικές δραστηριότητες.¹³⁷

Οι παρεμβάσεις όμως αυτές της ηγεσίας δεν πρέπει να υπερεκτιμούνται, ως προς την αποτελεσματικότητά τους. Εκφράζουν βέβαια τη βούληση της ηγεσίας να περιορισθούν φαινόμενα που θα εξέθεταν πιθανώς το εδεσίτικο αντάρτικο. Ο πραγματικός όμως συσχετισμός δυνάμεων στην περιοχή, αλλά και η ίδια η σύνθεση του αντάρτικου, δεν επιτρέπουν τον πλήρη έλεγχο των αιματοσυγγενικών ομάδων ή την αποτροπή των δραστηριοτήτων τους.

Στις εμφύλιες συγκρούσεις του 1943-44, λαμβάνουν μέρος και οι δυνάμεις του Παπαδόπουλου, που υποβοηθούν ουσιαστικά τον στρατηγικής σημασίας στόχο, να διασφαλιστεί ο έλεγχος του ΕΔΕΣ στην περιοχή. Στη δύσκολη για τον ΕΔΕΣ συγκυρία του Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1943, το τμήμα Παπαδόπουλου είχε αποδειχθεί ένα από τα ελάχιστα που παρέμεναν συγκροτημένα και αξιόμαχα. Για το λόγο αυτό προτιμάται από την ηγεσία για την ανάληψη δύσκολων επιχειρήσεων.

Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1943, η ομάδα του Παπαδόπουλου εισβάλλει στο «εαμοκρατούμενο» Θεσπρωτικό, πλούσια αγροτική κωμόπολη δυτικά του Ξηροβουνίου.¹³⁸ Η επιχείρηση είχε την έγκριση του Ζέρβα, καθώς στην ευρύτερη περιοχή της Λάκκας Θεσπρωτικού το ΕΑΜ είχε αξιοσημείωτη επιρροή.¹³⁹ Δύναμη 150 περίπου «αντρών του ντουφεκιού» μεταφέρει, μετά το πέρας της επιχείρησης, «κάμποσες χιλιάδες σόδημα» στα ορεινά κρησφύγετα, όπως το Ανώγειο, χωριό

Ιωάννινα, 1969, σσ. 89-90, 254.

¹³⁶ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 31, σσ. 103-104.

¹³⁷ Το έγγραφο φέρει ΑΠ 1766 και παρατίθεται στο Φ. Γρηγοριάδης, *Το Αντάρτικο*, ό.π., τμ. 8, σ. 625. Ο Αλ. Παπαδόπουλος αναγνωρίζει ότι έγιναν «υπερβάσεις» από αντάρτες του Τάγματος το καλοκαίρι του 1944, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 195.

¹³⁸ Το περιστατικό αναφέρεται από τον Χρ. Καινούργιο, εαμικό στέλεχος της περιοχής Θεσπρωτικού. Στην μαρτυρία του στηρίζεται ο Γ. Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή: αναλογίες και διαφορές», στο Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Ελλάδα 1936-44*, ό.π., σ. 512.

¹³⁹ Ο σπλαρχηγός ισχυρίζεται ότι τα τοπικά τμήματα του ΕΔΕΣ αρνήθηκαν να αναλάβουν την επίθεση «λόγω εντοπιότητας». Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 136.

καταγωγής των περισσοτέρων ενόπλων.¹⁴⁰ Η ιδιότυπη αυτή επιχείρηση σημαίνει για τους κτηνοτρόφους του Ξηροβουνίου την κατάλυση των δεσμών «κουμπαριάς» που διατηρούσαν οι ορεινοί με τους κατοίκους των πεδινών περιοχών, όσο κι αν η επιχείρηση αποδόθηκε στην αντίθεση της οργάνωσης στον «κομμουνισμό». Οι λεηλατικές διαθέσεις των ορεινών απελευθερώθηκαν στη συγκυρία, με πρόσχημα το γεγονός ότι οι «Λελοβίτες», οι κάτοικοι του Θεσπρωτικού ήταν «κομμουνιστές». Ενδεικτικό της διάστασης ορεινών/πεδινών είναι το γεγονός ότι και οι εδεσίτες του Θεσπρωτικού, μόλις πληροφορήθηκαν την κάθοδο του τμήματος Παπαδόπουλου, εξεδήλωσαν την επιθυμία να πολεμήσουν μαζί με τον εφεδρικό ΕΛΑΣ, προκειμένου να διαφυλάξουν την περιουσία τους.

Στην αντεπίθεση του ΕΔΕΣ για την ανακατάληψη των Τζουμέρκων, το Τάγμα Παπαδόπουλου διαδραματίζει σημαντικό ρόλο και προωθείται σε μέτωπα πέραν από την περιοχή που συστάθηκε και οργανώθηκε. Στις πρώτες μάχες στην περιοχή Πλάκας, το τμήμα ενεπλάκη σε σφοδρές συγκρούσεις με αντάρτες του ΕΛΑΣ. Στη συνέχεια προωθήθηκε στα Τζουμέρκα και έλαβε μέρος στις σημαντικότερες συγκρούσεις, κυρίως στο λεγόμενο προγεφύρωμα Τετρακόμου.

Μετά την υποχώρηση δυτικά του Αράχθου και τη συμφωνία της Πλάκας, τον Φεβρουάριο του 1944, το Ξηροβούνι αποτελεί πλέον το όριο της «επικράτειας» του ΕΔΕΣ προς την περιοχή των Τζουμέρκων, που ελέγχεται από τον ΕΛΑΣ. Μετά από αυτές τις εξελίξεις, εγκαθίστανται φρουρές στις όχθες του Αράχθου. Στην παρεπόμενη αναδιάρθρωση των εδεσίτικων σωμάτων, η ομάδα του Παπαδόπουλου συγκροτεί Σύνταγμα που εντάσσεται στην ΙΙΙ Μεραρχία του ΕΔΕΣ, με διοικητή τον αντισυνταγματάρχη Κ. Παπαθανασίου.¹⁴¹

Με τη συνδρομή του Δημ. Ιωάννου, δάσκαλου και έφεδρου ανθυπολοχαγού στον ελληνοϊταλικό πόλεμο, το Σύνταγμα Ξηροβουνίου συγκροτεί μια αξιόμαχη αντάρτικη ομάδα, ενσωματώνοντας πλέον το μεγαλύτερο τμήμα του άρρενος πληθυσμού του Ξηροβουνίου, ακόμη και από τις κοινότητες που αρχικά δεν έβλεπαν θετικά το τμήμα του Παπαδόπουλου. Έτσι, π.χ. οι αρχικοί ενδοιασμοί των χωρικών του Τερρόβου να ενταχθούν στο τμήμα υποχωρούν με την εμφάνιση του συγχωριανού τους Ιωάννου. Ο μετασχηματισμός σχηματισμού τοπικοσυγγενικών

¹⁴⁰ Χρ. Καινούργιος, *Δάφνες και δάκρυα*, ό.π., σ. 260.

¹⁴¹ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 3, σσ. 112-113. Πρβλ. τα θετικά σχόλια του D. Wallace για τις οργανωτικές ικανότητες του Αλ. Παπαδόπουλου, στο L. Baerentzen (edit.), *British Reports*, ό.π., σ. 147.

ομάδων σε σώμα οιονεί τακτικού στρατού, ευνοείται και από τη σχετική ηρεμία που ακολουθεί τη συμφωνία της Πλάκας. Κατά τη διάρκεια της «Εθνοσυνέλευσης των Πλαισίων», τον Μάιο του 1944, εμφανίστηκε πλέον ως «κανονικό» στρατιωτικό τμήμα, διακρίθηκε μάλιστα στις ασκήσεις οπλασκίας και απέσπασε τα συγχαρητήρια για την άψογη εμφάνισή του από τον ίδιο τον στρατηγό Ζέρβα.¹⁴²

Η ιδιαιτερότητα όμως της «συσσωμάτωσης» Παπαδόπουλου, καθιστούσε δυσχερή την διεύρυνσή της με αντάρτες που δεν ανήκουν στα ίδια κοινωνικο-πολιτισμικά περιβάλλοντα. Παρατηρούνται έτσι περιπτώσεις, όπου χωρικοί, που έρχονται από πεδινές περιοχές δεν ενσωματώνονται και αποχωρούν από το αντάρτικο.

Ενδεικτική είναι η περίπτωση του Δ.Τ. Ο αντάρτης αυτός του ΕΔΕΣ καταγόταν από τα πεδινά της Άρτας. Με ένα συγχωριανό του αποφάσισαν να «ανέβουν στο βουνό» και έτσι εντάχθηκαν, το 1944, στο τμήμα του Παπαδόπουλου. Αποχώρησαν, όμως, όταν συνάντησαν τις «κλίκες» των ορεινών και ένα διαφορετικό περιβάλλον από αυτό που πιθανόν ανέμεναν. Το «βουνό» δεν τους «χωρούσε» πλέον.¹⁴³

Στις επιθέσεις εναντίον των κατοχικών στρατευμάτων το καλοκαίρι του 1944, η διενέργεια σαμποτάζ και επιθέσεων στην οδό Ιωαννίνων-Πρεβέζης ανατίθεται σε μεγάλο βαθμό στο σώμα του Παπαδόπουλου, καθώς το τμήμα αυτό μπορούσε να εκμεταλλευθεί με τον καλύτερο τρόπο τις ιδιομορφίες του χώρου. Τον Σεπτέμβριο, οι προσδοκίες της ηγεσίας επιβεβαιώνονται. Οι μάχες που συνάπτονται κατά μήκος της οδού εναντίον του Γερμανικού στρατού που αποχωρούσε επιβεβαιώνουν το αξιόμαχο της μονάδας.¹⁴⁴

Στο μεγαλύτερο χρονικό διάστημα του 1944, οι σχέσεις των δυο οργανώσεων χαρακτηρίζονται από επιφυλακτικότητα και αμοιβαία καχυποψία, στην καλύτερη περίπτωση. Οι περιοχές που βρίσκονται υπο τον έλεγχο του Ζέρβα δημιουργούν ένα οιονεί κρατίδιο με την ονομασία ΕΟΕ-Ελευθέρα Ορεινή Ελλάδα και σε αντιδιαστολή

¹⁴² Προφορική μαρτυρία Δημ. Ιωάννου, Αθήνα, 2001.

¹⁴³ Προφορική μαρτυρία Δ.Τ., Καλόβατος Άρτας, 2000.

¹⁴⁴ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 205-218. Πρέπει να σημειωθεί ότι σημαντικό μέρος των υλικών της Wehrmacht κυριολεκτικά λεηλατήθηκε από τους ενόπλους και μεταφέρθηκε στα ορεινά χωριά του Ξηροβουνίου.

προς την Ελεύθερη Ελλάδα του ΕΑΜ.¹⁴⁵ Η πολιτική οργάνωση των περιοχών αυτών είναι ανάλογη προς αυτήν της εαμικής Ελλάδας. Αυτοδιοίκηση, πρόνοια, παιδεία, κοπή γραμματοσήμων, διενέργεια τελετών για απονομή μεταλλίων, τέλεση εορτών κλπ. είναι κάποιες από τις πολιτικές που υλοποιούσαν το πρόγραμμα του ΕΔΕΣ. Η αναγνώριση του Ζέρβα από τους ηγέτες των προπολεμικών κομμάτων, το Φεβρουάριο του 1944, η αγαστή συνεργασία με την κυβέρνηση Καΐρου και η αποστολή αντιπροσώπων στην ΕΟΕ από τη Μέση Ανατολή, προσδίδουν στο εδεδείκτο αντάρτικο μια ευρύτερη νομιμοποιητική βάση, την οποία το ΕΑΜ, μέσω της ΠΕΕΑ, αδυνατούσε να εξασφαλίσει.¹⁴⁶

Η δημιουργία των θεσμών αυτών στην επικράτεια του Ζέρβα αντιστοιχεί επομένως σε δύο διαφορετικές στρατηγικές, αλληλοσυγκρουόμενες στη διάρκεια των προηγούμενων ετών, αλλά συγκλίνουσες στην περίοδο μετά τη σύγκρουση με τον ΕΛΑΣ.

Η πρώτη στρατηγική αφορά τις τομές και τον εκσυγχρονισμό σε μια περιοχή της ορεινής Ελλάδας, που, όπως αναφέρθηκε, χαρακτηρίζεται από γενική καθυστέρηση. Οι τομές στην περίπτωση αυτή ανταποκρίνονται στο πολιτικό πρόγραμμα της οργάνωσης, αλλά αποτελούν και μια προσπάθεια «αντιπερισπασμού» έναντι των επιτευγμάτων της εαμικής Ελλάδας στον τομέα της αυτοδιοίκησης.¹⁴⁷

Η δεύτερη στρατηγική, που καθίσταται κυρίαρχη κατά το 1944, αφορά την ενσωμάτωση των επιτευγμάτων αυτών στο νομιμοποιητικό πλαίσιο του παραδοσιακού πολιτικού προσωπικού, όπως αυτό αρχίζει να αναδιοργανώνεται στην Αίγυπτο ή την Αθήνα. Με αυτόν τον τρόπο, προβάλλονται οι θεσμοί της ΕΟΕ ως βήματα «αστικού εκσυγχρονισμού», αλλά ταυτόχρονα και ως συνέχεια των κρατικών

¹⁴⁵ Πρβλ: «Στην ένοπλη εκδοχή του, ο ΕΔΕΣ εμφανίσθηκε την ίδια πάνω-κάτω εποχή με τον ΕΛΑΣ. Είναι κοινά παραδεκτό ότι επωφελήθηκε, πολύ περισσότερο απ' ό,τι ο τελευταίος, από την αγγλική υλική βοήθεια και την αγγλική προστασία. Ότι προτιμήθηκε και στηρίχθηκε από το σώμα των αξιωματικών. Παρά τα πλεονεκτήματα αυτά και παρά το γεγονός ότι ακολούθησε σε πολλά πεδία τις ίδιες με τον ΕΛΑΣ πρακτικές όμως, στη δική του περιοχή, καμιά κοσμογονία ανάλογη με αυτήν της ελεύθερης Ελλάδας δεν παρατηρήθηκε», Γ. Μαργαρίτης, «Η εμφάνιση των ένοπλων αντιστασιακών ομάδων», *Ιστορικά*, τχ. 5 (1999), σ. 20.

¹⁴⁶ Ενδεικτικά της εκτίμησης που έχαιρε το εδεδείκτο αντάρτικο στο Κάιρο την περίοδο αυτή, εν αντιθέσει προς τις αρχικές επιφυλάξεις, είναι τα τηλεγραφήματα του Γ. Παπανδρέου, του Σοφ. Βενιζέλου και του Θεμ. Τσάτσου προς τον Ζέρβα το καλοκαίρι του 1944. Παρατίθενται στο Κ. Ιωάννου, *Η αλήθεια από τον Άρη*, Αθήνα, ΕΜΕΙΣ, χ.χ., σσ. 15-16.

¹⁴⁷ Για τις διαδικασίες που προβλέπονται από το πρόγραμμα του ΕΔΕΣ, βλ., *ΕΔΕΣ (Ιδρυτικόν-Πρόγραμμα-Για μια νέα πολιτική ζωή)*, ό.π., σσ. 12-14.

μηχανισμών που αποκαθίστανται στην περιοχή μέσω του εδεσίτικου αντάρτικου. Η «συνέχεια» αυτή αποτυπώνεται με τον πλέον κατηγορηματικό τρόπο στην πανηγυρική παράδοση της πολεμικής σημαίας των ενόπλων δυνάμεων της Μέσης Ανατολής στις αντάρτικες δυνάμεις των ΕΟΕΑ.¹⁴⁸

Η μετατροπή των αντάρτικων σχηματισμών σε σώματα «τακτικού στρατού» και η αριθμητική τους αύξηση το διάστημα αυτό έχουν να κάνουν με μια πολιτική της ηγεσίας. Αποτόκος της διαδικασίας αυτής-της «στρατιωτικοποίησης», υπήρξε η ένταξη στο Ανεξάρτητο Σύνταγμα Ξηροβουνίου σχηματισμού της ΕΔΕΕ (Εθνικής Δημοκρατικής Ένωσης Ελληνοπαίδων), η έκδοση της εφημερίδας *Ελευθερία* κλπ.¹⁴⁹

Η ομάδα του Παπαδόπουλου υπερβαίνει τον αρχικό πυρήνα της και «μετασχηματίζεται» σε συγκροτημένο σώμα, δυνάμεως 800 ανδρών. Το Μάιο του 1944, συγκροτούνται Τρία τάγματα με διοικητές τους Δημ. Ιωάννου, Γ. Δάλλα, και Χρυσ. Μπακογιώργο.¹⁵⁰ Τα τάγματα ασκούνται καθημερινά, ενώ διοργανώνονται επίσης αθλητικές και πολιτιστικές εκδηλώσεις, όπως παραστάσεις θεάτρου σκιών, ποδοσφαιρικοί αγώνες κλπ. Στην ίδια λογική, λειτουργούν και στο Ξηροβούνι οι θεσμοί αυτοδιοίκησης του εδεσίτικου αντάρτικου. Οι επιτροπές εθνικού αγώνα που είχαν συγκροτηθεί, ήδη από τις αρχές του 1943, αναλαμβάνουν να διεκπεραιώσουν ένα πλήθος υποχρεώσεων που άπτονται πολλών πτυχών του καθημερινού βίου των χωρικών.

Σημαντική είναι, την περίοδο αυτή, και η επίδραση της εμφύλιας σύγκρουσης που είχε προηγηθεί. Η ρητορική του οπλαρχηγού μετασχηματίζεται στη συγκυρία του 1944, ακολουθώντας την εξέλιξη του σχηματισμού. Ο Παπαδόπουλος εκφράζεται πλέον όχι ως τοπικός ηγέτης μιας ολιγάριθμης αντάρτικης ομάδας αλλά ως σημαίνον στέλεχος ενός ημιαντάρτικου «εθνικού στρατού», των ΕΟΕΑ, ο οποίος αντιπαρατίθεται στην μεταπολεμική επιβολή ενός ολοκληρωτικού καθεστώτος, που, κατά τη γνώμη του, προσπαθεί να επιβάλει ο ΕΛΑΣ.¹⁵¹

¹⁴⁸ Την σημαία μετέφερε από το Κάιρο ο Κομν. Πυρομάγλου, ο οποίος αποτελούσε μέλος της επιτροπής των αντιστασιακών που επισκέφτηκαν την Αίγυπτο, τον Αύγουστο του 1943. Πρβλ. *ΙΑΕΑ*, 15 (1960), σσ. 64-65.

¹⁴⁹ Η ΕΔΕΕ είχε σχηματισθεί το προηγούμενο έτος (1943) με πρωτοβουλία του λοχαγού Κ. Ιωάννου. Για το καταστατικό της οργάνωσης, βλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 13, σσ. 75-78.

¹⁵⁰ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 180.

¹⁵¹ Αυτόθι, σσ. 195-196.

Στη στρατηγική αυτή εντάσσεται και η προβολή του «κομμουνιστικού κινδύνου» που ελλοχεύει στις όμορες «εαμοκρατούμενες» περιοχές. Είχε προηγηθεί η εκκαθάριση των φιλοεαμικών στελεχών της περιοχής μέσω μιας διαδικασίας «διαλόγου» την οποία επέβαλε ο ίδιος ο οπλαρχηγός. Ο Παπαδόπουλος υποχρέωσε χωρικούς από την ευρύτερη περιοχή Ξηροβουνίου, τους οποίους θεωρούσε «φιλοεαμικούς», να αντιπαρατεθούν σε δημόσιο διάλογο με συμπαθούντες τον ΕΔΕΣ. Εγκαινίασε δηλαδή μια ιδιότυπη πίεση προς τους χωρικούς που θεωρούσε «ύποπτους». Ο λόγος που εκφέρεται από την τοπική ηγεσία, αλλά και που φαίνεται να έχει ανταπόκριση στον πληθυσμό, αναφέρεται κυρίως στην υπεράσπιση της γυναικείας «τιμής» και της άρνησης του κλίματος «ελευθεριότητας» που αποδίδεται στο ΕΑΜ.¹⁵² Στο περιεχόμενο αυτού του αντικομμουνιστικού λόγου προστίθεται μια ευρύτερη πολιτική διάσταση που αφορά το θεμελιώδες διακύβευμα σε επίπεδο εθνικής επικράτειας (την επιλογή δηλαδή μεταπολεμικού πολιτικού καθεστώτος). Οι τομές που ενστερνίζεται το ΕΑΜ παρουσιάζονται από τον Παπαδόπουλο ως ενδεικτικές μιας κατάστασης «απορύθμισης» της κοινωνίας, ειδικά σε τομείς για τους οποίους οι κοινότητες του Ξηροβουνίου δείχνουν ιδιαίτερο σεβασμό π.χ. την θρησκεία και τις σχέσεις των δυο φύλων.

Οι πιέσεις δεν περιορίστηκαν στους άμαχους αλλά επεκτάθηκαν ακόμη και στους αντάρτες. Έχοντας υποπτευθεί «κατασκοπεία» υπέρ του ΕΑΜ σε κάποιους από τους νεοφερμένους αντάρτες, έγραψε «κομμουνιστικές» προκηρύξεις και τις διοχέτευσε κρυφά στο τμήμα του. Οι αντάρτες που κράτησαν τις προκηρύξεις συνελήφθησαν. Αυτού του είδους οι πρακτικές οδήγησαν στην αναχώρηση 30 ατόμων προς τις ελεγχόμενες από τον ΕΛΑΣ περιοχές, στην ένταξη 120 χωρικών που είχαν εκδηλώσει «φιλοεαμικές» διαθέσεις στο Σύνταγμα Παπαδόπουλου και στην εξάρθρωση των ήδη υπολειμματικών εαμικών δικτύων.¹⁵³

Η συγκυρία του 1944, χαρακτηρίζεται από την αναμονή μιας ευρύτερης σύγκρουσης ανάμεσα στο εαμικό και στο αντιαμικό στρατόπεδο.

Από την άποψη αυτή, το Ξηροβούνι με τις ομάδες του Παπαδόπουλου, συνιστά ένα αντικομμουνιστικό προγεφύρωμα στο κέντρο της Ηπείρου. Στον χώρο αυτό, η πολιτική επιβολή του ΕΔΕΣ ήταν, όπως είδαμε, απόλυτη και ο αρχηγός της

¹⁵² Αυτόθι, σ. 190. Πρβλ. Τ. Βερβενιώτη, *Η γυναίκα της Αντίστασης-η είσοδος των γυναικών στην Πολιτική*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994, σσ. 24-28, 44-47.

¹⁵³ Για τις ενέργειες αυτές, βλ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 188 κ.ε.

οργάνωσης μπορούσε να εμπιστευτεί τις διαθέσεις του τοπικού πληθυσμού και της ηγεσίας του. Είναι χαρακτηριστική η θετική αποτίμηση της συμμετοχής του Παπαδόπουλου στον ΕΔΕΣ, όπως διατυπώνεται μεταπολεμικά από τον Ζέρβα:

*Ο Αλέκος Παπαδόπουλος προσεχώρησεν εις το κίνημα της Εθνικής Αντιστάσεως την 25-12-42. Από της πρώτης ώρας ειργάσθη μετά ζήλου και πίστεως. Υπήρξε μετά του Κωνσταντινίδη, Αγόρου και Χούτα ο τέταρτος σημαντικός παράγων δια την ανάπτυξιν των ΕΟΕΑ. Γενναίος, ορμητικός και επιδέξιος επέτυχεν ώστε να φέρη εις πέρας όλας τας ανατεθείσας εις αυτόν εντολάς.*¹⁵⁴

Στο πλαίσιο αυτό εντάσσεται και η απονομή τιμητικών διακρίσεων στις ομάδες του Ξηροβουνίου, τόσο κατά τη διάρκεια της Κατοχής όσο και μεταπολεμικά. Συγκεκριμένα, το χειμώνα του 1943-44, απονέμεται από το Ζέρβα στον οπλαρχηγό Παπαδόπουλο «χρυσούν αριστείον Ανδρείας». Το 1960, ο βασιλιάς Παύλος απονέμει, μετά από πρόταση του υφυπουργού Εθνικής Αμύνης Γ. Θεμελή, τον Πολεμικό Σταυρό Α΄ Τάξεως στην πολεμική σημαία του ανεξάρτητου Συντάγματος Παπαδόπουλου.¹⁵⁵

2.5 Το ΕΑΜ απέναντι στο εδেসίτικο αντάρτικο.

Στα εαμικά περιβάλλοντα η «επικράτεια» του Ζέρβα αποδίδεται, μετά τη σύγκρουση του 1943-44, ως μια περιοχή στην οποία κυριαρχεί η «αυθαιρεσία» και η «βία του αντικομμουνισμού». Το Ξηροβούνι προβάλλεται ως χώρος τρομοκρατίας, που κυριαρχούν «στίφη ατάκτων» και έχουν ως αποκλειστικό κίνητρό τους τη δράση εναντίον των συμπαθούντων το ΕΑΜ.¹⁵⁶ Το βάρος της βίαιας σύγκρουσης που έχει

¹⁵⁴ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 3, σ. 102.

¹⁵⁵ Αυτόθι, έγγ. 16, σ. 272.

¹⁵⁶ Για τις αρχικές εντυπώσεις εαμικών στελεχών από το τμήμα του Παπαδόπουλου, χαρακτηριστική είναι η διήγηση του στελέχους της Πρέβεζας Μιχ. Ντούσια: «Οι εντυπώσεις τους από την εμφάνιση αυτής της ομάδας ήταν θλιβερές. Ένα μπουλούκι κατσαπλιάδων μου είπαν, αζύριστων, άξεστων, απείθαρχων, που ο ένας είχε το όπλο του ανηρτημένο απ' τον αριστερό ώμο, ο άλλος απ' το δεξιό με την κάννη προς τα κάτω και, γενικά, μια ομάδα

προηγηθεί αποτυπώνεται πλέον στις παραστάσεις των εαμικών στελεχών για το εδεδίτικο αντάρτικο. Εξάλλου, στον στρατιωτικό τομέα, οι φρουρές των οργανώσεων εκατέρωθεν του Αράχθου χωρίζουν δυο διαφορετικές «επικράτειες», το 1944. Όπως προαναφέραμε, από την μια πλευρά υπάρχει η «Ελεύθερη Ελλάδα» του ΕΑΜ και από την άλλη η «Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς» του ΕΔΕΣ. Το εαμίτικο στρατόπεδο εκφράζει σε κάθε ευκαιρία την εχθρότητα προς τον ΕΔΕΣ, μέσω του τύπου, των πολιτιστικών εκδηλώσεων, των τραγουδιών. Ο εαμικός τύπος στηλιτεύει τη συμπεριφορά των «ζερβικών» ενώ οι στίχοι διάφορων αντάρτικων τραγουδιών αποτυπώνουν τις εκατέρωθεν εχθρικές διαθέσεις.

Οι οπτικές αυτές και τα ανάλογα στερεότυπα αποτυπώνονται και στο επίπεδο του θεατρικού λόγου, μέσω της πρωτοποριακής ομάδας του Γιώργου Κοτζιούλα. Είναι χαρακτηριστικός ο τίτλος ενός θεατρικού του έργου, που παρουσιαζόταν από τη θεατρική ομάδα της VIII Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, το φθινόπωρο του 1944.¹⁵⁷ Το έργο ονομάζεται «Κλεφτοβασιλείο», έχει τη μορφή κωμωδίας και αναφέρεται στις ομάδες του Ζέρβα που δρουν στο Ξηροβούνι και στη Λάκκα-Σούλι. Οι Κολιοδημητράιοι και οι υπόλοιπες φάρες που τάχθηκαν με τον ένα ή άλλο τρόπο στο πλευρό των αντικομμουνιστικών δυνάμεων εμφανίζονται να επιδιώκουν τη δημιουργία «βασιλείου».¹⁵⁸ Η υπόθεση του έργου είναι απλή: εδεδίτης αντάρτης, με το χαρακτηριστικό όνομα Κοψίδας, παρουσιάζεται στο καφενείο ενός ορεινού χωριού της Ηπείρου και «αυθαδιάζει» ενώπιον τριών «φρόνιμων» χωρικών και του ιδιοκτήτη. Ο εδεδίτης παρουσιάζεται αγράμματος, άξεστος και αυταρχικός, στον αντίποδα του «εαμικού στελέχους», που είναι φορέας τάξης και «νοικοκυροσύνης». Είναι χαρακτηριστικά όσα εμφανίζεται να λέει ο αντάρτης και που σκιαγραφούν την εικόνα της εδεδίτικης «επικράτειας»:

Αυτή η δουλειά γίνεται απ' το Ξεροβούνι ως πέρα στη Λάκκα Σούλι. Ναι, ορέ, κλεφτοβασιλείο, πως θέλεις να στο ειπώ! Ήρθε καιρός να κυβερνήσουμε κι εμείς οι

παρανόμως οπλοφορούντων. Οι ανταρτικές ομάδες που θα διοργανώσουμε εμείς, πρόσθεσαν, δε θα έχουν σχέση με τέτοιου είδους κατσαπλιάδες», *ΕΑΜ Πρέβεζας- ΕΛΑΣ Ζαλόγγου/Σουλίου*, ό.π., σ. 90.

¹⁵⁷ Γ. Κοτζιούλας, *Θέατρο στα βουνά*, ό.π., σσ. 369-388.

¹⁵⁸ Αναφορά σε «βασιλείο» κλεφτών γίνεται και στα λαϊκά ληστρικά μυθιστορήματα. Πρόκειται για την αντιπαραβολή των κρατικών δομών με τον χώρο της ληστείας, όπως τουλάχιστον μεταγράφεται ο τελευταίος στο πλαίσιο του λαϊκού ληστρικού μυθιστορήματος. Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ληστρικό μυθιστόρημα*, ό.π., σ. 167.

κλέφτες που σαπίζαμαν ως τα τώρα στις φυλακές. Γενήκαμαν ένα με τους χωροφυλάκους και κάνουμε ότι μας καπνίσει. Τους σπηρουνάδες ούτε τους λογαριάζουμε καθόλου, γιατί μας φοβούνται, μας έχουν την ανάγκη. Εμείς διαφταίνουμε τώρα, εγώ, ο Τραγόμαλλος, ο Κλωτσοτύρης, ο Τσακτσίρας, ο Τσαντήλας, ο Τσανάκας, ο Μπάρτζος, ο Μπάλιος... Εμείς θα το φτιάσουμε το Ελληνικό, εμείς οι κλέφτες οι παλιοί. Θα γίνουμε όλοι μας νομαρχαίοι και δήμαρχοι, ας είναι καλά η Αγγλία. Θα τους πιούμε το αίμα των κομμουνιστών.¹⁵⁹

Στο έργο του Κοτζιούλα, η ΕΟΕ, η «επικράτεια» του Ζέρβα παρουσιάζεται λοιπόν να κυριαρχείται από τα σώματα ληστών, όπου οι αξιωματικοί «σπηρουνάδες» δεν μπορούν να ελέγξουν την κατάσταση. Το στοιχείο αυτό έχει σημασία, δεδομένης της ύπαρξης μεγάλου αριθμού αξιωματικών στον ΕΔΕΣ.¹⁶⁰ Η θέση των στρατιωτικών στελεχών υποτιμάται σκοπίμως για να προβληθεί η απαξιοτική επιρροή των «κλεφτών», με τον ίδιο τρόπο που η εδεδίτικη πλευρά θα θεωρεί το ρόλο των αξιωματικών που έχουν ενταχθεί στον ΕΛΑΣ περιθωριακό και τους ίδιους υπό το κράτος των «καπεταναίων», κάτι ανάλογο δηλαδή με τους «κλέφτες» του Κοτζιούλα.¹⁶¹

Στο έργο επισημαίνεται ακόμα η συστράτευση των ληστών με τους «χωροφυλάκους», με σκοπό την σύζευξη των αρνητικά σημασιοδοτημένων παραστάσεων των ορεινών πληθυσμών της Ηπείρου και για τις δυο αυτές κατηγορίες. Η φιλοδοξία των μελών του «βασιλείου» αναφέρεται στην δημιουργία του «Ελληνικού», σαφής αναφορά στην ορολογία πριν τους Βαλκανικούς πολέμους, όπως και στην κατάληψη θέσεων στον κρατικό μηχανισμό, γεγονός που χαρακτηρίζει όχι μόνο την «ποιότητα» κράτους, αλλά και αυτών που έρχονται προς αρωγήν τους, δηλαδή της Βρετανίας. Καταγράφεται ακόμα η βιαιότητα του εδεδίτη αντάρτη που εκφράζει την ακραία επιθετικότητα του αντιαμικού στρατοπέδου, αλλά και τον

¹⁵⁹ Γ. Κοτζιούλας, *Θέατρο στα βουνά*, ό.π., σ. 377.

¹⁶⁰ Γ. Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες», ό.π., σ. 510. Για τον αριθμό των αξιωματικών του ΕΔΕΣ, βλ. Andre Gerolymatos, «Ο ρόλος των αξιωματικών του Ελληνικού Στρατού στην Αντίσταση», στο Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα στην περίοδο 1936-44*, ό.π., σσ. 290-301.

¹⁶¹ Η ίδια αντίληψη, από την πλευρά του ΕΔΕΣ, θέτει τα μη κομμουνιστικά μέλη της ΠΕΕΑ «δέσμιους» του Άρη Βελουχιώτη και των καπετανίων. Ενδεικτική είναι γελοιογραφία που δημοσιεύθηκε στην εφημερίδα *Μεγάλη Ελλάδα* του 3/40 Συντάγματος ΕΟΕΑ, φ. 15 Απριλίου 1944 και απεικονίζει σημαίνοντα στελέχη της ΠΕΕΑ να βρίσκονται αλυσοδεμένοι από τον Άρη Βελουχιώτη.

εντεινόμενο αντικομμουνισμό σε όλη την «επικράτεια» του ΕΔΕΣ. Το έργο ολοκληρώνεται με το θριαμβευτικό αφοπλισμό του εδεσίτη από τους χωρικούς και την αποκατάσταση της διασαλευθείσας τάξης από τους νοικοκυραίους.

Είναι χαρακτηριστικό ότι οι περισσότερες παραστάσεις δόθηκαν σε μια περιοχή που αποτελούσε προπύργιο του ΕΔΕΣ στις πρώτες ημέρες της Αντίστασης, δηλαδή το Ραδοβίτσι. Το έργο όμως παρουσιάζεται και στα αστικά κέντρα της Ηπείρου, μετά την εκδίωξη του ΕΔΕΣ, όπως, π.χ. στην Πρέβεζα τον Ιανουάριο του 1945.

Στο έργο του Κοτζιούλα η εδεσίτικη «επικράτεια» αντιδιαστέλλεται προς την εαμική Ελλάδα και η «τάξη» του Άρη Βελουχιώτη, όπως διατυπώνεται στο Λόγο της Λαμίας, εμφανίζεται ως πλήρως αντίθετη με τις πρακτικές των ενόπλων του Ζέρβα.¹⁶² Ο ίδιος ο Κοτζιούλας αναφέρεται και σε άλλες περιπτώσεις στους ένοπλους του Ξηροβουνίου. Τους αποκαλεί «λυκόσκυλα» και «αγροίκους» μισθοφόρους.¹⁶³ Άλλωστε το προηγούμενο έτος είχε διαδραματίσει αξιόλογο ρόλο στην απόπειρα εαμικής διείσδυσης στο Ξηροβούνι.¹⁶⁴ Έχει λοιπόν επίγνωση του γεγονότος ότι το ΕΑΜ βρίσκεται αντιμέτωπο στην περιοχή με ανθρώπους μιας ιδιαίτερης παράδοσης σε σχέση με τη βία και τα όπλα, τους αποδίδει ως «κλέφτες και χαραμήδες», και φαίνεται να γνωρίζει καλά το Ξηροβούνι, που είναι εξάλλου και η ιδιαίτερη πατρίδα του.¹⁶⁵ Αφιερώνει μάλιστα στο Ανώγειο και τους κατοίκους του το εξής ποίημα:

¹⁶² Πρβλ: «Μόνον αν εμφανιστεί η «αντίδραση» ως ανάξια και η εξουσία της ως «αταξία» στην ιστορία, το κίνημα μπορεί να καταλάβει τη θέση του φορέα της τάξης και της αρμονίας, μπορεί να καταλάβει τη θέση αυτού που δικαιούται να ομιλεί, γιατί ορίζει τη θέση των ανθρώπων στη συγκυρία, γιατί επαναστατικό δικαίω, μπορεί να ομιλεί. Ο λαός, που υφίσταται την αδικία στην ιστορία, αναλαμβάνει τώρα το ρόλο του αγορητή και του δικαιοδότη στη σύγκρουση: πρόκειται για την εξέγερση, αλλά και το ενδεχόμενο της αδελφοκτονίας», Ν. Κοταρίδης, «Ο αντίπαλος και η αντιπαλότητα στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση-Ένα επιστημονικό συμπόσιο*, ό.π., σ. 99.

¹⁶³ Γ. Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη*, ό.π., σ. 55. Οι χαρακτηρισμοί αυτοί δεν ήταν άγνωστοι στην κομμουνιστική αριστερά. Ας υπενθυμίσουμε στο σημείο αυτό και την ανάλογη στάση της σοβιετικής ηγεσίας έναντι των ατάκτων του Καυκάσου και της Σιβηρίας στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Πρβλ. L. Viola, *Peasant Rebels under Stalin-Collectivization and the Culture of Peasant Resistance*, Oxford, Oxford University Press, 1996, σσ. 176-179.

¹⁶⁴ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 36.

Αδελφοζάδελφα όλοι, φάρα του διατάνου,
Που το άρπαμά σας ειν' η τέχνη κι η αντρεία,
Το ξεροβούνι εσείς έχετε πιάσει απάνου,
Χώρια απ' τους άλλους και απ' τους ήσυχους μακριά.

Πρατάρηδες λεροί με τούφες στο κεφάλι,
Δίβουλοι, πονηροί, μα αποφασιστικοί,
Κλέβουνε τη μισή ζωή τους και την άλλη
Γυρεύουν χάρες μεσ' από τη φυλακή.

Σιδερικό ποτέ απ' τη μέση τους δεν λείπει
Κι ουτ' άλλος ρίχνει, λέω, με τόση πιτυχιά.
Μόνο απ' τους σταυρωτήδες είχαν καρδιοχτύπι
Δίχως το νόμο σ' έπνιγε ο άλλος με τριχιά.

Περαστικού φαϊ του δίνουν με το ζόρι,
Πρώτοι στο φίλημα, σ' αυτό πάρα καλοί,
Μα έχουν το νού τους σαν περνούν οι πεζοπόροι,
Μπορεί να σου απολύσει ο ίδιος το σκυλί.

Σαν τις βαριές κοτρώνες πο' χει το χωριό τους,
Πέτρα κι η γνώμη τους, με λόγια δεν γυρνά,
Που αντί να τρέξουν, λέω, κοντά μας απ' τους πρώτους
Πήγαν μ' εκείνους που τους έδεναν ζανά.

Γι' αυτό ο γενάδας, η κατάρα της Ηπείρου,
Τους βλόησε με χρυσή κορώνα το ραβδί,
Να γίνουν των χωριών οι μάστιγες τριγύρου,
Στραβοί στη λύσσα τους, θεριά μ' ανθρώπου ειδή.

Ξεκάπνισμα ήθελε μια τέτοια λυκοστάνη,
Μα δεν προφτάσαμε, είχαν άλλοι τυχερό.

¹⁶⁵ Ο Κοτζιούλας ήταν γιος ταχυδρόμου από την κοινότητα Πλατανούσα, μια από τις

*Μη χαιρέστε όμως. Αν το όπλο μας πια δεν πιάνει,
Σας γράφω στα χαρτιά μου για όλον τον καιρό.*¹⁶⁶

Το ποίημα αυτό είναι χαρακτηριστικό της αντίληψης που έχουν τα περιβάλλοντα της εγγραμματοσύνης για αυτού του τύπου τις περιοχές και τους ανθρώπους τους. Ο Κοτζιούλας έχει γνώση της κοινωνικής οργάνωσης των ομάδων με βάση τη φάρα (τα αδελφοζάδελφα), όπως και των πρακτικών ληστείας που μετέρχονται οι ομάδες αυτές. Η άποψη περί «διβουλίας και πονηριάς» αναφέρεται προφανώς στις γνωστές πρακτικές των ομάδων αυτού του τύπου να διαπραγματεύονται κατά το δοκούν, στο πλαίσιο των οικείων προπολεμικών πρακτικών και παραδόσεων. Ο Κοτζιούλας δεν αρνείται την επιδεξιότητα στη χρήση των όπλων, όπως και άλλα κοινωνικά χαρακτηριστικά των χωρικών (τις αντιλήψεις τους για τη φιλοξενία, αλλά και την αντίθεση προς τους «ήσυχους» των ημιορεινών κοινοτήτων). Η ένταξη των κατοίκων του Ξηροβουνίου στον ΕΔΕΣ αποδίδεται στην «ισχυρογνωμοσύνη» που τους οδηγεί στον «γενάδα», τον Ζέρβα. Στις τελευταίες στροφές διατυπώνεται η άποψη ότι ο ΕΛΑΣ έπρεπε να εκκαθαρίσει τη «λυκοστάνη» αυτή και τονίζει την υποχρέωση της Αριστεράς να αποκαταστήσει την τάξη, μόλις οι συνθήκες το επιτρέψουν.

Η πολιτική αυτή και η ανάλογη ρητορική είναι διαδεδομένη στο εαμικό στρατόπεδο, που την εποχή αυτή κυριαρχεί. Οι εαμικές εφημερίδες της περιοχής υμνούν την κατάσταση στην Ήπειρο, όπως διαμορφώθηκε μετά την επικράτηση του ΕΛΑΣ, κυρίως σε ότι έχει σχέση με την πειθαρχία, την τάξη και την ασφάλεια. Έτσι, π.χ. στις παραμονές της απελευθέρωσης, εξυμνείται το έργο της Εθνικής Πολιτοφυλακής, που «έπιασε φονιάδες, ζωοκλέφτες, κλέφτες». Στην εφημερίδα της VIII Μεραρχίας του ΕΛΑΣ, *Λαϊκός αγωνιστής*, εξάιρεται η πάταξη της εγκληματικότητας, σε μια περιοχή μάλιστα που «τόσο πολύ άλλοτε την μάστιζε το έγκλημα».¹⁶⁷

Η πολιτική αυτή ανασύρει και εκμεταλλεύεται όλα τα αρνητικά στερεότυπα που συνόδευαν τις αγροτοποιομενικές ομάδες κατά το Μεσοπόλεμο και, ιδίως, τη συσχέτισή τους με ληστρικές πρακτικές. Είναι προφανές, ότι από τα στερεότυπα αυτά

μεγαλύτερες του Ανατολικού Ξηροβουνίου. Ν. Κοσμάς, *Γ. Κοτζιούλας*, ό.π., σ. 9.

¹⁶⁶ Αυτόθι, σ. 19.

¹⁶⁷ Α. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σ. 192.

υποβαθμίζονται στοιχεία της λαϊκής παράδοσης, που έβλεπε, για παράδειγμα, στους Ρετζαίους έναν εν δυνάμει υπερασπιστή και σύμμαχο της «φτωχολογιάς». Έτσι, οι τελευταίοι «απόγονοι» των Ρετζαίων στην περιοχή, ομάδες που προασπίζονται τις αξίες που είχαν υποσκελιστεί από την κοσμογονία του πολέμου, υφίστανται τη δημόσια διαπόμπευση μέσω της παράστασης του Κοτζιούλα. Η διαπόμπευση όμως αυτή ενεργείται ενώπιον ενός κοινωνικού σώματος, όπου οι εικόνες του ένοπλου ορεσίβιου είναι τουλάχιστον πολύσημες ή τουλάχιστον δεν προσδιορίζονται από τα ιδεώδη του εαμίτικου αντάρτικου, που παρέμεινε αδύναμο στους τοπικούς πληθυσμούς.¹⁶⁸ Έτσι οι απόπειρες του ΕΑΜ να υποκαταστήσει τις κρατικές δομές μπορούν να προσληφθούν παρά ως «καταπίεση» και προσλαμβάνονται όπως αποδεικνύεται σε μεγάλο μέρος της ορεινής Ηπείρου, λόγω ίσως της αδύνατης ενσωμάτωσης των κοινωνιών αυτών στους προπολεμικούς πολιτικούς θεσμούς.¹⁶⁹ Στο σημείο αυτό, ας υπενθυμίσουμε την αρνητική στάση των χωρικών όσον αφορά τη συμμετοχή των γυναικών στις εαμικές δομές.¹⁷⁰

Στο επίπεδο της προπαγάνδας παρατηρείται ότι ταυτίζεται μεγάλο μέρος των εδεδίτικων δυνάμεων με τους πρώην ληστές, που δεν απευθύνεται μόνο στην ανταρτοκρατούμενη περιφέρεια αλλά κυρίως στα αστικά κέντρα της Ηπείρου. Η διαμάχη των δυο οργανώσεων αποτυπώνεται παραστατικά μέσω του τύπου. Έτσι, η εαμική εφημερίδα *Η φωνή της Ηπείρου* στο φ. 28 Ιούνη 1944 παρουσιάζει τον ελασίτη φρουρό ανατολικά του Αράχθου με θετικούς προσδιορισμούς, ενώ τον εδεδίτη της απέναντι όχθης με αρνητικούς (μαυροντυμένο, μαύρα μπερέ κλπ).¹⁷¹

¹⁶⁸ Στο βαθμό που η πλήρης κυριαρχία του ΕΑΜ στις περιοχές αυτές αφορά ένα σχετικά περιορισμένο χρονικό διάστημα, μπορούμε να ισχυρισθούμε ότι οι μάζες του αγροτικού πληθυσμού δεν ενσωματώθηκαν απόλυτα στις συλλογικές διαδικασίες οι οποίες ισχύουν για την περιοχή λ.χ. της Ευρυτανίας. Για τη σημασία των διαδικασιών αυτών, βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Οι ιδεολογικές επιπτώσεις του Εμφυλίου», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50: ένα έθνος σε κρίση*, ό.π., σσ. 561-594.

¹⁶⁹ Πρβλ.: «Η ληστεία ως πρακτική και η συνακόλουθη της χρήση βίας δε θεωρούνται από την τοπική αγροτική κοινωνία μορφές δράσης που αντίκεινται στα δικαιακά της πρότυπα, αλλά μάλλον νομιμοποιούνται στην ευρύτερη προοπτική σύγκρουσης με την κρατική, απρόσωπη νομιμότητα.», Χ. Δερμεντζόπουλος, *Το ελληνικό ληστρικό μυθιστόρημα*, ό.π., σ. 183.

¹⁷⁰ Ο ίδιος ο Κοτζιούλας αναφέρεται στη δυσκολία εξεύρεσης γυναικών-ηθοποιών για τις παραστάσεις του θιάσου. Για τα προβλήματα που συναντούσε η όλη απόπειρα του, βλ. L. Myrsiades, «Resistance theater and the German Occupation», *Journal of the Hellenic Diaspora*, v. 17.2 (1991), σσ. 5-36. Εξάλλου οι περισσότεροι τοπικοί αριστεροί ιστοριογράφοι παραδέχονται τις δυσκολίες που δημιουργήθηκαν από τον κυρίαρχο συντηρητισμό των αγροτοποικιμενικών στρωμάτων.

¹⁷¹ ΑΣΚΙ, Φ. 3237, *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 28 Ιουνίου 1944.

Οι αναφορές από την άλλη πλευρά σε «στίφη» αριστερών ανταρτών και σε βάρβαρους «καπεταναίους» είναι σύνηθες φαινόμενο για τις εφημερίδες του ΕΔΕΣ. Οι εκατέρωθεν κατηγορίες για «ληστές» και «συμμορίτες» υπακούουν σε μια πολιτική στρατηγική απονομιμοποίησης του αντίπαλου αντάρτικου, όπου ο αντίπαλος φέρει τις ιδιότητες του προπολεμικού ληστή, και επιρροής στους «φρόνιμους» πληθυσμούς. Έτσι, συσκοτίζεται το διακύβευμα των ανταγωνισμών και η ίδια η σύγκρουση των οργανώσεων και αναπτύσσεται μια διαμάχη για την οικειοποίηση των «φρόνιμων» και της αντιπαλότητάς τους με τους «κατσαπλιάδες».¹⁷² Είναι σημαντικό στο σημείο αυτό να τονίσουμε, ότι και οι δύο οργανώσεις διακηρύσσουν την αντιπαλότητά τους στο προπολεμικό κράτος και διεκδικούν για τον εαυτό τους το καθεστώς του φορέα της νομιμότητας και της τάξης.

Η συγκυρία του 1944 δημιουργεί τις προϋποθέσεις για εκτεταμένη σύγκρουση στην περιοχή. Παρά τον πολιτικό συμβιβασμό που επιτεύχθηκε στην Πλάκα, το καλοκαίρι του έτους αυτού στη μεθοριακή γραμμή του Αράχθου δημιουργούνται πολλά ένοπλα επεισόδια μεταξύ των οργανώσεων. Η εαμική εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου* αναφέρεται στο φ. της 14ης Αυγούστου 1944 σε επιθέσεις των «συμμοριτών του ταγματάρχη Μάνου» σε χωριά του Ξηροβουνίου.¹⁷³ Στο ίδιο φύλλο αναφέρεται η κακοποίηση εαμικών στελεχών και η «είσοδος αιγοπροβάτων σε χωράφια δημοκρατικών».

Η είσοδος του Συντάγματος Ξηροβουνίου στην πόλη των Ιωαννίνων, στις 15 Οκτωβρίου 1944, επισφραγίζει συμβολικά τη λήξη της κατοχικής περιόδου στην Ήπειρο.¹⁷⁴ Είχε αναπτυχθεί, στη συγκυρία αυτή, ένας άτυπος ανταγωνισμός μεταξύ

¹⁷² Πρβλ. την άποψη του Δ. Κρέμου για την μη ευνοϊκή αντιμετώπιση εκ μέρους των συμμάχων και της κυβέρνησης Καΐρου του «τακτικού στρατού» ΕΛΑΣ εν αντιθέσει προς τους «άτακτους» του Ζέρβα. Για τα σχόλια αυτά, βλ. Δ. Κρέμος, *Χρονικό 1941-44 (το ημερολόγιο ενός ελασίτη)*, Αθήνα, Παρασκευή, 2001, σ. 301.

¹⁷³ Πρβλ. ΑΣΚΙ, Φ. 3237, *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 14 Αυγούστου 1944. Πρόκειται για ένοπλο σώμα υπό την ηγεσία του εδεδίτη αξιωματικού Μάνου, από το χωριό Ροδαυγή του ανατολικού Ξηροβουνίου.

¹⁷⁴ Ο Αθ. Φλιτούρης αναφέρει στη διατριβή του ότι εδεδίτες αντάρτες προέβησαν σε βιαιοπραγίες και λεηλασίες στην πόλη. Αθ. Φλιτούρης, *Το αντάρτικο του ΕΔΕΣ*, ό.π., σσ. 238-239. Η αναφορά αυτή προκάλεσε την έντονη αντίδραση των βετεράνων του ΕΔΕΣ. Η οξύτατη απάντηση περιέχεται στην εφημερίδα *Νέα Εθνική Φλόγα*, φ. Ιουλίου-Αυγούστου 1999. Ο Δημ. Ιωάννου υποστηρίζει ότι η μόνη ατασθαλία αφορά την αφαίρεση αρβύλων από αποθήκη του Γερμανικού στρατού. Πάντως οι διαταγές της ηγεσίας εν όψει της εισόδου των τμημάτων του ΕΔΕΣ στα Ιωάννινα ήταν κατηγορηματικές: «άψογη εμφάνιση και συμπεριφορά επί τη ευκαιρία εισόδου εις την πόλη». ΕΛΙΑ, Αρχείο Ζέρβα, φ. 1, *Διαταγή Δ/του Πολιτικού Γραφείου Κ. Κόκκινου με ημερομηνία 12/10/1944*.

των τμημάτων των ΕΟΕΑ για τα «πρωτεία» στην απελευθέρωση των Ιωαννίνων. Ενώ οι διαταγές της κεντρικής ηγεσίας προέβλεπαν την είσοδο στην πόλη του 3/40 Συντάγματος των ΕΟΕΑ, ο Παπαδόπουλος εκμεταλλεύθηκε επιδέξια τη γνώση του χώρου και προώθησε πρώτος τις μονάδες του. Επιπλέον, το Σύνταγμα παρέλασε δεύτερο μετά το Λόχο Φρουράς Αρχηγείου στην τιμητική εκδήλωση που συνόδευσε την είσοδο του Ζέρβα στα Ιωάννινα. Την ίδια περίοδο, με άρθρο του στην εφημερίδα του Συντάγματος, ο Παπαδόπουλος επέκρινε το ΕΑΜ για συγκάλυψη των πραγματικών στόχων του, θεωρώντας ότι η σύγκρουση είναι αναπόφευκτη.¹⁷⁵

Το τμήμα Παπαδόπουλου αποδεικνύεται αξιόμαχο στις μάχες εναντίον του ΕΛΑΣ, το Δεκέμβριο του 1944. Κατά την σύμπτυξη των μονάδων του ΕΔΕΣ επέδειξε γενναιότητα και βοήθησε ουσιαστικά την απεμπλοκή μεγάλης εδεσίτικης φάλαγγας από ενδεχόμενη περικύκλωση που επεδίωκε ο ΕΛΑΣ στην οδό Ιωαννίνων-Πρεβέζης.¹⁷⁶ Η γενική εξέλιξη της σύγκρουσης αναγκάζει τελικά το τμήμα να αποσυρθεί στην Κέρκυρα μαζί με τις άλλες μονάδες των ΕΟΕΑ. Τους ενόπλους συνοδεύουν μέλη των οικογενειών τους, καθώς φοβούνται αντεκδικήσεις εκ μέρους του ΕΛΑΣ. Η αποστράτευση των ανταρτών του τμήματος, όπως και των υπόλοιπων εδεσιτών, έγινε το Φεβρουάριο του 1945.

Μετά την υποχώρηση των εδεσίτικων δυνάμεων στην Κέρκυρα, για τα στελέχη του ΕΑΜ, ο χώρος του Ξηροβουνίου είναι από τις περιοχές που τελικά «ανέπνευσαν από το ζέρβικο φασισμό». Στην εξαιρετικά πολωμένη ηπειρώτικη κοινωνία το Δεκέμβριο του 1944, τα πρώην «κάστρα του Ζέρβα» εμφανίζονται να έχουν αλλάξει πλήρως τις πεποιθήσεις τους. Οι εαμικές εφημερίδες της Ηπείρου, πρωτοστατούσης της *Φωνής*, δημοσιεύουν καθημερινά ειδήσεις και ανταποκρίσεις από τις περιοχές αυτές. Έτσι π.χ. στο φ. της 21ης Γενάρη 1945 αναφέρεται συγκέντρωση «λαού» από κοινότητες της περιοχής στη Φιλιπιάδα.¹⁷⁷ Ο κατάλογος των κοινοτήτων περιλαμβάνει το Ανώγειο, τον Γοργόμυλο κλπ. Στην ανταπόκριση αναφέρεται ψήφισμα διαμαρτυρίας για την Αγγλική επέμβαση, ζητωκραυγές υπέρ του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ κλπ. Στο ίδιο κλίμα, το φ. της 31 Γενάρη πληροφορεί για τις

¹⁷⁵ ΑΣΚΙ, Φ. 5966, *Ελευθερία*, φ. 27 Νοεμβρίου 1944, άρθρο με τίτλο «η νέα μάσκα».

¹⁷⁶ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 245 κ.ε.

¹⁷⁷ ΑΣΚΙ, Φ. 3237, *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 21 Ιανουαρίου 1945.

«εκλογές στις πρώην εδευτοκρατούμενες περιοχές» και αντιδιαστέλλει τον «αέρα ελευθερίας» με την «καταπίεση των ζερβικών».¹⁷⁸

Τον Ιανουάριο του 1945, το κλίμα είναι ευνοϊκό για την εαμική παράταξη στην Ήπειρο. Με την αποχώρηση των εδευτών, δημιουργούνται οι συνθήκες για την απρόσκοπτη δημιουργία πολιτικών οργανισμών στα πρώην προπύργια του Ζέρβα.. Το εγχείρημα αυτό εξαρτάται όμως απόλυτα από την κατάσταση που δημιουργεί η στρατιωτική ήττα του ΕΛΑΣ στην Αθήνα, γεγονός που είναι γνωστό στα ανώτατα κομματικά στελέχη. Η πρώτη πολιτική πρωτοβουλία συνίσταται στην ένταξη του πρώην εδευτοκρατούμενου χώρου στις πολιτικές δομές του ΕΑΜ. Η δεύτερη, καθώς οι ειδήσεις από το την Αθήνα υποβαθμίζονται, στοχεύει στην εδραίωση της εύθραυστης εαμικής κυριαρχίας στην περιοχή. Μέχρι την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, ο εαμικός λόγος προσανατολίζεται στη δημιουργία ενός κλίματος παντοδυναμίας και πλήρους πολιτικής ηγεμονίας του ΕΑΜ στην περιοχή.

Κύρια συνιστώσα των πολιτικών αυτών και με δεδομένη την επικοινωνία των ανώτερων στελεχών με το κέντρο, παραμένει η πεποίθηση ότι οι εαμικοί θεσμοί παραμένουν ακλόνητοι στο σύνολο της χώρας. Με την πεποίθηση αυτή, μια ενδεχόμενη συμφωνία δεν μπορούσε να σημαίνει, στα μάτια των εαμιτών της περιφέρειας, την αποδυνάμωση του στρατοπέδου τους. Για την εδευτική όμως πλευρά, οι ανακατατάξεις στην κεντρική πολιτική σκηνή, με τον σχηματισμό της κυβερνήσεως Πλαστήρα δημιουργούν την προσδοκία ανάκτησης της επιρροής του εδευτικού αντάρτικου στην περιοχή. Η κατάσταση ανατρέπεται οριστικά μετά την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας. Λίγες μόνο ημέρες μετά τον πολιτικό συμβιβασμό που επιτεύχθηκε στην Αθήνα, οι εαμικές εφημερίδες της Ηπείρου καταγγέλλουν «αντιλαϊκές» ενέργειες των πρώην εδευτών οι οποίοι επιστρέφουν από την Κέρκυρα.

¹⁷⁸ ΑΣΚΙ, Φ. 3237, *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 31 Ιανουαρίου 1945.

2.6 Τοπικές συγκρούσεις και Εμφύλιος μετά τη Βάρκιζα.

Μετά την συμφωνία της Βάρκιζας, τον Φεβρουάριο του 1945, η ολιγόμηνη κυριαρχία του ΕΑΜ στην περιοχή ανατρέπεται πλήρως. Οι πρώην εδουσίτες επιστρέφουν από την Κέρκυρα και εντάσσονται στην Εθνοφυλακή, διασφαλίζοντας με τον τρόπο αυτό τη δυνατότητά τους να ανακτήσουν την επιρροή τους στην περιοχή και να ασκήσουν πολύπλευρη βία εναντίον των αριστερών. Στις περιοχές που στα χρόνια της Κατοχής η πολιτική κυριαρχία του ΕΔΕΣ υπήρξε απόλυτη, η ανασύνταξη των δυνάμεών του δεν παρουσιάζει δυσκολίες.

Με κέντρο το Ξηροβούνι, οι ομάδες του Παπαδόπουλου εμφανίζονται να ασκούν πολιτική βία εναντίον της Αριστεράς, κυρίως το 1946. Αναφέρεται από εαμικές πηγές εισβολή στον Αμμότοπο, το Μάρτιο του 1946, από «περιτρίμματα της κοινωνίας από το Ανώη, τον Αμμότοπο, το Γυμνότοπο και Γοργόμυλο», με σκοπό την απόσπαση δήλωσης αποκήρυξης του ΕΑΜ από 35 χωρικούς.¹⁷⁹ Οι χωρικοί, συμπαθούντες το ΕΑΜ ή απλώς δημοκρατικοί συγκεντρώθηκαν βίαια τις νυκτερινές ώρες και υπέστησαν ξυλοδαρμό στην τοποθεσία Σκάλα.

Τα γεγονότα αυτά αποτελούν ένα κεντρικό σημείο στην συλλογική μνήμη, καθώς στο χωριό αυτό δεν δημιουργήθηκαν καταστάσεις πώλωσης στη διάρκεια της Κατοχής:

*Στη Σκάλα...το βράδυ αυτό ήταν το λυπηρότερο πράγμα που έγινε εδώ.. σε όλα τα χωριά γινήκαν εγκλήματα...σκοτωμοί...τίποτας εδώ...και παραταύτα να βρεθούν.. έμασαν τον κόσμο και πήγαν και τους έδειραν...δεν έγινε εδώ στον Αμμότοπο έγινε ολούθε.*¹⁸⁰

Το χωριό αυτό θα μπορούσε να χαρακτηριστεί «φρόνιμο», αν και στην περίοδο της Κατοχής πολλοί άνδρες της κοινότητας κατατάχθηκαν στον ΕΔΕΣ και μερικοί άλλοι στον ΕΛΑΣ.¹⁸¹ Παρά τον διαχωρισμό αυτό, οι δομές της κοινότητας

¹⁷⁹ Δ. Νικόλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, «Η μεταδεκεμβριανή Ήπειρος», στο *Ιστορική Πορεία του Ελληνικού Έθνους (Εθνική Αντίσταση-μεταδεκεμβριανή Ελλάδα)*, Αθήνα, 1990, τμ. Ζ, σ. 1927.

¹⁸⁰ Προφορική μαρτυρία Μ.Σ., Αμμότοπος, 2000.

¹⁸¹ Ο Παπαδόπουλος χαρακτηρίζει το χωριό ως «μεγάλο και πατριωτικό» και ισχυρίζεται ότι η μεγαλύτερη επιτυχία του υπήρξε η απόσπασή του από το ΕΑΜ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 38-39. Πάντως κάποιοι από τους χωρικούς προτίμησαν την

εξισορροπούν τις αντιθέσεις και αποτρέπουν την πόλωση και την ένταση στο εσωτερικό της. Από την άποψη αυτή, τα γνωστά στα μεταπολεμικά χρόνια ως «γεγονότα της Σκάλας», από την περιοχή στην οποία έγινε ο ξυλοδαρμός, συνιστούν την μοναδική περίπτωση άσκησης βίας που διατηρείται έντονα στη συλλογική μνήμη των κατοίκων.

Το γεγονός του ξυλοδαρμού στον Αμμότοπο είναι ενδεικτικό της κατάστασης τρομοκρατίας το 1946. Αναφέρονται επίσης δολοφονίες στην ευρύτερη περιοχή της Ηπείρου.¹⁸² Η κατάσταση που είχε διαμορφωθεί δεν ανακαλείται με ευκολία στη συλλογική μνήμη:

*Και έτσι το τι έγινε έπειτα από το σύμφωνο της Βάρκιζας...γιατί κι αν το πεις δεν το πιστεύει εύκολα ο άλλος...εγώ που τα βλέπα με τα μάτια μου...από την περιοχή του Μπαλντούμη..στην Κόνιτσα απάν έχουν εκατόν σαραντάξι δασκάλους.. πιασμένους.. τους εκτέλεσαν όλους.*¹⁸³

Το Ξηροβούνι εμπλέκεται ενεργά στα γεγονότα μετά τη Βάρκιζα, καθώς αποτελεί χώρο όπου επανοπλίζονται οι κάτοικοι και συστήνουν σώματα καταδίωξης των αριστερών.¹⁸⁴ Οι ομάδες αυτές συντίθενται, στην πλειοψηφία τους, από πρώην εδεσίτες. Ολόκληρες κοινότητες συστήνουν σώματα που ασκούν εκτεταμένη

ένταξή τους στο σώμα των αδερφών Μάνου, από την κοινότητα Νησίστα. Πρώην εδεσίτης αντάρτης χαρακτήρισε το συγκεκριμένο τμήμα: «σοβαρό, συγκροτημένο, όχι σαν τους άλλους» (υπονοώντας τους ένοπλους του Παπαδόπουλου). Προφορική μαρτυρία Α.Μ., Αμμότοπος, 1999.

¹⁸² Η Ήπειρος μάλιστα αναφέρεται ρητά ως «χώρος δεξιάς τρομοκρατίας» στην έκθεση της συμμαχικής επιτροπής για τις Ελληνικές εκλογές. Η. Νικολακόπουλος, *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα*, ό.π., σ. 136. Το γεγονός αυτό, την βία δηλαδή των παρακρατικών σωμάτων, αποδέχεται και ο Γ. Μαυρογορδάτος, που επιμένει όμως σε μια διαφορετική προσέγγιση της εκλογικής διαδικασίας του Μαρτίου 1946. Πρβλ. Γ. Μαυρογορδάτος, «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, ό.π., σσ. 307-340.

¹⁸³ Προφορική μαρτυρία Λεωνίδα Τσάκα, Πιστιανά, 2000.

¹⁸⁴ Ο φιλόλογος Χρ. Σούλης, φίλος του Γ. Κοτζιούλα, αναφέρει την εμφάνιση του τμήματος Παπαδόπουλου το καλοκαίρι του 1946 στην Πλατανούσα: «Προ ημερών στην Πλατανούσα πήγε ο Αλέκος ο Παπαδόπουλος και έκανε κήρυγμα μίσους. Τους είπε πως 'πρέπει να έχετε τα μάτια σας τέσσερα και να φάτε από τώρα τους κομμουνιστές, γιατί ένας απ' αυτούς αντιστοιχεί με εκατό από μας'. Οι χωρικοί όμως, όπως έμαθα, απάντησαν στα λόγια του με συμφιλίωση». Αναφέρεται στο Ν. Μπάλτα, *Αγαπητέ Κοτζιούλα-η αλληλογραφία του ποιητή Γιώργου Κοτζιούλα*, Αθήνα, Οδυσσεάς, 1994, σ. 116.

τρομοκρατία, και η δράση τους εκτείνεται συνήθως και στις όμορες περιοχές.¹⁸⁵ Σε ορισμένες περιπτώσεις μάλιστα συναντούν τις αντιδράσεις τοπικών «εθνικοφρόνων» πολιτικών παραγόντων που επιχειρούν να υπερασπιστούν τα χωριά της προσωπικής επιρροής τους.

Οικογενειακές βεντέτες οδηγούν στην εξολόθρευση των πολιτικών πλέον αντιπάλων, οι οποίοι αντιμετωπίζονται, με βάση, αφ' ενός τις προπολεμικές διαφορές και, αφ' ετέρου, με βάση τα νέα δεδομένα που δημιουργήσε η συγκυρία της Κατοχής. Έτσι, ο Α. Τσάκας, μέλος της ομάδας που ανήκε στο συνασπισμό των Γρατσουναίων, παρακολουθεί την εκτέλεση όλης της οικογένειάς του από τους Ανωγειάτες, σε μια στιγμή όξυνσης της πόλωσης, το 1948.¹⁸⁶ Μετά την πράξη αυτή καταφεύγει στο τμήμα του ΔΣΕ που δρούσε στην περιοχή Σουλίου υπό τη διοίκηση του Αχ. Πετρίτη (Βάν). Μετά την ήττα του 1949, παραμένει για λίγα χρόνια στην Αλβανία. Με την επιστροφή του στο Ξηροβούνι στις αρχές της δεκαετίας 1950, κατηγορείται για τη δολοφονία προσώπου που ήταν αναμεμιγμένο στις εκτελέσεις. Η καταδίκη του επισφραγίζει την ολοκλήρωση μιας μακράς διαμάχης, η οποία έχει ως αφετηρία προπολεμικές διαφορές και επικαλύπτεται από τις πολιτικές συγκρούσεις.

Τα φαινόμενα αντεκδίκησης σε περιπτώσεις εμφυλίου πολέμου δεν αποτελούν ιδιαίτερο γνώρισμα της περιοχής, ούτε της ελληνικής περίπτωσης.¹⁸⁷ Αυτό που έχει σημασία για το συγκεκριμένο χώρο, είναι ότι η πολιτική συγκυρία παροξύνει τις οικογενειακές διαμάχες και επιτρέπει την διαχείριση της βεντέτας μέχρι την πλήρη εξολόθρευση της αντίπαλης φατρίας.¹⁸⁸ Και η συγκυρία του εμφυλίου ευνοεί την ανάπτυξη πρακτικών αυτού του τύπου.

¹⁸⁵ Το γεγονός αυτό αρνείται ο Παπαδόπουλος, με την εξαίρεση της αντεκδίκησης για τη δολοφονία των Κωσταγιανναίων. Πρβλ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 272.

¹⁸⁶ Προφορική μαρτυρία Α. Τσάκα, Πιστιανά, 2000. Πρόκειται για την οικογένεια Τσάκα από την κοινότητα Κλεισούρα. Προπολεμικά οι ασχολίες της φατρίας ήταν γεωργοκτηνοτροφικού τύπου. Στη διάρκεια της Κατοχής η ομάδα συνεργάστηκε με τους Γρατσουναίους. Η εκτέλεση φαίνεται να έγινε με ιδιαίτερος βίαιο τρόπο καθώς η οικία της οικογένειας πυρπολήθηκε. Στο περιστατικό δολοφονήθηκαν οι τρεις αδελφοί του, η σύζυγός του και η νύφη του. Η εξόντωση των Τσακαίων έγινε δεκτή με ευμενή σχόλια από τον Ζέρβα. Πρβλ. επιστολή του προς τον Παπαδόπουλο με ημερομηνία 12/6/1949, στο Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 406.

¹⁸⁷ Πρβλ. St. Kalyvas, «Red Terror: Leftist violence during the occupation», στο M. Mazower (edit.), *After the war was over*, ό.π., σσ. 142-183.

¹⁸⁸ Για τις θεωρητικές διαμάχες περί του χαρακτήρα της βεντέτας, βλ. P. Allen, «Διαχείριση και επίλυση των συγκρούσεων στη Μάνη. Η βεντέτα στο σύγχρονο πλαίσιο», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν*, ό.π., σσ. 135-155.

Η κυριαρχία στο Ξηροβούνι, μετά το σύντομο χρονικά διάλειμμα της εαμοκρατίας, αποτελεί την πρώτη προτεραιότητα στη δράση σωμάτων αυτής της κατηγορίας.¹⁸⁹ Οι οικονομικές πλευρές της «λευκής τρομοκρατίας» αφορούν τη δυνατότητα των σωμάτων αυτών να ελέγχουν τη ροή αγαθών από τις οργανώσεις UNRRA και ML.¹⁹⁰ Μέλη των ομάδων αυτών αποτελούν οι φατρίες που επαναδιεκδικούν το χώρο τους και επιδιώκουν και οικονομικά οφέλη. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι σώμα από το χωριό Μονολίθι, οι αρχηγοί του οποίου διώκονται για κατάχρηση ειδών της UNRRA.¹⁹¹

Η άσκηση βίας όμως την περίοδο αυτή, συνδέεται και με την κάθοδο στις εκλογές των πρώην οπλαρχηγών του Ζέρβα. Ακριβώς για το λόγο αυτό, η ένταση της βίας αυξάνει την περίοδο πριν τις εκλογές του Μαρτίου 1946.

Στην περιοχή του Ξηροβουνίου, ο έλεγχος από ομάδες αυτής της μορφής είναι απόλυτος, καθώς η μικρή χρονικά περίοδος κυριαρχίας της Αριστεράς δεν ανέτρεψε τα πράγματα. Η δράση των σωμάτων διαφοροποιείται από την αντίστοιχη της Κατοχής, καθώς επιχειρούν να επηρεάσουν τις όμορες ορεινές περιφέρειες. Το 1947, με την ανάληψη του υπουργείου Δημοσίας Τάξεως από το Ν. Ζέρβα, τα σώματα αυτά επαναδραστηριοποιούνται επίσημα.¹⁹² Η ισχυροποίηση της παράταξης στο επίπεδο της κεντρικής εξουσίας, οδηγεί σε θεσμική ανασύσταση των εδεδίτικων δυνάμεων σε τοπικό επίπεδο. Υπό την πολιτική προστασία του Ζέρβα συγκροτούνται τρία Τάγματα Χωροφυλάκων άνευ θητείας.¹⁹³ Τον εξοπλισμό και τη μισθοδοσία των σωμάτων αναλαμβάνει το κράτος.

Τα τρία Τάγματα χωροφυλακής που συγκροτήθηκαν είχαν επικεφαλής γνωστούς πρώην εδεδίτες οπλαρχηγούς. Μεταξύ αυτών περιλαμβάνονται ο Σπ.

¹⁸⁹ D. Close, *The origins*, ό.π., σ. 150 κ.ε.

¹⁹⁰ Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, τμ. 1, σσ. 189-203.

¹⁹¹ Πρόκειται για καταγγελία από την πλευρά της Αριστεράς. Αναφέρεται στο υπόμνημα του ΔΣΕ προς την επιτροπή του ΟΗΕ το 1947. *Έτσι άρχισε ο εμφύλιος*. Ανατύπωση του υπομνήματος του ΔΣΕ προς τον ΟΗΕ (1947), Αθήνα, Γλάρος, 1987, σσ. 282-283.

¹⁹² Ο Ναπ. Ζέρβας έγινε αρχικά υπουργός άνευ χαρτοφυλακίου στην λεγόμενη «εφτακέφαλη» κυβέρνηση του Δημ. Μάξιμου. Το Φεβρουάριο του 1947 ανέλαβε το υπουργείο Δημ. Τάξεως, το οποίο διατήρησε μέχρι το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους. Η πολιτική του απέναντι στην Αριστερά ήταν εξαιρετικά κατασταλτική. Πρβλ. Αλ. Ζαούσης, *Η τραγική αναμέτρηση*, ό.π., τμ. 1, σ. 196.

¹⁹³ Για τους Χωροφύλακες, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 1, σσ. 222-226.

Καραμπίνας και ο Κ. Βοΐδαρος από την περιοχή Ραδοβιζίου, ο Κ. Τόλης και ο Δ. Αθανασίου (Μήτσο-Θανάσης) από το Ξηροβούνι κ.α.¹⁹⁴ Ο αριθμός των ενόπλων ανήλθε συνολικά σε 750 άτομα.¹⁹⁵

Η επανεμφάνιση συγκροτημένου ένοπλου τμήματος της Αριστεράς υπήρξε καταλυτική ως προς την επαναδιεκδίκηση από τον πρώην εδουσίτη οπλαρχηγό Αλ. Παπαδόπουλο της ηγεσίας του αντικομμουνιστικού αγώνα στην ευρύτερη περιοχή.¹⁹⁶ Ο Παπαδόπουλος είχε εκλεγεί βουλευτής Ιωαννίνων με το Εθνικό Κόμμα στις εκλογές του 1946.¹⁹⁷ Το γεγονός αυτό δεν αποτελεί εμπόδιο στην ενεργοποίησή του ως αρχηγού αντικομμουνιστικών ομάδων.

Την εκκαθάριση του τμήματος του ΔΣΕ, που είχε συγκροτηθεί το φθινόπωρο του 1946 με την ονομασία Αρχηγείο Τζουμέρκων, ανέλαβαν κυρίως δυο Τάγματα Χωροφυλακής, το 23ο και το 24ο, με τη συνδρομή ΜΑΥ.¹⁹⁸

Η τοπική ηγεσία ανασυγκροτείται και λαμβάνει τις αποφάσεις με βάση λογικές που, κατά κάποιο τρόπο, «αναιρούν» την κρατική νομιμότητα. Η κάτωθι προκήρυξη του Παπαδόπουλου¹⁹⁹ είναι χαρακτηριστική:

¹⁹⁴ Ο Κοσσυβάκης χρησιμοποιεί το χαρακτηρισμό «στρατοχωροφύλακες» για τους ένοπλους. Πρβλ. Νικ. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 405.

¹⁹⁵ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 308.

¹⁹⁶ Παρατηρούνται σημαντικές ομοιότητες με την περίπτωση του Αντών Τσαούς (Αντώνη Φωστηρίδη), αδιαμφισβήτητου ηγέτη των τουρκόφωνων Ποντίων αντικομμουνιστών στην Ανατολική Μακεδονία. Έχοντας αναπτύξει αξιόλογη δράση στην περίοδο της Κατοχής ο οπλαρχηγός επανασυγκροτεί ένοπλο σώμα στον Εμφύλιο. Πρβλ. Τ. Χατζηαναστασίου, «Οι ρίζες του Εμφυλίου στην Ανατολική Μακεδονία», στο Κλ. Κουτσούκης- Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, ό.π., σσ. 315-326· Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλλέτ-Ζήτω το Έθνος (Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Πόντιους του Δυτ. Πόντου)*, ό.π., σ. 195 κ.ε. Παρόμοια είναι και η περίπτωση του Ευθ. Δεδούση, πρώην στελέχους του 5/42 Ευζώνων, ο οποίος ανασυγκρότησε ένοπλο τμήμα στην περιοχή Παρνασσίδας. Ο Δεδούσης σκοτώθηκε σε μάχη με τον ΔΣΕ. Πρβλ. Γ. Κουτρούκης, *Εν Ψυχρώ (Κατοχή-Βάρκιζα-Εμφύλιος)*, Αθήνα, Καπόπουλος, 1996, σσ. 120-121.

¹⁹⁷ Υπήρξε μάλιστα βασικός κομματικός συνεργάτης του Ζέρβα στα Ιωάννινα. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 273-287.

¹⁹⁸ Η οργάνωση των ΜΑΥ (Μονάδων Ασφαλείας Υπαίθρου) και των ΜΑΔ (Μονάδων Αποσπασμάτων Διώξεως) υπήρξε ιδιαίτερος επιτυχής στην Ήπειρο. Τα περισσότερα μέλη των μονάδων αυτών στην περιοχή ήταν παλαιοί αντάρτες του ΕΔΕΣ. Με τη συνδρομή της Χωροφυλακής, τμήματα αυτού του είδους διαδραμάτισαν αποφασιστικό ρόλο στην αδυναμία εδραίωσης του ΔΣΕ στην Ήπειρο, με πλέον χαρακτηριστικά παραδείγματα το Ξηροβούνι και τα Τζουμέρκα. Πρβλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφύλιου πολέμου*, ό.π., σ. 230· Αλ. Ζαούσης, *Η τραγική αναμέτρηση 1945-1949-Ο μύθος και η αλήθεια*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1993, τμ. 1, σ. 185. Για τις διαθέσεις των πρώην εδουσιτών έναντι των ανταρτών, βλ. Φ. Γρηγοριάδης, *Το Δεύτερο αντάρτικο*, Αθήνα, Νεόκοσμος, 1975, σσ. 97-98.

Προς άπαντα τα τμήματα των Τζουμέρκων... Εν ονόματι της κινδυνευούσης πατρίδος και ιδιαιτέρως της περιοχής Τζουμέρκων θέτω υπό τας διαταγάς μου άπαντα τα ένοπλα εν τη περιοχή Τζουμέρκων τμήματα Στρατού, χωρ/κης, ΜΑΥ-ΛΟΚ Στοπ. Αζιώ πειθαρχίαν, υπακοήν και προθυμίαν από όλους.

Κάπου στα Τζουμέρκα 19/4/47

ΑΛΕΞ. ΠΑΠΑΔΟΠΟΥΛΟΣ

Η απόπειρα του Παπαδόπουλου να ηγηθεί ένοπλης ομάδας, παραμένοντας ταυτοχρόνως μέλος της ελληνικής βουλής, προκάλεσε έντονες αντιδράσεις στην Αθήνα. Γεγονός όμως παραμένει ότι η ενέργεια αυτή είχε θετικές επιπτώσεις στο στρατιωτικό πεδίο. Οι ενέργειες των τοπικών ηγεσιών στο πλαίσιο της επιχείρησης Αετός υπήρξαν αποφασιστικές όσον αφορά τις δυνατότητες εδραίωσης των ανταρτών του ΔΣΕ στις ορεινές περιοχές της Άρτας.²⁰⁰ Στην τελική μάλιστα φάση, η οποία οδήγησε στη δολοφονία του διοικητή Θ. Ζαλοκώστα (Παλιούρα), τον κύριο ρόλο διαδραμάτισαν οι πρώην εδεσίτες αντάρτες.²⁰¹ Οι αντάρτες του ΔΣΕ αντιμετωπίστηκαν με εξαιρετική βιαιότητα ακόμη και σε σύγκριση με την προπολεμική κουλτούρα βίας των πληθυσμών αυτών. Η διάσπαση του τμήματος σε μικρές ομάδες διεύρυνε τις δυνατότητες στην καταδίωξη των ανταρτών και οδήγησε πολλές φορές σε εκτελέσεις με συνοπτικές διαδικασίες.²⁰² Ακολούθησε διαπόμευση των νεκρών ανταρτών, με τη γνωστή μέθοδο της μεταφοράς και της έκθεσης των κομμένων κεφαλών σε κεντρική πλατεία της Άρτας.²⁰³

¹⁹⁹ Ν. Ζιάγκος, *Νέες σελίδες από τον εμφύλιο πόλεμο 1945-49 (Δημοκρατικός Στρατός-Κυβερνητικός Στρατός)*, Αθήνα, Σοκόλης, 1986, τμ. Α', σ. 201. Αξίζει να σημειωθεί ότι ενέργειες αυτού του τύπου προκάλεσαν την έντονη αντίδραση βουλευτών. Οι τελευταίοι θεωρούσαν ότι η συμπεριφορά δεν συνάδει με το βουλευτικό αξίωμα. Πρβλ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 322-323.

²⁰⁰ Η ονομασία Αετός αποδόθηκε στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του Εθνικού στρατού στην περιοχή Τζουμέρκων-Κόζιακα την άνοιξη του 1947. Οι ενέργειες αυτές αποτελούσαν τμήμα του ευρύτερου σχεδίου Terminus, της πρώτης σοβαρής απόπειρας διάλυσης του ΔΣΕ στην περιοχή της κεντρικής Ελλάδας. Για τα σχέδια αυτά, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 1, σσ. 275-279.

²⁰¹ Απ. Δασκαλάκης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, Αθήνα, 1973, τμ.2, σσ. 843-845.

²⁰² Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 316.

²⁰³ Εντύπωση προκαλεί η παραδοχή της πράξης από τον ίδιο τον Αλ. Παπαδόπουλο, ο οποίος αναφέρει ότι αυτές οι ενέργειες, όσο βάρβαρες και να φαίνονται, είχαν μεγάλη επίδραση στον Ηπειρωτικό πληθυσμό. Αυτόθι, σ. 317.

Η δράση του τμήματος δεν αφορά μόνο συμμετοχή στις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις εναντίον των ανταρτών. Την ίδια περίοδο, μέλη της ομάδας δολοφονούν στο χωριό Μεγαλόχαρη Ραδοβιζίου τον σημαίνοντα παράγοντα της περιοχής Γρ. Κοσσυβάκη:

*Τον Κοσσυβάκη τον σκότωσε το τμήμα του...ενός Παπαδόπουλου...ένας Αλέκος Παπαδόπουλος...και συγκεκριμένα τον σκότωσε ένας Καυκιάς...τον έκλεισαν μέσα στην φυλακή..στο κρατητήριο και τον πέτρωσε με το βουρδούλι και με το γονατοκόπανο και τον σκότωσε ο Καυκιάς αυτόν.*²⁰⁴

Η δράση του τμήματος εναντίον αριστερών επεκτάθηκε τον επόμενο μήνα, Μάιο του 1947, και στην περιοχή του Κόζιακα, στη Δυτ. Θεσσαλία.²⁰⁵ Στο χώρο αυτό η βιαιότητα ήταν εξαιρετικής έντασης, υποβοηθούμενη από το γεγονός ότι οι ένοπλοι που έρχονται από το Ξηροβούνι δεν δεσμεύονταν από τις αξίες της τοπικότητας και της συγγένειας.²⁰⁶ Όμως, ένα από τα τμήματα ουσιαστικά διαλύθηκε μετά τις διαφορές που ανέκυψαν μεταξύ των ηγετικών του στελεχών και αφορούσαν ζητήματα «τιμής».²⁰⁷ Καθώς η πρωτοκαθεδρία των συγγενικών δεσμών έναντι οποιουδήποτε άλλου παράγοντα εξακολουθεί να κυριαρχεί, το διακύβευμα παραμένει σαφές ακόμη και στην περίοδο του γενικευμένου εμφυλίου πολέμου. Καθώς η συνοχή στο εσωτερικό του συνασπισμού ενόπλων από διαφορετικές περιοχές είναι εύθραυστη, οποιαδήποτε διασάλευση των ισορροπιών, για λόγους τιμής, διεκδίκησης οικονομικών προνομίων κλπ υπονομεύει το αξιόμαχο, αλλά και την ύπαρξη της ίδιας της ομάδας. Έτσι, επιβεβαιώνεται για πολλοστή φορά η ιδιαιτερότητα των ένοπλων σχηματισμών που ανέλαβαν στην περιοχή να στηρίξουν την αντικομμουνιστική παράταξη και να εμπεδώσουν τη νέα κρατική νομιμότητα.

Αναφορικά με τη μετέπειτα δράση των Ταγμάτων Χωροφυλακής, βλέπουμε ότι οι σχηματισμοί αυτοί βρίσκονταν ακόμη στη Θεσσαλία κατά τη διάρκεια της

²⁰⁴ Προφορική μαρτυρία Π.Ανδρέου, Άνω Καλεντινή Άρτας, 1999.

²⁰⁵ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 328 κ.ε.

²⁰⁶ Οι εκτιμήσεις αναφέρουν ότι το 24ο Τάγμα υπό τη διοίκηση του Δ. Ιωάννου «κατόπιν διμήνου αγώνος εξεκαθάρισε πλήρως την από Τρικάλων μέχρι Μουζακίου περιοχή, εξοντώνσαν περί τους 200 συμμορίτες», Απ. Δασκαλάκης, *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, ό.π., σ. 831.

²⁰⁷ Προφορική μαρτυρία Κ. Κιτσοπάνου, Φιλιππιάδα, 2000.

αναζωπύρωσης της αντάρτικης δραστηριότητας στην Ήπειρο, το καλοκαίρι του 1947.²⁰⁸ Οι φήμες για την κακή μεταχείριση μελών των οικογενειών τους από τους αντάρτες του ΔΣΕ και η πεποίθησή τους ότι πρέπει να υπερασπίσουν τον τόπο τους, οδηγούν σε επανειλημμένες διαμαρτυρίες προς τον Παπαδόπουλο. Αλλά κι αυτός είχε να αντιμετωπίσει τις εξαιρετικά αρνητικές κριτικές κοινοβουλευτικών και στρατιωτικών στελεχών για τη δράση των σωμάτων που καθοδηγούσε και που πολλές φορές χαρακτηρίζονταν ως «παρακρατικά».²⁰⁹ Η απόφαση για διάλυση των σχηματισμών αυτών φαινόταν να ανταποκρίνεται στις απαιτήσεις της κεντρικής πολιτικής ηγεσίας. Το γεγονός αυτό συνδυάζεται με την αποχώρηση από την κυβέρνηση του πολιτικού προστάτη των σωμάτων, δηλαδή του Ζέρβα, και την αλλαγή πλεύσης που επιχειρούσε το νέο κυβερνητικό σχήμα Φιλελευθέρων-Λαϊκών, υπό τον Θεμ. Σοφούλη. Έτσι, προκρίθηκε το Σεπτέμβριο του 1947, η σταδιακή συγχώνευση των τμημάτων σε ένα, το 24ο, με την προοπτική πλήρους διάλυσης, όπως και έγινε στα τέλη του έτους. Προηγουμένως, είχε λάβει μέρος σε μάχες εναντίον του ΔΣΕ, στην περιοχή Καλπακίου. Η είσοδος του τμήματος στην πολιορκημένη από τους αντάρτες πόλη της Κόνιτσας σήμανε την λήξη της δραστηριότητάς του.²¹⁰ Μετά τη διάλυση των σωμάτων τους, οι περισσότεροι ένοπλοι επέστρεψαν στα χωριά τους, εξαιρουμένων αυτών που είχαν προσχωρήσει στον ήδη ανασυγκροτημένο στρατό.

Στην περιοχή του Ξηροβουνίου δεν αναπτύσσονται τμήματα του Δημοκρατικού στρατού. Η γειτνίαση με τις πλήρως ελεγχόμενες από τον στρατό πόλεις, καθώς και η αντικομμουνιστική τοποθέτηση της συντριπτικής πλειοψηφίας, αποτρέπουν ένα τέτοιο ενδεχόμενο. Συνιστά όμως πέρασμα για τις ομάδες των ανταρτών, καθώς μετακινούνται από την Πίνδο στα όρη του Σουλίου και της δυτικής Ηπείρου. Η δράση των παρακρατικών σωμάτων εντείνει την πόλωση και σε

²⁰⁸ Ως σημαντικότερο επεισόδιο αυτής της διαδικασίας αναγνωρίζεται ο λεγόμενος «ελιγμός Ηπείρου» του ΔΣΕ τον Ιούλιο του 1947. Επρόκειτο για τη διείσδυση ανταρτών στα μετόπισθεν του Εθνικού Στρατού, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα να απειληθούν τα Ιωάννινα. Πρβλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 1, σσ. 308-318.

²⁰⁹ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του νομάρχη Πρέβεζας Μανουσόπουλου ο οποίος χαρακτήριζε τους αντίστοιχους σχηματισμούς της περιοχής του ως παρακρατικούς. Αναφέρεται στο Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 335.

²¹⁰ Ο Παπαδόπουλος θεωρεί ότι η επίσημη ιστορία του ΓΕΣ δεν είναι αντικειμενική στο συγκεκριμένο σημείο καθώς παραλείπεται η συνεισφορά του τμήματός του. Αυτόθι, σ. 362

συνδυασμό με τις αντιπαραθέσεις από την περίοδο της Κατοχής καθιστά την αντιμετώπισή τους από το ΔΣΕ ως αντάξια «συμμοριτών».

Η σημαντικότερη από τις αναμετρήσεις που διεξήχθησαν στο Ξηροβούνι στην περίοδο του Εμφυλίου αφορούσε μια συμπλοκή το καλοκαίρι του 1948, όταν αντάρτες επιχειρήσαν να πλήξουν το κέντρο εμφάνισης των ομάδων, την κοινότητα Ανωγείου. Η διείσδυση στο Ξηροβούνι του τμήματος Πυθαγόρα-Μπαντέκου του ΔΣΕ, σε μια χρονική περίοδο κλιμάκωσης της αντιπαραθέσεως σε όλη την Ελλάδα, δημιουργούσε συνθήκες κρίσης στην περιοχή.²¹¹ Το σχέδιο προέβλεπε διείσδυση τμημάτων του ΔΣΕ στο Ξηροβούνι και στη Λάκκα Σουλίου με στόχο, αφ' ενός, μεν, την κατάληψη της κωμόπολης Φιλιπιάδα, αφ' ετέρου, δε, τον έλεγχο της οδού Πρεβέζης-Ιωαννίνων. Οι ΜΑΥ και οι μονάδες του στρατού συμπλέκονται με τους αντάρτες με αποτέλεσμα το θάνατο αρκετών χωρικών.²¹² Την ηγεσία των τοπικών δυνάμεων αναλαμβάνει πάλι ο Αλ. Παπαδόπουλος. Μέσω συνοπτικών διαδικασιών, εξασφαλίζει από το διοικητή της VIII Μεραρχίας Α. Μπαλοδήμο την άδεια δημιουργίας ΜΑΥ.²¹³ Εν όψει της αναμενόμενης διείσδυσης του ΔΣΕ, στον χώρο επικρατεί κλίμα ανασφάλειας. Καθώς εξέλιπε ο χρόνος για τη συγκρότηση οργανωμένων σχηματισμών, όπως το 1947, υιοθετήθηκε μια πρακτική «επιστράτευσης» του τοπικού πληθυσμού του Ξηροβουνίου. Στη διαδικασία αυτή πρωτοστάτησαν και συγγενικά δίκτυα.²¹⁴ Η κινητοποίηση όμως των χωρικών δεν ήταν η απολύτως προσδοκώμενη. Μεγάλο μέρος του πληθυσμού διέφυγε προς τις πόλεις, κυρίως στην Άρτα και την Πρέβεζα, μεταφέροντας ακόμη και ζώα. Επιπρόσθετες δυσκολίες δημιουργούσε η παθητική στάση των χωρικών που παρέμειναν.

κ.ε. Για τη μάχη της Κόνιτσας, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 1, σσ. 373-391.

²¹¹ Η περίοδος του καλοκαιριού 1948 αποτελεί την κορύφωση του εμφυλίου πολέμου και σηματοδοτείται από τις μεγάλες μάχες του Γράμμου. Οι επιχειρήσεις αντιπερισπασμού του ΔΣΕ στα μετόπισθεν του Εθνικού Στρατού στην Ήπειρο προξένησαν προβλήματα στο κυβερνητικό στρατόπεδο. Για τις επιχειρήσεις αυτές, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 2, σ. 99.

²¹² Πρέπει να επισημανθεί το γεγονός ότι με προκήρυξη του ΔΣΕ καλούνταν οι ΜΑΥ της περιοχής να καταθέσουν τα όπλα. Η προκήρυξη παρατίθεται στο Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 383.

²¹³ Αυτόθι, σ. 377.

²¹⁴ Υπήρξε προσέλευση νέων από τα χωριά Ανώγειο, Σκλίβανη και Γοργόμυλος. Αυτόθι, σ. 378.

Στην περίπτωση αυτή, τα δεδομένα της Κατοχής ανατρέπονται. Η ένταση της βίας ήταν ασυγκρίτως μεγαλύτερη και οι απώλειες των «εθnikοφρόνων» σημαντικές.²¹⁵ Οι αντάρτες έκαψαν σπίτια σε χωριά του Ξηροβουνίου, ως αντίποινα για την εν γένει αντικομμουνιστική συμπεριφορά των κατοίκων, ενώ προχώρησαν και σε εκτελέσεις.²¹⁶ Αποχώρησαν στη συνέχεια χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες προς τα Τζουμέρκα.²¹⁷ Η μειωμένη στρατιωτική δυνατότητα των ΜΑΥ, γεγονός αδιαμφισβήτητο για το σύνολο της χώρας, επιβεβαιώνεται και στην περίπτωση του Ξηροβουνίου. Ακόμη και οι πρώην εδείςτες αντάρτες δεν μπόρεσαν να αντιτάξουν αποφασιστική άμυνα στους μαχητές του ΔΣΕ.²¹⁸ Ο λόχος εθνοφρουράς που είχε σταλεί προς ενίσχυση των ΜΑΥ παραδόθηκε στους αντάρτες χωρίς ιδιαίτερη πίεση.²¹⁹

Η ομάδα που είχε τα περισσότερα θύματα επιβεβαιώνει με τη συμπεριφορά της την κουλτούρα των ΜΑΥ του Ξηροβουνίου. Παρά τη δυνατότητα τους να επιχειρήσουν την απαγκίστρωσή τους από τον κλοιό των ανταρτών, οι ένοπλοι κτηνοτρόφοι θέλησαν να διασώσουν το κοπάδι τους.²²⁰ Η ενέργεια αυτή είχε ως αποτέλεσμα την εξολόθρευσή τους.

Η συγκεκριμένη επιχείρηση του ΔΣΕ ήταν η τελευταία αξιολογη στην περιοχή. Από το φθινόπωρο του 1948 είχε εδραιωθεί η κυριαρχία του κυβερνητικού στρατοπέδου στο εσωτερικό της Ηπείρου.²²¹ Η, κατά καιρούς, εμφάνιση του τμήματος Πετρίτη στην όμορη Λάκκα Σουλίου δεν μπορούσε να ανατρέψει τα

²¹⁵ Αυτόθι, σσ. 393-394.

²¹⁶ Προφορική μαρτυρία Κ. Κιτσοπάνου, Φιλιπιάδα, 2000. Ο ΔΣΕ πυρπόλησε ολοκληρωτικά το Ανόγειο και το Μονολίθι. Πρβλ. *Οι θυσίες της Ηπείρου*, Αθήνα, Α' Σώμα Στρατού, 1949, σ. 23.

²¹⁷ Β. Αποστολόπουλος, *Το χρονικό μιας εποποιίας-ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1995, σσ. 149-150.

²¹⁸ Το γεγονός αυτό αρνείται ο Παπαδόπουλος, ο οποίος ισχυρίζεται ότι η δράση του σώματός του «έσωσε την περιοχή Ξηροβουνίου από τον κομμουνισμό». Πρβλ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 392.

²¹⁹ Στο περιοδικό των ανταρτών *Δημοκρατικός Στρατός* δημοσιεύεται ο απολογισμός της επιχείρησης: «Στην περιοχή Ξηροβουνίου διαλύθηκε διλοχία συμμοριτών του βουλευτή Παπαδόπουλου και λόχος Εθνοφρουράς. Πιάστηκαν 73 αιχμάλωτοι και ανάμεσά τους 1 υπολοχαγός και 1 ανθυπολοχαγός. Νεκροί 25. Τραυματίες 7 αξιωματικοί. Πολλά λάφυρα», *Δημοκρατικός Στρατός*, τμ. Β', Αθήνα, Ριζοσπάστης, 1996, σ. 314.

²²⁰ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 389.

²²¹ Η ήττα του ΔΣΕ στη Μουργκάνα, το Σεπτέμβριο του 1948, υπήρξε καταλυτική ως προς την κατίσχυση του κυβερνητικού στρατοπέδου. Πρβλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 2, σσ. 98-102.

δεδομένα που είχε δημιουργήσει η γενική πορεία του εμφυλίου πολέμου εις βάρος της Αριστεράς.

Τον Αύγουστο του 1949, με τη λήξη των συγκρούσεων, το Ξηροβούνι παρουσίαζε τη συνηθισμένη εικόνα των ορεινών περιοχών της άμεσης μετεμφυλιακής περιόδου. Αν και οι καταστροφές ήταν μικρότερες από χώρους οι οποίοι βρέθηκαν στο επίκεντρο της διαμάχης, εν τούτοις δεν ήταν αμελητέες. Οι κτηνοτροφικές δραστηριότητες είχαν υποστεί σημαντικά πλήγματα και η επισιτιστική κατάσταση του πληθυσμού ήταν εμφανώς άσχημη. Την κατάσταση επιδεινώνει η ανυπαρξία δρόμων. Χρειάστηκε η παρέλευση αρκετών ετών για να διανοιχτούν οδοί και να αποκατασταθεί τακτική συγκοινωνία των χωριών του Ξηροβουνίου με τα αστικά κέντρα.

Η συστράτευση στο πλευρό του Ζέρβα αφήνει τα ίχνη της στη μεταπολεμική περίοδο. Τα πολιτικά δίκτυα που έχουν ήδη συγκροτηθεί υποβοηθούν την κάθοδο στον εκλογικό στίβο. Η αντάρτικη δράση αποκτά έτσι αναδρομικά νέο χαρακτήρα, καθώς την περίοδο της Αντίστασης διαδέχεται ο Εμφύλιος πόλεμος. Είναι βέβαιο ότι η δράση των ομάδων ενόπλων, στην κατηγορία των οποίων οι εαμικές πηγές εντάσσουν το ανασυσταθέν σώμα του Παπαδόπουλου, επέδρασε στο συσχετισμό δυνάμεων του 1946. Ειδικά, όμως, όσον αφορά το Ξηροβούνι, η καθολική σχεδόν υπερψήφιση του κόμματος του Ναπ. Ζέρβα στις πρώτες μεταπολεμικές εκλογές αποδίδει την ολοκλήρωση μιας μακράς πορείας που συντελείται σταδιακά από το 1942. Η πορεία αυτή περιλαμβάνει, όπως προαναφέραμε, την αρχική οργάνωση των χωρικών στον ΕΔΕΣ, την ανεπιτυχή απόπειρα διείσδυσης του ΕΑΜ και το έντονα διχαστικό κλίμα της εμφύλιας σύγκρουσης ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, με κυριότερους χρονικούς σταθμούς τον Οκτώβριο του 1943 και τον Ιανουάριο του 1945.

Ο Στάθης Δαμιανάκος αναφέρεται στους δυο, κατά τη γνώμη του, παράγοντες που συνιστούν την ουσία των «εκλογικών φέουδων» στην περιοχή των Ιωαννίνων κατά την πρώτη μεταπολεμική δεκαετία: την «κομμουνιστοφοβία» και τις ιδιαιτερότητες του αγροτικού πληθυσμού.²²² Από την ανάλυση του, ωστόσο, προκύπτει πως τα πολιτικά «φέουδα» της περιοχής του Ξηροβουνίου που ανήκει διοικητικά στο νομό Ιωαννίνων αφορούν σχεδόν αποκλειστικά τον Αλ.

²²² Στ. Δαμιανάκος, «Τα εκλογικά φέουδα στην Ήπειρο: τυπολογική προσέγγιση της αγροτικής ψήφου στο νομό Ιωαννίνων μεταξύ 1956-1964», στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1987, σσ. 111-196.

Παπαδόπουλο, ο οποίος εκλέγεται αρχικά με το Εθνικό Κόμμα Ελλάδος και στη συνέχεια με τον Ελληνικό Συναγερμό και το Κόμμα Προοδευτικών του Σπ. Μαρκεζίνη, και τον υποδιοικητή του Δ. Ιωάννου, ο οποίος εκλέγεται με το Εθνικό Κόμμα, τον Ελληνικό Συναγερμό και την ΕΡΕ.²²³ Υπάρχει συνεπώς μια γραμμική συνέχεια μεταξύ της συμμετοχής των τοπικών ηγεσιών στο αντάρτικο του Ζέρβα και της καθόδου στον πολιτικό στίβο, γεγονός που αποτυπώνει ρητώς τη σύσταση δικτύων στην περίοδο της Αντίστασης από το προσωπικό της οργάνωσης, στο οποίο αναγνωρίζονται προπολεμικές κοινωνικές ιεραρχίες αλλά υπεισέρχεται και η δράση εναντίον του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Με την έννοια αυτή, τα γεγονότα της περιόδου 1940-50 σηματοδοτούν την είσοδο νέων προσώπων στην πολιτική σκηνή που αναλαμβάνουν, υπό τους όρους που δημιουργούν οι μετεμφυλιακές πολιτικές εξελίξεις, να εκπροσωπήσουν το Ξηροβούνι στο κέντρο. Επιπλέον, υφίστανται δεσμεύσεις των προσώπων αυτών για αναγνώριση της κατοχικής δραστηριότητας των ανταρτών, συνταξιοδότησης, ενίσχυσης συγγενών θυμάτων κλπ. Σημαντικός άξονας αυτής της δραστηριότητας παραμένει η τοποθέτηση των εκλογικών πελατών σε θέσεις εργασίας, μέσω των σχέσεων προστασίας που συνάπτονται.²²⁴ Τα δεδομένα δεν ανατρέπονται μετά την αποτυχία του Εθνικού κόμματος στις εκλογές του 1950. Οι πολιτικοί πάτρωνες συνεχίζουν να στηρίζουν τη νομιμοποίησή τους μέσω της αναφοράς στον ένοπλο αγώνα της προηγούμενης δεκαετίας ακόμη και μετά τη διάλυση του κύριου κομματικού φορέα έκφρασης αιτημάτων του χώρου.

²²³ Ο Ηλ. Νικολακόπουλος επισημαίνει την αδυναμία του Εθνικού Κόμματος Ελλάδος στις εκλογές του 1950, γεγονός που συντέλεσε στην διάλυσή του και στην επανένταξη του Ζέρβα στο κόμμα των Φιλελευθέρων. Η επισήμανση αυτή όμως δεν έχει ιδιαίτερη σημασία για την περιοχή στο βαθμό που η τοπική επιρροή των πρώην οπλαρχηγών δεν εμφανίζει αξιοσημείωτη πτώση. Το γεγονός αυτό αποδεικνύεται από την σταθερή υπερπήφιση τους στις επόμενες εκλογικές αναμετρήσεις (στις οποίες συμμετείχαν σε ψηφοδέλτια άλλων κομμάτων). Ο ίδιος ο Αλ. Παπαδόπουλος εκλέγεται βουλευτής ακολουθώντας το παράδειγμα πολλών ηγετικών στελεχών των ΕΟΕΑ. Στο τέλος της πολιτικής του σταδιοδρομίας χρημάτισε υφυπουργός σε κυβέρνηση της δικτατορίας υπό το Σπ. Μαρκεζίνη. Επίσης ο Δημ. Ιωάννου εξελέγη επανειλημμένες φορές βουλευτής και χρημάτισε υπουργός της ΕΡΕ. Για το Εθνικό Κόμμα Ελλάδας και την απήχησή του στην Ήπειρο, βλ. Η. Νικολακόπουλος, *Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001, σσ. 73-76.

²²⁴ Ο Παπαδόπουλος υποστηρίζει ότι άνω των 700 ατόμων διορίστηκαν με επέμβασή του σε διάφορες θέσεις του δημόσιου και του ιδιωτικού τομέα στη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 412. Η διαπλοκή των πελατειακών σχέσεων με τους κομματικούς σχηματισμούς της «εθνικόφρονος» παράταξης στην περίοδο του Εμφυλίου δεν έχουν εως σήμερα αναλυθεί. Για την «από τα κάτω» ενεργοποίηση εθνοφρόνων οργανώσεων που διεκδικούσαν επαγγελματική αποκατάσταση για τα μέλη τους στο χώρο της Βόρειας Ελλάδας, βλ. Β. Γούναρης, *Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων*, ό.π., σσ. 121-128.

Στην περιοχή του Ξηροβουνίου ο αντικομμουνισμός παραμένει κυρίαρχος μεταπολεμικά. Υπάρχουν όμως και σημαντικές εξελίξεις στο κοινωνικό και οικονομικό πεδίο. Κατά τη διάρκεια του Εμφυλίου η κτηνοτροφία δέχθηκε ισχυρά πλήγματα. Το γεγονός αυτό καθιστούσε δύσκολη την παραμονή των κατοίκων στα χωριά, με αποτέλεσμα ένα σημαντικό ρεύμα μετακίνησης προς τις πόλεις. Μεγάλο τμήμα π.χ. των Ανωγειατών εγκαταστάθηκε στην κωμόπολη Φιλιπιάδα.²²⁵ Η μεταπολεμική ανάπτυξη της συγκεκριμένης κωμόπολης στηρίχθηκε σε μεγάλο βαθμό στην παρουσία αυτών των πρώην κτηνοτρόφων.²²⁶ Αντιθέτως, ένα άλλο τμήμα του τοπικού πληθυσμού του Ανωγείου εγκαταστάθηκε, μόνιμα πλέον, στην περιοχή Δρυμόνας, πλησίον της εθνικής οδού Άρτας-Ιωαννίνων.²²⁷ Ρεύμα όμως σημαντικής εσωτερικής μετανάστευσης απαντάται και στις άλλες ορεινές κοινότητες. Οι κυριότεροι προορισμοί των χωρικών του Ξηροβουνίου είναι τα Ιωάννινα, η Φιλιπιάδα, η Άρτα, η Αθήνα, αλλά και χώρες του εξωτερικού. Οι δεσμοί των περισσότερων από αυτούς με τους τόπους καταγωγής τους ενισχύονται συνήθως με επισκέψεις στη διάρκεια του καλοκαιριού.

Η συλλογική μνήμη των ανθρώπων στο Ξηροβούνι δυσκολεύεται να αναγνωρίσει το διακύβευμα της σύγκρουσης, στο βαθμό που εντάσσεται σε μια δεκαετία «αίματος» της οποίας απεύχονται την «επιστροφή».²²⁸ Καθώς οι

²²⁵ Οι καταστροφές εξάλλου κτισμάτων στο Ανώγειο ήταν σημαντικές. Από 185 οικίες, μόνο 2 δεν πυρπολήθηκαν από τους αντάρτες. *Οι Θυσίες της Ηπείρου*, ό.π., σ. 23.

²²⁶ Υπάρχει μάλιστα στην πόλη αυτή και μια αξιοσημείωτη παρουσία πρώην κτηνοτρόφων Συρρακιωτών. Προφορική μαρτυρία Κ. Κιτσοπάνου, Φιλιπιάδα, 2000.

²²⁷ Το Ανώγειο ουσιαστικά δεν κατοικείται από τις αρχές της δεκαετίας του 1950. Μέχρι τότε οι οικογένειες των κτηνοτρόφων ανέβαιναν στο χωριό κατά τη θερινή περίοδο. Στην περιοχή Δρυμόνα ήταν εγκατεστημένοι κατά τη χειμερινή περίοδο. Στον ομώνυμο δήμο που συγκροτήθηκε στα τέλη της δεκαετίας του 1990 περιλαμβάνονται επιπλέον οι κοινότητες Τσαγκαρόπουλο και Γοργόμυλος.

²²⁸ Για τη συγκρότηση της κοινωνικής μνήμης, βλ. Ρ.Β. Μπουσχότεν, *Ανάποδα Χρόνια*, ό.π., σσ. 11-19· Α. Collard, «διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν-συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, ό.π., σσ. 357-389· Μ. Θανοπούλου, *Η προφορική μνήμη του πολέμου*, Αθήνα, 2000· Ρ. Μπενβενίστε-Θ. Παραδέλλης, *Διαδρομές και Τόποι της μνήμης-Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995)*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια και Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, 1999. Για την ανασύσταση της μνήμης στις ιστορικές καταγραφές της εθνικής αντίστασης, βλ. τον πρόλογο του Γ. Μαργαρίτη στο Καπετάν Λευτεριάς, *Από την Κοζαρέ στα βουνά της Ρούμελης*, Αθήνα, Θυμέλη, 1999, σσ. 11-30. Για ευρύτερα προβλήματα που δημιουργεί η χρήση της μνήμης στις κοινωνικές επιστήμες, βλ. Ε. Ανδριάκαινα, «Από τη μνήμη στις

περισσότεροι διηγούνται τις εμπειρίες τους, δεν υπεισέρχονται σε ερωτήματα που αφορούν τη σύσταση των ομάδων αλλά μόνο την κατάληξή τους.²²⁹ Ο Εμφύλιος πόλεμος μπερδεύεται με την περίοδο της Κατοχής και οι αντίπαλοι ονοματίζονται συλλήβδην «αμίτες»/«ζερβικοί» με την λογική απόλυτων διαχωρισμών που οφείλουν την προέλευση τους σε ένα τρόπο σκέψης διαμεσολαβημένο από τον διαρκή μετασχηματισμό της ελληνικής αγροτικής κοινωνίας.

μνήμες: η γλωσσική στροφή και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες», *δοκιμές*, 9-10 (2001), σσ. 31-46.

²²⁹ Υπήρξαν σημαντικές δυσκολίες στις προφορικές μαρτυρίες. Στέλεχος του τμήματος Παπαδόπουλου αρνήθηκε να μας παραχωρήσει συνέντευξη, φοβούμενος ότι θα συνομιλούσε με «κομμουνιστές». Οι βετεράνοι της αντικομμουνιστικής παράταξης θεωρούν πολλές φορές εξ αντικειμένου ύποπτη την επιστημονική ενασχόληση με την εμφύλια σύγκρουση της δεκαετίας 1940-50. Πρόκειται για τον Αριστείδη Γιολδάση ή Αλλοίμονο. Ως Αλλοιμοναίοι ήταν γνωστοί στην ευρύτερη περιοχή αρκετοί ένοπλοι. Κατά τη διάρκεια των εμφυλίων συγκρούσεων ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ ένας από αυτούς αποπειράθηκε ανεπιτυχώς να συλλάβει τον Γ. Κοτζιούλα. Για το περιστατικό, βλ. Ν. Κοσμάς, *Γ. Κοτζιούλας*, ό.π., σ. 30.

Κεφάλαιο 3

ΤΑ ΕΝΟΠΛΙΑ ΣΩΜΑΤΑ ΤΗΣ ΛΑΚΚΑΣ ΣΟΥΛΙΟΥ: ΤΟΠΙΚΟΣΥΓΓΕΝΙΚΕΣ ΦΑΤΡΙΕΣ ΚΑΙ «ΠΟΛΙΤΙΚΕΣ ΒΕΝΤΕΤΕΣ»

3.1 Χώρος και κοινωνική οργάνωση της Λάκκας Σουλίου.

Το 1947, στο υπόμνημα του ΔΣΕ προς την επιτροπή του ΟΗΕ που ερευνούσε τα αίτια του Εμφυλίου πολέμου, αναφέρονται πολλές παραβιάσεις της συμφωνίας της Βάρκιζας στην περιοχή Ηλείου, βασικό χώρο διεξαγωγής των πολεμικών επιχειρήσεων.¹ Η χρονική περίοδος της λευκής τρομοκρατίας των ετών 1945-46 συνοδεύεται στην περιοχή (όπως εξάλλου συμβαίνει και στην υπόλοιπη χώρα) από δολοφονίες, ξυλοδαρμούς, βιαιοπραγίες, βιασμούς κλπ. Ιδιαίτερη σημασία αποδίδεται από τους συντάκτες του υπομνήματος στη δράση ενόπλων παρακρατικών συμμοριών που, σε συνεργασία με τις κυβερνητικές δυνάμεις, επιδίδονται στη δίωξη μελών του ΕΑΜ και των οικογενειών τους. Μια από τις ομάδες που φαίνεται να διαδραματίζουν σημαντικό ρόλο στις διαδικασίες αυτές είναι γνωστή ως Κολιοδημητράιοι ή Γιαννάκη-δημητράιοι.

Στο πλαίσιο του κεφαλαίου αυτού, θα ασχοληθούμε με τη δράση των Κολιοδημητράιων την περίοδο 1941-45, ως τμήμα του ΕΔΕΣ που συγκροτήθηκε στην περιοχή Λάκκα-Σούλι της Ηλείου. Οργανωμένη στη βάση τοπικοσυγγενικών δικτύων, η ομάδα αυτή αναπαράγει μορφές δράσης που ανάγονται στον κλεφταρματολικό πολιτισμό και καταφάσκει αξίες και παραδόσεις του ευρύτερου ορεινού χώρου στον οποίο εντάσσεται. Εμπλεκόμενη με το δικό της τρόπο στις διαμάχες μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων, η ομάδα θα υποστεί τις συνέπειες της ένταξης της στο αντιαμικό στρατόπεδο. Στην περίοδο της λευκής τρομοκρατίας (1945-46), θα συντείνει στην εδραίωση σε τοπικό επίπεδο του εμφυλιοπολεμικού πνεύματος, διεκπεραιώνοντας την εμφύλια διαμάχη με όρους βεντέτας. Έχοντας αποσυρθεί από το προσκήνιο στα έτη 1947-49, μετά την ανάληψη της ευθύνης του πολέμου από τον τακτικό στρατό, η ένοπλη αυτή ομάδα είχε συντελέσει τα μέγιστα στην εδραίωση του αντικομμουνιστικού πνεύματος, κάτι που όπως θα δούμε δεν αντικατοπτρίζει κατ' ανάγκην την υιοθέτηση εκ μέρους τους μιας νεωτερικής

πολιτικής ταυτότητας που να ανταποκρίνεται στη διχοτομική διαίρεση Δεξιά/Αριστερά.

Στην ανάλυση που ακολουθεί θα επιμείνουμε ιδιαίτερα σε τρία σημεία:

1) Στην οργάνωση του χώρου (της περιοχής δηλαδή της Λάκκας) καθώς και στην εξοικείωση των κατοίκων με ένοπλες και βίαιες πρακτικές, προϊόν μακραιώνων παραδόσεων. Στο πλαίσιο αυτό, θα ασχοληθούμε ιδιαίτερω με τα φαινόμενα της ληστείας και της συγκρότησης αντάρτικων σωμάτων ήδη από τον 19ο και τις αρχές του 20ου αιώνα.

2) Στις διαδικασίες ένταξης της ομάδας στον ΕΔΕΣ και στην δραστηριότητα της κατά την κατοχική περίοδο.

3) Στον τρόπο με τον οποίο διαχειρίστηκε τις πολιτικές διαμάχες και την ένταξή της σ' αυτές, στις διαφορετικές φάσεις της εμφύλια σύγκρουσης. Η αντιμετώπιση πάντως αυτού του σχηματισμού από το ΕΑΜ είναι ενδεικτική των τομών που η συγκυρία του πολέμου επιφέρει. Ακολουθώντας μια γενικευμένη κατασταλτική πρακτική απέναντι σε «ληστρικά περιβάλλοντα», η λύση που δόθηκε από τον ΕΛΑΣ με τη μορφή της εκκαθάρισης της ομάδας υποβοήθησε την μετέπειτα εμφύλια σύρραξη. Οι μαζικές εκτελέσεις μελών της φατρίας τον Ιανουάριο του 1945 δημιούργησαν μια εξαιρετικά φορτισμένη ατμόσφαιρα εναντίον της Αριστεράς. Στην τεταμένη περίοδο που ακολούθησε την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, οι βεντέτες που αναζωπυρώθηκαν ήταν πολυάριθμες. Στη Λάκκα-Σούλι όμως οι πρακτικές αυτές αντανακλούν την αντίδραση μιας φατρίας που υπέστη κατά τη διάρκεια της Κατοχής τις συνέπειες από την υιοθέτηση της μοναδικής συμπεριφοράς με την οποία ήταν προπολεμικά εξοικειωμένη και η οποία επέβαλε την αναζήτηση λύσεων στα προβλήματα της συγκυρίας με βάση προνεωτερικές πρακτικές.

Η περιοχή της Λάκκας-Σουλίου βρίσκεται στα ΝΔ των Ιωαννίνων και δεν ταυτίζεται με το Σούλι. Η δασώδης αυτή κοιλάδα βρίσκεται ανάμεσα στα όρη Σουλίου και την οροσειρά του Τόμαρου (Ολύτσικα) και διασχίζεται από παραποτάμους του Θύαμι (Καλαμά) και του Αχέροντα. Η περιοχή είναι επίσης γνωστή με τις ονομασίες Λάκκα Μπότσαρη-Λάκκα Τσαρκοβίστας.² Η Λάκκα-Σούλι

¹ Για τις παραβιάσεις της συμφωνίας της Βάρκιζας στην περιοχή Ηπείρου, βλ. *Έτσι άρχισε ο Εμφύλιος*, Ανατύπωση του υπομνήματος του ΔΣΕ προς τον ΟΗΕ (1947), ό.π., σσ. 231-289.

² Πρβλ. «Λάκκα-Σούλι», *Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ήλιος*, τ. ΙΒ, σ. 46. Για τους Μποτσαραίους και τη σχέση τους με την περιοχή, βλ. Αν. Γούδας, *Βίοι παράλληλοι των επί της*

έχει έκταση 286 τετραγωνικά χιλιόμετρα και οριοθετείται από χαμηλά βουνά και λόφους. Πρόκειται για μια ενότητα είκοσι κοινοτήτων, με σημαντικότερη τα Δερβίζιανα, που δεσπόζει στο κέντρο της Ηπείρου, και έχει ανοιχτούς δρόμους προς την γειτονική περιοχή Δωδώνης-Ιωαννίνων, αλλά και τους ορεινούς όγκους Σουλίου στα δυτικά και Ξηροβουνίου, στα ανατολικά.³

Η θέση της Λάκκα-Σούλι έχει ιδιαίτερη γεωστρατηγική σημασία ήδη από την περίοδο της Οθωμανικής κατάκτησης. Όντας στην περιφέρεια της Σουλιώτικης ομοσπονδίας, τα χωριά της Λάκκας ανήκουν στην κατηγορία των φορολογουμένων από τους Σουλιώτες, χωρίς αυτό να σημαίνει ότι κυριαρχούν απόλυτα. πάνω τους.⁴ Οι Λακκιώτες ανήκουν διοικητικά στην Παραμυθιά και τα Ιωάννινα. Στα χρόνια της ακμής του Σουλίου, τα χωριά αυτά αποδίδουν φόρο στις σουλιώτικες φάρες.⁵

Οι οικονομικές δραστηριότητες της περιοχής δεν είναι παρά η κτηνοτροφία και περιορισμένες καλλιέργειες, που προορίζονται για αυτοκατανάλωση.⁶ Το κύριο χαρακτηριστικό των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων είναι το ότι τα κοπάδια δεν μετακινούνται, γεγονός που δεν επιτρέπει την αριθμητική τους ανάπτυξη. Το είδος

Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών, Αθήνα, 1876, τμ. Η', σ. 48· Σπ. Μουσελίμης, *Η Λάκκα του Μπότσαρη*, Ιωάννινα, 1976, σσ. 16-23.

³ Αναφέρονται 43 κοινότητες και οικισμοί που κατατάσσονται σε τέσσερις κατηγορίες: «τομοροχώρια, χωριά της βουνοσειράς της Λίππας, χωριά της βουνοσειράς του Κουρούλη, χωριά των ριζών των σουλιώτικων ορέων». Πρβλ. Σπ. Μουσελίμης, *Η Λάκκα του Μπότσαρη*, ό.π., σσ. 89-128. Τα χωριά της Λάκκας εμφανίζονται το 19ο αιώνα ως αλβανόφωνα, ελληνόφωνα και μικτά. Γ. Νακρατζάς, *Η στενή εθνολογική συγγένεια των σημερινών Ελλήνων, Βουλγάρων και Τούρκων/Ηπειρος-Νότια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1992, σσ. 32-33· Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικών*, ό.π., σσ. 59-66.

⁴ Β. Ψιμούλη, «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», *Τα Ιστορικά*, τμ. 23, τχ. 24-25 (1996), σσ. 13-36.

⁵ Ο Πουκεβίλ αναφερόμενος στις κοινότητες της Λάκκας που απέσπασαν οι Σουλιώτες από τους τοπικούς παράγοντες Ιωαννίνων και Παραμυθιάς στα τέλη του 18ου αιώνα κάνει λόγο για 32 οικισμούς και 3.260 κατοίκους. Για τις εντυπώσεις του από την περιοχή, βλ. Φ. Πουκεβίλ, *Ταξίδι στην Ελλάδα-Ηπειρος*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1994, σσ. 189-209. Καθώς η περιοχή ήταν όμορη του Σουλίου, τα χωράφια των κατοίκων της Λάκκας έγιναν αντικείμενο μεγάλης εκμετάλλευσης από τους Σουλιώτες. Βλ. Γκ. Αρς, *Η Αλβανία και η Ηπειρος στα τέλη του 18ου και στις αρχές του 19ου αιώνα-τα Δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1994, σ. 141.

⁶ Πρβλ.: «Σε τούτες τις απρόσιτες αγριοτοπιές, μια μέρα δρόμο από την πιο κοντινή δημοσιά, η ζωή είναι δύσκολη, έχει μείνει ακίνητη αιώνες ολάκερος. Οι χωριάτες ολημέρα στα χωράφια ή στη βοσκή», Σ. Τσαμπηράς, *Ας μη βρέξει ποτέ-Το οδοιπορικό του Ιερού Λόχου των Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1985, σ. 43. Ενδεικτική της ένδειας είναι η μετεγκατάσταση χωρικών από τη Λάκκα στην περιοχή του Ζαγορίου, όπου δούλευαν ως εργάτες γης, υπηρέτες ή και ως ένοπλοι, στην υπηρεσία των αναπτυσσόμενων οικονομικά κατοίκων της Βόρειας Πίνδου. Βλ. Β. Νιτσιάκος, *Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου*, ό.π., σ. 167, 176.

αυτό κτηνοτροφίας, που επικρατεί και στο όμορο Σούλι για αιώνες, έχει ως αποτέλεσμα την προσκόλληση των κατοίκων στην περιοχή, καθώς λόγω του περιορισμένου μεγέθους των κοπαδιών δεν αναζητούν χειμαδιά στα πεδινά.⁷ Η έλλειψη βοσκοτόπων αναπληρώνεται μέσω της αποψίλωσης δασικών εκτάσεων στην ίδια περιοχή, το «ρόγγιασμα», όπως λέγεται στην τοπική διάλεκτο. Η καλλιέργεια αγροτικών προϊόντων (δημητριακά, οπωροφόρα δένδρα) λειτουργεί συμπληρωματικά ως προς την κτηνοτροφία που είναι η κύρια οικονομική δραστηριότητα.⁸ Παρά το γεγονός ότι τα χωριά της Λάκκας βρίσκονται σε μικρή απόσταση από τα Ιωάννινα, παραμένουν απομονωμένα από τις ευρύτερες διαδικασίες εκσυγχρονισμού που συντελείται στις πόλεις της Ηπείρου, μετά την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό κράτος. Η κατάσταση αυτή στον οικονομικό τομέα δεν ανατρέπεται μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο εθνικό κράτος το 1913. Στα χρόνια λοιπόν που μας ενδιαφέρουν βασικές συνιστώσες της κοινωνικής ζωής της περιοχής είναι η εξοικείωση των κατοίκων με βίαιες πρακτικές, η παρουσία ληστρικών ομάδων αλλά και η οικονομική δυσπραγία.

Η περιοχή έχει πλούσια παράδοση αναφορικά με τη συγκρότηση αντάρτικων σωμάτων στις διαδοχικές εξεγέρσεις και πολέμους για την επέκταση των συνόρων του ελληνικού κράτους, αρχής γενομένης από την εξέγερση του 1853-54, όπου οι λακκιώτες είχαν αξιόλογη συμμετοχή.⁹ Από την πλευρά του, ο ελληνικός στρατός, εκμεταλλεύεται τη δράση τέτοιων σχηματισμών στα μετόπισθεν, τόσο στον πόλεμο του 1897 όσο και στις συγκρούσεις του 1912-13. Η διοίκηση των ανταρτών ανατίθεται σε αξιωματικούς που κατάγονται από την περιοχή.

Μια απόπειρα οργάνωσης αυτού του τύπου σχηματισμού έγινε και κατά τον ελληνοτουρκικό πόλεμο του 1897, η περιορισμένη όμως διάρκεια των μαχών δεν επέτρεψε την πλήρη ανάπτυξή του.¹⁰ Η συνολική άλλωστε προετοιμασία αυτού του

⁷ Για τις αντίστοιχες διαδικασίες στο Σούλι, βλ. Β. Ψιμούλη, «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», ό.π., σ. 19.

⁸ Πρβλ. E. Wolf, *Peasants*, NJ-Prentice-Hall, Englewood Press, 1966, σσ. 21-25.

⁹ Για την συμμετοχή των Λακκιωτών στις επιχειρήσεις του 1853-54, βλ. Β. Κρασίτης, *Οι Σουλιώτες από τον έπος του Μεσολογγίου μέχρι και της εποχής μας*, Αθήνα, 1983, σ. 159,169.

¹⁰ Για την πορεία των επιχειρήσεων, βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα (Οι απαρχές 1900-1922)*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, τμ. 2, σσ. 159-160· Θ. Βελλανίτης (κ.α.), *Βαλκάνια-οι βαλκανικοί και οι ελληνοτουρκικοί πόλεμοι*, Αθήνα, Μέδουσα/Σέλας, 1999, σσ. 107-113.

πολέμου υπήρξε ελλιπής, γεγονός που δεν ευνοούσε την ευόδωση τέτοιων εγχειρημάτων.

Οι συνθήκες όμως ήταν εντελώς διαφορετικές το 1912. Κατά τη διάρκεια του πρώτου Βαλκανικού πολέμου, ο υπολοχαγός Δημ. Νοτ. Μπότσαρης, γόνος της φατριάς με την οποία ήταν συνδεδεμένη η περιοχή στα χρόνια ακμής της σουλιώτικης ομοσπονδίας, αναλαμβάνει την ηγεσία των ενόπλων της περιοχής.¹¹ Οι χωρικοί της Λάκκας είναι εξοικειωμένοι με τον ανταρτοπόλεμο και κυρίως με μια ιδιαίτερη μορφή οργάνωσης των ενόπλων σχηματισμών, που περιλαμβάνει αξιωματικό στην ηγεσία τοπικών οπλαρχηγών.

Το οργανωτικό σχήμα των ατάκτων πήρε την ονομασία Μικτό Ηπειρωτικό Στράτευμα και συγκροτήθηκε τον Οκτώβριο του 1912, από τρεις βασικά ομάδες ενόπλων. Η πρώτη από αυτές ήταν ομάδα Κρητών εθελοντών που μεταφέρθηκαν με πλοία στην περιοχή της Ηπείρου. Η δεύτερη, αποτελείτο από εθελοντές των ορεινών όγκων Ραδοβιζίου-Τζουμέρκων Άρτας. Οι εθελοντές αυτοί αποτελούσαν ξεχωριστό σχηματισμό, στον οποίο το σημαντικότερο ρόλο διαδραμάτιζαν οπλαρχηγοί, όπως ο Γρ. Κοσσυβάκης. Η τρίτη ομάδα αποτελείτο από κατοίκους της Λάκκας και της ευρύτερης περιοχής Σουλίου, υπό την ηγεσία τοπικών οπλαρχηγών. Όσον αφορά την τελευταία ομάδα, υπήρχε επίσης μια συμπληρωματική διαίρεση ανάμεσα στους δημογέροντες, τους ιερείς και τους οπλαρχηγούς.¹² Ο συνολικός αριθμός των εθελοντών προσέγγιζε τους 3500. Η δράση του σώματος αφορούσε μια γεωγραφική περιοχή που περικλείει τη Λάκκα, το κυρίως Σούλι και τον παραλιακό τομέα των χωριών της Πρέβεζας. Τα περισσότερα τμήματα ενεργούσαν με βάση μια λογική υπεράσπισης του χώρου, αλλά διεξήγαγαν και συγκρούσεις με ανάλογα σώματα Τσάμηδων.

Το εθελοντικό αυτό σώμα χαρακτηρίζουν πρακτικές που δεν διαφοροποιούνται από τις τυπικά κλεφταρματολικές: φορολόγηση των κοινοτήτων σε είδος, χρηματοδότηση των ενόπλων από τη διοίκηση, υπακοή στις αξίες της

¹¹ Για την ανάθεση της αρχηγίας στον Δημ. Μπότσαρη, βλ. Β. Κραψίτης, *Οι Σουλιώτες*, ό.π., σσ. 163-64.

¹² Οι δημογέροντες (μουχταραζάδες) και οι ιερείς εκπροσωπούσαν τις τοπικές ηγεσίες. Οι ηγέτες των ενόπλων διακρίνονταν σε δυο κατηγορίες: αυτοί της «ανωτέρας» ονομάζονταν αρχηγοί ενώ τα κατώτερα στελέχη διατηρούσαν την ονομασία «οπλαρχηγοί». Για το διαχωρισμό αυτό, βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *Το Μικτόν Ηπειρωτικό Στράτευμα*, Αθήνα, 1968, σ. 25. Εντύπωση προξενεί το γεγονός ότι αρκετές γυναίκες έλαβαν τον τίτλο του οπλαρχηγού. Ήταν οι λεγόμενες «καπετάνισσες» που υποτίθεται ότι συνέχιζαν τη σουλιώτικη παράδοση.

τοπικότητας και της υπεράσπισης της κοινότητας.¹³ Οι κάτοικοι της Λάκκας εμπλέκονται στις μάχες, χωρίς ιδιαίτερο ενθουσιασμό, γεγονός που αποτυπώνεται στην παρακάτω αναφορά του Στέφανου Γρανίτσα προς τον Δ. Μπότσαρη: *Επέρασε μην και πλέον αφότου ανέβεις εις το Σούλι και οι Σουλιώται ανέχονται ακόμη να προστατεύουν τα χωριά τους οι Μακεδόνες, οι Μεσσήνιοι και οι Αμερικάνοι και οι Κρητικοί.*¹⁴

Σε αρκετές περιπτώσεις οι Λακκιώτες αναγκάζονται κατά τη διάρκεια των συγκρούσεων να εγκαταλείψουν τα χωριά τους και να πάρουν τον δρόμο της προσφυγιάς.¹⁵ Τον καθοριστικό ρόλο στο εθελοντικό αυτό σώμα διαδραματίζουν οι οπλαρχηγοί, μέσω των οποίων μεταβιβάζονται από και προς την ηγεσία οι εντολές. Η τελευταία είναι υποχρεωμένη να ρυθμίζει τις μεταξύ των ενόπλων σχέσεις με τρόπο που να μη προκαλεί ανατροπή των εύθραυστων ισορροπιών.¹⁶

Σε γενικές γραμμές, η δράση του Μικτού Ηπειρωτικού Στρατεύματος δεν ενίσχυε ιδιαίτερα τις πολεμικές επιχειρήσεις.¹⁷ Οι επιτελείς του ελληνικού στρατού

¹³ Είναι εξαιρετικά σημαντικό να διακρίνουμε την παρουσία στη μακρά διάρκεια των τοπικών αντιπαλοτήτων και των ανάλογων πρακτικών. Για τη σημασία που διατηρούν αυτές θεωρούμε χρήσιμο να επισημάνουμε την περίπτωση ενός εγγράμματος εθελοντή. Πρόκειται για τον λογοτέχνη Στέφανο Γρανίτσα από την Ευρυτανία, η συμπεριφορά του οποίου υποδεικνύει τις κυρίαρχες νοοτροπίες ευρύτερων στρωμάτων. Ευρισκόμενος στην περιοχή Σουλίου ο Γρανίτσας δεν διστάζει να απευθύνει προς τον Δημ. Μπότσαρη σημείωμα με το οποίο εγκυβερνά τους Σουλιώτες για την συμπεριφορά τους στην Ευρυτανία κατά τη διάρκεια της Επανάστασης: «*Εννοώ να πάρω πίσω το αίμα των ευρυτανικών αρνιών που ερήμαζαν οι Σουλιώται αναβάντες στο Καρπενήσι για να το ελευθερώσουν τάχα ως να είχαν διορθώσει τον ιδιόν τους τόπον και τους επήρην ο αλτριουισμός από τα ποδάρια. Πάρε το απόφασιν ότι θα μείνω εδώ μέχρι συντελείας των σουλιωτικών κοπαδιών*». Κ. Στεργιόπουλος, *Το Μικτόν Ηπειρωτικόν Στράτευμα*, ό.π., σ. 237.

¹⁴ Αυτόθι, σ. 236. Η αναφορά σε «Αμερικανούς» υποδηλώνει τους εθελοντές μετανάστες που είχαν ενσωματωθεί ομαλά στην αναληφθείσα πολεμική προσπάθεια του ελληνικού κράτους.

¹⁵ Για την αποχώρηση των χωρικών από τις εστίες τους, βλ. Θ. Παντούλας, *Μια ζωή περιπέτειες*, Ιωάννινα, 1993, σσ. 11-12. Πάντως η απροθυμία των χωρικών της Λάκκας να συνεισφέρουν στις πολεμικές επιχειρήσεις δεν ήταν μεμονωμένο φαινόμενο αλλά φαίνεται πως απαντήθηκε και σε άλλες περιοχές της Ηπείρου, δημιουργώντας ερωτηματικά για την αναγνώριση από τους αγροτικούς πληθυσμούς του εθνικιστικού προτάγματος. Για μια επανεκτίμηση των διαδικασιών συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων σε ένα αγροτικό περιβάλλον (διαφοροποιημένο βέβαια από την περίπτωση της Ηπείρου), βλ. Γ. Αγγελόπουλος, «Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα-Μια ανθρωπολογική ανάγνωση της συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων στην Αγροτική Μακεδονία του τέλους του 19^{ου}-Αρχές του 20^{ου} αιώνα», *ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9 (1997), σσ. 42-64.

¹⁶ Κ. Στεργιόπουλος, *Το Μικτόν Ηπειρωτικόν Στράτευμα*, ό.π., σ. 237.

¹⁷ Σημαντικά προβλήματα δημιούργησε ο τραυματισμός του Δημ. Μπότσαρη, ο οποίος μεταφέρθηκε για νοσηλεία στην Άρτα. Τη διοίκηση του σώματος ανέλαβε ο συνταγματάρχης

ήταν υποχρεωμένοι να απευθυνθούν σε άλλες μονάδες, κυρίως από το μακεδονικό μέτωπο, προκειμένου να αναλάβουν σοβαρή επιθετική δράση εναντίον των Ιωαννίνων.¹⁸ Αυτό το γεγονός όμως δεν αναιρεί την σημασία τέτοιων σχηματισμών στην τοπική κλίμακα. Στην πραγματικότητα, με το ΜΗΣ, διαμορφώνεται ένα πλαίσιο μέσω του οποίου η τοπική κοινωνία της Λάκκας συνδέεται με το εθνικό κράτος και ταυτίζεται με τις επιδιώξεις του.¹⁹

Το γεγονός αυτό έχει μια ιδιαίτερη σημασία για την κατανόηση των συμπεριφορών των κατοίκων στην διάρκεια της Κατοχής και της ιδιαίτερης οργανωτικής τους σχέσης με τις αντιστασιακές οργανώσεις.

Η οργάνωση του λεγόμενου Μικτού Ηπειρωτικού Στρατεύματος κατά τη διάρκεια του πρώτου βαλκανικού πολέμου και η δράση του στην περιοχή της Λάκκας εντάσσεται σε μια μακρά παράδοση τοπικής ένοπλης παράδοσης. Το οργανωτικό αυτό σχήμα δεν απέχει πολύ από τα δεδομένα που θα δημιουργηθούν στα πρώτα έτη της Κατοχής, όταν τα στελέχη του στρατού που κατάγονται από την περιοχή θα επιχειρήσουν να οργανώσουν αντιστασιακές ομάδες ερχόμενοι σε διαπραγμάτευση με οπλαρχηγούς. Υπάρχει δηλαδή μια ιδιαίτερη οργανωτική δομή των ενόπλων σχηματισμών, που καθιερώνεται κυρίως στους βαλκανικούς πολέμους. Εγκαθιδρύεται έτσι ένας τύπος σχέσεων ανάμεσα σε κοινωνικά περιβάλλοντα μη προσαρμοστικά (για τα οποία ισχύει η αρχή της τοπικότητας) μέσω μιας διαμεσολαβημένης σχέσης της κοινότητας από τον ένοπλο (που ασκεί λειτουργίες προύχοντα) και τον αξιωματικό (που ασκεί λειτουργίες εκπροσώπου της κεντρικής εξουσίας).

Η τοπική κοινωνία, η οποία στο μεταξύ έχει ενσωματώσει την ελληνική ταυτότητα αλλά δεν προσαρμόζεται οργανωτικά στους κρατικούς ενοποιητικούς θεσμούς, εμπλέκεται σε μια σύγκρουση μέσω ενός ουσιαστικά προνεοτερικού μοντέλου δράσης. Στο μοντέλο αυτό περιλαμβάνεται, όπως προαναφέραμε, η δυνατότητα κινητοποίησης των τοπικών πληθυσμών μέσω αξιωματικών και

Χ. Μαλάμος (επίσης Σουλιώτης στην καταγωγή). Η εξέλιξη του σώματος μετά την κατάληψη των Ιωαννίνων υπήρξε πάντως εντυπωσιακή. Αρκετοί από τους οπλαρχηγούς (κυρίως από το τμήμα του Κοσσυβάκη) μετείχαν και στον βορειοηπειρωτικό αγώνα του 1913-14. Για τα γεγονότα αυτά, βλ. *Ο Βορειοηπειρωτικός αγώνας*, ΓΕΣ/ΔΙΣ, Αθήνα, 1997.

¹⁸ Για την πορεία των επιχειρήσεων στην Ήπειρο, βλ. Γ. Μαργαρίτης, «Οι πόλεμοι», ό.π., τμ. 2, σσ. 166-167.

οπληρχηγών. Η ηγεσία του αντιστασιακού αγώνα στην περιοχή κατά τη διάρκεια της Κατοχής έχει τη δυνατότητα να αξιοποιήσει την προϋπάρχουσα τεχνογνωσία βίας, αλλά και την οργανωτική εμπειρία οπληρχηγού-αξιωματικού που είναι λειτουργική και σε αυτήν την συγκυρία.

Η, μέχρι και τον Μεσοπόλεμο, παρουσία της ληστείας, και μάλιστα σε μεγάλες γεωγραφικές κλίμακες των Νέων Χωρών, είναι ενδεικτική της αδύναμης ενσωμάτωσης των κοινοτήτων στις εκσυγχρονιστικές διαδικασίες του εθνικού κράτους. Την ίδια εποχή, η ληστεία στο μεγαλύτερο μέρος της Παλιάς Ελλάδας ήταν περιθωριακή. Στην περίπτωση της Λάκκας αναφερόμαστε σε μια περιοχή που επιτρέπει, όπως στο σύνολο σχεδόν των ορεινών όγκων της Ηπείρου, την παρουσία ακόμη και στη δεκαετία του 1930 ληστρικών συμμοριών που προέρχονται και έχουν άμεση σχέση με κοινωνικά περιβάλλοντα του ορεινού χώρου.

Ως βασικές συνιστώσες των αντιλήψεων αυτών των ομάδων θα πρέπει να θεωρηθούν η περιφρόνηση προς τους «νοικοκυραίους» της «φρόνιμης» κοινότητας, η ανταπόδοση σε περίπτωση προσβολής, η εκδίκηση, θετική αξιολόγηση της ζωοκλοπής ως ένδειξη παλικαριάς αλλά και ως συμπληρωματικός οικονομικός πόρος προς τις ποιμενικές δραστηριότητες, η κατοχή όπλων και η επιδεξιότητα στη χρήση τους, οι αξίες με άλλα λόγια της ανδροπρέπειας και της τιμής.²⁰

Η ύπαρξη μιας τέτοιας κουλτούρας βίας αντανακλάται και στην επιτόπια διάκριση των κοινοτήτων ανάμεσα σε «φρόνιμες» γεωργοκτηνοτροφικές, όπως τα περισσότερα χωριά της Λάκκας, και σε ορεινές, από όπου προέρχονται ένοπλοι που ασκούν ληστρικές δραστηριότητες ή επιδίδονται στην ζωοκλοπή. Το μεγαλύτερο μέρος των ανυπότακτων της περιοχής εντάσσεται ακριβώς στην κατηγορία των ποιμένων που ασκούν ληστρικές δραστηριότητες στο πλαίσιο ευρύτερων συγγενικών δικτύων. Στις αρχές της Κατοχής ένοπλοι αυτής της κατηγορίας, εκμεταλλευόμενοι

¹⁹ Για ανάλογες διαδικασίες στο χώρο της Μακεδονίας, βλ. Β. Γούναρης, «Βουλευτές και Καπετάνιοι: πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά*, τ. 41, τ. 2 (1990), σσ. 313-335.

²⁰ Για τους κώδικες αξιών της ανδροπρέπειας και της τιμής στον μεσογειακό χώρο, βλ. J. Peristiany (edit.), *Mediterranean Family Structures*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

την πλήρη κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού, θα δραστηριοποιηθούν έντονα στην περιοχή, όπως ακριβώς και στην υπόλοιπη χώρα.²¹

Η απουσία της Αριστεράς από τις πολιτικές διαδικασίες του Μεσοπολέμου, η ανυπαρξία έντονων ενδοκοινοτικών διαιρέσεων και ο περιορισμός των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων, λόγω της πολιτικής Μεταξά για την προστασία των δασών, αποτελούν μερικά ακόμα χαρακτηριστικά της περιοχής που θα μας βοηθήσουν να κατανοήσουμε τα γεγονότα της δεκαετίας 1940-50.²² Όσον αφορά την πολιτική ένταξη η περιοχή πριμοδοτεί τους βενιζελικούς υποψηφίους και στη διάρκεια του Μεσοπολέμου συνδέεται κυρίως με το αγροτικό κόμμα.

Τέλος, δεν πρέπει να παραγνωρίζεται η ισχύς των ιδεολογημάτων που καθιστούν τον ευρύτερο χώρο «ένδοξο» και τους κατοίκους του «γενναίους Σουλιώτες». Οι τοπικές ελίτ, κοινωνικές κατηγορίες που επιδιώκουν την κοινωνική άνοδο μέσω της μόρφωσης των παιδιών τους, ενστερνίζονται πλήρως την άποψη ότι ο χώρος αυτός υπήρξε «εστία αντίστασης του Ελληνισμού έναντι των οθωμανών κατακτητών». Παρά τον περιορισμένο αριθμό εγγραμμάτων, οι περισσότεροι κάτοικοι θεωρούν ότι είναι «απόγονοι σημαντικών ανθρώπων».²³ Η επίκληση της «σουλιώτικης» ταυτότητας θα χρησιμοποιηθεί επιδέξια στα πλαίσια της νέας κατάστασης που δημιουργείται στα χρόνια της Κατοχής από την ηγεσία μιας νεωτερικής πολιτικής οργάνωσης, τον ΕΔΕΣ. Η ηγεσία του χρησιμοποιεί τα ιδεώδη του έθνους-κράτους με αποτελεσματικό τρόπο, στο πλαίσιο της πολιτικής επηρεασμού των τοπικών κοινωνιών.

Στις αρχές της δεκαετίας του 1940 ο πληθυσμός της Λάκκας Σουλίου είναι κατανεμημένος ως εξής:

²¹ Για τη δράση των ληστρικών ομάδων στις αρχές της Κατοχής και την αντιμετώπισή τους από τις αντιστασιακές οργανώσεις, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Από την ήττα στην εξέγερση*, ό.π., σσ. 132-134.

²² Ο Κομν. Πυρομάγλου αναφέρει ότι ο περιορισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων στη Λάκκα είχε ως αποτέλεσμα τον υποσιτισμό των κατοίκων. Πρβλ. Κομν. Πυρομάγλου, *Η εθνική αντίσταση*, ό.π., σ. 29. Ο νόμος του καθεστώτος Μεταξά για την προστασία των δασών συνετέλεσε και σε άλλες περιοχές της υπαίθρου στην δημιουργία μιας αρνητικής εικόνας στις τάξεις των κτηνοτρόφων για το «κράτος» της Αθήνας. Πρβλ. Θ. Καλλιανιώτης, *Οι αρχές της Αντίστασης στη Δυτική Μακεδονία 1941-1943*, μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2000, σ. 13· Γ. Μπέικος, *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979, τμ. 1, σσ. 88-89.

²³ Το γεγονός ότι στη Λάκκα ένα μεγάλο τμήμα του πληθυσμού παρέμενε μη εγγράμματο αναγνωρίζεται από πολλές (εαμικές κυρίως) πηγές. Πρβλ. Γ. Χαρίτος, «ΕΑΜ Λάκκας Σουλίου-Ντουσκάρας και Τσάμικου», *Εθνική Αντίσταση*, τχ. 99 (1998), σ. 66.

<i>Κοινότητα</i>	<i>Πληθυσμός</i>
Αλεποχώρι Μπότσαρη	261
Άρδοση	147
Βαργιάδες	475
Γεωργάνοι	537
Δερβίζιανα	558
Έλαφος	223
Ζωτικό	492
Θεριακίσι	602
Κοπάνη	616
Λιβιάχοβο	277
Λίππα	380
Μονοδένδρι	247
Μουσιωτίτσα	816
Μπαουσιόι	507
Παλαιοχώρι Μπότσαρη	267
Πεντόλακκος	226
Ρωμανό	347
Σιστρούνι	289
Τόσκεσι (Αχλαδέα)	857

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή Πληθυσμού 1940.²⁴

²⁴ Η τοποθέτηση ορισμένων κοινοτήτων από τον ευρύτερο χώρο Δωδώνης στον παρόντα πίνακα γίνεται με κριτήρια ομοιότητας των δομών και αναγνώρισης από τα ίδια τα υποκείμενα μιας ευρύτερης ταυτότητας.

3.2 Η οργάνωση της φατριάς των Κολιοδημητριάων στο εδεδίτικο αντάρτικο.

Κατά το πρώτο έτος της Κατοχής, τα ληστρικά επεισόδια εντείνονται σε αυτές ακριβώς τις περιοχές, όπου η ληστεία δεν αποτελούσε μακρινή ανάμνηση από τον προηγούμενο αιώνα, αλλά πραγματικότητα στα χρόνια του Μεσοπολέμου, με χαρακτηριστικό παράδειγμα τις πλέον ορεινές περιοχές της Λάκκας. Εκεί, ήδη από το καλοκαίρι του 1941, ολόκληρες κοινότητες οργανώνουν ένοπλες ομάδες στη βάση συγγενικών δεσμών, με σκοπό την υπεράσπιση κατ' αρχήν των αγαθών τους, αλλά και την εκμετάλλευση της κατοχικής κατάστασης. Την περίοδο αυτή, οργανώνονται δίκτυα διακίνησης και ανταλλαγής προϊόντων, που εκτείνονται μέχρι την Μακεδονία και ακολουθούν δρόμους που παρακάμπτουν περιοχές όπου εκδηλώνονται ληστρικά επεισόδια.²⁵ Η ανάπτυξη πάντως ληστρικών δραστηριοτήτων, αμέσως μετά τους πρώτους μήνες της Κατοχής, δημιούργησε σοβαρά προβλήματα στην διακίνηση των προϊόντων, με αποτέλεσμα να δημιουργείται σοβαρό πρόβλημα δημόσιας τάξης.²⁶

Μια από τις κοινότητες, οι κάτοικοι της οποίας επιδίδονται σε τέτοιου τύπου πρακτικές, είναι ο Πεντόλακκος (Ζώριστα) Ιωαννίνων. Το ορεινό αυτό χωριό βρίσκεται στα όρια της Λάκκας, σε μικρή απόσταση από την βασική για τα στρατιωτικά δρομολόγια των κατοχικών στρατευμάτων οδό Ιωαννίνων-Άρτας. Ο Πεντόλακκος είχε πληθυσμό 800 ατόμων στις παραμονές του πολέμου. Οι σχέσεις του χωριού με την ένοπλη βία έχουν μια μακρά παράδοση, καθώς αποτέλεσε τη βάση του μεικτού εκστρατευτικού σώματος του Δ. Μπότσαρη στα 1912-13, αλλά και την ιδιαίτερη πατρίδα του οπλαρχηγού Θύμιου Ζήκου που ηγήθηκε των λακκιωτών στις μάχες κατά τις εξεγέρσεις του 1853-54.²⁷

²⁵ Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 1, σ. 77.

²⁶ Θ. Παντούλας, *Φλογισμένα Χρόνια 1940-45*, ό.π., σ. 81 κ.ε.

²⁷ Για τη συμμετοχή αυτή, βλ. Σπ. Μουσελίμης, *Η Λάκκα του Μπότσαρη*, ό.π., σ. 24. Ο Ι. Κολιόπουλος αναφέρει ότι το ένοπλο σώμα του Θ. Ζήκου ήταν τυπικής κλεφταρματολικής μορφής. Ο τελευταίος φέρεται να είχε τη στήριξη του Μ. Δεληγιώργη, αρχηγού των ατάκτων της Δυτ. Στερεάς. Αναφέρεται στο J. Koliopoulos, *Brigands with a cause- Brigandage and Irredentism in Greece*, ό.π., σσ. 151-152.

Οι κοινότητες αυτές στους ορεινούς όγκους της Λάκκας, των Τζουμέρκων, του Ξηροβουνίου και του Ραδοβιζίου ανήκουν στις περιοχές όπου θα στραφούν κατ' ανάγκην τα στελέχη των αντιστασιακών οργανώσεων που εμφανίζονται στην Ήπειρο από τις αρχές του 1942. Τον Ιούλιο του ίδιου έτους, ο αξιωματικός Χρ. Παπαδάτος, πρώην μέλος της οργάνωσης ΕΛΛΑΣ-ΕΛΕΥΘΕΡΙΑ, αναζητώντας τρόπο να δημιουργήσει ανταρτομάδες για λογαριασμό μη εαμικών «επιτροπών Εθνικού αγώνα» κατευθύνθηκε στην περιοχή της Λάκκας.²⁸

Η αρχική άρνηση των «νοικοκυραίων» του χωριού Κωστανίανη να αναπτύξουν αντιστασιακή δράση, θα αναγκάσει τον λοχαγό να έρθει σε επαφή με ανθρώπους που είχαν «ποινικά μητρώα μεγαλύτερα κι από πάπλωμα», σύμφωνα την διατύπωση ενός χωρικού. Ο Παπαδάτος αφηγείται:

Την επομένη, ο Χήρας μου έφερε κατά το σούρουπο έναν κοντό το ανάστημα άνδρα, με λίγο γενάκι, με μια κάπα και μια αραβίδα και αρμάθες φουσιγγίων σταυρωτά, τον λεγόμενο Κολιό Δημήτρη (Απόστολο Ζήκο). Γνωριστήκαμε και καθήσαμε σταυροπόδι δίπλα στο τζάκι. Τον ανέπτυξα τον σκοπό της οργανώσεως και τον ρώτησα αν συμφωνεί. Η απάντηση ήταν μια χειρονομία του «κόλλα το». Στα έθιμα των είναι όρκος τιμής ότι συμφωνεί. Μετά είπε: καλά είναι αυτά που λες, αλλά εδώ που είσαι είναι όλοι αχαμνοί αυτοί οι άνθρωποι. Λέω να μαζέψης τα πράγματα σου και τη γυναίκα σου και να έλθης στο χωριό μου την Ζώριστα (Πεντόλακκο). Εκεί είμαστε καμιά σαρανταριά αδελφοζαδέλφια και έχουμε καναδινό όπλα ο καθένας και έτσι άμα μας κάνουν κανένα ντού οι Ιταλοί θα κρατήσουμε πέντε-εξ ώρες να φύγουν τα γυναικόπαιδα και μεις μετά.²⁹

Η αφήγηση αυτή μας δίνει μια εικόνα των διεργασιών μέσω των οποίων συγκροτούνται τοπικά τμήματα του αντιστασιακού κινήματος, αλλά και που προλέγουν, κατά κάποιον τρόπο, την συμπεριφορά τους στις κατοπινές συγκρούσεις. Όπως φαίνεται, το ένοπλο σώμα είναι οργανωμένο με βάση το κυρίαρχο για την

²⁸ Πάντως προβληματίζει η αναφορά του Παπαδάτου σε «επιτροπές εθνικού αγώνα», ονομασία που καθιερώθηκε σε μεταγενέστερη χρονικά στιγμή για να περιγράψει τους οργανωτικούς πυρήνες του ΕΔΕΣ. Είναι αναμφισβήτητο ότι ο Παπαδάτος είχε φιλοβασιλικές απόψεις την περίοδο αυτή. Κατά μια μαρτυρία είχε τη στήριξη του Μητροπολίτη Ιωαννίνων Σπυρίδωνα. Πρβλ. Δ. Κονδώρας, «Ο λαός της Λάκκας Σουλίου στην Εθνική Αντίσταση», *Εθνική Αντίσταση*, τχ. 13 (1977), σ. 50.

²⁹ Χ. Παπαδάτος, *Η Εθνική Αντίσταση 1942-45*, ό.π., σσ. 47-48.

«αδιαφοροποίητη» κτηνοτροφική κοινότητα της περιοχής συγγενειακό σύστημα της φάρας-πατριάς, δηλαδή μια μεγάλη αιματοσυγγενική ομάδα.³⁰ Η συγγένεια αποτελεί λοιπόν τον σημαντικότερο συνεκτικό δεσμό που προσδιορίζει και την συλλογικότητα της δράσης σε τοπικό επίπεδο.³¹ Πρέπει ακόμα να σημειώσουμε δύο ζητήματα που δείχνουν τη σχέση αυτών των κοινοτήτων με τις διεργασίες της Αντίστασης: η κατοχή όπλων, που υποδεικνύει την προπολεμική εξοικείωση με τους μηχανισμούς της αρπαγής αλλά και της υπεράσπισης του κοπαδιού από ανταγωνιστικές ομάδες που λειτουργούν με παρόμοιο τρόπο και η περιφρόνηση προς τους «αχαμνούς», δείγμα της γνωστής υπεροψίας των ορεινών ποιμενικών ομάδων για τους πεδινούς.³² Σε ένα άλλο σημείο της διήγησης του Παπαδάτου, ο Απ. Ζήκος φαίνεται να δέχεται τη συμμετοχή του στο αντάρτικο στη βάση της μεταπολεμικής ανταμοιβής με θέση χωροφύλακα, πρακτική κοινή στους ενόπλους αυτού του τύπου και εγγεγραμμένη στις δομές του αρματολισμού αλλά και του ληστρικού φαινομένου.³³

Το πρώτο ένοπλο σώμα της περιοχής οργανώνεται κατ' αυτό τον τρόπο στα τέλη του 1942, παράλληλα με τις ομάδες που δραστηριοποιούνται στο σύνολο του ελληνικού χώρου. Οι αντάρτες αυτοί θεωρούνται από τον Παπαδάτο ότι κινούνται στο πλαίσιο μιας οργάνωσης που θέτει στη συγκυρία αυστηρά όρια ως προς τις επιδιώξεις της: αποφυγή προκλήσεων έναντι των Ιταλών, συγκρότηση τοπικών επιτροπών, περιφρούρηση του χώρου από ενδεχόμενη διείσδυση της Αριστεράς.³⁴

Η οικογένεια Ζήκου που πρωτοστατεί αποτελείται από τέσσερα αδέρφια, τους Απόστολο, Νικόλαο, Γεώργιο και Κώστα. Οι τρεις πρώτοι αδελφοί διαμένουν στον Πεντόλακκο, ενώ ο Κώστας Ζήκος ή Λούτσας διαμένει στο χωριό της γυναίκας του, τους Γεωργάνους. Το προσωνύμιο Κολιοδημητράιοι προέκυψε από την ένωση του ονόματος ενός εξ αυτών, του Νίκου ή Κολιού, με το όνομα του πατέρα τους Δημήτρη. Ως Κολιοδημητράιοι ήταν γνωστοί στο χωριό τους αλλά και στην ευρύτερη περιοχή της Λάκκας. Ακόμη και η διάρθρωση των οικιών της φατριάς αποκαλύπτει τις ιδιαιτερότητες του χώρου. Τα σπίτια τους βρίσκονται στην άκρη του χωριού, και

³⁰ Ο τύπος αυτός κοινωνικής οργάνωσης είναι κυρίαρχος στους Σουλιώτες. Πρβλ. Β. Ψιμούλη, *Σουλιώτες*, ό.π., σσ. 17-19.

³¹ E. Gellner, «Patrons and Clients», στο E. Gellner-J. Waterbury (επιμ.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, London, Duckworth, 1977, σ. 1 κ.ε.

³² Για τις διαστάσεις αυτές, βλ. Στ. Δαμιανάκος, «Κοινωνική ληστεία και αγροποιμενικός πολιτισμός στην Ελλάδα», ό.π., σσ. 83-87.

³³ Για το περιστατικό, βλ. Χ. Παπαδάτος, *Η Εθνική Αντίσταση 1942-45*, ό.π., σ. 50.

συγκεκριμένα στο πιο ορεινό σημείο του, για την προφύλαξη της οικογένειας σε ενδεχόμενα επεισόδια με ανταγωνιστικές ομάδες. Οι Ζηκαίοι είναι κτηνοτρόφοι που μετακινούν τα κοπάδια τους σε μικρές σχετικά αποστάσεις και το συγγενικό δίκτυο τους περιλαμβάνει ένα μεγάλο αριθμό εξαδέλφων στον Πεντόλακκο και σε αρκετές άλλες κοινότητες της Λάκκας.³⁵ Τα αιματοσυγγενικά αυτά δίκτυα διαμορφώνουν μέσω των αμοιβαίων υποχρεώσεων μια λογική συνεργασίας και όσον αφορά την πολιτική ένταξη.³⁶

Η περαιτέρω όμως ανάπτυξη του αντάρτικου στην περιοχή, θα απαιτήσει τη σύμπραξη και των κοινοτήτων εκείνων, που υφίστανται τις συνέπειες από τη δράση των Κολιοδημητριάων ή έχουν διαφορές μαζί τους.³⁷ Στην πραγματικότητα, η οργάνωση της φάρας στο τμήμα του Παπαδάτου, φαίνεται να λειτουργούσε αποτρεπτικά για την συγκρότηση ενόπλων τμημάτων από τους Λακκιώτες εκείνους που δεν αποτελούσαν μέλη της φατρίας. Στη διήγηση του Παπαδάτου το πρόβλημα φαίνεται να διευθετείται με την απόδοση από τους Κολιοδημητριάους κάποιων κλεμμένων ζώων στους νόμιμους ιδιοκτήτες τους, μια συμβολική κίνηση που αναιρεί την ανταγωνιστική σχέση ανάμεσα στις φατρίες, γεγονός που επιβραβεύεται με την προσχώρηση και των προέδρων των κοινοτήτων, παραδοσιακών αντιπροσώπων της κρατικής εξουσίας, στην ομάδα του Παπαδάτου, πραγματώνοντας έτσι την ανάπτυξη της.³⁸

³⁴ Αυτόθι, σ. 47 κ.ε.

³⁵ Για τη σχέση μεταξύ των μορφών κτηνοτροφίας και των συστημάτων σχηματισμού νοικοκυριών στα Βαλκάνια, βλ. Κ. Kaser, «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14ος-αρχές 20ου αιώνα)», στο Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της βαλκανικής. Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, Αθήνα, Πλέθρον και Δήμος Κόνιτσας, 2000, σσ. 97-117.

³⁶ Πρβλ: «Συνοψίζοντας, θα λέγαμε ότι στην παραδοσιακή κοινωνία η συγγένεια προσδιορίζει το χώρο όπου προβάλλονται οι σχέσεις συμμαχίας και αντιπαλότητας και συνακόλουθα, το πλαίσιο όπου συγκροτούνται σταθερές σχέσεις αμοιβαιότητας, θετικής (συμμαχία) και αρνητικής (αντιπαλότητα). Η αναπαραγωγή, όμως, των σχέσεων αυτών έχει να κάνει με την επιβεβαίωση των όρων σύστασής τους, δηλαδή με τη διαρκή κατάφαση της αμοιβαιότητας, κάτι που επιτυγχάνεται με το μηχανισμό της ανταπόδοσης», Δ. Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Αθήνα, 1997, σ. 42.

³⁷ Σε προπολεμικές ποινικές πράξεις μελών της φατρίας αναφέρεται και ο Χαρ. Τσόγκας. Τις θεωρεί όμως ελαφρά παραπτώματα. Πρβλ. Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και Δάκρυα-η πραγματική αλήθεια μιας πολυάνθρωπης τραγωδίας*, ό.π., σσ. 93-94.

³⁸ Για το περιστατικό, βλ. Χ. Παπαδάτος, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 51.

Εκτός όμως από τους τέσσερις αδελφούς, την ίδια περίοδο δραστηριοποιείται και ο εξάδελφός τους Δημ. Ζήκος, τελειόφοιτος Νομικής στο Ιάσιο Ρουμανίας.³⁹ Είχε πολεμήσει στο αλβανικό μέτωπο και είχε, όπως και πολλοί άλλοι συνομήλικοι του, έντονα εδραιωμένη την εμπειρία της ήττας.⁴⁰ Μαθαίνοντας την ενεργοποίηση του Ζέρβα στο Ραδοβίτσι της Άρτας, ο Δ. Ζήκος κατευθύνεται στο αρχηγείο του στη Μεγαλόχαρη, τις ημέρες ακριβώς που οι ολιγάριθμες δυνάμεις των ΕΟΕΑ έχουν εμπλακεί σε μάχες με Ιταλικά στρατεύματα.⁴¹ Μετά τη συνάντησή του με το στρατηγό, αναχωρεί για τη Λάκκα με την εντολή να δημιουργήσει αντάρτικο τμήμα του ΕΔΕΣ στην περιοχή.

Η δημιουργία του τμήματος Παπαδάτου στις αρχές του 1943 συμβαδίζει χρονικά με την ευρύτερη ανάπτυξη του εδραϊκού αντάρτικου.⁴² Καθώς οι συνθήκες είχαν καταστήσει δύσκολη την προοπτική αυτόνομης ύπαρξης της ομάδας, η επιστροφή του Δημ. Ζήκου σηματοδότησε την έναρξη διαπραγματεύσεων μεταξύ της φατρίας και του Παπαδάτου, σχετικά με τις μελλοντικές τους κινήσεις. Προβλήματα ανακύπτουν όταν οι φατρίες του όμορου Ξηροβουνίου, των οποίων ηγείται ο οπλαρχηγός Αλέκος Παπαδόπουλος, αποπειρώνται να επεκτείνουν την επιρροή τους στο χώρο της Λάκκας Σουλίου. Στο πλαίσιο της πολιτικής εμπέδωσης των νέων θεσμών στην περιοχή και του πολιτικού τους ελέγχου από τον ΕΔΕΣ, ο Παπαδόπουλος συλλαμβάνει έναν εξάδελφο των Κολλιοδημητράϊων με την κατηγορία της ζωοκλοπής.⁴³

³⁹ Στη Ρουμανία είχε ζήσει επί πολλά έτη ο πατέρας του Περικλής Ζήκος. Πρβλ. Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 371.

⁴⁰ Για την εμπειρία αυτή καθώς και το ρόλο που διαδραμάτισε στην πρόσληψη της συγκυρίας, βλ. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 149 κ.ε.

⁴¹ Για τη συνάντηση αυτή, βλ. Ναπ. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφά μου, *Ακρόπολις*, φ. 27 Απριλίου 1950. Τον Δημ. Ζήκο φιλοξένησε ο Νικηφόρος Κοσσυβάκης. Αναφέρεται στο Νικηφ. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 166.

⁴² Ο Ζέρβας θεωρούσε απαραίτητη την οργάνωση της Δυτ. Ηπείρου στον ΕΔΕΣ για να εξασφαλίσει την υπεροχή έναντι του ΕΑΜ. Δηλώνει χαρακτηριστικά στις αρχές του 1943 στον βασικό του συνεργάτη στην Αθήνα Ηρ. Πετιμεζιά (Νικήτα): «*Σήμερα πραγματικά καταφθάνουν από όλες τις μεριές αντιπροσωπείες που με καλούν να τους οργανώσω ή να τους δεχθώ στην οργάνωσιν μου. Από Ναυπακτία, από Μεσολόγγιον, Τριχωνίδα, Ξηρόμερον, Ευρυτανία, Φθιώτιδα, Θεσσαλίαν, Όλυμπον και Μακεδονίαν ακόμα. Επεξέτεινα οργάνωσιν ολόκληρον Ηπειρον. Έχω παντού τώρα ομάδες του Ε.Δ.Ε.Σ. με δύναμιν οπλισμένων άνω των 400. Έστειλα τους αδελφούς μου και Κορνηνό*». Αναφέρεται στο Ηρ. Πετιμεζιάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση (Ζέρβας και ΕΑΜ)*, ό.π., σ. 192.

⁴³ Επρόκειτο για τον Μίχο Χίτο από την κοινότητα Μουσιωτίτσα ο οποίος είχε κατηγορηθεί για ζωοκλοπές στην ευρύτερη περιοχή. Στην ίδια κοινότητα η ομάδα του Παπαδόπουλου είχε

Όταν λοιπόν το τμήμα του Παπαδόπουλου εμφανίζεται στην κοινότητα Κοπάνη, η φατρία των Κολιοδημητριάων πραγματοποιεί επίδειξη της δύναμής της. Παρουσιάζεται στην οικία του τοπικού παράγοντα Γ. Δάλλα, όπου φιλοξενείται ο οπλαρχηγός του Ξηροβουνίου, και απαιτεί την αποχώρησή του από την περιοχή.⁴⁴ Μετά από διαπραγματεύσεις αποτρέπεται η σύγκρουση και επιτυγχάνεται προσωρινός συμβιβασμός. Από το επεισόδιο αυτό συνάγεται ότι ο Παπαδάτος και οι Ζηκαίοι επιχειρούν μέσω της κυριαρχικής ικανότητας των τελευταίων να εδραιώσουν την εξουσία τους στην περιοχή και να ηγεμονεύσουν στους τοπικούς ανταγωνισμούς. Το ίδιο αποπειράται να επιτύχει και ο Παπαδόπουλος ο οποίος στη συγκυρία εμφανίζεται να έχει τη στήριξη του Ζέρβα.

Το επεισόδιο αυτό αναδεικνύει τη συγκρουσιακή σχέση μεταξύ των δυο σημαντικών ανεξάρτητων ένοπλων σχηματισμών των ΕΟΕΑ: του τμήματος Παπαδόπουλου και του τμήματος των Κολιοδημητριάων, ομάδων δηλαδή που προέρχονται και λειτουργούν σε ανάλογα κοινωνικά και πολιτισμικά περιβάλλοντα και που είναι εξοικειωμένα με την βία και την σύγκρουση. Οι διαφορές των ομάδων εκκινούν από προπολεμικές έριδες, αλλά στη συγκυρία αποκτούν νέες διαστάσεις, κυρίως αναφορικά με οργανωτικά ζητήματα του αντάρτικου, δηλαδή πολιτικού ελέγχου των κοινοτήτων.

Στο τμήμα του Παπαδόπουλου εντάσσονται και αρκετοί χωρικοί από την περιοχή Δωδώνης καθώς ο τοπικός οπλαρχηγός, Γ. Δάλλας, συνδέεται με τον Παπαδόπουλο με δεσμούς κουμπαριάς.⁴⁵ Η σύναψη αυτών των δεσμών συγγένειας, συνιστούσε ένα ισχυρό πλεονέκτημα στην απόπειρα του τμήματος Παπαδόπουλου να κυριαρχήσει στο χώρο. Αντιθέτως, ελάχιστοι χωρικοί από την περιοχή Ξηροβουνίου εντάχθηκαν στο τμήμα των Κολιοδημητριάων.

Η ενσωμάτωση των ανταρτών της Λάκκας στην μεγαλύτερη μη εαμική αντιστασιακή οργάνωση ολοκληρώνεται το Μάρτιο του 1943, με την αποστολή στη δυτική Ήπειρο του Γεν. Υπαρχηγού του ΕΔΕΣ Κομνηνού Πυρομάγλου και του Αλέκου Ζέρβα, αδελφού του στρατηγού. Με την συνακόλουθη εμφάνιση Βρετανών αξιωματικών συνδέσμων στη Λάκκα-Σούλι, οι αντάρτες της περιοχής προσχωρούν

συλλάβει, επίσης με την κατηγορία της ζωοκλοπής, τον Νάσιο Νότη (τον οποίο και τιμώρησε με ιδιαίτερος βίαιο τρόπο). Για τις περιπτώσεις αυτές, βλ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 31.

⁴⁴ Αυτόθι, σσ. 32-34.

⁴⁵ Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σ. 35.

στον ΕΔΕΣ με την ρητή επιφύλαξη να μην ορκισθούν στην «σοσιαλιστική δημοκρατία», όπως απαιτούσε το καταστατικό της οργάνωσης.⁴⁶ Στο γεγονός αυτό αποτυπώνεται η εμπλοκή στο εδεδίτικο αντάρτικο βασιλοφρόνων στελεχών του στρατού.⁴⁷

Στα επεισόδια όμως αυτά αποτυπώνεται κυρίως η αδυναμία των οπλαρχηγών να κατανοήσουν την φυσιογνωμία των αντιστασιακών οργανώσεων και την δυναμική των ασυνεχειών που φέρνει η παρουσία τους στην περιοχή, σχετικά με την πολιτική τους οργάνωση και τον παρεπόμενο πολιτικό έλεγχο των κοινοτήτων. Οι νοοτροπίες της παραδοσιακής κοινωνίας, που διέπουν στις διαδικασίες ένταξης στο αντάρτικο, όπως διαφαίνεται στην ενσωμάτωση και των ομάδων του κυρίως Σουλίου στον ΕΔΕΣ, αναφέρονται πρωτίστως στην εντοπιότητα και την συγγένεια, την σχετική αυτονομία των κοινοτήτων που πλήττονται από τις ενοποιητικές διαδικασίες των αντιστασιακών οργανώσεων.⁴⁸

Το συγκρότημα που είχε συγκροτηθεί μετά τις προσπάθειες του Παπαδάτου, ονομάστηκε λόχος Κολιοδημητράϊων και υπαγόταν στο αρχηγείο Ηλείου των ΕΟΕΑ ως ανεξάρτητος σχηματισμός.⁴⁹ Ο διοικητής του Αρχηγείου Ηλείου Απ. Κωνσταντινίδης είχε αναφέρει στο Ζέρβα τις εντυπώσεις του από το τμήμα των Κολιοδημητράϊων, το οποίο θεωρούσε ότι μπορούσε να ενισχύσει το εδεδίτικο

⁴⁶ *Εκθεση Παπαδάτου Χρήστου*, Αρχείο Κατοχής ΔΙΣ, Φ. 907/Γ/2.

⁴⁷ Η παρουσία των βασιλοφρόνων στις διαδικασίες διαφαίνεται και από την έκθεση του αξιωματικού Βασίλη Μπαλτογιάννη προς το Υπουργείο στρατιωτικών το 1945, σύμφωνα με την οποία οι αξιωματικοί των Ιωαννίνων ήθελαν να διατηρήσουν την αυτονομία τους και να μην ενταχθούν στον ΕΔΕΣ. *Εκθεση Μπαλτογιάννη Βασίλη*, Αρχείο Κατοχής ΔΙΣ, Φ. 907/Γ/1β.

⁴⁸ Το περιστατικό είχε ως εξής: οι τοπικές ηγεσίες συγκάλεσαν συγκέντρωση σε χωριό του Σουλίου προκειμένου να αποφασίσουν για την ένταξή τους στο ΕΑΜ ή στον ΕΔΕΣ. Διαπιστώνοντας την προγραμματική σύγκλιση τους βρέθηκαν σε δίλημμα. Τελικά εγκρίθηκε η προσχώρηση στον Ζέρβα με το επιχείρημα ότι ο τελευταίος «κρατάει από τον τόπο τούτο». Πρβλ. Φ. Γρηγοριάδης, *Το Αντάρτικο(ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ-ΕΚΚΑ-5/42)*, Αθήνα, Καμαρινόπουλος, 1964, τμ. 2, σ. 83.

⁴⁹ Το Αρχηγείο Ηλείου του ΕΔΕΣ συγκροτήθηκε τον Απρίλιο του 1943, με διοικητή τον μόνιμο αξιωματικό Απόστολο Κωνσταντινίδη και υποδιοικητή το Χρ. Παπαδάτο. Το Αρχηγείο πλαισίωναν αρκετοί αξιωματικοί, η πλειοψηφία των οποίων είχε αρχικά ενταχθεί στο ΕΑΜ. Η απόπειρα του ΕΑΜ να εξισορροπήσει την κατάσταση αυτή κατέληξε σε επεισόδιο στη λεγόμενη Μονή Ρωμανού την ίδια περίοδο. Στη Μονή είχε την έδρα του το εδεδίτικο Αρχηγείο καθώς και η Βρετανική Αποστολή. Συγκεντρωμένο πλήθος απαίτησε από τους Βρετανούς οι οποίοι παρευρίσκονταν στο χώρο να ενισχύσουν και το ΕΑΜ. Η κατάσταση ομαλοποιήθηκε μετά την επέμβαση του ηγετικού κομματικού στελέχους της περιοχής Ν. Γεωργιάδη και την παροχή υπόσχεσης εκ μέρους των Βρετανών για ουσιαστική

αντάρτικο και παράλληλα να αποσείσει με την «εθνική» του δράση την προηγούμενη κακή φήμη του.⁵⁰ Η ηγεσία ανατέθηκε στο Δημήτρη Ζήκο, ο οποίος, ως εγγράμματος, μπορούσε να διεκπεραιώσει ικανοποιητικά την επικοινωνία με τα ανώτερα κλιμάκια. Όσον αφορά την εμφάνιση του σώματος, χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του Σωτήρη Τσαμπηρά, αντάρτη του Ιερού Λόχου των ΕΟΕΑ:

*Τούτοι εδώ είναι ολόκληρο σόι. Μαζέψανε γύρω τους όλους τους κατσαπλιάδες από τα χωριά της περιοχής και φτιάζανε δικό τους σώμα. Ασκέρι ρέμπελο. Οι πιο πολλοί φοράνε μονάχα το χακί χιτώνιο. Από κάτω έχοννε το μαύρο στενό παντελόνι από τσόχα, το χωριάτικο.*⁵¹

Η προσχώρηση των Κολιοδημητράιων, όπως και άλλων ομάδων αυτής της μορφής στον ΕΔΕΣ, ευνοείται από την χαλαρότερη, σε σχέση με το ΕΑΜ, οργάνωση του εδεδίτικου αντάρτικου.⁵² Έτσι, η απουσία του γνωστού τριαδικού σχήματος του ΕΛΑΣ, στρατιωτικός διοικητής, πολιτικός υπεύθυνος, καπετάνιος, επιτρέπει στους αξιωματικούς, κατ' εξοχήν υπεύθυνους των εδεδίτικων τμημάτων, διευρυμένη αυτονομία δράσης, όπως συμβαίνει και με τους οπλαρχηγούς. Το γεγονός αυτό οδηγεί ομάδες, όπως οι Κολιοδημητράιοι, να υποβάλλουν εκθέσεις παραπόνων προς το Γενικό Αρχηγείο παρακάμπτοντας τους ούτως ή άλλως υπολειπόμενους μηχανισμούς της οργάνωσης. Τα οργανωτικά κενά του ΕΔΕΣ και η προσωποπαγής του δομή δημιουργούν την ανάγκη παρέμβασης της ηγεσίας σε πολλά ζητήματα της συγκυρίας, που δεν μπορούν να αντιμετωπιστούν στο πλαίσιο των εδεδίτικων μηχανισμών.⁵³

ενίσχυση και του ΕΑΜ. Για το επεισόδιο στο Ρωμανό, βλ. Μ. Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας*, ό.π., σσ. 141-149, Ε. Myers, *Η ελληνική περιπλοκή*, ό.π., σσ. 152-157.

⁵⁰ Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 370-371. Ο Απ. Κωνσταντινίδης συνδεόταν με τους Κολιοδημητράιους με μακρινούς δεσμούς συγγένειας.

⁵¹ Σ. Τσαμπηράς, *Ας μη βρέξει ποτέ*, ό.π., σ. 205.

⁵² Για τα οργανωτικά κενά του ΕΔΕΣ, βλ. Κομν. Πυρομάγλου, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 311-313· Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σ. 166· J. Hondros, *Occupation and Resistance*, ό.π., σ. 107· D. Close, *The origins of the greek civil war*, ό.π., σσ. 95-96.

⁵³ Στο πρωτόκολλο του Γενικού Αρχηγείου του ΕΔΕΣ που βρίσκεται στα ΑΣΚΙ και αφορά τους μήνες Μάιο-Ιούνιο 1943 αναγράφονται παρεμβάσεις του Ζέρβα προς το Αρχηγείο Ηπείρου και την ομάδα των Κολιοδημητράιων για τη διευθέτηση διαφορών μεταξύ τους. ΑΣΚΙ, *Αρχείο Ζέρβα*, σειρά Β', φ. 3.

Όπως προκύπτει από συγκεκριμένες αναφορές, η συμπεριφορά των σχηματισμών αυτών δημιουργεί μονίμως προβλήματα για τα ηγετικά κλιμάκια της οργάνωσης. Η ηγεσία αντιλαμβάνεται πλήρως το μοντέλο συλλογικής δράσης των ομάδων αυτών, αλλά αποπειράται να το ενσωματώσει στο πλαίσιο των σύγχρονων θεσμών που επιχειρεί να εμπεδώσει στην περιοχή. Για το σκοπό αυτό επιλέγεται μια πρακτική διαπραγμάτευσης, μέσω της οποίας επιχειρείται η εξισορρόπηση των τοπικών ανταγωνισμών μέσω των τοπικών στρατιωτικών, αλλά και με την ροή οικονομικών πόρων προς τους ανεξάρτητους σχηματισμούς.

Τις ένοπλες αντιστασιακές ομάδες αυτής της κατηγορίας δεν απασχολούν όμως μόνο ζητήματα οικονομικής ενίσχυσης αλλά και η απρόσκοπτη διεκπεραίωση των δραστηριοτήτων τους: εκτροφή των κοπαδιών, ζωοκλοπές, ανταγωνισμοί με γειτονικές ομάδες που λειτουργούν με αντίστοιχο τρόπο. Στην περίπτωση των Κολιοδημητράιων η προτεραιότητα στις δραστηριότητες αυτού του είδους διαφαίνεται σε δύο γεγονότα: στη συνέχιση της ζωοκλοπής και στη διαμάχη με τους ένοπλους εδεσίτες της όμορης περιοχής Ξηροβουνίου.

Στην πρώτη περίπτωση χαρακτηριστική είναι η μαρτυρία του ίδιου του Παπαδάτου, ο οποίος φαίνεται να μην κατανοεί τους βασικούς μηχανισμούς της κτηνοτροφικής κοινότητας: *«Οι αδελφοί Ζήκου είχαν περί τα δυο χιλιάδες γιδοπρόβατα, πλην όμως τους άρεσαν καλύτερα τα ξένα».*⁵⁴

Η πλέον χαρακτηριστική μαρτυρία είναι του αξιωματικού Μπαλτογιάννη, που αναφέρεται σε συνέχιση των ληστρικών δραστηριοτήτων από τους Κολιοδημητράιους, ακόμη και εναντίον «εθνικοφρόνων πολιτών» στην γειτονική της Λάκκας περιοχή της Δωδώνης.⁵⁵ Το ένοπλο σώμα των Κολιοδημητράιων έχει τη δυνατότητα να διαπραγματεύεται την αποχώρησή του από την οργάνωση, την

⁵⁴ Χ. Παπαδάτος, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 19. Ο αξιωματικός που οργάνωσε το τμήμα αδυνατεί φυσικά να κατανοήσει το συσχετισμό κτηνοτροφίας-ληστρικών δραστηριοτήτων.

⁵⁵ *«Στις 14 έως 15/12/43 έμαθα ότι οι Κολιοδημητράιοι σκότωσαν τον γαμβρόν μου Βασ. Φώτον και το παιδί του Περικλήν. Αναγκάστηκα να υποβάλλω αναφοράν στο αρχηγείον την 18/12/43 και ανέφερα το γεγονός και ζητούσα ικανοποίησιν. Ουδεμία απάντησις μου εδόθη και οι Κολιοδημητράιοι αποθρασυνθέντες θέλανε και κατέβαλλον προσπαθείας να σκοτώσουν και τον αδελφόν μου Στέφανον. Επειδή αυτό δεν το επέτυχαν (γιατί ο αδελφός μου υπεχρεώθη να μη μένει στο χωριό και σχεδόν πάντοτε ευρίσκετο στα Ιωάννινα) σκέφθηκαν και βρήκαν σωστό να του αφαιρέσουν τα πρόβατα. Πράγματι αυτό έγινε περί το τέλος Δεκεμβρίου και μάλιστα αφήρεσαν και τον γαμβρόν μου Κων. Μίχου. Αυτό με έκανε έξω φρενών και επανήλθα δριμύτερος στην αναφοράν μου και το Γενικόν Αρχηγείον διέταξε να γίνουν ανακρίσεις και να αναφέρει το Αρχηγείον τους δράστας και την αιτίαν εκτελέσεως των συγγενών μου. Έκτοτε*

ουδετερότητά του ή την προσχώρηση του στον ΕΛΑΣ. Σε αρκετές περιπτώσεις, στις ρίψεις που πραγματοποιούν τα αγγλικά αεροπλάνα, ιδιοποιούνται το υλικό και δεν το παραδίδουν στην οργάνωση.⁵⁶

Οι δραστηριότητες αυτές γίνονται φυσικά αντιληπτές και από τους εαμικούς πληροφοριοδότες και το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ να είναι πλήρως ενημερωμένο για την «συμμοριακή δράση» των Κολιοδημητράϊων. Στην πολιτική πλευρά της διάστασης των εαμικών της περιοχής με τους εδেসίτες, προστίθεται έτσι και η δράση των «κατσαπλιάδων» του αντιστασιακού στρατοπέδου. Είναι χαρακτηριστικό το γεγονός ότι ο στρατιωτικός διοικητής του ΕΛΑΣ Στ. Σαράφης, στην παρέμβαση του κατά τις συζητήσεις για το Σύμφωνο του Λιβάνου, τον Μάιο του 1944, ανέφερε πως οι Κολιοδημητράϊοι και άλλες συμμορίες συνέχιζαν τη ληστρική τους δραστηριότητα, εν αντιθέσει προς τους πρώην «κλαρίτες» που είχαν ενσωματωθεί στον ΕΛΑΣ.⁵⁷

Όπως κάθε ένοπλη ομάδα της αγροτοποικιμικής κοινωνίας, έτσι και οι Κολιοδημητράϊοι αποδίδουν μεγάλη σημασία στις αξίες της ανδροπρέπειας. Στην περίπτωση της προσβολής η ανταπόδοση είναι δεδομένη ακόμη κι όταν αφορά ένοπλους της ίδιας αντιστασιακής οργάνωσης, δηλαδή του ΕΔΕΣ. Η διαμάχη των Κολιοδημητράϊων με τους εδেসίτες ξηροβουνιώτες παραπέμπει ακριβώς στις συνθήκες συγκρότησης αυτών των ομάδων και αντανακλά τις πολιτισμικές ιδιαιτερότητες των κατοίκων της Λάκκας και του Ξηροβουνίου.

Στις όμορες αυτές περιοχές, το φαινόμενο της συγκρότησης ένοπλων ομάδων ήταν σύνηθες. Στο προηγούμενο κεφάλαιο αναφέραμε τον τρόπο με τον οποίο οι φατρίες του ορεινού Ξηροβουνίου ενσωματώθηκαν στις ΕΟΕΑ υπό την ηγεσία του Παπαδόπουλου. Όπως προαναφέραμε, τον Ιανουάριο του 1943, ο Παπαδόπουλος και οι ένοπλοί του δεν διάκεινται ευμενώς προς την ομάδα των Κολιοδημητράϊων, γεγονός που αποτυπώνεται ρητά στην επιστολή του πρώτου προς τον Ζέρβα αλλά και στο επεισόδιο της Κοπάνης.

Η ένταξη και των δυο ομάδων στην ίδια αντιστασιακή οργάνωση δεν συνοδεύεται από την άρση των προπολεμικών ανταγωνισμών, ακριβώς γιατί στη

ουδέν έμαθα και ουδεμία νομίζω ενέργεια εγένετο», Έκθεση Μπαλτογιάννη Βασιλή, Αρχείο Κατοχής ΔΙΣ, Φ. 907/Γ/1β.

⁵⁶ Γ. Δημητριάδης, *Περπατώντας στα αγκαθοτόπια*, ό.π., σσ. 188-189. Θ. Παντούλας, *Φλογισμένα Χρόνια*, ό.π., σ. 198. Για κάποιες όψεις του habitus της ομάδας, βλ. επίσης Η. Fleischer-Αρ. Στεργέλλης (επιμ.), «Ημερολόγιο Φαίδωνα Μαηδώνη», *Μνήμων*, 9 (1984), σ. 89.

⁵⁷ Κ. Βασιλείου, *Στ. Σαράφης*, ό.π., σσ. 50-51.

δράση τους προέχει η υπεράσπιση των βασικών αρχών της φάρας, όπως η τιμή και η συγγένεια, αλλά και οι «ληηλατικές» συμπεριφορές, όπως συμβαίνει καμιά φορά με την απόπειρα προσπορισμού περισσότερων ωφελημάτων από την κεντρική ηγεσία.

Ακολουθώντας την προϊούσα ένταση που επικρατούσε στις αρχές του 1943 και απεικονίζεται στην έκθεση Παπαδόπουλου προς τον Ζέρβα, που αναφέραμε στο προηγούμενο κεφάλαιο, οι ομάδες των Κολιοδημητριάων και των εδεσιτών του Ξηροβουνίου θα βρεθούν στα πρόθυρα της ένοπλης σύγκρουσης, τον Σεπτέμβριο του 1944.⁵⁸ Το διακύβευμα είναι η προάσπιση της τιμής, βασικής αξίας για τις ομάδες αυτές.⁵⁹ Το περιστατικό έχει ως εξής: δυο αντάρτες του τμήματος Κολιοδημητριάων κακοποιούν δυο γυναίκες από την περιοχή Ξηροβουνίου.⁶⁰ Η πρώτη προσβολή αφορά την τιμή γυναικών, που, αν και δεν ανήκουν στη μια φατρία, εντούτοις βρίσκονται στον ευρύτερο χώρο που ελέγχει. Καθώς αυτό συνιστά μια εξαιρετικά προσβλητική συμπεριφορά, η μια φατρία αναμένει την αντίδραση της άλλης. Πράγματι, οι ένοχοι αντάρτες συλλαμβάνονται από άνδρες του τμήματος Παπαδόπουλου και τιμωρούνται.

Το επεισόδιο έλαβε διαφορετική τροπή, όταν ο οπλαρχηγός του Συντάγματος Ξηροβουνίου Γ. Δάλλας συνελήφθη από το τμήμα Κολιοδημητριάων κατά τη διάρκεια επίσκεψής του στην οικογένειά του, που βρίσκονταν στο χωριό Μελιγγοί (όπου είχαν καταφύγει οι κάτοικοι της Κοπάνης, του χωριού του Δάλλα, μετά την πυρπόληση των σπιτιών τους). Ο οπλαρχηγός οδηγείται στον Πεντόλακκο, διαπομπεύεται και κακοποιείται με τρόπους ιδιαίτερα προσβλητικούς.⁶¹ Το γεγονός αυτό εξαγριώνει τους ξηροβουνιώτες που είναι έτοιμοι να εισβάλλουν στη Λάκκα-

⁵⁸ Την ίδια περίοδο (αρχές Σεπτεμβρίου) δελτίο στρατιωτικής κατάστασης του ΕΔΕΣ εμφανίζει τις ομάδες των Κολιοδημητριάων και του Ξηροβουνίου να συνεργάζονται εναντίον των Γερμανών, με επιθέσεις τους στην οδό Ιωαννίνων-Πρεβέζης. Πρβλ. *Αρχεία της Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ.1, έγγ. 77, σσ. 237-38· Στ. Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων*, ό.π., σ. 576.

⁵⁹ Για το ζήτημα της τιμής στον ευρύτερο χώρο της Μεσογείου, βλ. J.G. Peristiany (edit.), *Honour and Shame-The Values of Mediterranean society*, Chicago, Chicago University Press, 1966. Για κάποιες κριτικές παρατηρήσεις, βλ. J. Pitt-Rivers, «Friendship, Honor and Ago.Jus Sanguinis and Jus Solis», στο *Brothers and Others-essays in honor of John Peristiany*, Athènes, 1995, ΕΚΚΕ, σσ. 26-43.

⁶⁰ Πρόκειται για άσκηση σεξουαλικής βίας. Ο Παπαδόπουλος ισχυρίζεται ότι το περιστατικό αφορούσε βιασμό δυο γυναικών από την κοινότητα Δαφνωτή. Οι τελευταίες είχαν επισκεφθεί τους ελασίτες συζύγους τους στο στρατόπεδο αιχμαλώτων στα Δερβίζιανα. Συνεπώς ο βιασμός δεν αφορούσε γυναίκες της φατρίας. Το γεγονός όμως ότι η πράξη έλαβε χώρα στη ζώνη ευθύνης του Συντάγματος κινητοποίησε την ηγεσία. Οφείλουμε πάντως να είμαστε προσεκτικοί με την πληροφορία αυτή. Πρβλ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 193.

Σούλι. Δημιουργείται ένταση κατά μήκος της οδού Πρέβεζας-Ιωαννίνων μεταξύ των ενόπλων των δυο σχηματισμών. Η δημιουργηθείσα κατάσταση απειλεί με απαξίωση το αντάρτικο του Ζέρβα και προβληματίζει την ηγεσία.⁶² Στο ημερολόγιο του στρατηγού Ζέρβα αναφέρονται τα εξής:

*Ευρισκόμενος εκεί, έλαβα το πρώτον την είδησιν της συλλήψεως του Ντάλλα Γ., υπό του Ζήκου και την απειλουμένην σύρραξιν. Επίσης έλαβα την είδησιν, περί της επιθέσεως κατά της Μενίνας. Την 16.20 ανεχώρησα από την Φραγκοράσαν και την 19^{ην} έφθασα εις Κράψηην, όπου συνέταξα το τηλεγράφημά μου προς τους Παπαδόπουλον Αλ., και Δημητρέους, τους οποίους προειδοποιώ ότι θα θεωρήσω ως έγκλημα εσχάτης προδοσίας, πάσαν σύγκρουσίν των. Ο Παπαδόπουλος έταξε και προθεσίαν μέχρι της 24^{ης} ώρας της σήμερον.*⁶³

Η σύρραξη αποφεύγεται την τελευταία στιγμή, χάρις στην καθοριστική επέμβαση του Αλέκου Ζέρβα.⁶⁴ Πρόκειται για μια «από τα πάνω» ρύθμιση της διαμάχης, που όμως δεν θα μπορούσε να έχει μόνιμο χαρακτήρα. Από το Σεπτέμβριο ως το Δεκέμβριο του 1944, η ένταση κυριαρχεί στις σχέσεις των δυο σχηματισμών, οι οποίες έχουν διαρραγεί απόλυτα ύστερα από τα παραπάνω γεγονότα.⁶⁵

Γίνεται φανερό ότι η ένταξη αυτών των σχηματισμών σε οργανώσεις που διαρκώς αναφέρονται σε μεταπολεμικές διαδικασίες δομικού μετασχηματισμού της κοινωνίας επιβάλλει την αντιμετώπιση τους με προσφυγή στην ιεραρχία και την απειλή παρέμβασης της κεντρικής ηγεσίας. Η περιφερειακή ανεξαρτησία τους συνιστά μια προϊούσα απειλή για τη συνοχή της οργάνωσης, γεγονός που θα αποδειχθεί στη συνέχεια. Στο πλαίσιο αυτό, είναι εύλογο να συμπεράνουμε ότι η εμπλοκή των ομάδων αυτών στις αντιστασιακές διαδικασίες και οι νέοι ανταγωνισμοί που δημιουργήθηκαν και που οφείλονταν όχι τόσο σε ταξικές/πολιτικές διαφοροποιήσεις αλλά κυρίως σε οικογενειακές-τοπικές διαφορές, προσδώσανε στην

⁶¹ Για το περιστατικό, βλ. Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σ. 35-36.

⁶² Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 198-199.

⁶³ Η εγγραφή αναφέρεται στο Δημ. Παππάς, *Το προγεφύρωμα του Λάκμωνα (Περιστερίου)*, ό.π., σ. 187.

⁶⁴ Προφορική μαρτυρία αντιστράτηγου ε.α. Νικ. Ζέρβα, Αθήνα, 1998.

⁶⁵ Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σ. 36.

εμφύλια σύγκρουση μια βιαιότητα που εν πολλοίς εκδηλώθηκε την περίοδο της λευκής τρομοκρατίας.

3.3 Εμφύλιες διαμάχες και συμβιβασμοί.

Στις διαδοχικές διαμάχες ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ που ξεκινούν στην Ήπειρο τον Οκτώβριο του 1943, οι ανεξάρτητες ομάδες της Λάκκας αρνούνται να συμμετάσχουν αλλά επιχειρούν μια προσπάθεια διαπραγμάτευσης η οποία αποτυγχάνει και τις δυο φορές, το 1943-44, και το Δεκέμβριο του 1944.

Σε ένα γενικό επίπεδο, η αντιστασιακή δράση στην περιοχή Ηπείρου έλαβε μεγάλες διαστάσεις το 1943, ακολουθώντας την ανάπτυξη του ΕΛΑΣ και του ΕΔΕΣ. Η συγκρότηση του ΚΓΣΑ το καλοκαίρι του 1943 και οι κοινές περιοδικές Ζέρβα-Άρη δημιουργούσαν προϋποθέσεις για την αρμονική συνεργασία των δυο οργανώσεων. Η κατάσταση όμως αυτή απείχε πολύ από την άρση της εκατέρωθεν επιφυλακτικότητας, με αποτέλεσμα να μην λείπουν μικροσυμπλοκές και ένοπλα επεισόδια.

Την ίδια εποχή, τον Ιούλιο δηλαδή του 1943, οι Γερμανοί αναλαμβάνουν τον έλεγχο στην περιοχή Ηπείρου και την καταδίωξη των αντιστασιακών οργανώσεων. Η ένταση της αντιστασιακής δραστηριότητας οδηγεί τους Γερμανούς σε εκκαθαριστικές επιχειρήσεις κατά μήκος της εθνικής οδού Ιωαννίνων-Πρεβέζης.⁶⁶ Τα γερμανικά στρατεύματα που στρέφονται εναντίον των χωριών της Λάκκας, διεξάγουν «αντιανταρτικές» επιχειρήσεις με μεγάλη βιαιότητα. Οι καταστροφές είναι ευρύτατες και εκτείνονται από πυρπολήσεις οικιών μέχρι μαζικές εκτελέσεις, όπως στην περίπτωση της κοινότητας Μουσιωτίτσας.⁶⁷ Σε πολλές περιπτώσεις, οι εκκαθαριστικές επιχειρήσεις έκαναν αδύνατη την παραμονή των κατοίκων στα χωριά. Την περίοδο αυτή πυρπολήθηκε ο Πεντόλακκος, καθώς και άλλα χωριά της Λάκκας. Πολλές οικογένειες κατέφυγαν σε συγγενείς και γνωστούς τους σε όμορες κοινότητες, όπου προσπαθούσαν να επιβιώσουν υπό δύσκολες συνθήκες.

⁶⁶ Για τη λογική των γερμανικών εκκαθαριστικών επιχειρήσεων, βλ. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σσ. 181-216.

Κοινότητα	Αριθμός οικιών που πυρπολήθηκαν
Πεντόλακκος	102
Μουσιωτίτσα	55
Μπαουσιόι	70
Κοπάνη	59

Πηγή: *IAYE*, 1944, φ. 1.4.

Οι ένοπλοι της περιοχής, σύμφωνα με τη μαρτυρία του αξιωματικού Μπαλτογιάννη, δεν εμπλέκονται σε συγκρούσεις με τα κατοχικά στρατεύματα. Αυτό το γεγονός δεν τους εμποδίζει να επανεμφανίζονται με οικονομικά αιτήματα προς την ηγεσία μετά το πέρας των επιχειρήσεων, καθώς σημαντικός παράγοντας για την παραμονή τους στο αντάρτικο είναι και οι απολαβές: «Αφού τα πράγματα ησύχασαν στη Λάκκα Σούλι ενεφανίσθησαν για χρήματα και όλοι οι εναπομείναντες εκεί κρυμμένοι (Ζώτος, Χαλιμάς, Κολιοδημητράιοι κλπ)».⁶⁸

Πράγματι, φαίνεται ότι οι ένοπλοι σχηματισμοί της περιοχής δεν αντέταξαν κανενός είδους αντίσταση στα Γερμανικά στρατεύματα. Η επίθεση του τμήματος Κολιοδημητριάων στις αρχές Ιουλίου εναντίον οχυρωμένης θέσης των Γερμανών είχε αποτύχει. Ο νέος αντίπαλος εμφανιζόταν εντελώς διαφορετικός από τους Ιταλούς.⁶⁹ Για το λόγο αυτό όταν η Wehrmacht ανέλαβε επιθετικές πρωτοβουλίες, τα τοπικά τμήματα προτίμησαν να αποσυρθούν σε δύσβατες περιοχές και να αναμείνουν την αποχώρηση των Γερμανών. Το τοπικό αρχηγείο του ΕΔΕΣ δέχθηκε μεγάλη πίεση και

⁶⁷ Για την περίπτωση της Μουσιωτίτσας, βλ. Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός ιμπεριαλισμός και εθνική αντίσταση*, ό.π., τμ. 1, σσ. 101-105.

⁶⁸ Σε αντίθεση με τη μαρτυρία αυτή και πιθανότατα στο πλαίσιο απονομής τίτλων ο στρατηγός Ζέρβας με την υπ' αριθμόν 15253 Γενική Διαταγή ονομάζει αναδρομικώς τους αρχηγούς του Τάγματος Οπλαρχηγούς για «άφθαστο ηρωισμό που επέδειξαν στις επιχειρήσεις του θέρους 1943». *Αρχείο Μ. Μυριδάκη*, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αμερικανική Σχολή Κλασικών Σπουδών, υποφάκελλος 1.

⁶⁹ Σε αναφορά του Βρετανού Υφυπουργού Εξωτερικών προς το Κάιρο, τον Ιούλιο του 1943, γινόταν λόγος για σημαντικές απώλειες των Ιταλών τον προηγούμενο μήνα, σε συγκρούσεις με αντάρτες στα χωριά Πεντόλακκος, Τέροβο και Μηλιά. FO 371/37212/R6433, τηλ. 1726, στο Μ. Σπηλιωτοπούλου-Πρ. Παπαστράτης (συν.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944*, ό.π., τμ. Α, σ. 383.

κάποια τμήματα προωθήθηκαν προς την περιοχή των Τζουμέρκων για να ενωθούν με τον κύριο όγκο των εδαισιτών ανταρτών. Όταν η κατάσταση εξομαλύνθηκε οι αντάρτες επανέκαμψαν στη Λάκκα και άρχισε η ανασυγκρότηση των μονάδων. Την ίδια περίοδο και στο πλαίσιο των συμφωνιών του καλοκαιριού, διορίστηκαν από το Αρχηγείο Ηπείρου ως «διαφωτιστές» στα χωριά της Λάκκας, διάφοροι δάσκαλοι.⁷⁰ Ο ρόλος των πολιτικών διαφωτιστών ήταν να ενημερώνουν τους τοπικούς πληθυσμούς για το πολιτικό πρόγραμμα της οργάνωσης.

Η κατάσταση στην Ήπειρο θα ανατραπεί άρδην τον Οκτώβριο του 1943, με την έναρξη της σύγκρουσης ΕΔΕΣ-ΕΛΑΣ. Με την στρατηγικής σημασίας περιοχή Τζουμέρκων-Βάλτου-Δυτ. Θεσσαλίας να αποτελεί το κύριο «θέατρο επιχειρήσεων» και τις ταυτόχρονα διεξαγόμενες επιχειρήσεις των γερμανικών στρατευμάτων να περιπλέκουν την κατάσταση, οι ορεινοί πληθυσμοί των χωριών της Άρτας θα δοκιμαστούν ακόμα περισσότερο.

Την ίδια περίοδο, μια διαφορετική κατάσταση επικρατεί στη Λάκκα Σούλι. Ενώ λοιπόν οι σημαντικότερες δυνάμεις του ΕΔΕΣ συγκεντρώνονται στα Τζουμέρκα, οι ομάδες της Λάκκας, συμπεριλαμβανομένων των Κολιοδημητριάων, επιλέγουν μια στάση αναμονής. Στην πρώτη φάση, η επίγνωση του γεγονότος ότι ο ΕΛΑΣ και ο ΕΔΕΣ έχουν εμπλακεί σε γενική σύγκρουση οδηγεί τη φατρία στην απόφαση να παραμείνει ουδέτερη. Αναμένοντας την έκβαση της σύγκρουσης, η ομάδα έχει τη δυνατότητα να ρυθμίσει, στο μέτρο του δυνατού, τις σχέσεις της με τις τοπικές ελασίτικες δυνάμεις. Για το σκοπό αυτό υιοθετείται μια πρακτική διαπραγματεύσεων μέσω αλληλογραφίας με τους επικεφαλής του 24ου ελασίτικου Συντάγματος που είχε συγκροτηθεί στις όμορες περιοχές Ζαλόγγου-Σουλίου. Στην αλληλογραφία τονίζεται η επιθυμία της φατρίας να μην εμπλακεί σε τοπικές συγκρούσεις, αλλά να αναμείνει την έκβαση της διαμάχης στο κεντρικό επίπεδο.⁷¹ Η αρχική απάντηση των ελασιτών είναι θετική.

Όμως ο συμβιβασμός είναι εύθραυστος και τις επόμενες ημέρες ακολουθεί σύγκρουση των δυο οργανώσεων στο χωριό Ζωτικό.⁷² Η σύγκρουση ανατρέπει την

⁷⁰ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 12, σσ. 73-74.

⁷¹ Οι πρακτικές αυτές έχουν βέβαια πολύ μεγάλο ιστορικό εύρος στους κόλπους της ελληνικής κοινωνίας. Βλ. Ν. Ροτζώκος, *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον-δοκιμές, 1997.

⁷² Στην σύγκρουση έλαβαν κυρίως μέρος τα τμήματα του Αρχηγείου Ηπείρου που διοικούσαν οι οπλαρχηγοί Φ. Κίτσιος και Κ. Μαυροσκότης. Οι οπλαρχηγοί τιμήθηκαν μεταγενέστερα

ουδετερότητα και οι Κολιοδημητράιοι αναμένουν την εξέλιξη της κατάστασης για να καθορίσουν τη συμπεριφορά τους. Μετά τη μάχη στο Ζωτικό, το ελασίτικο Σύνταγμα αναγκάστηκε να αποχωρήσει από την περιοχή. Οι Κολιοδημητράιοι έλαβαν μέρος στην τελική φάση της μάχης, με επίθεση εναντίον των υπολειμμάτων του τμήματος στο χωριό Σιστρούνι.⁷³ Η ερμηνεία του αξιωματικού των ΕΟΕΑ Φ. Κίτσιου για τη συμπεριφορά της φατρίας είναι ενδεικτική:

Από της πρωίας της ίδιας ημέρας ο λόχος εξαπέστηλε συνδέσμους εις ανθυπολοχαγόν Μαυροσκότην εις Πετούσι όστις επρόκειτο μετά του λόχου του να ενισχύση την επίθεσιν από Β., εις λοχαγόν Κωστάκην Νικόλαον ευρισκόμενον μετά ομάδος 15-20 ανδρών Ν.Ζωτικού και εις τμήμα Κολιοδημητριάων ευρισκόμενον εις Ζώρισταν ότι η επίθεσις θα εκδηλωθεί την 6^{ην} ώραν της 18^{ης} Οκτωβρίου κατά του 24^{ου} Συν/τος ΕΛΑΣ.[...]

Οι Κολιοδημητράιοι απήντησαν λακωνικά και αρνητικά: “Δεν πολεμούμε με τα αδέρφια μας”.[..] Τα υπολείμματα του Συν/τος ΕΛΑΣ συγκεντρώνονται εις Συστρούνι, δυο ώρας οδικώς Ν.Ζωτικού όπου είχαν αποθήκας του Συν/τος όπου καταβάλλουν προσπαθείας προς ανασυγκρότησιν. Την ιδίαν ημέραν όμως δέχονται επίθεσιν υπό του τμήματος Κολιοδημητριάων όπερ πληροφορηθέν το αποτέλεσμα της μάχης έσπευσε να επωφεληθεί της καταλήψεως των αποθηκών του ΕΛΑΣ εις Συστρούνι.⁷⁴

Η σύγκρουση όμως δημιουργεί και άλλα προβλήματα. Ο οπλαρχηγός Κ. Γεωργίου ενεπλάκη σε διαπραγματεύσεις με τμήμα του ΕΛΑΣ, στο οποίο είχε καταφύγει αντάρτης του τμήματός του. Ο τελευταίος «είχε συνάψει σχέσεις μετά της συζύγου του Κ. Γεωργίου, με αποτέλεσμα αυτή να εγκαταλείψει την συζυγική εστία».⁷⁵ Παρά το γεγονός ότι το αποτέλεσμα αυτών των διαπραγματεύσεων δεν είναι γνωστό, πράξεις αυτού του τύπου αποδεικνύουν τη ρευστότητα των μετώπων και των σχέσεων μεταξύ των ενόπλων της περιοχής. Στα τέλη Οκτωβρίου, το τμήμα των

από τον Ζέρβα για την ενέργειά τους αυτή. Πρβλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 28, σσ. 98-99.

⁷³ Για τη μάχη στο Ζωτικό, βλ. Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σσ. 40-52. Την επίθεση επιβεβαιώνει και ο Γ. Χαρίτος, «Το ΕΑΜ στη Λάκκα Σουλίου, Ντουςκάρα και Τσάμικο», ό.π., σ. 67.

⁷⁴ Φ. Κίτσιος, «*Ημερολόγιο πορειών και επιχειρήσεων 1ου Τάγματος 16ου Συντάγματος Χ Μεραρχίας ΕΟΕΑ(ΕΔΕΣ)*», Αρχείο Κατοχής ΔΙΣ, Φ. 907/Γ/3.

⁷⁵ Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σ. 42.

Κολιοδημητριάων υπέγραψε συμφωνητικό αμοιβαίας ουδετερότητας με τους ενόπλους κτηνοτρόφους της κοινότητας Κρανιαάς, προκειμένου να αποφευχθεί η σύγκρουση.⁷⁶ Την ίδια περίοδο ο Ζέρβας πληροφορήθηκε την ύπαρξη διακήρυξης ουδετερότητας του τμήματος και την χαρακτήρισε «το αυθαδέστερο και ανοητότερο κείμενο που έχω διαβάσει».⁷⁷ Καθώς η ρύθμιση της τοπικής διαμάχης διεκπεραιώνεται μέσω της αρχής της τοπικής αυτονομίας και της τοπικής διαπραγματεύσεως, το τμήμα των Κολιοδημητριάων εμφανίζεται απρόθυμο να συνεισφέρει σε μια νέου τύπου διαμάχη που παράγεται στη συγκυρία και αφορά τον ανταγωνισμό πολιτικών οργανώσεων και ιδεολογικό-πολιτικών πλαισίων που αναφέρονται στην επικράτεια και όχι στις τοπικές ιδιαιτερότητες.

Από την πλευρά λοιπόν των τοπικών ένοπλων ομάδων υπερισχύει το κριτήριο της τοπικότητας, και η φατρία αρνείται να μεταβεί στα κύρια σημεία της πολεμικής αναμέτρησης. Στις διαπραγματεύσεις που διεξάγονται μεταξύ των αξιωματικών και των οπλαρχηγών για την ενίσχυση ή μη του Ζέρβα, επανεμφανίζονται οικονομικά αιτήματα αλλά και η άρνηση των ενόπλων να εγκαταλείψουν την περιοχή τους. Το αποτέλεσμα όλων αυτών των διαδικασιών είναι η παραμονή σε κατάσταση αδράνειας μιας δύναμης δυο χιλιάδων περίπου εδεδιστών ανταρτών, παρά το γεγονός ότι η περιοχή στα δυτικά του δρόμου Ιωαννίνων-Άρτας ελεγχόταν από την οργάνωση, ιδίως μετά την αποχώρηση του ελασίτικου Συντάγματος που αναφέραμε παραπάνω.⁷⁸

Μεταπολεμικά, η αιτία αυτής της άρνησης αποδίδεται από τους εδεδιστές απομνημονευματογράφους σε δυο παράγοντες: πρώτον στη σύλληψη από τους ελασίτες του διοικητή του Αρχηγείου Ηπείρου, Απ. Κωνσταντινίδη, και, δεύτερον, στην προσπάθεια του Βρετανού συνδέσμου Ball Bathgate να στρέψει τους αντάρτες

⁷⁶ Οι Κρανιώτες, τμήμα της ίδιας κουλτούρας, συνεργάζονταν στη συγκυρία με τον τοπικό ΕΛΑΣ. Η συμπεριφορά τους ήταν ανάλογη: εγκατέλειψαν τη φύλαξη του υψώματος που τους είχε ανατεθεί δηλώνοντας ότι δεν ήθελαν να λάβουν μέρος στην εμφύλια σύγκρουση. Πρβλ. Μ. Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας*, ό.π., σ. 210. Η κοινότητα υιοθέτησε μια ιδιότυπη πρακτική ουδετερότητας έναντι και των δυο παρατάξεων έως το καλοκαίρι του 1944 οπότε και προσχώρησε στον ΕΔΕΣ. Αθ. Φλιτούρης, *Το αντίρτικο του ΕΔΕΣ στην Ήπειρο*, ό.π., σσ. 199-204.

⁷⁷ Κ. Παπαγιαννάκης, «Το Μεγαλείον και αι αδυναμίες της Αντιστάσεως», *Ιστορική Επιθεώρησης*, Αθήνα, τχ. 4 (1964), σ. 235.

⁷⁸ Μια ομάδα των κατοίκων της Λάκκας είχε διαφοροποιηθεί και συγκρότησε το λεγόμενο Λόχο Θανάτου. Το σώμα αυτό, διοικούμενο από τον Θ. Ζήκο, μετείχε ενεργά στις εμφύλιες συγκρούσεις. Παρά τη διαφοροποίηση αυτή σε τελική ανάλυση κοινό χαρακτηριστικό και των δυο ομάδων παραμένει το γεγονός ότι αποτελούνται από φορείς του κλέφτικου *habitus*

του Σουλίου εναντίον του Ζέρβα.⁷⁹ Εκτός όμως από την πολιτική διαπραγμάτευση και τα οικονομικά αιτήματα (η διεκδίκηση των οποίων δεν πρέπει να υποτιμάται) ως βασικοί λόγοι άρνησης των λακκιώτικων ομάδων να μεταβούν στα Τζουμέρκα πρέπει να θεωρείται το γεγονός ότι δεν αναγνωρίζουν στον αντίπαλο έναν «ιδεολογικό εχθρό», με δεδομένη την αδυναμία κατανόησης και ένταξης στην νεωτερικού τύπου διαίρεση κομμουνισμός/αντικομμουνισμός.⁸⁰ Η ένταξη λοιπόν στη διαμάχη με βάση μια συγκεκριμένη νεωτερική ταυτότητα (αυτή του «δεξιού αντάρτη»), δεν θα μπορούσε να θεωρείται δεδομένη, γι' αυτό και οι ιδεολογικοπολιτικές διεργασίες δεν μπορούν να υπερσκελίσουν την αρχή της τοπικής αυτονομίας και έτσι προκρίνεται η τοπική ουδετερότητα.

Στις αρχές Δεκεμβρίου του 1943, ο Ζέρβας με ελάχιστους αντάρτες καταφεύγει στη Λάκκα-Σούλι, η οποία στο εξής θα αποτελέσει το κύριο ορμητήριο του. Την ασφαλή μετακίνησή του στην περιοχή ανέλαβαν οι μοναδικοί ένοπλοι που μπορούσαν να επωμιστούν ευθύνες τρόπον τινά «αστυνομικές», δηλαδή οι Κολιοδημητράιοι.⁸¹ Προετοιμάζοντας την αντεπίθεση του για την ανακατάληψη των Τζουμέρκων, ο αρχηγός του ΕΔΕΣ θα απευθυνθεί στους κατοίκους της περιοχής: «Στην Κιάφα είναι τα ερείπια του σπιτιού του προπάππου μου. Αυτοί οι τρεις που βλέπετε είναι Κρητικοί κι είναι μαζί μου από την αρχή του αγώνα. Εσείς οι πατριώτες

που δρουν σε ένα πλαίσιο συγγενικών-τοπικών δικτύων. Πρβλ. Χ. Παπαδάτος, *Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 273.

⁷⁹ Ο Μ. Μυριδάκης, *Αγώνες της Φυλής*, ό.π., τμ. 1, σ. 398, υποστηρίζει ότι ο Βρετανός αξιωματικός Ball Bathgate εμπόδισε, με την υπ' αριθμόν 70 διαταγή του, το τμήμα Κολιοδημητριάων να μεταβεί στα Τζουμέρκα. Μετά από προτροπή του Βρετανού αξιωματικού (που θεωρείται ότι προσπαθούσε να δημιουργήσει ανεξάρτητο από τον Ζέρβα φιλοβασιλικό αντάρτικο σώμα στη Δυτ. Ήπειρο) κυκλοφόρησε στην περιοχή προκήρυξη που ανέφερε πως τα τμήματα παρέμεναν αμέτοχα στην εμφύλια διαμάχη. Το ζήτημα του Βρετανού συνδέσμου είχε απασχολήσει έντονα τον Ζέρβα, που διαμαρτύρεται εντονότατα στο Κάιρο με τηλεγράφημα του τον Οκτώβριο του 1943. Για το ζήτημα, βλ. Κομν. Πυρομάγλου, *Ο Δούρειος Ίππος-Η Εθνική και Πολιτική Κρίσις κατά την Κατοχή*, ό.π., σ. 153. Για την εντύπωση που προκάλεσε ο Ζέρβας στον Bathgate, βλ. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σσ. 166-167. Κατά μια ερμηνεία τον κύριο ρόλο στη μη δραστηριοποίηση των δυνάμεων Σουλίου διαδραμάτισαν αξιωματικοί της οργάνωσης Στρατιωτική Ιεραρχία που είχαν εισχωρήσει στον ΕΔΕΣ. Για την άποψη αυτή, βλ. Φ. Γρηγοριάδης, *Κατοχή-Αντίστασις-Απελευθέρωσις*, ό.π., σ. 180. Για μια διαφορετική άποψη περί του όλου θέματος, βλ. Χ. Φλάισερ, *Στέμμα και Σβάστικα*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1995, τμ. 2, σ. 241.

⁸⁰ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Χ. Παπαδάτου ο οποίος κατηγορήθηκε από το Ζέρβα ως υπονομευτής του αγώνα, λόγω των φιλοβασιλικών απόψεών του. Ο Παπαδάτος διαμαρτυρήθηκε προς τον ηγέτη του ΕΔΕΣ με αναφορά του στις 15 Νοεμβρίου 1943, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 29, σσ. 100-101.

⁸¹ Μ. Μυριδάκης, *Αγώνες της Φυλής*, ό.π., τμ. 2, σσ. 50-51.

μου, όταν σας φώναζα να έλθετε να με βοηθήσετε στα Τζουμέρκα δεν ήλθατε και το έχω παράπονο».⁸²

Η απόπειρα της ηγεσίας να οικειοποιηθεί το στοιχείο της καταγωγής και συνεπώς των οιονεί συγγενικών δεσμών επιτυγχάνει.⁸³ Η επίκληση της τοπικής ταυτότητας συναντούσε ιδιαίτερη απήχηση στον αγροτικό πληθυσμό, για τον οποίο ως «ξένοι» ορίζονταν όχι μόνο οι Βρετανοί και οι Γερμανοί αλλά και, σε ένα άλλο επίπεδο, οι Έλληνες από τις άλλες περιοχές.⁸⁴ Τα χωριά της Λάκκας διαβλέπουν στην οικονομική ευχέρεια που προσέδιδε στο Ζέρβα η βρετανική βοήθεια τη δυνατότητα να ενισχύσουν τις πενιχρές οικονομικές τους δραστηριότητες.⁸⁵ Οι εκτεταμένες καταστροφές των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του καλοκαιριού έφεραν τους κατοίκους σε εξαιρετικά δυσμενή κατάσταση. Οι χωρικοί χρησιμοποιούσαν το ύφασμα από τα αλεξίπτωτα για να κατασκευάζουν ρούχα. Υπήρχε μάλιστα και συγκεκριμένη αποτίμηση για την ανταλλαγή των προϊόντων: ένα κοτόπουλο ή πέντε ζευγάρια αυγά αντιστοιχούσαν σε ένα κομμάτι πανί.⁸⁶ Πολλαπλές μαρτυρίες

⁸² Χ. Φλόκας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 328. Ο Ζέρβας όντως καταγόταν από την ομώνυμη φάρα-πατριά του οικισμού Κιάφα. Για το συγκεκριμένο οικισμό, βλ. Σπ. Μουσελίμης, *Τοπωνύμια της Λάκκας-Σουλίου*, Αθήνα-Ιωάννινα, Ανάτυπο της Ηπειρωτικής Εστίας, 1978, σ. 153. Οι τρεις Κρητικοί στους οποίους αναφέρεται ο Ζέρβας είναι οι «σωματοφύλακές» του Μ. Μυριδάκης, Π. Κωτσάκης και Ι. Παπαδάκης, οι οποίοι βρέθηκαν μαζί του από την πρώτη ημέρα της εξόδου του στο βουνό.

⁸³ Μερικούς μήνες αργότερα, τον Μάιο του 1944, συγκαλείται στο Σούλι το πρώτο «Πανσουλωτικό Συνέδριο». Η ομιλία του διοικητή της Χ Μεραρχίας των ΕΟΕΑ Β. Καμάρα, αντανακλά ακριβώς την υπόμνηση της τοπικής συνεισφοράς στους εθνικούς αγώνες και την συνέχεια της αγωνιστικής παράδοσης μέσω του εδεδίτικου αντάρτικου. Παρατίθεται στο Θ. Παπαμανώλης, *Κατακαυμένη Ηπειρος-η συνεργασία των Αλβανών με τους Ιταλογερμανούς 1941-1944*, Αθήνα, 1999, ελεύθερη σκέψις, επανέκδοση της έκδοσης του 1945, σσ. 119-120. Για τη σημασία των εορταστικών εκδηλώσεων ως προς την εμπέδωση της εθνικιστικής ρητορείας, βλ. Α. Karakasidou, «Protocol and Pageantry: Celebrating the Nation in Northern Greece» στο Μ. Mazower (edit.), *After the War was over*, ό.π., σσ. 221-246.

⁸⁴ Πρβλ.: «Βεβαίως, ανάμεσά τους ήμουν πάντα ο ξένος, γρήγορα όμως πρόσεξα ότι ο Κατσικάκης, που είχε έλθει από τη Σάμο και ο Μανιάκης που καταγόταν από τη Λευκάδα, αναφέρονταν και αυτοί ως 'ξένοι'. Αυτή η λέξη, λοιπόν, δεν κάλυπτε μόνο τους αλλοδαπούς, επεκτεινόταν ακόμη και στους Έλληνες που κατάγονταν από άλλα μέρη. Η Ήπειρος, και ιδίως η όμορφη κοιλάδα του Λάκκα Σούλι, ανήκε σ' εκείνους που γεννήθηκαν εκεί και μόνο σ' αυτούς», Ν. Clive, *Εμπειρία στην Ελλάδα (1943-1948)*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, χ.χ., σσ. 91-92.

⁸⁵ Για τη βρετανική βοήθεια στο Ζέρβα την περίοδο αυτή, βλ. Ρ. Papastratis, *British policy towards Greece during the second world war 1941-44*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984, σ. 155.

⁸⁶ Α. Foss, *Epirus*, London, Faber, 1978, σ. 134.

αναφέρονται στην ενοικίαση υποζυγίων, στη χρησιμοποίηση των χωρικών για τη μεταφορά των εφοδίων κλπ.⁸⁷

Με αυτό τον τρόπο η ανασυγκρότηση του ΕΔΕΣ επιτυγχάνεται με εξαιρετικά γρήγορους ρυθμούς στην περιοχή δυτικά του Αράχθου, ενώ περιορίζεται κατ' ανάγκην ο χώρος στρατολογίας νέων ανταρτών. Ως έδρα του Γενικού Αρχηγείου ορίζονται τα Δερβίζιανα, όπου συγκεντρώνονται πλέον και τα μέλη της συμμαχικής στρατιωτικής αποστολής.⁸⁸ Οι εντυπώσεις του βρετανού συνδέσμου Arthur Foss για τους ενόπλους της Λάκκας απηχούν την πρόσληψη από τον ίδιο του αντάρτικου αλλά και την εικόνα που μετέδιδαν προς ένα εξωτερικό παρατηρητή οι αντάρτες: «έβλεπαν τους εαυτούς τους ως απόγονους των Κλεφτών ή των ξακουστών Σουλιωτών πολεμιστών, και πολλοί ήταν πραγματικά τέτοιοι».⁸⁹

Παράλληλα με την ανασυγκρότηση αξιόμαχου αντάρτικου τμήματος, οι ανεξάρτητοι σχηματισμοί της περιοχής συνεχίζουν τις δραστηριότητες τους, τις γνωστές κτηνοτροφικές εργασίες αλλά και την ζωοκλοπή.

Στην αντεπίθεση του Ζέρβα τον Ιανουάριο του 1944, οι Κολιοδημητράιοι, προορισμένοι αρχικά για εφεδρεία, αποστέλλονται τελικά στα Τζουμέρκα, όπου λαμβάνουν χώρα συγκρούσεις εξαιρετικής βιαιότητας με τον ΕΛΑΣ. Αξίζει να σημειώσουμε το γεγονός ότι η ομάδα αυτή τοποθετήθηκε στο συγκρότημα υπό την ηγεσία του αξιωματικού Π. Νικολόπουλου, μαζί με την ομάδα του Παπαδόπουλου.⁹⁰ Επρόκειτο για μια προσπάθεια των ανώτερων κλιμακίων να αμβλύνουν τις διαφορές, αλλά και για απόπειρα αποτελεσματικότερης αξιοποίησης δυο σχηματισμών που θεωρούνταν ικανοί να αναλάβουν σοβαρή πολεμική δράση. Το τμήμα των Κολιοδημητριάων συμπεριφέρθηκε με βιαιότητα στα Τζουμέρκα, καθώς δεν δεσμευόταν από την αρχή της τοπικότητας που υπέβαλε κάποιου τύπου οικονομία της βίας. Όμως το ένοπλο αυτό σώμα, ευρισκόμενο μακριά από τον κατεχοχόν χώρο

⁸⁷ Αναφέρονται μάλιστα και άλλες ανταλλαγές ειδών. Ο νεαρός αντάρτης του Ιερού Λόχου Σ. Τσαμπηράς αντάλλαξε το σακάκι του με φαγώσιμα που του έδωσε πρόθυμα ένας χωρικός. Το περιστατικό αναφέρεται στο Σ. Τσαμπηράς, *Ας μη βρέξει ποτέ*, ό.π., σσ. 70-71.

⁸⁸ Πρβλ. τις εντυπώσεις του Ν. Clive, *Εμπειρία στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 50-52.

⁸⁹ A. Foss, *Epirus*, ό.π., σ. 136.

⁹⁰ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 143.

δράσης του, απειλεί με αποχώρηση από την περιοχή ευθύνης του.⁹¹ Εξάλλου η εποχή αυτή επιτάσσει την παρουσία των ποιμένων κοντά στα κοπάδια τους.

Τα προβλήματα έγιναν μεγαλύτερα όταν οι Κολιοδημητράιοι διαπίστωσαν την αποχώρηση από το πεδίο της μάχης των Κρασιτών, τμήματος του ΕΔΕΣ που ανήκε στα ίδια κοινωνικά περιβάλλοντα και ζήτησαν να πράξουν το ίδιο. Θα χρειαστεί πάλι η επέμβαση του στρατηγού και η επίκληση, για πολλοστή φορά, της συνέχειας του «σουλιώτικου πνεύματος». Συγκεκριμένα στις 20 Ιανουαρίου 1944 ο Ζέρβας επισκέπτεται τον τομέα του χωριού Λειψώ (Αθαμάνιο), που αποτελείται από αντάρτες του Σουλίου, τον Λόχο Ποπόβου και τους Κολιοδημητράιους, όπου απευθύνεται στους αντάρτες με τα ακόλουθα λόγια:

*Θα σας μιλήσω όχι σαν αρχηγός, αλλά σαν χωριανός σας, Σουλιώτης κι εγώ, όπως ξέρετε καλά από την Κιάφα. Ξέρω πως σήμερα έχετε 37 μέρες που λείπετε από τα σπίτια σας και θέλετε να πάτε και να τα δείτε, εγκαταλείποντας όμως τον αγώνα. Ασφαλώς δεν θα σκεφθήκατε, τι θα λέγατε, φθάνοντας στο χωριό σας, στους δικούς σας και στους χωριανούς σας. Κι ακόμα δεν θα σκεφθήκατε, τι θα λέγατε αύριο στα παιδιά σας, για τον αγώνα αυτόν, που στο κρίσιμο σημείο του τον εγκαταλείψατε. Ευτυχώς δεν ντροπιάσατε τις εκατοντάδες Σουλιώτες, που κοιμούνται τον αιώνιο ύπνο, εδώ πάνω στην κορυφή του βουνού αυτού, πράγμα που στην αρχή φοβήθηκα.*⁹²

Ο Ζέρβας αναφέρεται στην εξόντωση από τον Αλή-Πασά των Σουλιωτών στα ορεινά της Άρτας στις αρχές του 19ου αιώνα. Είναι ενδιαφέρον να αντιπαραβάλλουμε το απόσπασμα αυτό με τα επιχειρήματα του Άρη Βελουχιώτη στο Λόγο της Λαμίας τον Οκτώβριο του 1944. Και εκεί γίνεται λόγος για το καθήκον των ανταρτών του ΕΛΑΣ να μην «κολλήσουν μια ατιμωτική σφραγίδα στο κούτελο των επερχόμενων

⁹¹ Στα Τζουμέρκα οι Κολιοδημητράιοι είχαν τη φήμη βίαιων, σκληροτράχηλων πολεμιστών. Υπήρξαν μάλιστα περιπτώσεις κατά τις οποίες χρειάστηκε να κινητοποιηθούν οι τοπικές εδουσίτικες επιτροπές για την αποφυγή επεισοδίων. Ενδεικτικά, βλ. Δ. Παπαδημητρίου, *Ραφταναίοι*, Ιωάννινα, 1998, σ. 102· Χ. Φλόκας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 328.

⁹² Χ. Φλόκας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 346. Πρβλ.: «Η στροφή προς το παρελθόν και η συνακόλουθη ανακατασκευή της ιστορικής συνέχειας του έθνους ενισχύουν την αίσθηση ότι το σύγχρονο κοινωνικό υποκείμενο έχει θέση στην πορεία του χρόνου. Η αίσθηση αυτή μπορεί κάλλιστα να επιβάλλει πρότυπα καθ' όλα ενεργητικής συμπεριφοράς: ιδεολογήματα όπως εκείνα του ιστορικού καθήκοντος ή του ιστορικού χρέους αποδεικνύουν αυτήν ακριβώς την ενεργητική διάθεση που απορρέει από την αναφορά στο παρελθόν», Π. Λέκκας, «Ο εθνικός χρόνος», *δοκιμές*, 7 (1998), σ. 206.

γενεών». Η βασική διαφορά έγκειται στο γεγονός ότι ο Άρης, σε άλλα σημεία της ομιλίας του, αναφέρεται σαφώς στις διαδικασίες εκείνες που αναδεικνύουν τις τομές στο κοινωνικό και πολιτικό επίπεδο και νομιμοποιεί τη δράση των κατηγοριών Λαός/κυριαρχούμενες τάξεις μέσω του ΕΑΜ και εν αντιθέσει προς την «αντίδραση».⁹³ Αντιθέτως ο Ζέρβας επιδιώκει αφ' ενός μεν να οικειοποιηθεί τις κατηγορίες συγγένεια/τοπικότητα αφ' ετέρου δε να αποδώσει στο επίπεδο της μακράς διάρκειας την συνέχεια του πνεύματος «αντίστασης στην τυραννία» στον ΕΔΕΣ.⁹⁴ Ως «τυραννία» νοείται εδώ όχι η Οθωμανική Αυτοκρατορία, αλλά η «δικτατορία του προλεταριάτου» που ο στρατηγός διακηρύσσει πως επιδιώκει το ΕΑΜ.⁹⁵

Η υποχώρηση των ΕΟΕΑ στα δυτικά του Αράχθου, μετά την απειλή του ΕΛΑΣ, οδήγησε τη φατρία ξανά στον δικό της χώρο. Στη συγκυρία μάλιστα, φαίνεται ότι κάποια μέλη της επέδειξαν βίαιη συμπεριφορά προς τους ελασίτες αιχμαλώτους που κρατούνταν στη Μονή Αγίας Παρασκευής, στο χωριό Γεωργάνοι.⁹⁶

Οι εξελίξεις στο κεντρικό πολιτικό πεδίο, θα αναδείξουν την περιοχή της Λάκκας σε αναπόσπαστο τμήμα της ΕΟΕ. Με την ανακωχή της 4ης Φεβρουαρίου 1944 και τη συμφωνία της Πλάκας, ο ποταμός Άραχθος καθίσταται το όριο μεταξύ των οργανώσεων. Τα Τζουμέρκα χάνονται οριστικά για τον ΕΔΕΣ και η περιορισμένη γεωγραφικά περιοχή της Λάκκας θα αποτελέσει τη βάση της οργάνωσης, μέχρι τον Δεκέμβριο του 1944. Η κυριαρχία όμως του ΕΔΕΣ στο γεωγραφικό αυτό χώρο, δεν ανατρέπει τις προϋπάρχουσες κοινωνικές σχέσεις ή αξίες όπως π.χ. οι σχέσεις των δυο φύλων. Οι γυναίκες των χωριών της Λάκκας εξακολουθούν να παραμένουν απομονωμένες από το δημόσιο χώρο, σε αντίθεση με

⁹³ Ν. Κοταρίδης, «Ο αντίπαλος και η αντιπαλότητα στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 87-117.

⁹⁴ Για τη μετάθεση του αντιπάλου στο καθεστώς του τοπικά και συγγενικά ξένου, βλ. Ν. Κοταρίδης, «Ούτε άτιμος ούτε ντροπιασμένος-Αντίσταση και Εμφύλιος στο ιδίωμα της συγγένειας και τις αξίες της ανδροπρέπειας», *Το Εμφύλιο Δράμα, δοκιμές*, 6 (1997), σσ. 75-100.

⁹⁵ Την έκφραση περί δικτατορίας όπως και άλλες βαρύτερες κατηγορίες χρησιμοποιεί κατά κόρον ο στρατηγός Ζέρβας εναντίον του ΕΑΜ. Πρβλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 20, σσ. 89-90.

⁹⁶ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 6, σσ. 46-47. Την ίδια πληροφορία δίνει και ο Δημ. Κονδώρας ο οποίος αναφέρει ότι οι Κολιοδημητράιοι αποτελούσαν τη φρουρά του στρατοπέδου. Πρβλ. Δημ. Κονδώρας, «Ο λαός της Λάκκας», *Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 53.

τις ολιγάριθμες νοσοκόμες των ΕΟΕΑ.⁹⁷ Ευρύτερες όμως διαδικασίες κινητοποίησης του τοπικού πληθυσμού δεν πρέπει να υποτιμώνται, καθώς στη συγκυρία η περιοχή αναδεικνύεται σε βασικό χώρο ελέγχου της οργάνωσης.⁹⁸

Η εγκατάσταση του συνόλου πλέον των εδεδίτικων δυνάμεων στη Δυτική Ήπειρο προκαλεί την αντίδραση των εαμικών της περιοχής. Στην ανάπτυξη των εαμικών επιτροπών στην όμορη περιφέρεια Ζαλόγγου και Πρεβέζης πρωτοστατούν, όπως και στην υπόλοιπη Ελλάδα, δυναμικά και ανερχόμενα στρώματα, όπως δάσκαλοι, δικηγόροι, υπάλληλοι κλπ. Η ευρύτερη περιοχή δεν αποτελεί εξαίρεση ως προς την ανακατανομή των ρόλων στην τοπική κοινωνία.⁹⁹ Παρά τη σημαντική υποστήριξη των κοινοτήτων της Λάκκας προς τον Ζέρβα, τα στελέχη και οι καθοδηγητές του ΕΑΜ οργανώνουν επιτροπές αλλά και ένοπλες ομάδες στην περιφέρεια της περιοχής, κυρίως στον Καλαμά, στην Πρέβεζα, στο Ζάλογο.

Στην Λάκκα, οι λίγοι αριστεροί είναι κατανεμημένοι σε διάφορες κοινότητες και δεν μπορούν να επηρεάσουν τις εξελίξεις. Οι δυσκολίες για την εαμική παράταξη ήταν σημαντικές στην ευρύτερη περιοχή. Ο Γερ. Πρίφτης, μέλος του 24ου Συντάγματος του ΕΛΑΣ αναφέρει χαρακτηριστικά: «Στην περιοδεία μιας ομάδος μας στη Λάκκα Σούλι ξαφνιαστήκαμε γιατί χωριά λίγο έξω από τα Γιάννενα δεν είχαν ακούσει το ΕΑΜ και αναγκαστήκαμε να μείνουμε για να βάλουμε βάσεις πολιτικής δουλειάς».¹⁰⁰

Η πλέον αξιοσημείωτη απόπειρα οργάνωσης ένοπλου τμήματος στην ίδια την περιοχή της Λάκκας ήταν περιορισμένη και είχε λάβει χώρα κατά το χρονικό διάστημα Μαΐου-Οκτωβρίου 1943. Το συγκρότημα Λάκκας-Σουλίου είχε δύναμη 30 μονίμων ανταρτών και έδρα του το χωριό Σιστρούνι. Διοικητής του συγκροτήματος ήταν ο έφεδρος ανθυπολοχαγός Β. Κραβαρίτης, αντιπρόσωπος του ΕΑΜ ο Δ. Παπαζήκας και καπετάνιος ο Δημ. Κονδώρας, με το ψευδώνυμο Έκτορας. Η τροφοδοσία του συγκροτήματος ήταν δύσκολη και η διατήρηση του έγινε δυνατή μόνον χάρις στην ενίσχυση που του παρείχαν οι αγροτικές περιοχές νοτίως της

⁹⁷ Πρβλ. «Ημερολόγιο Φ. Μαηδώνη», ό.π., σσ. 75-76.

⁹⁸ Πρβλ. τις εκτιμήσεις του D. Wallace για την πολύ καλή οργάνωση της περιοχής, εν αντιθέσει προς την πρώτη περίοδο της αντιστασιακής δράσης, στο L. Baerentzen (edit.), *British Reports*, ό.π., σσ. 126-127.

⁹⁹ Ο τραπεζικός υπάλληλος Μ. Ντούσιας (υπεύθυνος του ΕΑΜ Πρεβέζης) χαρακτηρίστηκε από μέλη της τοπικής ελίτ ως «παιδαρέλι» που θέλει να εξουσιάσει το νομό. Αναφέρεται στο Μ. Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας-ΕΛΑΣ Ζαλόγγου/Σουλίου*, ό.π., σ. 163.

Λάκκας, που ήταν μαζικά οργανωμένες στο ΕΑΜ.¹⁰¹ Παρά τις μεγάλες δυσκολίες το τμήμα εντάχθηκε στο 24ο Σύνταγμα Ζαλόγγου-Σουλίου του ΕΛΑΣ, το οποίο κατά τη διάρκεια της δράσης του θα υποστεί επανειλημμένες επιθέσεις με σημαντικές απώλειες από τον ΕΔΕΣ.¹⁰²

Τα νέα κοινωνικά και πολιτικά προτάγματα που προσβέυει το ΕΑΜ αντιστρατεύονται οι λογικές των αγροποικμενικών ομάδων, όπως των Κολιοδημητράϊων, καθώς απειλούν να εξαρθρώσουν τα προπολεμικά πολιτικά δίκτυα. Σε αντίθεση όμως με την εαμοκρατούμενη Ελεύθερη Ελλάδα, η Αριστερά βρίσκεται αντιμέτωπη στην περιοχή της Λάκκας με το γεγονός ότι το παραδοσιακό πολιτικό προσωπικό και οι φτωχοί χωρικοί συντάσσονται με το αντικομμουνιστικό στρατόπεδο. Πρόκειται για μια κατάσταση που διαφοροποιείται αισθητά σε σχέση με τους χώρους που ελέγχει ο ΕΛΑΣ. Ενδεικτική είναι η άποψη του ιστοριογράφου Ν. Ζιάγκου στην προσπάθειά του να αιτιολογήσει την ανάπτυξη του εδεδίτικου αντάρτικου στην Λάκκα-Σούλι. Αναφέρεται στο «χαμηλότερο πολιτιστικό επίπεδο» σε ολόκληρη την Ήπειρο και γράφει: «Στον ΕΔΕΣ πήγαν χωροφύλακες, πρόεδροι κοινοτήτων, γραμματικοί, οι περισσότεροι αξιωματικοί, οι μπακάληδες και από την άλλη μεριά οι πιο φτωχοί άνθρωποι της περιοχής για τη λίρα».¹⁰³

Διαφορετική είναι η μαρτυρία του Δημ. Κονδώρου (Εκτορα), σύμφωνα με την οποία η περιοχή της Λάκκας είχε βρεθεί από την αρχή του πολέμου σε ένα ευνοϊκό οικονομικό-κοινωνικό πλαίσιο οργάνωσης του αγώνα, παρά την προπολεμική απουσία της αριστεράς. Σε άρθρο του στο περιοδικό *Εθνική Αντίσταση* παραθέτει ένα κατάλογο των αριστερών της περιοχής και αναλύει τους λόγους για τους οποίους το ΕΑΜ δεν μπόρεσε να κυριαρχήσει. Παρά την εξάπλωση του ΕΔΕΣ ο Κονδώρος

¹⁰⁰ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 3, έγγ. 114, σ. 290.

¹⁰¹ Πρβλ. Δημ. Κονδώρος, «Ο λαός της Λάκκας», ό.π., σ. 52.

¹⁰² Η δράση του Συντάγματος σε γεωγραφική περιοχή που ευρίσκετο μακριά από τις μεγάλες μονάδες του ΕΛΑΣ οδηγούσε την εαμική ηγεσία σε σκέψεις περί «ανταλλαγής» της περιοχής με τμήμα της περιοχής Περιστερίου-Τζουμέρκων στο οποίο επικρατούσε ο ΕΔΕΣ. Πρβλ. τις παρατηρήσεις του Θ. Μακρίδη στο Γρ. Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, ό.π., τμ. 2, σ. 194. Αξίζει να αναφερθεί η εντύπωση του Σ. Τσαμπηρά για ελασίτες αιχμαλώτους του τμήματος αυτού. Τους αποκαλεί «δυστυχείς κατασπλιάδες» που είχαν μοναδικό σκοπό να παρεμποδίζουν τη δράση των ΕΟΕΑ. Πρβλ. Σ. Τσαμπηράς, *Ας μη βρέξει ποτέ*, ό.π., σ. 75.

¹⁰³ Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός*, ό.π., τ. 2, σ. 23. Για την κυριαρχία του ΕΔΕΣ στη Λάκκα Σούλι, βλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 3, έγγ. 114, σσ. 293-296.

θεωρεί ότι: «Ο λαός της Λάκκας Σουλίου πιστός στις παραδόσεις του έμεινε μαζί μας μέχρι την επιστροφή μας».¹⁰⁴

Στις μεταπολεμικές αυτές αποτιμήσεις των εαμικών στελεχών, φυσικό είναι να παρεισφρύουν διαμεσολαβήσεις της κατοπινής εμπειρίας που αποτυπώνουν ελάχιστα το είδος και τη βιαιότητα της διεξαγόμενης διαμάχης. Μπορούμε να πούμε ότι η εαμική αριστερά αντιμετώπισε στην περιοχή της Λάκκας πάμπολλες δυσχέρειες, κυρίως μετά την έναρξη των εμφύλιων συγκρούσεων. Ειδήσεις από την περιοχή σπανίως αναφέρονται στα εαμικά έντυπα, ενώ διατυπώνεται συνεχώς μια φημολογία καταστολής και βίας εκ μέρους του ΕΔΕΣ. Η εφημερίδα *Φωνή της Ηπείρου* σημειώνει, σε ανταπόκρισή της τον Ιούνιο του 1944, ότι οι εαμίτες της περιοχής αρνήθηκαν να παραδώσουν όπλα που τους ζητήθηκαν, αλλά αναγκάστηκαν να υποστούν αγγαρείες για τον ΕΔΕΣ.¹⁰⁵ Η κατάσταση στην περιοχή χαρακτηρίζεται ως σχεδόν «τεταρταυγουστιανή».¹⁰⁶ Την πλέον χαρακτηριστική μαρτυρία για τη σχέση στη συγκυρία των εαμικών με τους «κατσαπλιάδες» του ΕΔΕΣ αποτελεί το εξής ελαστίκο τραγούδι της περιοχής:

*Το λεν οι κούκοι στα βουνά κι οι πέρδικες στα πλάγια,
το λέει και η Λάκκα η έρημη μέσα στο μοιρολόι.
Τι ειν' το κακό που έπαθα μ' αυτούς τους κατσαπλιάδες
μ' αυτά τα βάρβαρα σκυλιά, του Ζέρβα τους φασίστες.*

*Διπλή σκλαβιά μου βάλανε επάνω στο κεφάλι,
σε ποιον να πω τον πόνο μου και το μεγάλο χάλι
Ληστέψανε τα σπίτια μου και κάψαν τα χωριά μου
και με τη βία πήρανε και μερικά παιδιά μου.*

*Κι άλλα τα ξεγελάσανε και με λεπτά τα πήραν
ντουφέκια τους edώσανε στ' αδέρφια τους τα στείλαν.
Και όσα δεν θελήσανε στο μακελειό να πάνε
αυτά τα αιχμαλώτισαν κι ομήρους τα κρατάνε.*

¹⁰⁴ Πρβλ. Δ. Κονδώρας, «Ο λαός της Λάκκας», ό.π., σ. 54.

¹⁰⁵ ΑΣΚΙ, Φ. 3237, *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 28 Ιουνίου 1944.

*Και άλλα πάλι πήγανε στον Καλαμά τα μέρη
κι εκεί εστήσανε γερό αντάρτικο λημέρι.
Εστέρεψαν τα μάτια μου απ' το πολύ το κλάμα
κι άλλο δεν απαντέχω πια μονάχα σ' ένα θάμα.*

*Παρηγορήσου Λάκκα μου, και μη μοιρολογάς,
γρήγορα θα ρθει ένας Στρατός που λέγεται ΕΛΑΣ
που θα σου φέρει λευτεριά και μια ζωή καινούργια
και θα σαρώσει τα σκυλιά, του Ζέρβα τα γαϊδούρια.¹⁰⁷*

Το τραγούδι αυτό είναι ενδεικτικό για τις εικόνες και τις αξιολογήσεις που διαμορφώνονται σταδιακά στα αριστερά περιβάλλοντα για το εδεσίτικο αντάρτικο. Την αρνητική στάση των εαμικών της περιοχής απέναντι στους εδεσίτες, ενισχύει η ταύτιση των τελευταίων με τους «κατσαπλιάδες». Αντιπροσωπεύοντας τις αξίες των ορεσίβιων κτηνοτροφικών πληθυσμών, οι ανεξάρτητοι σχηματισμοί του ΕΔΕΣ, όπως οι Κολιοδημητράιοι, έρχονται σε αντιπαράθεση με τις εαμικές δομές, την πολιτική «εξαφάνισης της ζωοκλοπής» και καταστολής των συναφών δραστηριοτήτων. Αντιθέτως, οι χαλαρές οργανωτικές δομές του ΕΔΕΣ, κυρίως μέσω της σχέσης αξιωματικού-τοπικού οπλαρχηγού, επιτρέπουν την ύπαρξη και αναπαραγωγή τέτοιων σχηματισμών στους κόλπους της οργάνωσης, παρά την σύγκλιση του ΕΔΕΣ σε επίπεδο προγράμματος και τουλάχιστον στο αγορευτικό επίπεδο με βασικές αρχές της εαμικής «Λαοκρατίας».¹⁰⁸ Κυρίως όμως οι οργανωτικές αυτές ιδιομορφίες

¹⁰⁶ *Αρχαία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 8, σ. 51.

¹⁰⁷ *Το Αντάρτικο και το Επαναστατικό Τραγούδι*, Αθήνα, Μνήμη, 1986, σ. 118. Για τη δυναμική αυτών των τραγουδιών, βλ. Ν. Κοταρίδης, «Γαυτότητα και αντιπαλότητα στα τραγούδια της Εθνικής Αντίστασης», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρωπαική/50 χρόνια από την ίδρυση και το Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ (1944-1994)*, Αθήνα, Επιστημονική Βιβλιοθήκη ΕΚΠΕ, 1995, σσ. 211-231.

¹⁰⁸ Σε επίπεδο μάλιστα διακηρύξεων το πολιτικό πρόταγμα του ΕΔΕΣ υπερέβαινε σε ριζοσπαστισμό το αντίστοιχο του ΕΑΜ. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι ο στρατηγός Ζέρβας είχε πολλές επιφυλάξεις για τις κατευθύνσεις αυτές. Σε γράμμα του προς τον Ηρ. Πετιμεζιά (Νικήτα) ο Ζέρβας αναφέρει: «Εστάλη ένα πρόγραμμα του ΕΔΕΣ. Δεν το διάβασα. Το διάβασαν άλλοι και μου είπαν ότι είναι αντίγραφο του προγράμματος του ΕΑΜ. Πως δεν διαφέρει ποσώς. Δεν ξέρω ποιος το έφκιαξε και πως εκυκλοφόρησε. Πάντως πολύ φοβούμαι πως είναι τολμηρό. Δυστυχώς χωρίς να το δω κυκλοφόρησε και αναγκάστηκα να διατάξω το

επηρεάζουν αρνητικά και τις απόπειρες της ηγεσίας να «στρατιωτικοποιήσει» τις ομάδες που λειτουργούν με βάση την αρχή της τοπικότητας, της συγγένειας και της τοπικής αυτονομίας.

Με την λήξη των εμφύλιων συγκρούσεων του 1943-44, ο χώρος που ελέγχει ο Ζέρβας αναδεικνύεται σταδιακά σε αντικομμουνιστικό προγεφύρωμα στην Ήπειρο και τα τμήματα των ΕΟΕΑ αναδιοργανώνονται με κέντρο την Λάκκα. Η αναδιάταξη των δυνάμεων του Ζέρβα και ο σχηματισμός μεραρχιών κατά τα πρότυπα του τακτικού στρατού δεν επηρεάζει την ομάδα των Κολιοδημητριάων που παραμένει ανεξάρτητη, αν και υπαγόμενη στο Γενικό Αρχηγείο. Το Μάρτιο του 1944, το τμήμα μετατρέπεται σε Τάγμα. Η μεταγενέστερη μετατροπή της ομάδας σε Σύνταγμα, με 430 αντάρτες, υποδηλώνει την ένταξη χωρικών και από άλλες κοινότητες της Λάκκας, εκτός του Πεντόλακκου. Αν και οι πηγές δεν διαφωτίζουν αρκετά την περίοδο αυτή, το ηγετικό στρώμα του συντάγματος παραμένει η αρχική φατρία.

Στις επιχειρήσεις των ΕΟΕΑ το καλοκαίρι του 1944 εναντίον των γερμανικών δυνάμεων που αποχωρούν, το Σύνταγμα των Κολιοδημητριάων λαμβάνει μέρος με επιθέσεις στην εθνική οδό Ιωαννίνων-Πρεβέζης.¹⁰⁹ Ο Αθ. Φλιτούρης αναφέρει μάλιστα ότι οι επιθέσεις των Κολιοδημητριάων εναντίον των Γερμανών προξένησαν δυσαρέσκεια στα στελέχη της οργάνωσης στα Ιωάννινα, οι οποίοι χαρακτήρισαν τη φατρία «κακή τη τύχει» συνεργαζόμενη με τον Ζέρβα.¹¹⁰ Η αναφορά αυτή χρήζει περαιτέρω διερεύνησης, μιας και υποτίθεται ότι εκφράζει μια στάση «ουδετερότητας» έναντι των Γερμανών. Θεωρούμε ότι ανάλογα σχόλια υπενθυμίζουν πολύ περισσότερο μια ορισμένου τύπου «φρόνιμη» στάση κατοίκων πόλης, σε

σταμάτημα του, μέχρις ότου επιτροπή μου αποφανθεί επί του δυνατού της κυκλοφορίας του ή μη». Αναφέρεται στο Ηρ. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 192. Η διαφορά στην πολιτική φιλοσοφία των δυο οργανώσεων γίνεται προφανής και από τη ρήση του στρατηγού: «σοσιαλισμός δεν γίνεται στα κατσάβραχα» που παρατίθεται στην εφημερίδα του 3/40 Συντάγματος των ΕΟΕΑ με τίτλο *Μεγάλη Ελλάδα*, φ. Ιουλίου 1944, ανατύπωση Αθήνα, 1998, σ. 61. Οι αντιλήψεις αυτές εξηγούνται με βάση τις απόψεις της πλειοψηφίας των αξιωματικών στο Μεσοπόλεμο, περί ήπιων κοινωνικών μεταρρυθμίσεων, στην κατεύθυνση του εκσυγχρονισμού του αστικού πολιτεύματος. Για τον προσανατολισμό αυτό, βλ. Ν. Μουζέλης, *Νεοελληνική κοινωνία-Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σ. 253. Υπενθυμίζουμε ότι ο Ζέρβας ανήκε στο βενιζελικό στρατόπεδο, στο οποίο η έννοια του εκσυγχρονισμού ήταν κυρίαρχη. Βλ. Γ. Θ. Μαυρογορδάτος, «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος- Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 9-19.

¹⁰⁹ Για τη στάση αυτή, βλ. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σσ. 325-326· C. M. Woodhouse, *The struggle for Greece 1941-49*, ό.π., σ. 62.

¹¹⁰ Πρβλ. Α. Φλιτούρης, *Το αντάρτικο του ΕΛΕΣ*, ό.π., σ. 240.

αντιδιαστολή με την ένοπλη αντίδραση των αγροτοποιμένων της φατριάς. Πρόκειται για την απειλή των «βουνών» που προξενούσε ανησυχία σε μεγάλο τμήμα του αστικού πληθυσμού. Αν και αυτή η διαπίστωση ισχύει πολύ περισσότερο για τον ΕΛΑΣ, δεν πρέπει να υποτιμάται το γεγονός ότι για μεγάλο τμήμα των στρωμάτων αυτών συνολικά το αντάρτικο ήταν απονομιμοποιημένο. Συνεπώς και οι ενέργειες των Κολιοδημητριάων και η άσκηση «μη φρόνιμης» βίας προξενούσαν φόβο στα κοινωνικά στρώματα των Ιωαννίνων που έβλεπαν με συμπάθεια τον ΕΔΕΣ και δραστηριοποιούνταν στους κόλπους του, κυρίως στην κρίσιμη περίοδο της αποχώρησης των γερμανικών στρατευμάτων.

Η επερχόμενη, γενικευμένη αυτή τη φορά, εμφύλια αντιπαράθεση θα δημιουργήσει νέα δεδομένα όσον αφορά την ομάδα των Κολιοδημητριάων. Το Δεκέμβριο του 1944, οι αντάρτες της Λάκκας που είναι οργανωμένοι στο Σύνταγμα Κολιοδημητριάων θα αρνηθούν να λάβουν μέρος στην εμφύλια σύγκρουση. Όπως είναι γνωστό, την περίοδο αυτή ξεσπάει η ένοπλη σύγκρουση του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ με τα βρετανικά στρατεύματα και τις κυβερνητικές δυνάμεις.

Η αναμενόμενη επίθεση του ΕΛΑΣ στην Ήπειρο κινητοποιεί τους μηχανισμούς του ΕΔΕΣ που αποπειράται να αξιοποιήσει όλες τις ένοπλες ομάδες. Οι Κολιοδημητριάοι ορίζονται εφεδρεία του Γενικού Αρχηγείου της οργάνωσης και το Σύνταγμα τοποθετείται στο χωριό Μάρμαρα, πλησίον των Ιωαννίνων. Η αποστολή του Συντάγματος είναι σημαντική, καθώς αναμένεται να συνεισφέρει αξιόλογη βοήθεια εν όψει της επίθεσης του ΕΛΑΣ. Όταν τελικά αυτή πραγματοποιείται, το Σύνταγμα υποχρεώνεται να εμπλακεί σε μάχη. Όμως στις επανειλημμένες εκκλήσεις του Ζέρβα τις πρώτες ημέρες των επιχειρήσεων να κινηθούν προς κατάληψη θέσης που απειλούν οι ελασίτες, οι αντάρτες της Λάκκας-Σουλίου αντιτάσσουν τη σιωπή.

Στην τελική φάση της σύγκρουσης που ολοκληρώνεται με την αποχώρηση των δυνάμεων του Ζέρβα στην Κέρκυρα, το Σύνταγμα Κολιοδημητριάων δεν θα ακολουθήσει τις άλλες εδεσίτικες δυνάμεις.¹¹¹ Χαρακτηριστική είναι η δήλωση του

¹¹¹ Παρόμοια κατάσταση δημιουργήθηκε και με την ομάδα που διοικούσε ο αξιωματικός Ευάγγελος Ζώτος (το λεγόμενο Τάγμα Ντουσκάρας). Τα χωριά της Ντουσκάρας βρίσκονται στα ΒΔ της Λάκκας και είχαν οργανωθεί στον ΕΔΕΣ με αντίστοιχους όρους. Πρβλ. Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 241. Πάντως η μη αναχώρηση των Κολιοδημητριάων φαίνεται να υπήρξε αποτέλεσμα της προσωπικής επιρροής του οπλαρχηγού Δημ. Ζήκου. Ο τελευταίος φέρεται να είχε συνάψει δεσμό με μια κοπέλα αριστερών φρονημάτων κατά τη διάρκεια της παρουσίας του στα Ιωάννινα (από τον Οκτώβριο ως το Δεκέμβριο του 1944). Πρβλ. Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και Δάκρυα*, ό.π., σ. 36.

διοικητή της μονάδας Δημ. Ζήκου ότι «η Ελλάδα λευτερώθηκε και αυτός δεν πολεμάει με Έλληνες».¹¹²

Οι μαρτυρίες για την άρνηση των Κολιοδημητριάων να ακολουθήσουν το Ζέρβα συγκλίνουν ως προς το γεγονός, διαφοροποιούνται όμως ως προς την ερμηνεία. Όπως προκύπτει από την αναφορά του Μπαλτογιάννη, την απροθυμία του σώματος να πολεμήσει εναντίον των ελασιτών μοιράζονταν και άλλοι κάτοικοι της περιφέρειας. Έχοντας προηγουμένως περιγράψει την προετοιμασία για την αναμενόμενη επίθεση του ΕΛΑΣ, ο εδεσίτης αξιωματικός γράφει:

Εις το δεξιό μας είχαμε πληροφορίες ότι κατείχε τα υψώματα Μαρμάρων (Σανδοβίτσης) το Συν/μα Σουλίου (Κολιοδημητριάων). Περί ώραν 15.30 βλέπω τα τμήματα Ζώτου να συμπύσσωνται προς Ν.Δ. ήτοι προς υψώματα Μοσπίνας και Κωστανιανης.[...] Περί ώραν 02.00 της 22.12.44 από σύνδεσμον επληροφορήθην ότι είχε συμπυκωθεί και το Συν/μα Σουλίου από Μάρμαρα και κατά πάσα πιθανότητα θα ευρίσκετο την ώραν εκείνην εις Νεοχώρι. Αμέσως και χωρίς να χάσω χρόνον φόρτωσα (αλλά διεπίστωσα ότι είχαν φύγει κρυφά οι άνδρες της περιοχής Ζώτου συναποκομίζοντες και το 1/3 των κτηνών, διότι ως γνωστόν εκεί συνεκέντρωσα την ολμαρχίαν) και εν συνεχεία με δυσκολίαν κατόρθωσα να φθάσω την 04.30 εις Νεοχώρι. Συνέταξα αναφοράν την οποίαν έστειλα με σύνδεσμον (συγχρόνως έστειλα και κτήνη για πυρομαχικά) εις Ιωάννινα και μετά από ταλαιπωρία και έρευνα βρήκα το Μήτσο Ζήκο Δ/τη του συντάγματος Σουλίου (πρώτο ξάδελφο των Κολιοδημητριάων) να κάθεται απαθής με τα ξαδέλφια του Κολιοδημητριάους χωρίς καν να λάβει ουδέν μέτρον ασφαλείας. Μάλιστα με επληροφόρησαν ότι πλείστον των ανδρών του είχε φύγει προς την περιοχήν των (δηλαδή προς Θεριακίσι, Κοπάνους, Βαριάδες, Τόσκεσι, Δερβίζιανα κ.τ.λ. από όπου κατήγοντο).¹¹³

Η «αυτοδιάλυση» του Συντάγματος Κολιοδημητριάων σηματοδότησε την ανεπίστρεπτη ρήξη τους με τους μηχανισμούς του ΕΔΕΣ. Από την άλλη πλευρά, η παραμονή σημαντικής δύναμης ενόπλων πρώην εδεσιτών στο χώρο της Λάκκας,

¹¹² Για τη δήλωση αυτή, βλ. Χ. Φλόκας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 349. Πρόκειται για στερεότυπη επανάληψη της ίδιας φράσης που είχε χρησιμοποιηθεί και το φθινόπωρο του 1943. Η άρνηση της εμφύλιας λογικής (που υποδηλώνει την σαφή απόπειρα της φατριάς να υπερασπιστεί την αυτονομία της) είναι προφανής.

¹¹³ Αναφέρεται στην *έκθεση Μπαλτογιάννη*, Αρχείο Κατοχής ΔΙΣ, Φ. Γ/1/β.

συγκροτούσε ένα ζήτημα κεφαλαιώδους σημασίας για την Αριστερά. Η συγκυρία επέβαλε ριζικές αποφάσεις, οι οποίες θα λαμβάνονταν υπό την επήρεια των νέων δεδομένων που δημιουργούσε η κυριαρχία του αριστερού στρατοπέδου.

3.4 Η αντίδραση του ΕΑΜ.

Η υπαγωγή ολόκληρης της Ηπείρου στον έλεγχο του ΕΑΜ θα καθορίσει και την τύχη αυτού του ιδιότυπου σώματος. Μετά την καθολική επικράτηση του ΕΛΑΣ, η περιοχή της Λάκκας βρίσκεται στο επίκεντρο της έντασης, λόγω της σύμπραξης μεγάλου μέρους του πληθυσμού με τον ΕΔΕΣ.¹¹⁴ Η εκκαθάριση της περιοχής από τις εδεδίτικες ομάδες αποτέλεσε προτεραιότητα για την ελασίτικη ηγεσία. Αυτό είχε καταστεί σαφές, ήδη από τις πρώτες ημέρες των επιχειρήσεων, με αυστηρές διαταγές της στρατιωτικής ηγεσίας προς τα θεσσαλικά τάγματα του ΕΛΑΣ που είχαν αναλάβει τον έλεγχο της περιοχής. Όταν τα τμήματα αυτά κρίθηκε σκόπιμο να αναχωρήσουν για τις περιοχές τους, η ευθύνη για την περιοχή της Λάκκας μεταβιβάστηκε στις δυνάμεις της ηπειρώτικης VIII Μεραρχίας. Έτσι, το Τάγμα «Καραϊσκάκη» μεταφέρεται από την περιοχή της Άρτας στο χωριό Θεσπρωτικό, με αποστολή τη διεξαγωγή διαπραγματεύσεων με τους Κολιοδημητράιους.¹¹⁵ Η αγροτική αυτή κωμόπολη που αποτελούσε ισχυρό εαμικό κέντρο βρίσκεται στα νότια της Λάκκας. Από το σημείο αυτό ήταν εύκολη η προώθηση προς την κυρίως Λάκκα, χώρο στον οποίο δεν είχαν δραστηριοποιηθεί τοπικές εαμικές επιτροπές. Οι νέες προτεραιότητες αφορούσαν μεταξύ άλλων την ενεργοποίηση των διαδικασιών αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης που ίσχυαν για το σύνολο του εαμοκρατούμενου χώρου.¹¹⁶

Ο καπετάνιος του Τάγματος Αλ. Κουτσούκαλης γράφει:

¹¹⁴ Στο επίπεδο του εαμικού λόγου καταβάλλεται απόπειρα να εμφανισθεί η περιοχή ως «κατεχόμενη» από τον ΕΔΕΣ. Πρβλ. το άρθρο με τίτλο «Η τυραγνισμένη Λάκκα υποδέχεται με ενθουσιασμό τον Λυτρωτή ΕΛΑΣ» στη *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 23 Δεκεμβρίου 1944, ΑΣΚΙ, Φ. 3237.

¹¹⁵ Για το σώμα των Καραϊσκάκηδων, βλ. κεφ. 4. Οι περισσότερες μη εαμικές πηγές θεωρούν ότι το συγκεκριμένο Τάγμα συγκέντρωνε τα επίλεκτα κομματικά στελέχη του ΚΚΕ. Αξίζει τέλος να αναφερθεί ότι στο Τάγμα υπηρετούσαν κάποια πρώην στελέχη του 24ου Συντάγματος από την περιοχή της Λάκκας.

*Η αποστολή του Τάγματος από πρώτη μάτια ήταν αθώα: αποκατάσταση στενής συνεργασίας με τους ηγέτες του Συντάγματος Γιαννάκη-δημητράϊων, εθελοντική παράδοση του οπλισμού τους και προσπάθεια ένταξης των ανδρών τους στις γραμμές του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Αυτή ήταν η επίσημη γραμμή του Γραφείου περιοχής Ηπείρου του ΚΚΕ και της Πανηπειρωτικής Επιτροπής του ΕΑΜ. Και αυτή την γραμμή πήγαμε να εφαρμόσουμε στην περιοχή της Λάκκας-Σουλίου με έδρα τα Δερβίτζιανα. Στην εφαρμογή αυτής της γραμμής συνέβαλε και ο πολιτικός καθοδηγητής της περιοχής Δήμος Βότσικας. Ωστόσο η αποστολή του Τάγματος δεν ήταν καθόλου αθώα. Κι εδώ, όπως στις εκτελέσεις της Άρτας, υπήρχε προδιαγεγραμμένο σχέδιο των εξτρεμιστών.*¹¹⁷

Η αναφορά στους «εξτρεμιστές» αντικατοπτρίζει την βούληση ορισμένων ηγετικών στελεχών του ΕΛΑΣ να προχωρήσουν στην οριστική διάλυση αυτών των ομάδων, που βαρύνονταν όχι μόνο με τη σύμπλευση με τον ΕΔΕΣ αλλά και με το «πλιάτσικο». Επιπλέον θέτει ζήτημα διαχείρισης της συγκυρίας με βάση τις «εξτρεμιστικές» απόψεις στελεχών, που στην αντίληψη του Κουτσούκαλη, υπονόμευαν με τις πρακτικές τους την ίδια την πορεία του εαμικού κινήματος στην περιοχή. Σύμφωνα με τις εαμικές πηγές, οι Κολιοδημητράϊοι αποκάλυψαν στους ελασίτες αποθήκες πολεμικού υλικού και ειδών που είχαν διαρπάξει από τους χωρικούς. Παραδόθηκαν επίσης 1500 χρυσές λίρες.¹¹⁸

Στην εαμική εφημερίδα *Η Φωνή της Ηπείρου*¹¹⁹ (φ. 23 Δεκέμβρη 1944) αναφέρονται τα εξής:

Οι γνωστοί σε όλη την Ήπειρο Κολιοδημητράϊοι αφού υπηρέτησαν πιστά τον Ζέρβα, αφού τον στήριζαν στις δύσκολες στιγμές του και αφού κατάλαβαν πως η συντριβή και εκμηδένιση της εδεσίτικης συμμορίας με την τελευταία αντεπίθεση του

¹¹⁶ Πρβλ. τις ανταποκρίσεις στη *Φωνή της Ηπείρου* με τίτλο «Από τη λεφτερωμένη Λάκκα», φ. 5 Ιανουαρίου 1945, ΑΣΚΙ.

¹¹⁷ Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 256-257.

¹¹⁸ Αυτόθι, σ. 258. Σύμφωνα με άλλες πηγές, παραδόθηκαν 1200 λίρες. Πρβλ. Γ. Τζουμερκιώτης, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σ. 365. Τα όπλα που παραδόθηκαν από τη φατρία προωθήθηκαν στο χωριό Άνω Πέτρα Άρτας. Εκεί επίλεκτα στελέχη έκρυσαν τον οπλισμό. Το μεγαλύτερο μέρος των όπλων ανακαλύφθηκε μετά τη Βάρκιζα από την εθνοφρουρά, όπως άλλωστε συνέβη και στην υπόλοιπη Ήπειρο. Πρβλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 97, σ. 301.

ΕΛΑΣ ήταν πια αναπόφευκτη, αποφάσισαν έστω και την τελευταία στιγμή να εγκαταλείψουν τον μισθοφόρο και απατεώνα Ζέρβα και να παραδοθούν στον ΕΛΑΣ. Σχετικά, ο αρχηγός τους Δημ. Ζήκος, έβγαλε προκήρυξη προς τους οπαδούς του, όπου μεταξύ άλλων λέει τα εξής: Όλοι μας νομίζαμε ότι η οργάνωσις του ΕΔΕΣ στην οποία ανήκαμε είχε για σκοπό της την εξασφάλιση της λαϊκής λευτεριάς. Προχθές όμως βγήκε φανερός ο σκοπός του ΕΔΕΣ. Ο Ζέρβας με τους Άγγλους μας διέταξαν να γυρίσωμε στα όπλα εναντίον των αδελφιών μας για δεύτερη φορά. Έχουμε την απαίτησι να μας ακούσετε στα εξής : Κανένας από σας δεν θα προβάλλει την παραμικρά αντίστασι εναντίον του Απελευθερωτικού Στρατού (ΕΛΑΣ) ο οποίος έρχεται πολεμώντας εναντίον των εδαισιτών και των εγγλέζων εις την περιοχόν μας. Θα υποδεχθήτε τους ηρωικούς αγωνιστάς με την πιο θερμή εγκαρδιότητα που πρέπει να υποδέχεται κανείς τους μαχόμενους δια την ελευθερίαν του Λαού. Εξορκίζω, στιγματίζω και διατάζω την σύλληψι ή την επί τόπου εκτέλεσι εις όσους ήθελαν ακολουθήση την προδοτική κλίκα για να πολεμήσουν εναντίον του Λαού μας. Ο Πρόεδρος της επιτροπής κάθε χωριού θα είναι υπεύθυνος αντιπρόσωπος κάθε κοινότητας για την συνενόησι με τον ΕΛΑΣ, μέχρις ότου η τάξις επιβληθή.

Πεντόλακκος τη 23^η Δεκεμβρίου 1944.

Δ. Ζήκος.

Αρχικά λοιπόν επιλέγεται από τα ηγετικά στελέχη η τακτική της ενσωμάτωσης της φατρίας στον ΕΛΑΣ, ως αποτέλεσμα μιας διαπραγμάτευσης που βασίζεται στην τοπικότητα. Στη συγκυρία αυτή, η διαπραγμάτευση των Κολιοδημητράϊων με την παράταξη που έχει επικρατήσει εμφανίζεται ως μονόδρομος. Ο ΕΛΑΣ έχει κυριαρχήσει στην Ήπειρο και οι τοπικές ισορροπίες είναι σαφώς υπέρ της Αριστεράς. Καθώς δεν υπάρχουν περιθώρια για αυτόνομη δράση επιλέγεται ο συμβιβασμός με τους πρότινος αντιπάλους. Η φραστική επίθεση του Δ. Ζήκου προς την παλαιά ηγεσία του δεν πρέπει να μας εκπλήσσει. Αυτού του είδους οι συμπεριφορές ήταν συνήθειες στη διάρκεια της Κατοχής. Αυτό που πρέπει να επισημάνουμε είναι η εμμονή στην άρνηση της «αδελφοκτονίας», της διάσπασης δηλαδή της πλασματικής συγγενικής σχέσης που συνιστά το εθνικό σώμα.

Οι διαθέσεις όμως της εαμικής πλευράς είναι διαφορετικές. Η προηγούμενη δράση της ομάδας, ως «συμμοριτών», οδηγεί τους επικεφαλής της VIII Μεραρχίας

¹¹⁹ ΑΣΚΙ, Φ. 3237, Φωνή της Ηπείρου, φ. 23 Δεκεμβρίου 1944.

Ηπειρού στην απόφαση να συλλάβουν τα ηγετικά στελέχη της ομάδας και μέλη των οικογενειών τους. Παρά τις αντιρρήσεις του καπετάνιου του Τάγματος «Καραϊσκάκη» Αλ. Κουτσούκαλη, η απόφαση υλοποιήθηκε το τελευταίο δεκαήμερο του Ιανουαρίου 1945.¹²⁰

Τα γεγονότα συνέβησαν ως εξής: η αρχική ευμενής ουδετερότητα ανατράπηκε όταν μετά τις διαπραγματεύσεις του διοικητή Δημ. Ζήκου με τα στελέχη του ΕΛΑΣ αποφασίστηκε η προσχώρηση του τμήματος.¹²¹ Στο πλαίσιο της νέας κατάστασης, η διοίκηση και τα μέλη του Τάγματος Καραϊσκάκη εγκαταστάθηκαν στον Πεντόλακκο και άρχισαν να υλοποιούν τις αποφάσεις περί αφοπλισμού. Στις 22 Ιανουαρίου 1945, ο Δημ. Ζήκος μαζί με τον δάσκαλο και υποδιοικητή του Συντάγματος Ελ. Δούλη οδηγήθηκαν σε ένα οίκημα στα Δερβίζιανα, όπου και συνελήφθησαν. Τη σύλληψη του Δημ. Ζήκου ακολούθησαν μαζικές συλλήψεις στην περιοχή της Λάκκας, αρχικά από το οικογενειακό του δίκτυο στον Πεντόλακκο και στη συνέχεια από άλλες κοινότητες. Οι συλληφθέντες οδηγήθηκαν στα Δερβίζιανα και στη συνέχεια στην τοποθεσία Νταλαμάνι, όπου και εκτελέστηκαν τη νύχτα της 24ης προς 25 Ιανουαρίου 1945.¹²²

Οι εδεσίτες αναφέρονται σε δεκάδες εκτελεσμένων στην περιοχή της Λάκκας και στην τρομοκρατία εναντίον των πληθυσμών που στήριζαν τον Ζέρβα. Όσον αφορά τους Κολιοδημητράιους οι μαρτυρίες συγκλίνουν σε 25-30 εκτελέσεις στον Πεντόλακκο, εκ των οποίων οι περισσότερες αφορούν τη φάρα των Ζηκαίων.¹²³ Οι υπόλοιποι εκτελεσθέντες ήταν από διάφορα χωριά της Λάκκας.¹²⁴

¹²⁰ Πρβλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σ. 256 κ.ε. Ο Κουτσούκαλης αναφέρει ότι η διαφωνία του με την απόφαση υπήρξε τόσο έντονη ώστε αναγκάστηκε να καταφύγει στην Άρτα και να σκεφθεί ακόμη και το ενδεχόμενο να κρυφτεί στο βουνό. Η συνεχής αναφορά του στους «εξτρεμιστές» οπωσδήποτε αποκαλύπτει την κρισιμότητα των στιγμών καθώς και τη συνειδητοποίηση των μελλοντικών επιπτώσεων από τις εκτελέσεις.

¹²¹ Ο Δημ. Ζήκος και ο Ελ. Δούλης συναντήθηκαν με τον Άρη Βελουχιώτη στα Ιωάννινα, κρατήθηκαν προσωρινά και αφέθηκαν ελεύθεροι με την εντολή να ανασυγκροτήσουν το τμήμα τους. Πρβλ. Χ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σ. 38.

¹²² Αυτόθι, σσ. 73-81.

¹²³ Χρ. Παπαδάτος, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 563-566.

¹²⁴ Πρέπει να σημειωθεί ότι οι εκτελέσεις συνεχίστηκαν σε άλλες κοινότητες μετά την ημερομηνία αυτή. Πρβλ. Χ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σσ. 79-81.

Κοινότητα	Αριθμός εκτελεσθέντων
Πεντόλακκος	25
Βαριάδες	8
Μελιά	4
Κοπάνη	1
Τόσκεσι	3
Άσσοι	1
Δερβίζιανα	4
Παλαιοχώρι Μπότσαρη	3
Κρυσπηγή	6
Ριζοβούνι	2
Παπαδάτες	2
Βρυσούλα	2
Καμαρίνα	2
Ρωμανό	2
Λιβιάχοβο	1
Έλαφος	1
Νικιλίτσι	4
Πολυστάφυλλο	3
Ζωτικό	2
Σιστρούνι	2
Άρδοση	1
Αλεποχώρι Μπότσαρη	4

Πηγή: Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σσ. 135 –139.

Ο παραπάνω πίνακας αφορά τους εκτελεσθέντες κυρίως στην τοποθεσία Νταλαμάνι, καθώς και μερικούς άλλους που εκτελέστηκαν σε όμορες κοινότητες την ίδια περίοδο. Μας δείχνει λοιπόν την έκταση του γεγονότος στη διαχείρισή του. Θεωρούμε χρήσιμο να υπενθυμίσουμε ότι τις περισσότερες φορές η απλή αριθμητική παράθεση θυμάτων δημιουργεί μια απωθητική «πτωματολογία», η οποία αρνείται να διακρίνει διαστάσεις που υποκρύπτονται πάντοτε πίσω από την άσκηση βίας τέτοιας

μορφής. Για το σκοπό αυτό υποστηρίζουμε ότι πρέπει να απαντηθούν ερωτήματα του είδους: μέσω ποιών διαδικασιών τα συγκεκριμένα άτομα κατηγορήθηκαν και συνελήφθησαν; ποιες ήταν οι σχέσεις μεταξύ τους καθώς και με Λακκιώτες που είχαν καταφύγει στην Κέρκυρα; Γιατί επιλέχθηκε αυτός ο τρόπος διαχείρισης μιας κατάστασης;

Θα επιχειρήσουμε να απαντήσουμε στα ερωτήματα αυτά. Καταρχήν επιβεβαιώνεται ότι οι περισσότεροι νεκροί ανήκουν στη φατρία των Κολιοδημητράϊων. Συνολικά εκτελέστηκαν 20 άτομα της ευρύτερης οικογένειας μεταξύ των οποίων οι τρεις αδελφοί Νικόλαος, Γεώργιος και Κωνσταντίνος και ο εξάδελφός τους Δημήτριος Π. Ζήκος, διοικητής του Συντάγματος. Η οικογένεια του τελευταίου πλήρωσε βαρύ φόρο αίματος, καθώς εκτελέστηκαν επίσης σε μεταγενέστερο χρόνο ο πατέρας του και οι δυο αδελφές του.¹²⁵ Μεταξύ των νεκρών περιλαμβάνονται γυναίκες και ανήλικα παιδιά της οικογένειας.

Εκτός από τα μέλη της φατρίας, εκτελέστηκαν και άτομα από τις υπόλοιπες κοινότητες καθ' υπόδειξιν τοπικών στελεχών. Σε κάποιες περιπτώσεις η μόνη υποψία που βάραινε τον κατηγορούμενο ήταν η συγγενική του σχέση με αντάρτη ή στέλεχος του ΕΔΕΣ. Όσον αφορά την κοινωνική θέση των εκτελεσθέντων παρατηρούμε ότι σημαντικό ποσοστό ήταν ιερείς, πρόεδροι κοινοτήτων κλπ.¹²⁶

Σε γενικές γραμμές επρόκειτο για ανθρώπους με τον ένα ή τον άλλο τρόπο είχαν συνδράμει τον ΕΔΕΣ. Πολλοί ήταν μέλη των επιτροπών εθνικού αγώνα και άλλοι είχαν γιους που υπηρετούσαν στο εδεδίτιο αντάρτικο και είχαν αποχωρήσει στην Κέρκυρα. Κάποιοι είχαν επιδείξει βίαιη συμπεριφορά προς τους αριστερούς της περιοχής, ενώ κάποιοι άλλοι δεν είχαν αναμειχθεί καθόλου στις οργανώσεις. Οι υπερβάσεις στη συγκεκριμένη περίπτωση φαίνεται ότι υπήρξαν ο κανόνας και όχι η εξαίρεση.

Τέλος αξίζει να αναφερθεί η εκτέλεση δυο Σαρακατσάνων ημινομάδων κτηνοτρόφων, των αδελφών Τσουμάνη, υπό αμφιλεγόμενες συνθήκες. Οι τελευταίοι φέρονται σε πηγές της Αριστεράς ως «κατάσκοποι» του ΕΑΜ στο Σύνταγμα

¹²⁵ Για τον Δ. Ζήκο υπάρχει μαρτυρία που τον συνδέει με ζητήματα τιμής. Συγκεκριμένα ο Ν. Ζιάγκος αναφέρει ότι ο ελασίτης αντάρτης που τον συνέλαβε τον κατηγορήσε ότι είχε καταστήσει έγκυο την αδελφή του. Πρβλ. Ν. Ζιάγκος, *Παραλειπόμενα από τη δεκαετία 1940-49 (συμπληρώσεις-διορθώσεις)*, Αθήνα, 1990, σ. 167.

¹²⁶ Σ. Τσαμπηράς, *Ας μη βρέξει ποτέ*, ό.π., σσ. 71-73.

Κολιοδημητράϊων.¹²⁷ Καθώς όμως δεν μπόρεσαν να αποδείξουν την ταυτότητά τους, θεωρήθηκαν ύποπτοι και εκτελέστηκαν μαζί με τους υπόλοιπους συλληφθέντες.

Όσον αφορά το ερώτημα γιατί επιλέχθηκε αυτός ο τρόπος θεωρούμε ότι πρέπει να εστιάσουμε στο ειδικό βάρος της συγκυρίας. Για να κατανοήσουμε τις εξελίξεις πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας το χρονικό σημείο στο οποίο διαδραματίζονται τα γεγονότα. Η σχετικά εύκολη επικράτηση του ΕΛΑΣ στην Ήπειρο είχε δημιουργήσει κλίμα πικρίας στα ανώτερα και ανώτατα κλιμάκια που διέθεταν πληροφόρηση για τα τεκταινόμενα στην Αθήνα. Σε τέτοιες περιόδους που η πόλωση αυξάνει είναι δύσκολο να επιδειχθεί μετριοπάθεια και να αποφευχθούν πράξεις που αντικειμενικά θα δημιουργούσαν προβλήματα και θα εξέθεταν την οργάνωση. Το πρόβλημα όμως τέθηκε σε διαφορετική βάση όσον αφορά την επιλογή των προσώπων που εκτελέστηκαν και τις κατηγορίες που τους βάρυναν. Οι τυπικά γραφειοκρατικές διαδικασίες που ίσχυαν στις ανάλογες διαδικασίες του ΕΛΑΣ δεν τηρήθηκαν στην περιοχή. Η επιβολή των αξιωματικών, κυρίως του Τζουμερκιώτη και του Παλιούρα, επί των κομματικών υπευθύνων της περιοχής επιβεβαιώνει την ενδοεαμική διάσταση απόψεων για την τύχη των Κολιοδημητράϊων, αλλά και πολλών προσώπων που ήταν άσχετα προς τη φατρία. Για την επιλογή των τελευταίων βάρυναν και προσωπικές διαφορές, όπως παραδέχεται και ο καπετάνιος του Τάγματος «Καραϊσκάκη». Η αδυναμία των τοπικών πολιτικών οργανώσεων να επιβληθούν στα στρατιωτικά στελέχη καθόρισε τελικά και την τύχη των συλληφθέντων.¹²⁸

Ποιες ήταν όμως στη συγκυρία οι απόψεις του εαμικού τύπου για τα γεγονότα; Στο φύλλο με ημερομηνία 9 Φεβρουαρίου 1945 της *Φωνής της Ηπείρου* δημοσιεύεται η είδηση ότι «στάλθηκε ευχαριστήριο τηλεγράφημα στην VIII Μεραρχία και το Γενικό Στρατηγείο του ΕΛΑΣ για το ζεπάστρεμα της εδεσίτικης πανούκλας από την περιοχή της Ηπείρου και των ληστοσυμμοριών που λυμαίνονταν τον τόπο και για την πραγματική τάξη και ησυχία που επικρατεί τώρα».¹²⁹

¹²⁷ Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 258-259.

¹²⁸ Οι επιτροπές του ΕΑΜ και του ΚΚΕ στη Λάκκα είχαν συγκροτηθεί ουσιαστικά μετά τις μάχες του Δεκεμβρίου. Αν και ο κομματικός υπεύθυνος Δήμος Βότσικας υποστηρίζει ότι έγινε «καλή δουλειά» στη Λάκκα Σούλι, εν τούτοις η υποστήριξη του πληθυσμού δεν μεταβλήθηκε. Πρβλ. Δ. Βότσικας, *Στη θύελλα-Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση και τη δράση του ΔΣΕ στην Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία*, ό.π., σ. 141 κ.ε.

¹²⁹ ΑΣΚΙ, Φ. 3237, *Φωνή της Ηπείρου*, φ. 9 Φεβρουαρίου 1945.

Η γνωστοποίηση της συμφωνίας που επισημοποιούσε την ήττα της Αριστεράς, οδήγησε λίγες ημέρες αργότερα στη λήψη άμεσων αποφάσεων για τα μέλη του ΕΛΑΣ, που θεωρήθηκε ότι θα αντιμετώπιζαν διώξεις στη νέα κατάσταση. Τα ηγετικά στελέχη του Τάγματος «Καραϊσκάκη» αναχώρησαν μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας για την Αλβανία και στη συνέχεια διεκπεραιώθηκαν στο γνωστό στρατόπεδο του Μπούλκες.¹³⁰ Αντιθέτως, ο δάσκαλος Ελ. Δούλης παρέμεινε στον ελλαδικό χώρο, γεγονός που ευνοούσε τη δυνατότητα αντεκδίκησης σε περίπτωση αλλαγής των εύθραυστων πολιτικών ισορροπιών. Φαίνεται ότι ο δάσκαλος δεν ήταν ο μοναδικός συνεργάτης του ΕΑΜ. Υπήρξε επίσης στα γεγονότα συμμετοχή και ορισμένων κατοίκων της περιοχής, οι οποίοι θεώρησαν την ευκαιρία κατάλληλη για να λύσουν τις διαφορές τους με τη φατρία των Κολιοδημητριάων. Στην κατάσταση που περιγράψαμε ήταν πιθανό οι προσωπικές διαφορές να συμβάλουν στην επιλογή των προσώπων που θα εκτελούνταν χωρίς όμως, και αυτό πρέπει να τονιστεί ιδιαίτερα, την αλλαγή της πολιτικής τοποθέτησης της πλειοψηφίας του πληθυσμού.¹³¹

Ο Αριστείδης Αναστ. Γούσης από το χωριό Γεωργάνοι είχε δει την πυρπόληση του σπιτιού του μετά από διαμάχες με τη φατρία.¹³² Συνέδραμε τον ΕΛΑΣ τον Ιανουάριο του 1945. Μετά τη Βάρκιζα συνειδητοποίησε ότι δεν μπορούσε να παραμείνει στο χώρο της Λάκκας και εντάχθηκε στον ΔΣΕ. Μετά τη λήξη του Εμφυλίου εγκαταστάθηκε μόνιμα πλέον στην Αυστραλία.¹³³

Η λογική των εκτελέσεων που έλαβαν χώρα στην περιοχή δημιούργησε οπωσδήποτε αρνητικό κλίμα εναντίον του ΕΑΜ και της Αριστεράς. Η γνωστοποίησή τους λίγο καιρό μετά τη συμφωνία της Βάρκιζας έδωσε το έναυσμα για μια άνευ προηγουμένου επίθεση εναντίον της Αριστεράς από τις τοπικές εφημερίδες.¹³⁴ Πρόκειται για ένα γεγονός που έγινε γνωστό σε όλη την Ήπειρο και διατηρείται στη συλλογική μνήμη ως τις ημέρες μας: «Πολλούς σκότωσαν...δεν ξέρω πόσους...αν είχαν ριχθεί εδώ στα Ξηροβούνια και έκαναν τον κατήφορο κάτω εδώ..αυτοί του

¹³⁰ Για τα γεγονότα αυτά, βλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Το χρονικό μιας τραγωδίας 1945-1949*, Αθήνα, Ιωλκός, 1999, σσ. 9-20. Πολλά από τα στελέχη αυτά επέστρεψαν τα έτη 1946 και 1947 στην Ελλάδα και πολέμησαν στις τάξεις του ΔΣΕ.

¹³¹ Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 1981, τμ. 5, σσ. 299-302.

¹³² Πρβλ. Δ. Κονδώρας, «Ο λαός της Λάκκας Σουλίου στην Εθνική Αντίσταση», ό.π., σ. 52.

¹³³ Για την εμπλοκή του συγκεκριμένου ατόμου, βλ. Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σ. 77.

*ΕΑΜ...ο Τζουμερκιώτης..αν είχε κάνει τον κατήφορο κατ τα χωριά τα δικά μας εδώ..θα γέμιζαν τα λαγκάδια και τα ρέματα κόσμο».*¹³⁵

Η ηθική και πολιτική ζημιά του ΕΑΜ από την εκτέλεση των Κολιοδημητριάων ομολογείται μεταπολεμικά από πολλούς εαμικούς συγγραφείς. Στην ομολογία αυτή πρωτοστατεί ο καπετάνιος του Τάγματος Αλ. Κουτσούκαλης.¹³⁶

Ο Γεράσιμος Μαλτέζος (Τζουμερκιώτης), στρατιωτικός διοικητής του Τάγματος «Καραϊσκάκη», αποποιείται την ευθύνη για τις εκτελέσεις. Κατηγορεί τους κύριους κομματικούς υπεύθυνους της περιοχής Ηπείρου Ηρακλή (Ηλία Καρρά) και Γιώργο Γούσια.¹³⁷ Παραταύτα φαίνεται να θεωρεί τις εκτελέσεις επιβεβλημένες: *«Γεγονός είναι ότι η εκτέλεση των Κολιοδημητριάων έγινε δεκτή από τον πληθυσμό της περιοχής σαν απελευθέρωση του από μια άκρως επικίνδυνη ληστοσυμμορία, που βασάνιζε τον Λαό, τόσο πριν τον πόλεμο, όσο και στη διάρκεια της Κατοχής, συνεπώς δεν ήταν αντιλαϊκή πράξη».*¹³⁸

Το επιχείρημα ότι η ενέργεια αυτή ήταν ορθή και η τιμωρία των Κολιοδημητριάων παραδειγματική συμμερίζεται και ο Δημ. Κονδώρος, εαμικό στέλεχος της περιοχής.¹³⁹ Ο Γ. Γούσιος αποδίδει την ευθύνη στον καπετάνιο της VIII Μεραρχίας Ηλία Καρρά ενώ ο ιστοριογράφος Ν. Ζιάγκος υποστηρίζει ότι: *«Η συμμετοχή στον ΕΔΕΣ δεν σημαίνει έγκλημα, ούτε επειδή πολλές περιοχές κακόπαθαν από το πλιάτσικο έπρεπε να καταδικασθούν σε θάνατο. Η μόνη διαχωριστική γραμμή ήταν αυτή της συνεργασίας με τον κατακτητή, αυτή όμως χρειάζονταν στοιχεία λεπτομερή και ακριβή».*¹⁴⁰

¹³⁴ Αλ. Κουτσούκαλης, *Το χρονικό μιας τραγωδίας*, ό.π., σσ. 27-28.

¹³⁵ Προφορική μαρτυρία Σ.Μ., Αμμότοπος, 2000.

¹³⁶ Αλ. Κουτσούκαλης, *Η εμφύλια τραγωδία*, ό.π., σ. 9,28. Τις απόψεις αυτές εξέφρασε και σε προσωπική συνομιλία. Χαρακτήρισε την όλη υπόθεση ως «έγκλημα» που πλήρωσε βαρύτατα η αριστερά. Αξίζει να αναφερθεί ότι στέλεχος του Τάγματος (Ν.Μ) ο οποίος μας παραχώρησε συνέντευξη αρνήθηκε να μιλήσει για τα γεγονότα της Λάκκας. Αντιθέτως υπήρξε πρόθυμος να αναφερθεί στη δράση του κατά την περίοδο του Εμφυλίου στην Μουργκάνα.

¹³⁷ Ο Ακροναυπλιώτης Ηλίας Καρράς είχε αντικαταστήσει στη θέση του καπετάνιου της VIII Μεραρχίας τον Θ. Πάλλα (Κόζιακα) το Σεπτέμβριο του 1944. Ο Καρράς θεωρείτο αυταρχικός και εκπρόσωπος μιας «εξτρεμιστικής» αντίληψης όσον αφορά την αντιμετώπιση των πολιτικών αντιπάλων της Αριστεράς. Πρβλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Το χρονικό μιας τραγωδίας*, ό.π., σ. 28.

¹³⁸ Γ. Μαλτέζος, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σσ. 362-364.

¹³⁹ Δ. Κονδώρος, «Ο λαός της Λάκκας», ό.π., σ. 54.

¹⁴⁰ Πρβλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 262-263. Σε άλλο έργο του ο Ζιάγκος υποστηρίζει ότι η σύλληψη των Κολιοδημητριάων ήταν συλλογικό αίτημα της

Οι μεταπολεμικές αυτές εκτιμήσεις όμως παραγνωρίζουν το γεγονός ότι στη δεδομένη συγκυρία συμπεριφορές όπως αυτές των Κολιοδημητριάων βρίσκονται στον αντίποδα των εαμικών αντιλήψεων, όπως αποτυπώνονται στη δημιουργία των νέων θεσμών της «Λαοκρατίας». Επιπλέον, είναι δεδομένο ότι τα ανώτερα στελέχη γνωρίζουν την αρνητική κατάσταση που έχει διαμορφωθεί στην Αθήνα με την ήττα του ΕΛΑΣ. Η καλλιέργεια φημολογίας περί ενδεχόμενης συνωμοτικής δράσης της φατρίας ενέτεινε τη σύγχυση. Προφορική μαρτυρία εντοπίζει το διακύβευμα στην στάση των εαμικών στελεχών της Παραμυθιάς: *«είχαν ανεξάρτητο τμήμα του ΕΔΕΣ και η αιτία ήταν και μείναν αυτού και τ' σκότωσε ο ΕΛΑΣ όταν....γιατί ο ΕΛΑΣ η τοπική οργάνωση της Παραμυθιάς του ΕΛΑΣ δεν άφσε τον ΕΛΑΣ να μπει μέσα στην Παραμυθιά γιατί όταν κατβήκαμαν κατου λέει θέλουμε τα κεφάλια των Κολιοδημητριάων...και αυτοί την είχαν λεηλατήσει τότε την Παραμυθιά...την είχαν φαντάσου...σε σημείο...την είχαν καταληστέψει»*.¹⁴¹

Από την άλλη πλευρά, οι περισσότεροι εδেসίτες φαίνεται να θεωρούν αναμενόμενο το γεγονός. Στη δική τους οπτική, οι Κολιοδημητριάοι «πρόδωσαν» τον «αρχηγό» και εισέπραξαν το αντίτιμο της «προδοσίας» τους. Η ενέργειά τους μάλιστα υπήρξε κατακριτέα για τον επιπλέον λόγο ότι προήλθε από «Σουλιώτες» που δεν έπρεπε επ' ουδενί λόγω να διαπράξουν αυτό το «ολίσθημα». Εγκαταλείποντας τον αμυντικό αγώνα, θεωρείται ότι υπήρξαν σε σημαντικό βαθμό υπεύθυνοι για την σύμπτωση των μονάδων των ΕΟΕΑ από την Ήπειρο. Ανεξάρτητα από το αν αυτή η εκτίμηση ανταποκρίνεται στο συσχετισμό των αντίπαλων δυνάμεων, δεν παύει να αποτελεί το κυρίαρχο ερμηνευτικό σχήμα.

Είναι ενδιαφέρουσα η σύγκριση των αντιλήψεων για το χαρακτήρα της πράξης, όπως αποτυπώνεται στις ιστοριογραφικές απόπειρες των εδেসιτών. Ο ίδιος ο Ζέρβας ενώ στο ημερολόγιό του αναφέρει το Σύνταγμα ως «χαμένο», στη συνοπτική

βάσης και αυτό ανακοινώθηκε από το στέλεχος του κόμματος Ν. Γεωργιάδη στην Πρέβεζα στα μέσα Ιανουαρίου του 1945. Θεωρεί όμως ότι οι κομματικοί υπεύθυνοι των χωριών της ευρύτερης περιοχής Δ. Γκόντζος και Δ. Βότσικας ήταν αντίθετοι προς τις εκτελέσεις και είχαν έρθει σε σύγκρουση με τον Γ. Μαλτέζο-Τζουμερκιώτη. Πρβλ. Ν. Ζιάγκος, *Παραλείπόμενα από τη δεκαετία 1940-49 (Συμπληρώσεις-διορθώσεις)*, ό.π., σ. 167.

¹⁴¹ Προφορική μαρτυρία Λ. Τσάκα, Πιστιανά, 2001. Πάντως πρόκειται για μαρτυρία που αρνείται το γεγονός μαζικών εκτελέσεων και αναφέρεται μόνο σε 6-7 περιπτώσεις ηγετικών στελεχών. Τα γεγονότα της Παραμυθιάς στα οποία αναφέρεται αφορούν τις λεηλασίες που ακολούθησαν την κατάληψη της πόλης από τον ΕΔΕΣ στα τέλη Ιουνίου 1944 (κυρίως εναντίον των Τσάμηδων). Πρβλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 62, σσ. 196-198.

έκθεση του για τη δράση του ΕΔΕΣ προς το Υπουργείο Στρατιωτικών το Φεβρουάριο του 1949 αναφέρει τα εξής για τους Κολιοδημητράιους (ή Γιαννάκηδημητράιους):

*«Το Σύνταγμα Γιαννάκηδημητράιων εξελίχθη εις τοιούτον από μίαν ομάδα. Η ομάδα αυτή συνεκροτήθη τον Μάρτιο του 1943 και αργότερον ανεπτύχθη εις λόχον. Περί τας αρχάς του 1944 ανεπτύχθη εις Τάγμα. Τον Αύγουστον του 1944 ανεπτύχθη εις Σύνταγμα. Τούτο είχε την ατυχία να έχει ως διοικητήν του, τον οπλαρχηγόν Ζήκον Δημ., όστις παρά τας συμβουλάς και συστάσεις του συνδιοικητή του και πρώτου εξαδέλφου του Ζήκου Απόστ., παρεσπόνδησεν τον Δεκέμβριον 1944. Την παρασπονδίαν, όμως, αυτήν επλήρωσε με τον εξολοθρευμόν αυτού και ολοκλήρου της οικογενείας του. Εις την παρασπονδίαν αυτήν δεν τον ηκολούθησεν ο πρώτος εξαδέλφος του Ζήκος Απόστ. Ο Ζήκος Απόστ. προσέφερεν εις τας ΕΟΕΑ αρκετά».*¹⁴²

Ο ηγέτης του ΕΔΕΣ αποδίδει λοιπόν την ευθύνη στον Δημ. Ζήκο και στην άρνησή του να συμμορφωθεί με τις εντολές του. Αντιθέτως εξαίρει το ρόλο του Απόστολου Ζήκου. Είναι όμως προφανές ότι η αναφορά στην ομάδα γίνεται απλώς και μόνο χάριν της ιστορίας, χωρίς διθυραμβικούς χαρακτηρισμούς για τη δράση της, όπως συμβαίνει επανειλημμένες φορές στο υπόμνημα για άλλες μονάδες των ΕΟΕΑ. Ορισμένοι άλλοι συγγραφείς, όπως ο υπασπιστής του Ζέρβα Μ. Μυριδάκης, θεωρούν προδοτική την ενέργεια των Κολιοδημητράιων.¹⁴³ Ο Αλ. Παπαδόπουλος, όπως άλλωστε αναμενόταν, κάνει λόγο για «αχαριστία» των Κολιοδημητράιων προς τον Ζέρβα και αναφέρεται στους μεθόδους «επιστράτευσης» και τη μη εθελοντική προσέλευση των ανταρτών του Συντάγματος κατά την τελευταία φάση.¹⁴⁴ Ο Χαρ. Τσόγκας αποδίδει την ενέργεια των Κολιοδημητράιων στην προσωπική επιρροή του Δ. Ζήκου, καθώς και στην ένταση που υπήρχε με τους ενόπλους του Παπαδόπουλου. Ο Στ. Χούτας αναφέρει ότι το Σύνταγμα Σουλίου συνθηκολόγησε με τον ΕΛΑΣ τη νύχτα της 21ης Δεκεμβρίου και ότι η πράξη αυτή συνετέλεσε στη συνολική κατάρρευση της αμυντικής γραμμής των ΕΟΕΑ.¹⁴⁵ Ο Σ. Τσαμπηράς αναφέρει ότι:

¹⁴² Ναπ. Ζέρβας, *Απελευθερωτικός Αγών (ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1945)*, ό.π., σ. 74.

¹⁴³ Για άλλες εκτιμήσεις, βλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π, τμ. 2, σσ. 253-264.

¹⁴⁴ Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 241-242.

*Μάθαμε ότι οι Κολιοδημητράιοι ήρθαν σε συμφωνία με τον εχθρό ν' αφήσουνε τα τμήματά του να χτυπήσουνε τους δικούς μας στα νώτα. Θαρρούσανε πως έτσι θα γλιτώνανε το τομάρι τους και τα άφθονα πλιάτσικα που είχανε συνάξει. Πήγε όμως χαμένη η μπαμπεσιά κ' η προδοσία άχρηστη, γιατί οι δικοί μας το πήρανε αμέσως χαμπάρι και δεν πιαστήκανε στη φάκα ενώ τους άθλιους ληστές τους περάσανε οι επαναστάτες μαχαίρι.*¹⁴⁶

Η μόνη ουσιαστικά απόπειρα να αιτιολογηθεί η στάση αυτή βρίσκεται στον Χρ. Παπαδάτο. Επικαλούμενος την προσωπική του εμπλοκή και βασιζόμενος στη μαρτυρία του επιζήσαντος Απ. Ζήκου, υιοθετεί την άποψη ότι οι Κολιοδημητράιοι δεν ήθελαν να εγκαταλείψουν τις οικογένειές τους.¹⁴⁷

Ακριβώς στη βάση συγκρότησης της ομάδας πρέπει να αναζητηθεί το σύνολο των παραγόντων που κατέστησαν αδύνατη την μετάβαση στην Κέρκυρα. Ο πραγματικός λόγος της άρνησης των Κολιοδημητράιων να ακολουθήσουν τον Ζέρβα δεν είναι παρά η συμμόρφωση τους με τις αξίες της αγροτικής-ποιμενικής κοινωνίας των ορεινών της Λάκκας. Η εμμονή στην τοπικότητα, η προτεραιότητα στις κτηνοτροφικές δραστηριότητες, η οργάνωση στα πλαίσια της φάρας οδηγεί σε μια λογική διαπραγμάτευσης και οικονομίας της βίας. Στην περίοδο της επίθεσης του ΕΛΑΣ εναντίον του ΕΔΕΣ το Δεκέμβριο του 1944, η πολιτική κυριαρχία στην Ήπειρο εμφανίσθηκε να αλλάζει χέρια. Το ένοπλο τμήμα που και στη διάρκεια της σύγκρουσης 1943-44 αμφιταλαντεύτηκε όσον αφορά τη συμμετοχή του, είχε παρόμοια συμπεριφορά στις διαφορετικές συνθήκες του Δεκεμβρίου. Η αποτυχία της διαπραγμάτευσης πρέπει να αναζητηθεί στις αντιλήψεις περί λαϊκής δικαιοσύνης ορισμένων στελεχών του ΕΛΑΣ, αλλά και στην τεταμένη κατάσταση που επικρατούσε στην Ήπειρο τα έτη 1943-44. Η κατίσχυση της γραφειοκρατικής, απρόσωπης διοίκησης ενέτεινε την προϊούσα πόλωση.

Από την άλλη πλευρά, οι εκτιμήσεις των εδρεσιτών για τη συμπεριφορά των Κολιοδημητράιων δεν αποτέλεσαν μεταπολεμικά εμπόδιο για τη διενέργεια «επιμνημόσυνων τελετών» για «τα αθώα θύματα του συμμοριτισμού» στη Λάκκα

¹⁴⁵ Στ. Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων*, ό.π., σ. 613.

¹⁴⁶ Σ. Τσαμπηράς, *Ας μη βρέξει ποτέ*, ό.π., σ. 305.

¹⁴⁷ Χ. Παπαδάτος, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 563.

Σουλίου.¹⁴⁸ Το στίγμα της προδοσίας της φατρίας υποχωρεί και τη θέση του λαμβάνει η ταυτότητα του θύματος των κομμουνιστών. Στο μνημόσυνο που διεξάγεται κάθε έτος στις 25 Ιανουαρίου στην τοποθεσία Νταλαμάνι, συμμετέχουν αντιπρόσωποι των τοπικών αρχών, παλαίμαχοι του ΕΔΕΣ, αντιπρόσωποι μη εαμικών αντιστασιακών οργανώσεων κλπ.¹⁴⁹

Πρόκειται για την επαναδιαπραγμάτευση του ιστορικού γεγονότος των εκτελέσεων στη νέα συγκυρία που δημιούργησε το κυρίαρχο μεταπολεμικό ερμηνευτικό σχήμα για την Αντίσταση.¹⁵⁰ Το συνολικό πλαίσιο ερμηνείας της Δεξιάς επιτρέπει την τοπική αυτή αναθεώρηση του ιστορικού και την ένταξη των εκτελέσεων σε μια ενότητα παρόμοιων περιστατικών ακραίας κομμουνιστικής βίας. Στο πλαίσιο της επανερμηνείας επιλέγεται η αποσιώπηση της συνολικής συμπεριφοράς της φατρίας. Αν και οι περισσότεροι παλαίμαχοι του ΕΔΕΣ θεωρούν ότι οι πρακτικές της ομάδας ήταν απονομιμοποιημένες, στην ουσία το διακύβευμα φαίνεται να παραμένει η ανάδειξη της βίας του αντιπάλου. Η αποσιώπηση των πρακτικών της φατρίας και της συνολικής τους συμπεριφοράς έναντι του ΕΔΕΣ συγκροτεί τη βάση αυτής της τελετουργίας. Το επιχείρημα εδράζεται στο εξής: οι εκτελέσεις δεν αφορούσαν μόνον τη συγκεκριμένη φατρία, αλλά ένα ευρύτερο αριθμό «φιλήσυχων» χωρικών. Επομένως ήταν εκδικητικές και μη νομιμοποιημένες. Η απόπειρα της Αριστεράς να εμφανίσει τις εκτελέσεις ως δίκαιες καταρρίπτεται με την άρνηση παραδοχής των ληστρικών δραστηριοτήτων της φατρίας. Το όλο ζήτημα τίθεται στη βάση μιας οιονεί εκδικητικής συμπεριφοράς του ΕΑΜ προς τους τοπικούς παράγοντες της περιοχής, εξαιτίας της συστράτευσής τους με τον Ζέρβα. Προβάλλεται η «θυσία» των κατοίκων της Λάκκας και η «παράλογη» βία της Αριστεράς, η οποία μάλιστα προσέλαβε τη μορφή των μαζικών εκτελέσεων. Δημιουργείται με τον τρόπο αυτό ένα ακόμη μνημείο υπενθύμισης της «παράλογης» κομμουνιστικής βίας. Η διαχείριση της επίσημης μνήμης της αντικομμουνιστικής

¹⁴⁸ Είναι πάντως χαρακτηριστικό για την πόλωση ότι μόλις οι συγκεντρωμένοι στην Κέρκυρα εδεσίτες πληροφορήθηκαν τις φήμες για εκτελέσεις στη Λάκκα Σούλι, απαίτησαν αντεκδίκηση με την εκτέλεση των ομήρων που είχε συλλάβει ο Ζέρβας από τα Ιωάννινα. Η εκτέλεση δεν πραγματοποιήθηκε μετά από συνάντηση τριμελούς επιτροπής προκρίτων από την πόλη με τον Ζέρβα. *Εθνική Αντίσταση*, φ. 450, Μάιος-Ιούνιος 2000.

¹⁴⁹ Πρβλ. *Νέα Εθνική Φλόγα*, φ. Δεκεμβρίου 2001.

¹⁵⁰ Για τις ερμηνείες αυτές, βλ. Ν. Μαραντζίδης, *Η διαχείριση της μνήμης ως πολιτικό εργαλείο: η συλλογική μνήμη της βίας στο μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα*, αδημοσίευτη εισήγηση στη διημερίδα *Η Εμφύλια Βία*, Πανεπιστήμιο Θεσσαλία, Βόλος, 19-20 Οκτωβρίου 2002.

παράταξης, οδηγεί στην άρση των παλαιότερων διαιρέσεων στο εσωτερικό της οργάνωσης και την αντιμετώπιση της ως ενός ενιαίου συνόλου. Οι τοπικές διαστάσεις υποτάσσονται στο γενικό σχήμα και η περίπτωση των εκτελέσεων στη Λάκκα αντιμετωπίζεται ως μια ακόμη χαρακτηριστική ενέργεια του επαναστατικού κομμουνισμού.

3.5 Μετά τη Βάρκιζα: η διαχείριση μιας βεντέτας.

Στο πλαίσιο των ομάδων που ενστερνίζονται τις αξίες της αγροτοποιομενικής κοινωνίας, η ενέργεια του ΕΛΑΣ εντάσσεται στην κατηγορία της πράξης που επιτάσσει αντεκδίκηση και τιμωρία. Η λογική του αίματος εξακολουθεί να κατευθύνει τις πρακτικές των ανθρώπων και να οριοθετεί τις προσδοκώμενες συμπεριφορές των υποκειμένων. Επρόκειτο εξάλλου για προσβολή βαρύτατης μορφής και όχι για μεμονωμένο περιστατικό. Η ευκαιρία θα δοθεί στην περίοδο της λευκής τρομοκρατίας όταν οι εναπομείναντες Κολιοδημητράιοι συστήνουν μια παρακρατική συμμορία και επιδίδονται σε διώξεις εαμικών και των οικογενειών τους. Η συγκεκριμένη ομάδα δεν είχε βέβαια καμία σχέση με το ένοπλο τμήμα της περιόδου 1941-1944. Ο γενικός χαρακτηρισμός «Κολιοδημητράιοι» εξακολούθησε να χρησιμοποιείται από την Αριστερά για ορισμένους επιζώντες της φατρίας οι οποίοι λειτουργούσαν πλέον σε διαφορετικά πλαίσια και είχαν σαφείς διαθέσεις εκδίκησης εναντίον των εαμιτών.

Η συγκυρία ευνοούσε τέτοιου είδους εγχειρήματα. Η αποκατάσταση των πολιτικών ισορροπιών μετά το Φεβρουάριο του 1945 δεν ήταν δύσκολη. Στην περιοχή της Λάκκας επικρατούσε ένα κλίμα πόλωσης εναντίον της Αριστεράς και η σύντομη περίοδος της εαμοκρατίας δεν είχε οδηγήσει σε σταθερές πολιτικές δομές, που να μπορούν να υποστηρίξουν την μετέπειτα δράση. Με ένα μεγάλο μέρος των δυνάμεων του ΕΔΕΣ να εντάσσονται στην Εθνοφυλακή και τις ομάδες όπως των Κολιοδημητριάων να ανασυγκροτούνται, η κατάσταση στην Ήπειρο προοιωνίζει τον Εμφύλιο ήδη από τα τέλη του 1945.¹⁵¹ Η ύπαρξη «εθνικιστικών» οργανώσεων

¹⁵¹ Πρβλ. την παρατήρηση του Γ. Μαργαρίτη ότι στην περιοχή Ηπείρου είχε δημιουργηθεί αρνητικό κλίμα εις βάρος της Αριστεράς για «ορισμένες πράξεις» στην περίοδο της

αποτυπώνεται στην απόρρητη διαταγή του στρατηγού Βλοχαϊτόπουλου προς τους στρατιωτικούς διοικητές Ιωαννίνων και Πρεβέζης τον Ιούνιο του ίδιου έτους, για αποφυγή σύμπραξης των ομάδων αυτών με τις δυνάμεις της εθνοφυλακής και της δημιουργίας παρεξηγήσεων.¹⁵²

Οι εύθραυστες ισορροπίες ανατρέπονται το 1946 με την κλιμάκωση των συγκρούσεων. Η εμφάνιση των πρώην ελασιτών ως ανταρτών πάλι στα βουνά, επιβάλλει την αναπροσαρμογή της τακτικής των κρατικών οργάνων, τουλάχιστον στο επίπεδο των διαταγών και των προκηρύξεων. Το Σεπτέμβριο του έτους αυτού, οι στρατιωτικές αρχές θα αναφέρονται στην ανάγκη ενίσχυσης των «εθνικιστικών οργανώσεων» έναντι των «αναρχικών συμμοριτών».¹⁵³

Η τελευταία αναφορά για τους Κολιοδημητράιους από την πλευρά της Αριστεράς γίνεται στο υπόμνημα του ΔΣΕ προς την Επιτροπή Ερεύνης του ΟΗΕ, το 1947. Αναφέρονται για το έτος 1946 δέκα δολοφονίες, μεταξύ των οποίων και επτά παιδιών, βιαιοπραγίες και «μπλοκάρισμα» του Πεντόλακκου από τη «συμμορία του Κόλιοδημήτρη».¹⁵⁴ Πρόκειται για μια από τις ελάχιστες αναφορές για την περιοχή της Λάκκας. Οι πράξεις αυτές προβάλλονται ως ενδεικτικές του κλίματος που έχει διαμορφωθεί και της άσκησης βίας εκ μέρους των πρώην εδεσιτών. Από την ανάγνωση πάντως του υπομνήματος προκύπτει ότι στο χώρο της Λάκκας η λευκή τρομοκρατία δεν είχε την ένταση άλλων περιοχών.

Στην πραγματικότητα, το ιστορικό των δολοφονιών αυτών είναι διαφορετικό: ο μοναδικός επιζήσας της κυριότερης φατρίας της Λάκκας-των Κολιοδημητράιων, μετά τα γεγονότα του Ιανουαρίου του 1945, ήταν ο Απόστολος Ζήκος.¹⁵⁵ Όντας στη δύσκολη θέση να θρηνεί τους θανάτους των αδελφών του και μελών των οικογενειών τους, σύμφωνα με τις κυρίαρχες αξίες της κοινωνίας του, έπρεπε να ανταποδώσει το αίμα των συγγενών του. Για τις μελλοντικές του ενέργειες στηρίχθηκε στον εξάδελφό

εαμοκρατίας: *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 1, σ. 308. Σε τοπικό επίπεδο, όπως με ευκολία αντιλαμβάνεται κανείς, η κατάσταση ήταν σαφώς χειρότερη για την Αριστερά.

¹⁵² Η διαταγή του στρατηγού έχει να κάνει και με το γεγονός ότι ανήκε στον ευρύτερο κύκλο των πλαστηρικών αξιωματικών, που προσπαθούσαν να διατηρήσουν αποστάσεις από τις παρακρατικές ομάδες της περιόδου. *Αρχεία Εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 5, σσ. 53-54.

¹⁵³ Αυτόθι, έγγ. 43, σσ. 208-213.

¹⁵⁴ *Έτσι άρχισε ο Εμφύλιος*, ό.π., σ. 261, 266.

¹⁵⁵ Ο Απόστολος Ζήκος μετά τις εκτελέσεις των συγγενών του εκινείτο στην περιοχή της Λάκκας με μια ολιγάριθμη ομάδα. Παρέμενε κρυπτόμενος από συγγενείς και γνωστούς του μέχρι τη συμφωνία της Βάρκιζας. Πρβλ. Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σσ. 83-88.

του Θεοδ. Ζήκο, μόνιμο χωροφύλακα, ο οποίος ανήκε κατά τη διάρκεια της Κατοχής σε διαφορετικό σώμα των ΕΟΕΑ, το λεγόμενο Λόχο Θανάτου. Κατά τη διάρκεια των γεγονότων του 1944-45, ο Θ. Ζήκος νοσηλευόταν σε συμμαχικό νοσοκομείο της Ιταλίας μετά από τραυματισμό του.¹⁵⁶ Ενώ λοιπόν ο Απ. Ζήκος εμφανίζεται στις εαμικές πηγές ως «τρομοκράτης», στην πραγματικότητα οι ενέργειες του μετά τη Βάρκιζα αφορούν κυρίως έμμεση βία εναντίον των πρώην ελασιτών.¹⁵⁷ Αντιθέτως, ο Θ. Ζήκος δολοφόνησε σε κεντρική πλατεία των Ιωαννίνων τον Ελ. Δούλη τον Ιανουάριο του 1946.¹⁵⁸ Ο δάσκαλος θεωρείτο ως ο κύριος υπεύθυνος για τις εκτελέσεις του προηγούμενου έτους και ως συνεργάτης των αριστερών.

Το γεγονός ότι η δολοφονία έλαβε χώρα σε κεντρικό χώρο της πόλης των Ιωαννίνων προκάλεσε τις έντονες αντιδράσεις της Αριστεράς, που κινητοποίησε αμέσως τους τελευταίους θεσμούς στους οποίους είχε νόμιμη παρουσία: κηρύχθηκε γενική απεργία στην πόλη.¹⁵⁹ Η κηδεία του δασκάλου ήταν πάνδημη και έλαβε τη μορφή άτυπου συλλαλητηρίου του ΕΑΜ με μεγάλη συμμετοχή.¹⁶⁰

Η ένταση της βίας αυξάνει την περίοδο αυτή. Το Μάρτιο του 1946 στον Πεντόλακκο δολοφονούνται από μέλος της φατριάς δυο άτομα. Ο Κ. Παπακώστας εθεωρείτο ότι συνήργησε στις εκτελέσεις του Ιανουαρίου. Για το σκοπό αυτό η εκδίκηση έλαβε τη μορφή δολοφονίας του ιδίου και της συζύγου του.¹⁶¹ Τον επόμενο μήνα, τον Απρίλιο του 1946, αναφέρεται η δολοφονία στα Ιωάννινα ανήλικων παιδιών των οικογενειών Λώρα, Δούλη και Γεωργίου.¹⁶² Οι πράξεις αυτές είχαν ως

¹⁵⁶ Ν. Ζιάγκος, *Παραλειπόμενα*, ό.π., σ. 169.

¹⁵⁷ Φ. Τσάκας (Τζαβέλλας), *Μαρτυρία για την αντίσταση και τον διωγμό*, ό.π., σσ. 202-204. Την άποψη αυτή επιβεβαιώνει και προφορική μαρτυρία σύμφωνα με την οποία δεν «σκότωνε ο ίδιος αλλά έβαζε άλλους». Προφορική μαρτυρία Α.Τ., Πιστιανά, 2000.

¹⁵⁸ Για το περιστατικό, βλ. Χαρ. Τσόγκας, *Αίμα και δάκρυα*, ό.π., σ. 39. Ως συνεργάτης του Θ. Ζήκου εφέρετο ο Κ. Παππάς. Ο τελευταίος δικάστηκε στο Κακουργιοδικείο της πόλης το Μάρτιο του 1947. Η απόφαση ήταν αθωωτική. Πρβλ. Ν. Ζιάγκος, *Νέες σελίδες*, ό.π., τμ. 1, σ. 23.

¹⁵⁹ Ν. Ζιάγκος, *Νέες σελίδες από τον εμφύλιο πόλεμο 1945-1949*, ό.π., τμ. 1, σ. 26. Η κινητοποίηση αυτού του είδους ήταν σύνηθες φαινόμενο στη συγκεκριμένη περίοδο. Υπενθυμίζουμε ανάλογη αντίδραση της Αριστεράς στα γεγονότα της Καλαμάτας που διαδραματίστηκαν την ίδια εποχή. Πρβλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, ό.π., τμ. 1, σσ. 142-147.

¹⁶⁰ Προφορική μαρτυρία Δ. Βότσικα, Αθήνα, 2002.

¹⁶¹ Πρβλ. *Έτσι άρχισε ο Εμφύλιος*, ό.π., σ. 258.

¹⁶² Δ. Νικόλης, «Η μεταδεκεμβριανή Ήπειρος», στο *Ιστορική Πορεία του Ελληνικού Έθνους (Εθνική Αντίσταση-μεταδεκεμβριανή Ελλάδα)*, ό.π., τμ. Ζ, σ. 1923. Η καταγγελία της

συνέπεια την καταδίκη του Θεοδ. Ζήκου από ποινικό δικαστήριο. Ο ίδιος παρέμεινε φυγόδικος για 20 έτη, αναμένοντας την παραγραφή του αδικήματος.

Επρόκειτο για κλασική περίπτωση αντεκδίκησης εις βάρος των προσώπων που είχαν θεωρηθεί ως κάποιος από τους υπαίτιους για τα γεγονότα του προηγούμενου έτους. Η αντεκδίκηση περιλαμβάνει βέβαια και μέλη της οικογένειας τους, καθώς η προσβολή είναι πολύ μεγάλη. Εγκαινιάζεται δηλαδή μια σχέση εχθρότητας μεταξύ των οικογενειών, η οποία αναμένεται να έχει βάθος στο χρόνο.¹⁶³

Αυτό που προξενεί ιδιαίτερη εντύπωση είναι οι εκτελέσεις των ανηλίκων, πρακτική βίας η οποία υπερβαίνει την παραδοσιακή λογική βεντέτας. Η ενέργεια αυτή ανάγεται στα γεγονότα του Ιανουαρίου, στα οποία περιλαμβάνονται ανάλογες εκτελέσεις ανηλίκων της φατρίας.

Στα κοινωνικά αυτά περιβάλλοντα επιβάλλεται η άρρητη υποχρέωση της εκδίκησης. Θεωρώντας ότι οποιαδήποτε ενέργεια τέτοιας μορφής έπρεπε να έχει την έγκριση των κομματικών στελεχών, ο Απ. Ζήκος υποπετεύθηκε τη συμμετοχή του Δ. Βότσικα, κομματικού υπεύθυνου για τα χωριά της Λάκκας στην περίοδο Ιανουαρίου-Φεβρουαρίου 1945.¹⁶⁴ Μετά τη Βάρκιζα τον απείλησε επανειλημμένα, γεγονός που είχε ως συνέπεια την παρέμβαση των κομματικών στελεχών των Ιωαννίνων προς τις δικαστικές αρχές για τον προσωρινό εγκλεισμό του Βότσικα στη φυλακή. Η ενέργεια αυτή θεωρήθηκε ως η μοναδική που μπορούσε να εξασφαλίσει τη ζωή του. Οι απόπειρες εναντίον του δεν σταμάτησαν όμως στο σημείο αυτό. Ο Βότσικας συνόδευε στον περίπατο τον Ελ. Δούλη, όταν ειδοποιήθηκε ότι έπρεπε να παρουσιαστεί στα γραφεία του Κόμματος. Εξαιτίας αυτού του τυχαίου γεγονότος

Αριστεράς τοποθετεί το συμβάν στον Πεντόλακκο, το Μάρτιο του 1946. Πρβλ. *Έτσι άρχισε ο εμφύλιος*, ό.π., σ. 257.

¹⁶³ Πρβλ: «Με τον όρο βεντέτα εννοούμε την κατάσταση σκληρής και παρατεταμένης εχθρότητας, ειδικότερα μεταξύ οικογενειών, γενών ή ατόμων, που χαρακτηρίζεται από φονικές επιθέσεις ως εκδίκηση για κάποια προγενέστερη προσβολή ή αδικία», Ελ. Αλεξάκης, «Το σύμπλεγμα του αίματος. Πατρογραμμικές ομάδες και αντεκδίκηση στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», στο *Τανιότητες και ετερότητες (Σύμβολα, συγγένεια και κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια)*, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 2001, σ. 36.

¹⁶⁴ Ο Δήμος Βότσικας ήταν κομματικό στέλεχος των Ιωαννίνων. Είχε διατελέσει μέλος της Π.Ε του Γραφείου Περιοχής Ηπείρου. Τον Ιανουάριο του 1944 συνελήφθη από αντάρτες του ΕΔΕΣ και οδηγήθηκε στο στρατόπεδο της Αγ. Παρασκευής Γεωργάνου. Απελευθερώθηκε μετά τη συμφωνία της Πλάκας. Τον Ιανουάριο του 1945 ορίστηκε κομματικός υπεύθυνος των χωριών της Λάκκας, θέση την οποία διατήρησε μέχρι το Μάρτιο του ίδιου έτους. Είχε διαφωνήσει με την εκτέλεση των Κολιοδημητριάων. Προφορική μαρτυρία Δ. Βότσικα, Αθήνα, 2002.

απέφυγε τη δολοφονική απόπειρα εναντίον του. Η κατάσταση όμως δεν επέτρεπε πλέον την παρουσία του στην πόλη των Ιωαννίνων. Τον Ιούλιο του 1946, ο Βότσικας βγήκε στο βουνό για να συναντήσει τις πρώτες ομάδες καταδιωκομένων. Τον Μάρτιο του 1947, είχε μια απροσδόκητη συνάντηση με τον Απ. Ζήκο, όταν η ολιγάριθμη αντάρτικη ομάδα του ΔΣΕ ήρθε σε συμπλοκή με μονάδα του στρατού, την οποία συνόδευε τμήμα των Κολιοδημητράϊων.¹⁶⁵ Την ίδια περίοδο ο Απ. Ζήκος αποπειράθηκε να προβεί σε μια ακόμη πράξη εκδίκησης, επιδιώκοντας να πυρπολήσει το πατρικό σπίτι του Βότσικα στην κοινότητα Σταυράκι. Τελικά όμως δεν πραγματοποίησε την απόπειρά του.¹⁶⁶

Από την άλλη πλευρά, οι επιζήσαντες της φατρίας των Κολιοδημητράϊων δεν λειτουργούν ακριβώς όπως άλλοι παρακρατικοί ένοπλοι. Δεν εκδηλώνουν δράση εκτός της περιοχής τους ούτε προβαίνουν σε ακραίες πράξεις, όπως λεηλασίες, βιασμούς, διαπομπεύσεις κλπ. Οι ενέργειές τους κατευθύνονται κυρίως εναντίον συγκεκριμένων προσώπων και των οικογενειών τους. Ακόμη και το «μπλοκάρισμα» του Πεντόλακκου τον Ιούνιο του 1946 και οι βασανισμοί κάποιων ατόμων φαίνονται να κινούνται στην κατεύθυνση αυτή. Φυσικά οι πράξεις τους ευνοούνται στη συγκυρία από την εκλογική νίκη των μοναρχικών κομμάτων και την ανάδειξη του Εθνικού Κόμματος του Ζέρβα σε σημαντικό τοπικό πολιτικό σχηματισμό. Από την πλευρά των οικογενειών των θυμάτων της λευκής τρομοκρατίας πρέπει να τονισθεί ότι δεν υπήρξε απόπειρα ανταπόδοσης. Η εχθρότητα που εγκαινιάσθηκε μεταξύ των οικογενειών δεν οδήγησε τα πράγματα ως την ολοκληρωτική ρήξη που θα συνιστούσε η εκ νέου ανταπόδοση του αίματος. Για να ερμηνεύσουμε το γεγονός αυτό θα πρέπει να έχουμε υπ' όψιν μας την αλλαγή των πολιτικών ισορροπιών και συνεπώς τη δυσκολία τέλεσης αντιποίνων. Τίθεται λοιπόν το ερώτημα αν μπορούμε να αναφερόμαστε σε τυπική μορφή βεντέτας, όχι ως προς την λογική που διέπει τις πράξεις αντεκδίκησης, αλλά ως προς την συνάφεια στην οποία εκδηλώνονται αυτές οι πράξεις δεδομένου ότι εγγράφονται πλέον στην κεντρική διαμάχη αριστερών-δεξιών.

Καθώς η λογική της βεντέτας συνεχίζει να υπάρχει στους συγκεκριμένους κοινωνικούς χώρους, η διαχείριση της βίας ανατρέπει τις προπολεμικές ισορροπίες.¹⁶⁷

¹⁶⁵ Προφορική μαρτυρία Δ. Βότσικα, Αθήνα, 2002.

¹⁶⁶ Προφορική μαρτυρία Δ. Βότσικα, Αθήνα, 2002.

¹⁶⁷ Για τις πρακτικές βεντέτας στα Βαλκάνια, βλ. C. Boehm, *Blood Revenge-the enactment and management of conflict in Montenegro and other tribal societies*, Philadelphia,

Ουσιαστικά το ζήτημα της αντεκδίκησης και της βεντέτας τίθεται σε εντελώς διαφορετική συγκυρία: οι πολιτικές διαφορές και οι τομές που δημιουργεί η διείσδυση νεωτερικών θεσμών θέτουν το διακύβευμα της υπεράσπισης του «αίματος» σε άλλη βάση. Δημιουργείται η ταυτότητα του «συμμορίτη-δολοφόνου», η οποία στο φαντασιακό των υποκειμένων περιλαμβάνει πλέον οιονδήποτε αριστερό. Η εχθρότητα αφορά πλέον κάθε αριστερό ή ακόμη και δημοκρατικό πολίτη που είχε συμμετοχή στην Αντίσταση. Με την έννοια αυτή, η άσκηση της βίας εναντίον των πρώην στελεχών του ΕΑΜ υποδηλώνει την υπόμνηση της κυριαρχικής ικανότητας των εναπομεινάντων ενόπλων και της δυνατότητας αναπαραγωγής τους στις μεταπολεμικές συνθήκες.¹⁶⁸ Όμως οι πλέον βίαιες πράξεις εξακολουθούν να προσανατολίζονται εναντίον των προσώπων και των οικογενειών που θεωρούνται ότι βαρύνονται με το «αίμα». Για τα μέλη της φατρίας που επιβίωσαν, οιαδήποτε άλλη προοπτική φαίνεται αδιανόητη από τη στιγμή που δεν θέλουν να διακυβεύσουν την τιμή τους.

Στο χωριό Πεντόλακκος που βρέθηκε στο επίκεντρο της διαμάχης αναπτύχθηκε σταδιακά μια ένταση ακριβώς πάνω στη βάση των νέων ενδοκοινοτικών αντιθέσεων¹⁶⁹ που δημιουργούσε η βεντέτα αυτή: «Τον πατέρα μου τον σκότωσαν οι συμμορίτες...Εδώ ήμασταν αγαπημένοι πριν, ήμασταν το πιο αγαπημένο χωριό, αλλά μετά από αυτά...Εδώ γίνηκαν πολλά...».¹⁷⁰

Η ανταπόδοση του αίματος με τη μορφή της δολοφονίας προσώπων που θεωρούνταν υπεύθυνοι για τις εκτελέσεις του 1945, έθεσε περιορισμούς στην οιαδήποτε περαιτέρω διάθεση για άσκηση βίας αυτής της μορφής.¹⁷¹ Η ισχύς της ομάδας μειώνεται προοδευτικά, καθώς η περιοχή της Λάκκας περνάει στον έλεγχο

University of Pennsylvania Press, 1984· Σ. Δημητρίου, «Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής», *διαβάζω*, 351 (1995), σσ. 120-124.

¹⁶⁸ D. Riches, «The Phenomenon of Violence», στο D. Riches (edit.), *The anthropology of Violence*, New York, Basil Blackwell, 1986, σσ. 12-13. Για κάποιες ενδιαφέρουσες παρατηρήσεις ως προς τη λευκή τρομοκρατία, βλ. J. Koliopoulos-Th. Veremis (edit.), *Greece-The modern Sequel. From 1831 to the Present*, London, Hurst and Company, 2002, σ. 83 κ.ε.

¹⁶⁹ J. Black-Michaud, *Feuding Societies*, Oxford, Basil Blackwell, 1975, σ. 179.

¹⁷⁰ Προφορική μαρτυρία Χρ. Ζήκου, Πεντόλακκος, 2000. Η μαρτυρία αυτή έχει ιδιαίτερη σημασία καθώς προέρχεται από τον γιο του εκτελεσθέντος Ν. Ζήκου. Πρόκειται δηλαδή για κλασική περίπτωση μιας οικογενειακής μνήμης που συντηρήθηκε και συντηρείται με ευλάβεια. Εντύπωση προκαλεί η αναφορά όχι σε ελασίτες αλλά σε «συμμορίτες».

του τακτικού στρατού μετά το μετασχηματισμό των τοπικών ασυμμαχιών σε γενικευμένη σύγκρουση.

Σταδιακά, από το 1947, στην περιοχή της Λάκκας κινείται συγκροτημένο τμήμα των ανταρτών. Η εγκατάσταση του ΔΣΕ στο ισχυρό προγεφύρωμα της Μουργκάνας προδιαγράφει ουσιαστικά τη συχνή παρουσία τους στην ευρύτερη περιοχή Σουλίου.¹⁷² Τα τμήματα των ανταρτών έχουν τη δυνατότητα να επεκτείνουν τη δράση τους σε μια εκτεταμένη περιοχή, που περιλαμβάνει και το γεωγραφικό διαμέρισμα της Λάκκας. Το καλοκαίρι του 1948, το τμήμα του Αχιλλέα Πετρίτη (Πολυχρόνη Βάη) κάνει την εμφάνισή του στην περιοχή της Λάκκας.¹⁷³ Δρώντας στα μετόπισθεν των κύριων μετώπων της Ηπείρου, το τμήμα έχει τη δυνατότητα να παρενοχλεί τις δυνάμεις του Εθνικού Στρατού για μεγάλο χρονικό διάστημα.¹⁷⁴ Καθώς η πολιτική παρουσία της Αριστεράς στην περιοχή είναι ισχυρή, οι αντάρτες υποχρεώνονται να μετακινούνται συνεχώς και να εκμεταλλεύονται ακόμη και την παραμικρή συνδρομή των χωρικών.

Η ύπαρξη και διατήρηση ισχυρού συγκροτήματος του ΔΣΕ εγείρει φυσικά ερωτήματα. καθώς η αποκατάσταση των πολιτικών ισορροπιών μετά το σύντομο διάστημα της εαμοκρατίας δεν συνάντησε ιδιαίτερα προβλήματα στην περιοχή. Αρκετοί παράγοντες αντισταθμίζουν τα προβλήματα που δημιουργεί η μειωμένη αριστερή στράτευση και η γεωγραφική γειτνίαση με τα Ιωάννινα: το συγκρότημα Πετρίτη συγκροτείται στην πλειοψηφία του από παλαιούς ελασίτες (του 24ου Συντάγματος Ζαλόγγου-Σουλίου και του 15ου Συντάγματος Πωγωνίου-Καλαμά). Τα περισσότερα στελέχη του έχουν ικανοποιητική γνώση της περιοχής και συνεπώς των πρακτικών που πρέπει να μετέρχονται για να διατηρηθούν στην περιοχή.¹⁷⁵ Επιπλέον οι δυνάμεις των αντιπάλων δεν διακρίνονται πάντοτε για το αξιόμαχό τους. Οι

¹⁷¹ Στην περίπτωση του Απ. Ζήκου πρέπει να αναφέρουμε και την επέμβαση του γιου του, ιατρού, ο οποίος επανειλημμένα απαιτούσε από τον πατέρα του να «δώσει τόπο στην οργή». Προφορική μαρτυρία Δ. Βότσικα, Αθήνα, 2002.

¹⁷² Η διείσδυση του ΔΣΕ στον ορεινό όγκο Μουργκάνας (στα ελληνοαλβανικά σύνορα) έγινε το φθινόπωρο του 1947. Για τα συμβάντα στο χώρο αυτό, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 1, σσ. 393-419.

¹⁷³ Στην κορύφωση της δραστηριότητάς του, τον Ιούλιο 1948, το συγκρότημα Πετρίτη επιτέθηκε (χωρίς επιτυχία) στην κωμόπολη Φιλιππιάδα. Πρβλ. *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, ό.π., τμ. 8, έγγ. 68, σ. 553.

¹⁷⁴ Για τη δράση του σώματος, βλ. Ν. Ζιάγκος, *Νέες σελίδες*, ό.π., τμ. 2, σσ. 361-367.

¹⁷⁵ Αυτόθι, τμ. 1, σ. 306.

τοπικές ΜΑΥ αποδεικνύονται πολλές φορές αδύναμες να αντισταθούν στις επιθέσεις των ανταρτών και παραδίδουν με ευκολία τον οπλισμό τους.

Όμως η γεωγραφική γειτνίαση της περιοχής με σημαντικούς οδικούς άξονες και οι γενικές διαθέσεις του πληθυσμού αναγκάζουν το τμήμα να μετακινείται συνεχώς.¹⁷⁶ Από την άλλη πλευρά, η διείσδυση των ανταρτών στη Λάκκα προφανώς δεν είχε προβλεφθεί από τους ιθύνοντες του στρατού. Η στρατιωτική ηγεσία του Εθνικού στρατού ήταν υποχρεωμένη να κινητοποιεί δυνάμεις Εθνοφρουράς και να αποσπά τάγματα από άλλες περιοχές για να αντιμετωπίσει τον αυξανόμενο κίνδυνο εγκατάστασης του ΔΣΕ σε μια περιοχή πλησίον της εθνικής οδού Ιωαννίνων-Πρεβέζης. Η VIII Μεραρχία Ηπείρου, η οποία ήταν επιφορτισμένη να διατηρήσει ανοιχτούς τους κύριους οδικούς άξονες που οδηγούσαν στο βορρά και στα κύρια μέτωπα των επιχειρήσεων, αντιμετώπισε πολλαπλά προβλήματα από την παρουσία του τμήματος αυτού.

Σε κάποιες φάσεις των συγκρούσεων, η μονάδα αυτή του ΔΣΕ εισερχόταν σε χωριά της Λάκκας, ερχόταν σε σύγκρουση με χωροφύλακες και Εθνοφρουρούς, αποσπούσε τρόφιμα και άλλα είδη και αποχωρούσε μόλις το επέτρεπαν οι συνθήκες. Οι πρόσκαιρες όμως επιτυχίες του τμήματος Πετρίτη δεν ανατρέπουν την αδυναμία εδραίωσης κρατικού τύπου θεσμών στη Λάκκα Σουλίου, σε αντίθεση με ότι συμβαίνει με τμήματα του ΔΣΕ σε άλλες ορεινές περιοχές. Παρά τις δυσκολίες το συγκρότημα διατηρείται μέχρι το καλοκαίρι του 1949.¹⁷⁷ Υπήρξε μάλιστα ένα από τα ελάχιστα συγκροτημένα τμήματα του ΔΣΕ που δρούσε την περίοδο αυτή εκτός των περιοχών Γράμμου-Βίτσι και Ανατ. Μακεδονίας. Με την ήττα του Αυγούστου στο Γράμμο, οι ένοπλοι που δρουν στο Σούλι διεκπεραιώνονται στην Αλβανία και ακολουθούν πλέον τις τύχες των υπολοίπων ανταρτών του ΔΣΕ.

Όσον αφορά την φατρία των Κολιοδημητράϊων, εξαφανίζεται οριστικά από το προσκήνιο στα έτη 1948-49. Παρά την ύπαρξη στη Λάκκα του ισχυρού συγκροτήματος αντιπερισπασμού του ΔΣΕ, οι πηγές σιωπούν ως προς ενδεχόμενη

¹⁷⁶ Για τις συνθήκες διαβίωσης των ανταρτών, βλ. Δ. Βότσικας, *Πολεμώντας για τη λευτεριά/Χρονικά από την Εθνική και Δημοκρατική Αντίσταση του λαού μας 1940-1949*, Αθήνα, 1993, σσ. 71-81.

¹⁷⁷ Για την αναγνώριση μάλιστα της προσφοράς του ονομάστηκε 159η επίλεκτη ταξιαρχία του ΔΣΕ. Πρβλ. Ν. Ζιάγκος, *Νέες σελίδες από τον εμφύλιο πόλεμο*, ό.π., τμ. 2, σ. 430.

σύμπραξη των Κολιοδημητραίων με τις δυνάμεις του στρατού.¹⁷⁸ Η γενίκευση των συγκρούσεων και ο μετασχηματισμός του πολέμου σε ένα επίπεδο που υπερέβαινε ακόμη και το αντίστοιχο της Κατοχής συνετέλεσαν στην απόσυρση της ομάδας. Πολλοί από τους χωρικούς της Λάκκας είχαν καταφύγει στις πόλεις, κυρίως στα Ιωάννινα. Το ίδιο έπραξαν και οι εναπομείναντες αρχηγοί της ομάδας, καθώς, μετά την εμφάνιση συγκροτημένου τμήματος ανταρτών, η περιοχή δεν θεωρούνταν ασφαλής.

Όσον αφορά τις μεταπολεμικές πολιτικές ισορροπίες στην περιοχή, μπορούμε να κάνουμε τις εξής παρατηρήσεις: η περίοδος της Αντίστασης συνιστά ένα κομβικό σημείο για τον προσανατολισμό της περιοχής προς τη Δεξιά. Πολλοί λόγοι ενισχύουν την τάση αυτή: η καθημερινή βιωμένη εμπειρία του εδεδίτικου αντάρτικου, η αρνητική εμπειρία των εκτελέσεων κατά το σύντομο διάλειμμα της «εαμοκρατίας», η ανασύσταση των πελατειακών δικτύων με νέους όρους, οι εν πολλοίς αρχαϊκές και μη ευέλικτες δομές που εξακολουθούν να διέπουν στην κοινωνική οργάνωση.

Οι γεωργοκτηνοτρόφοι της Λάκκας αντέταξαν στα προβλήματα που δημιουργούσε η εμπειρία της Κατοχής τις λύσεις που επέβαλλε η μακρά ιστορική τους εμπειρία. Στα έτη μετά τον Εμφύλιο σημαντικό τμήμα του πληθυσμού κατευθύνθηκε προς τα αστικά κέντρα. Τα γεγονότα όμως της Κατοχής και του Εμφυλίου πολέμου εξακολουθούν να αποτελούν θέματα που διαμόρφωσαν μια τραυματική μνήμη. Στα χρόνια της Κατοχής και του Εμφυλίου, παρήχθη, μέσω της συμμετοχής στο εδεδίτικο αντάρτικο, μια τοπική ταυτότητα που ενίσχυσε την πολιτική κυριαρχία της Δεξιάς σε μεγάλο βάθος χρόνου.

Στην εξέταση των αιτίων του εμφυλίου πολέμου, χωρίς σε καμία περίπτωση να υποτιμάται η διεθνής και η εσωτερική πολιτική διάσταση της σύγκρουσης, πρέπει να κατανοηθούν και οι συγκεκριμένες για κάθε περιοχή συνθήκες που οδήγησαν τους τοπικούς πληθυσμούς στην αλληλοσφαγή. Η περίπτωση των ομάδων της Λάκκας αποτυπώνει την ιδιαιτερότητα των πληθυσμών που αρνήθηκαν να υποστηρίξουν τα νέα πολιτικά προτάγματα του ΕΑΜ, αλλά και του ΕΔΕΣ, καθώς υπερισχύουν αξίες και μορφές κοινωνικής οργάνωσης που είναι ασύμβατες με τις τομές που επαγγέλλονται οι πολιτικές οργανώσεις της Αντίστασης. Υιοθετώντας μια παραδοσιακή πρακτική διαπραγμάτευσης η φατρία αποπειράθηκε να προασπίσει την

¹⁷⁸ Για τις αντιπερισπαστικές ενέργειες του ΔΣΕ στην περιοχή Σουλίου το 1948, βλ. *Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα (1946-49)*, ΔΙΣ, Αθήνα, 1970, σ. 416.

αυτονομία της. Η λογική της γραφειοκρατικής και ουσιαστικά πολιτικής βίας της Αριστεράς δημιούργησε τις προϋποθέσεις για την διολίσθηση της τοπικής κοινωνίας προς την παραδοσιακή βεντέτα. Η τελευταία ασκείται πάντα με γνώμονα τις συγγενικές ομαδώσεις. Πρόκειται εξάλλου για μορφή διαχείρισης των συγκρούσεων ευρέως διαδεδομένη στους ορεινούς όγκους των Βαλκανίων.

Καθώς όμως η Αριστερά υφίσταται διώξεις, ενέργειες του τύπου αυτού εντάσσονται στη νέα συγκυρία στις παρυφές της πολιτικής βίας.¹⁷⁹ Η νομιμοποίηση των πράξεων αυτών, με άλλα λόγια, ενισχύεται πλέον και με την αναγνώριση ενός νέου διαχωρισμού που προκύπτει από τη διάκριση κομμουνισμού/αντικομμουνισμού. Η Αριστερά αρνείται να δει στις πράξεις αυτές την παραδοσιακή ανταπόδοση σε δικές της ενέργειες αλλά εντάσσει τις ομάδες αυτές στην κατηγορία των «μοναρχοφασιστικών» συμμοριών. Η Δεξιά, παρά την αμηχανία της, αποδέχεται τη δράση των ομάδων στο βαθμό που εξασφαλίζουν την πολιτική της κυριαρχία και τον έλεγχο των τοπικών μηχανισμών.

Ενταγμένες στο αντιαμικό στρατόπεδο κατά τη διάρκεια της Εθνικής Αντίστασης ομάδες με παρόμοια συμπεριφορά. μεταφέρουν μετά τη Βάρκιζα τη δράση τους σε ολόκληρη την ορεινή Ελλάδα προσθέτοντας στη σύγκρουση τις ιδιαίτερες απεχθείς εικόνες των κομμένων κεφαλιών των ανταρτών.¹⁸⁰

¹⁷⁹ Για τον ορισμό της πολιτικής βίας, βλ. D. Apter (edit.), *The legitimazation of violence*, New York, New York University Press, 1997, σ.

¹⁸⁰ Πρβλ. τη χρήση από τον D. Close του όρου «*right-wing vendetta*» για την περιγραφή της δράσης αυτών των ομάδων, *The origins of the greek civil war*, ό.π., σ. 150.

Κεφάλαιο 4

ΟΙ ΕΝΟΠΛΕΣ ΟΜΑΔΕΣ ΤΟΥ ΕΔΕΣ ΣΤΟ ΡΑΔΟΒΙΖΙ.

Το Ραδοβίζι ή Ραδοβίτσι αποτελεί ένα συγκρότημα βουνών που βρίσκεται στα ανατολικά της Άρτας και συνιστά το νοτιοανατολικό όριο της Ηπείρου.¹ Ο ορεινός αυτός χώρος συνορεύει στα Βόρεια με τα Τζουμέρκα και στα Νότια με τον Βάλτο. Τα όρια της περιοχής προσδιορίζονται ανατολικά από τον ρου του Αχελώου και τους ορεινούς όγκους της Ευρυτανίας και δυτικά από τις ημιορεινές και πεδινές περιοχές της Άρτας. Στην περιοχή υπάρχουν πολλές αραιοκατοικημένες κοινότητες, η καθεμία των οποίων διαθέτει αρκετούς συνοικισμούς.² Μια σειρά από γέφυρες στον Αχελώο συνέδεε την περιοχή με τη Θεσσαλία, από τις οποίες η πιο γνωστή ήταν η γέφυρα του Κοράκου.

Η περιοχή χωρίζεται σε Άνω και Κάτω Ραδοβίζι. Ορισμένες κοινότητες του Κάτω Ραδοβιζίου αποκαλούνται και Ζυγοχώρια. Κατά την διάρκεια της οθωμανικής κατάκτησης, τα χωριά του Ραδοβιζίου προσανατόλιζαν τις δραστηριότητες τους προς την Άρτα. Εκκλησιαστικά όμως τα περισσότερα χωριά της περιοχής υπαγόταν αρχικά σε αυτόνομη Μητρόπολη και, μετά το 1830, σε αυτήν της Λάρισας.³

Οι κοινότητες του Ραδοβιζίου βρίσκονται λοιπόν στα όρια των περιφερειών της Ηπείρου, της Στερεάς και της Θεσσαλίας. Συνιστούν μια ιδιαίτερη γεωγραφική ενότητα, όπου οι κοινωνικές δομές προσομοιάζαν περισσότερο προς τις αντίστοιχες της Στερεάς, περιοχή με την οποία υπήρχε άλλωστε στενή επικοινωνία. Είναι μάλιστα ενδεικτικό για τον προσανατολισμό των κατοίκων το γεγονός ότι και οι ίδιοι αναφέρονταν στην πέραν του Αράχθου περιοχή ως «Ηπειρος».

Το Ραδοβίζι εντάχθηκε στο εθνικό κράτος το 1881. Είχε προηγηθεί η σημαντική εξέγερση του 1854, στη διάρκεια της οποίας έδρασαν τοπικοί ένοπλοι που συμμετείχαν στα αρματολικά δίκτυα. Στην περίοδο της Κατοχής, η παρουσία τοπικών

¹ Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικόν*, ό.π., σσ. 32-39.

² Η συγκεκριμένη μορφή οικισμού ήταν συνήθης στις ορεινές περιοχές της Άρτας. Για την οργάνωση του χώρου, βλ. Α. Χιωτάκη, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου*, ό.π., σσ. 47-58.

³ Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικόν*, ό.π., σ. 32.

ηγετών, οι οποίοι ενεργοποιήθηκαν με το σχηματισμό ενόπλων ομάδων, συνέβαλε στην ανάπτυξη του εδεδίτικου αντάρτικου. Οι πρώτες ομάδες του Ζέρβα συγκροτήθηκαν στο Ραδοβίτσι από τοπικούς οπλαρχηγούς. Με τον όρο «οπλαρχηγοί» εννοούμε ανθρώπους με επιρροή στα χωριά τους ή και στις όμορες κοινότητες οι οποίοι εκμεταλλευόμενοι τα συγγενικά δίκτυα και τις αξίες της τοπικότητας, συγκροτούν ένοπλες ομάδες. Οι οπλαρχηγοί διαπραγματεύονται με αντιπροσώπους μιας αντιστασιακής οργάνωσης, στην περίπτωσή μας του ΕΔΕΣ, και οργανώνουν ένοπλες ομάδες συνήθως εθελοντών, οι οποίοι, στην αρχική τουλάχιστον φάση, δύσκολα μετακινούνται από τον τόπο τους.

Στη φιλολογία της περιόδου, λίγοι επεσήμαναν τη σημασία αυτού του τύπου των ενόπλων για την ανάπτυξη των αντιστασιακών οργανώσεων. Ένας από αυτούς είναι και ο Αλέκος Κουτσούκαλης, ιστοριογράφος της Αριστεράς και πολιτικός πρόσφυγας στην Τασκένδη. Ο Κουτσούκαλης συλλαμβάνει τη σημασία που είχε η παρουσία των οπλαρχηγών για το αντάρτικο του ΕΔΕΣ. Στο έργο του *Η Εθνική Αντίσταση του ν. Άρτας* αναφέρεται ονομαστικά στους σημαντικότερους οπλαρχηγούς του Ζέρβα και ασχολείται με το ρόλο τους στην εδραίωση του εδεδίτικου αντάρτικου. Από την άλλη πλευρά, οι εδεδίτες ιστοριογράφοι, με προεξάρχοντες τον Μ. Μυριδάκη και τον Κομν. Πυρομάγλου αποδίδουν στους οπλαρχηγούς του ΕΔΕΣ ιδιότητες μεγάλων πολέμαρχων και ακραιφνών πατριωτών.

Η σύσταση και ανάπτυξη των ομάδων του ΕΔΕΣ στην περιοχή Ραδοβιζίου εδράζεται σε μεγάλο βαθμό στην παρουσία των προσώπων αυτών και των δικτύων τους. Αξίζει να σημειωθεί ότι οι περισσότεροι ανήκουν στα «ηγετικά» στρώματα της τοπικής κοινωνίας. Με ποιους όρους οργανώθηκαν αυτές οι τοπικές ελίτ και ποια ήταν τα αποτελέσματα της δράσης τους στη μεταπολεμική περίοδο; Η πολιτική αυτή ένταξη ήταν ομοιόμορφη στο χώρο και το χρόνο ή μεταβαλλόμενη; Ποια ήταν η σημασία της ιδιόμορφης αυτής κινητοποίησης και τι επιπτώσεις είχε; Για να κατανοηθεί η τοπική δυναμική του εδεδίτικου αντάρτικου θεωρούμε ότι πρέπει να επικεντρώσουμε την ανάλυσή μας στα ερωτήματα αυτά.

Στο κεφάλαιο αυτό θα αναφερθούμε σε κάποια στοιχεία της προπολεμικής ιστορίας του χώρου, που είναι σημαντικά για την κατανόηση των διεργασιών στην περίοδο της Κατοχής. Στη συνέχεια θα αναφερθούμε στη συγκρότηση των τμημάτων του ΕΔΕΣ στο Ραδοβίτσι και τις δομές της «εθνικής επανάστασης» που επιχειρεί να εγκαθιδρύσει ο Ζέρβας. Θα εστιάσουμε στις απόπειρες του ΕΑΜ να κατισχύσει, πολιτικά και στρατιωτικά, στο χώρο, καθώς και στην αντίδραση των εδεδιτών. Τέλος,

θα επισημάνουμε συνοπτικά την κατάσταση που επικράτησε στην περιοχή μετά τη Βάρκιζα και την ανασυγκρότηση των τοπικών εξουσιών μετά την περίοδο της «εαμοκρατίας».

4.1 Χώρος και κοινωνική οργάνωση.

Τα στοιχεία που συγκροτούν την κοινωνική ιστορία του χώρου και διαδραματίζουν εξαιρετικά σημαντικό ρόλο για την περίοδο της Κατοχής είναι τα εξής: Η περιοχή παρουσιάζει μια ιδιαιτερότητα αναφορά με τις έγγειες σχέσεις. Πρόκειται για τσιφλίκια, από όπου απουσιάζει η μικροϊδιοκτησία. Στην περιοχή υπήρχαν λοιπόν τσιφλίκια της οικογένειας Καραπάνου, στα οποία καλλιεργούνταν κυρίως δημητριακά. Ο Καραπάνος λειτουργούσε και ως ισχυρός πολιτικός πάτρωνας του ορεινού αυτού χώρου.⁴ Αυτό είχε σαν συνέπεια να μην βελτιωθεί η καθημερινότητα των αγροτών, παρά την ενσωμάτωση στο εθνικό κράτος και τις αρχικές προσδοκίες, γεγονός που αποτελούσε μια μόνιμη πηγή δυσαρέσκειας. Τα υπομνήματα των αγροτών προς τη διοίκηση στα πρώτα έτη μετά την απελευθέρωση έκαναν λόγο για την απέλπιδα κατάσταση στην οποία βρίσκονταν. Την περίοδο αυτή αναπτύχθηκε και το τοπικό αγροτικό κίνημα που προσέβλεπε στην ρύθμιση έγγειων σχέσεων, στην απόδοση δηλαδή των καλλιεργούμενων εκτάσεων στους χωρικούς.⁵

Την ένταξη στις πολιτικές του κράτους ενέτειναν και τα προβλήματα σχετικά με τους επίμορτους καλλιεργητές. Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας, στα τέλη του 19ου αιώνα, επιβεβαιώνει την εμπλοκή των αγροτών σε νεωτερικούς μηχανισμούς αλλά και την αδυναμία των τοπικών πληθυσμών να αντεπεξέλθουν αποτελεσματικά στις πολλαπλές πιέσεις που δημιουργούσε η προσέγγιση με τον κόσμο της νεοτερικότητας.⁶

⁴ Αυτόθι, σσ. 118-124.

⁵ Κ. Βεργόπουλος, *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα-η κοινωνική ενσωμάτωση της γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975, σσ. 122-124.

⁶ Α. Χιωτάκη, *Η περίπτωση*, ό.π., σσ. 373-378.

Τα περισσότερα χωριά αναγκάστηκαν τελικά να εξαγοράσουν τις εκτάσεις από τον Καραπάνο⁷ που ήταν ο σημαντικότερος οικονομικός παράγοντας της περιοχής. Υπήρχαν όμως και τοπικοί γαιοκτήμονες, προερχόμενοι από το χώρο των ηγετικών τοπικών οικογενειών. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι η φατρία των Κοσσυβάκηδων, η οποία είχε υπό τον έλεγχό της τρία χωριά: τη Μεγαλόχαρη, τα Μηλιανά και το Μεσόπυργο.⁸ Ακόμα, στο χώρο του Ραδοβιζίου υπήρχε και αξιόλογη κτηνοτροφία, που υπολείπονταν όμως σημαντικά της αντίστοιχης των Τζουμέρκων. Η διαμόρφωση του εδάφους επέτρεπε κυρίως την αιγοτροφία.⁹

Η ένταξη στους θεσμούς του εθνικού κράτους ενωρίτερα από τις δυτικές περιοχές της Ηπείρου εγκαινίασε μια κρίση διαχείρισης των κοινωνικών σχέσεων του αγροτικού πληθυσμού με τη μεγάλη γαιοκτησία, η οποία φαινόταν να έχει και την υποστήριξη της κεντρικής εξουσίας. Είχε επιπλέον σημαντικές συνέπειες ως προς τις επιδιώξεις των τοπικών ελίτ, τις αλλαγές στο δίκτυα πολιτικής προστασίας, την εγκατάσταση σωμάτων ασφαλείας (χωροφυλακή), την κοινωνική κινητικότητα, την ίδρυση σχολείων.

Με λίγα λόγια, η επέκταση των θεσμών της Παλαιάς Ελλάδας και στο χώρο αυτό αναπροσάρμοσε την οργάνωση της τοπικής κοινωνίας, εισάγοντας θεσμούς και λογικές του εθνικού, νεωτερικού κράτους.¹⁰ Στα πλαίσια της νέας διοικητικής διαίρεσης του ελληνικού βασιλείου, στην περιοχή Ραδοβιζίου συγκροτήθηκαν δυο δήμοι: ο δήμος Τετραφυλλίας και ο Δήμος Ηράκλειας, τα ονόματα των οποίων παρέπεμπαν σε αρχαιοελληνικές ονομασίες.

⁷ Σ. Πετμεζάς, «Αγροτική Οικονομία», *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα*, ό.π., τμ. 1, σσ. 78-79.

⁸ Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι η ονομασία «τσιφλικό» χρησιμοποιείται για καλλιεργούμενη έκταση της οικογένειας των Κοσσυβάκηδων στην Μεγαλόχαρη. Πρβλ. Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια. Χρονικό γεγονότων Ελληνοϊταλικού πολέμου 1940-41 και Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., σ. 62.

⁹ Αυτόθι, σ. 198.

¹⁰ Ο Γ. Μαυρογορδάτος κάνει την παρατήρηση ότι ο χώρος της Θεσσαλίας και της Άρτας που ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος το 1881 συνιστά μια «τρίτη κατάσταση» (διαφορετική από την Παλαιά Ελλάδα αλλά και από τις λεγόμενες Νέες Χώρες). Θεωρεί λοιπόν ότι χρειάζεται ειδική μελέτη για την εξέταση των κοινωνικών χαρακτηριστικών της περιοχής. Για την άποψη αυτή, βλ. G. Mavrogordatos, *Stillborn republic: social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley, University of California Press, 1983, σ. 274.

Στο Ραδοβίτσι υπήρχε έντονη η παράδοση του αρματολισμού.¹¹ Στη διάρκεια των τελευταίων αιώνων της οθωμανικής κυριαρχίας συγκροτήθηκαν αξιόλογα αρματολικά δίκτυα, με σημαντικότερο προεπαναστατικό εκπρόσωπό τους το Γώγο Μπακόλα. Η περιοχή βρέθηκε στο επίκεντρο των επαναστατικών διαδικασιών στα έτη 1821-22 αλλά οι σημαίνοντες αρματολοί προτίμησαν να «προσκυνήσουν» και τελικά η περιοχή έμεινε έξω από τα όρια του νέου κράτους.

Το Ραδοβίτσι είχε πλούσια παράδοση ενόπλων και βίαιων πρακτικών. Την περίοδο της παγίωσης των ελληνοτουρκικών συνόρων, ακολούθησαν συγκρούσεις μεταξύ των τοπικών ενόπλων για τη διεκδίκηση προνομίων από την οθωμανική διοίκηση.¹² Ο χώρος του Ραδοβιζίου είχε μεγάλη συμμετοχή στις εξεγέρσεις του 1854, του 1866 και του 1878. Στις «ταραχές» αυτές πρωτοστατούσαν τα εξαιρετικά οργανωμένα δίκτυα των οικογενειών των προκρίτων, αξιωματικοί που εισέρχονταν από το ελληνικό έδαφος, ομάδες ενόπλων που δρούσαν με τη διπλή ιδιότητα του ληστή και του «αντάρτη».¹³ Στην, από κάθε άποψη, σημαντικότερη εξέγερση του 1854 πρωταγωνιστικό ρόλο διαδραμάτισαν οι οικογένειες των αρματολών και των τοπικών προκρίτων, αλλά και ο Σπ. Καραϊσκάκης, γιος του Γεωργίου.¹⁴

Παρόμοιες διεργασίες έλαβαν χώρα και κατά τις εξεγέρσεις του 1866 και του 1878, οι οποίες επιβάρυναν σημαντικά τη ζωή των τοπικών πληθυσμών. Οι εξεγέρσεις αυτές είναι ενδεικτικές για τον τρόπο με τον οποίο οι ορεινοί πληθυσμοί προσεγγίζουν την νέα εθνική ιδεολογία και βλέπουν την ενσωμάτωσή τους στο ελληνικό βασίλειο, γεγονός που τελικώς επιτυγχάνεται το 1881.

¹¹ Γενικά, ο αρματολισμός είναι σύστημα δημοσίας ασφάλειας της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας σύμφωνα με το οποίο ένοπλοι ραγιάδες αναλαμβάνουν καθήκοντα φύλακα της τάξης. Γι' αυτό απαλλάσσονται από φόρους και οι κοινότητες επιβαρύνονται με τη μισθοδοσία και την τροφοδοσία τους, Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, ό.π., σσ. 22-23. Για τον αρματολισμό, βλ. επίσης, Σ. Ασδραχάς, «Οι πρωτόγονοι της εξέγερσης», *Σχόλια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 173-191.

¹² Ο χώρος του Ραδοβιζίου είχε μεγάλη παράδοση αρματολισμού και παρουσίας ενόπλων ομάδων στη διάρκεια του 19ου αιώνα. Πρβλ. Δ. Τζάκης, «Ένοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο», *δοκίμια*, 4 (1996), σσ. 7-43.

¹³ Δ. Τζάκης, *Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, τμήμα Κοινωνιολογίας, Πάντειο Πανεπιστήμιο, 1997.

¹⁴ Χαρακτηριστικό παράδειγμα του αναπροσανατολισμού προς τη νέα εθνική ιδεολογία που σταδιακά συγκροτείται, αποτελεί η προκήρυξη του γενικού αρχηγού της εξέγερσης Σπ. Καραϊσκάκη. Για την προκήρυξη, βλ. Δ. Καρατζένης, *Η επανάσταση της Άρτης του 1854*, ό.π., σσ. 49-50.

Οι πληθυσμοί κινητοποιήθηκαν έχοντας το ιστορικό προηγούμενο της Επανάστασης του 1821. Διαμορφώθηκε όμως ένα πλαίσιο το οποίο ήταν εντελώς διαφορετικό. Η εξέγερση του 1854 γρήγορα εκφυλίστηκε και η μαζική παρουσία ενόπλων που ασκούσαν ληστρικές δραστηριότητες καταπόνησε σημαντικά την περιοχή.¹⁵ Το 1866, ένοπλοι από το Ραδοβίτσι βρέθηκαν ακόμη και στην Κρήτη, συμμετέχοντας στις ομάδες των ατάκτων που πήγαν στο νησί για την ενίσχυση της τοπικής εξέγερσης.¹⁶

Στις αρχές του εικοστού αιώνα, φαινόμενα ένοπλων πρακτικών και ληστρικών δραστηριοτήτων δεν ήταν πλέον τόσο έντονα, όσο, για παράδειγμα, στην δυτική Ήπειρο. Η επέκταση των θεσμών του ελληνικού βασιλείου και η παρουσία ισχυρών ηγετικών οικογενειών που ενσωματώθηκαν ομαλά στη νέα κατάσταση, περιόρισαν την έκταση των ληστρικών δραστηριοτήτων, ήδη από τα τέλη του 19ου αιώνα. Επιπλέον, πολλές από τις αρματολικές οικογένειες είχαν εξουδετερωθεί ύστερα από την εμπλοκή των μελών τους σε εκτεταμένες βεντέτες και ποικίλης μορφής ανταγωνισμούς. Οι ζωοκλοπές, βέβαια, όπως και μικρής κλίμακας ληστρικές δραστηριότητες δεν έλειπαν.

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου συνέβη ένα περιστατικό που καταδεικνύει την παρακμή των ληστρικών δραστηριοτήτων και την αδυναμία συγκρότησης ισχυρού ληστρικού κυκλώματος. Νεαρός αγροκτηνοτρόφος δολοφονήθηκε από άλλους ενόπλους. Ο πατέρας του αντεκδικήθηκε με την δολοφονία των προσώπων που θεωρούσε υπεύθυνους και αναγκάστηκε να καταφύγει στο ληστρικό βίο μαζί με τον άλλο γιο του. Οι δυο παράνομοι, οι οποίοι τροφοδοτούνταν από κτηνοτρόφους στην περιοχή, σκοτώθηκαν σε συμπλοκή με τμήμα χωροφυλάκων το 1935. Καθώς το κύκλωμα της ληστοτροφίας στην περιοχή ήταν περιορισμένο, δεν μπορούσαν να συντηρηθούν επί μακρόν. Τους κατέδωσε ο κτηνοτρόφος ο οποίος αποτελούσε ουσιαστικά τον μόνιμο συνεργάτη τους:

Το 1935 με 1936 βγήκαν για πέντε έξι μήνες έκαναν τον κλέφτη δεν έκαμαν άλλο έγκλημα πάγαιναν μέχρι το Ξερόμερο αυτό... γύρζαν... δεν είχαν οργανωθεί με κυκλώματα...πολλά...δεν σήκωνε κι ο τόπος για τέτοια...κι έτσι εδώ στη Σκουληκαριά... στο πίσω μέρος εκεί...στου Γιαννιώτη ανάμεσα εκεί...ήταν ένας Τζουβάρας εκεί λέγονταν και αυτοί το είχαν γύρισμα εκεί έπαιρναν ψωμί...κι τον Τζουβάρα τον

¹⁵ J. Koliopoulos, *Brigands with a cause*, ό.π., σσ. 135-146.

¹⁶ Αυτόθι, σσ. 182-183.

προκήρυξε το κράτος... του είπαν άμα δεν πιάσεις τους κλέφτες... θα σε στείλουμε εξορία....παν αυτοί για ψωμί εκεί... πήρε μια πρατίνα... .ψωμί... είχε μια... κάτι καλοκαιρινά καλύβες εκεί...ψήστε αυτού τσείπε και πάω να πάρω κι άλλα τρόφιμα... και παραπίσω είχε την αστυνομία τσπλησίασε εκεί τσέδωκε μια μπαταριά τσκότωσε... τους δυο κλέφτες αυτούς... που ξεκίνσαν διότι δεν είχαν κύκλωμα να κρατηθούν...δεν είχαν κύκλωμα να κρατηθούνε... έφγαν γρήγορα...έτσι τα πράγματα...δεν είχε πολλή κλεφτουριά εδώ...¹⁷

Οι όροι για την αναπαραγωγή τέτοιου είδους φαινομένων επανεμφανίσθηκαν με την κατάρρευση του κρατικού μηχανισμού στα πρώτα έτη της Κατοχής. Οι ένοπλες δραστηριότητες αφορούσαν κυρίως ζωοκλοπές.

Στους κατοίκους της όμορης περιοχής των Τζουμέρκων, οι υπόλοιποι ηπειρώτες προσέδιδαν θετικά πρόσημα και τους αναγνωρίζονταν ένα «ανοικτό πνεύμα», γεγονός που οφείλονταν εν πολλοίς στη φύση των οικονομικών τους δραστηριοτήτων (κτίστες που έρχονταν σε επαφή με τον αστικό χώρο). Αντιθέτως στους κατοίκους του Ραδοβιζίου, αν και δεν υποτιμούνταν η «αγωνιστική» τους παράδοση, η περιοχή γενικώς θεωρείτο πιο «καθυστερημένη».¹⁸ Οι σχέσεις των δυο φύλων εξακολουθούσαν να υπόκεινται σε αυστηρές ρυθμίσεις. Αρκετοί νέοι αναγκάζονταν να εγκαταλείψουν τις σπουδές τους για να αφιερωθούν στις αγροτικές εργασίες, με αποτέλεσμα ο αναλφαβητισμός να παραμένει σε σημαντικά υψηλά επίπεδα.

Σημαντική ήταν όμως και η παρουσία της ορθόδοξης Εκκλησίας μέσω των μεγάλων μονών της Ροβέλιστας και των Μελατών. Οι μονές ουσιαστικά συγκροτούσαν ένα «κράτος εν κράτει» στην ευρύτερη περιοχή. Είχαν στην κυριότητα τους αγροτικές εκτάσεις, ενώ στα κελάρια τους συσσωρεύονταν πλήθος προϊόντων. Στην περίπτωση της Μονής Μελατών, οι επιθέσεις ληστών κατά το 19ο αιώνα είχαν οδηγήσει στη δημιουργία ισχυρού προστατευτικού τείχους.¹⁹ Η εξουσία που διέθετε ο εκάστοτε ηγούμενος της Μονής ήταν σημαντική, σε βαθμό που και οι γάμοι μεταξύ των χωρικών να απαιτούν την ειδική έγκρισή του.²⁰

¹⁷ Προφορική μαρτυρία Π. Ανδρέου, Άνω Καλεντίνη, 2000.

¹⁸ Α. Χιωτάκη, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου*, ό.π., σ. 369.

¹⁹ Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικών*, ό.π., σ. 164.

²⁰ Προφορική μαρτυρία Νικ. Κοσσυβάκη, Αθήνα, 2001.

Ο πληθυσμός της περιοχής το 1940 ήταν κατανεμημένος στις κοινότητες ως εξής:

<i>Κοινότητα</i>	<i>Πληθυσμός</i>
Άνω Καλεντίνη	937
Βελεντζικό	524
Δημαριό	544
Διάσελο	585
Διχομοίρι	930
Καστανιά	633
Κλειδί	1223
Μαρκινιάδα	890
Μεγαλόχαρη	535
Μεσόπυργος	542
Μηλιανά	678
Πηγές	1387
Ρετσιανά	382
Σκουληκαριά	553

Πηγή: ΕΣΥΕ, Απογραφή 1940

4.2. Η περίοδος της Αντίστασης: οπλαρχηγοί και διατοπικά δίκτυα.

Η πραγματική επιρροή του ΕΔΕΣ στην ορεινή ύπαιθρο χώρα το φθινόπωρο του 1942 εδράζονταν σε μεγάλο βαθμό στις γνωριμίες του Ναπ. Ζέρβα.²¹ Ο

²¹ Σημαντικό ρόλο διαδραμάτισε ο αδελφός του στρατηγού Αλέκος Ζέρβας. Είχε εκτεταμένο δίκτυο γνωριμιών στα χωριά της δυτ. Ελλάδας από την προπολεμική του ιδιότητα ως έμπορος καπνών. Προφορική μαρτυρία Ευανθίας Ζέρβα, Αθήνα, 2000.

μηχανισμός του ΕΔΕΣ κινητοποιήθηκε, στην αρχική αυτή φάση, με βάση αξίες της τοπικότητας, της αλληλεγγυότητας, της προάσπισης της συνοχής οικογενειακών ομάδων. Οι μαρτυρίες για το γεγονός αυτό είναι πολυάριθμες.

Η εμφάνιση των πρώτων ανταρτοομάδων στην Άρτα συνδυάστηκε με την παρουσία του στρατηγού Ναυ. Ζέρβα στον ορεινό χώρο του Ραδοβιζίου. Ο Ζέρβας, όπως προαναφέραμε, αναχώρησε από την Αθήνα στις 23 Ιουλίου 1942 για την περιοχή Βάλτου Αιτωλοακαρνανίας. Είχαν προηγηθεί διερευνητικές επαφές του Αλέκου Ζέρβα με τοπικούς παράγοντες της Άρτας, με σκοπό την ενίσχυση του κινήματος που προετοιμαζόταν. Γνωστοί αξιωματικοί της περιοχής, όπως ο Άγγελος Πίσπερης και ο Γεώργιος Μαντζούκης είχαν βολιδοσκοπηθεί προκειμένου να ενταχθούν στον ΕΔΕΣ. Οι συνεννοήσεις όμως των αξιωματικών με το ΕΑΜ είχαν ως αποτέλεσμα την άρνηση συμμετοχής τους στην κυοφορούμενη νέα αντιστασιακή οργάνωση.

Ο Ζέρβας προτίμησε σε πρώτη φάση να καταφύγει στην, όμορη της Άρτας, ορεινή περιοχή Βάλτου, καθώς θεωρούσε ότι προσφερόταν για ανταρτοπόλεμο εναντίον των Ιταλών. Στον ορεινό αυτό χώρο, ο Ζέρβας απευθύνθηκε αρχικά για βοήθεια στον Δημ. Ίσκο από το χωριό Δούνιστα, φοιτητή νομικής και γόνο γνωστής οικογένειας αρματολών και αξιωματικών στο ελληνικό κράτος. Η συνεργασία όμως δεν καρποφόρησε, παρά τις επανειλημμένες υποσχέσεις του Ίσκου προς τον Ζέρβα. Η κατάσταση αυτή, όπως και η αρνητική συμπεριφορά των τοπικών ελίτ, οδηγούσαν στη λήψη δραστικών μέτρων, δηλαδή ουσιαστικά στην αποχώρηση του Ζέρβα από την περιοχή. Ο ίδιος ο Δ. Ίσκος δεν διαδραμάτισε ιδιαίτερο ρόλο στο αντάρτικο.

Οι προετοιμασίες για την εδραίωση της οργάνωσης στην Ήπειρο είχαν ξεκινήσει από το καλοκαίρι του 1942. Όμως, η προοπτική αυτή εμφανίζονταν ως μονόδρομος. Η περιοχή Ραδοβιζίου, όπως προαναφέραμε, προσφερόταν από πολλές πλευρές για την έναρξη αντιστασιακού αγώνα, καθώς συνδύαζε μια ιδιαίτερη παράδοση «κλεφταρματολισμού» με μια κουλτούρα ενσωμάτωσης στις δομές του εθνικού κράτους.²²

²² Για την αδυναμία της πολιτικής ιστορίας να διαγνώσει πρακτικές του τύπου αυτού καθώς και τη συνέχειά τους, βλ. Ν. Κοταρίδης, *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, ό.π., σσ. 241-302.

Ο Ζέρβας μετεγκατέστησε το αρχηγείο του στο χωριό Μεγαλόχαρη Άρτας, τον Σεπτέμβριο του 1942.²³ Στη φάση αυτή, ο ηγέτης του ΕΔΕΣ στηρίχθηκε στο εκτεταμένο δίκτυο των Κοσσυβάκηδων, οικογένειας με σημαντική πολιτική παράδοση στην περιοχή του Ραδοβιζίου. Η οικογένεια αυτή είχε λάβει μέρος σε όλες τις εξεγέρσεις του 19ου αιώνα και μέλη της είχαν αναλάβει σημαντικά δημόσια αξιώματα μετά την ενσωμάτωση της περιοχής στο ελληνικό κράτος.²⁴ Οι Κοσσυβάκηδες διεκδικούσαν τη φυσική ηγεσία του χώρου και ήταν αναγνωρισμένοι ως οικογένεια «νοικοκυραίων». Είχαν, όπως προαναφέραμε, στην κατοχή τους αγροτικές εκτάσεις, γεγονός που δημιουργούσε αντιπάθειες σε κάποιους χωρικούς.²⁵

Στους βαλκανικούς πολέμους συγκροτήθηκε σημαντικό ένοπλο σώμα από Ραδοβιζινούς υπό την ηγεσία του Γρ. Κοσσυβάκη. Το σώμα αυτό έλαβε μέρος στο λεγόμενο Μικτό Ηπειρωτικό Στράτευμα, το οποίο, όπως προαναφέραμε, δραστηριοποιήθηκε κυρίως στην περιοχή της Λάκκας Σουλίου.²⁶ Οι όροι σχηματισμού της ομάδας δεν διαφοροποιούνταν πολύ από τα ισχύοντα του προηγούμενου αιώνα. Αυτή τη φορά όμως, το ένοπλο σώμα δεν προσδοκούσε συμμετοχή σε δραστηριότητες φορολογικού τύπου, αλλά επεδίωκε την απευθείας χρηματοδότηση από την κεντρική διοίκηση, δηλαδή τους αξιωματικούς που είχαν επιφορτισθεί την ηγεσία του ΜΗΣ.²⁷ Οι αλλαγές στη δράση της ομάδας αντανακλούσαν επιπλέον και την επίδραση της κρατικής εθνικής ιδεολογίας, η οποία είχε επιβληθεί κυρίως μέσω των εκπαιδευτικών μηχανισμών. Η συμμετοχή του σχηματισμού στον Βορειοηπειρωτικό αγώνα του 1913-14 επιβεβαιώνει την συμμόρφωση της ομάδας με τις πρακτικές των ενόπλων που μετέχουν σε αλυτρωτικές εξεγέρσεις, πολλές φορές μακριά από τον τόπο τους.

²³ Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 68 κ.ε.

²⁴ Η υπογραφή του Ι. Κοσσυβάκη βρίσκεται πρώτη σε επαναστατική προκήρυξη των τοπικών προκρίτων με ημερομηνία 15/1/1854. Αναφέρεται στο Δ. Καρατζένης, *Η Επανάσταση*, ό.π., σ. 27.

²⁵ Το γεγονός αυτό δημιουργούσε αντιπάθειες για την οικογένεια, κυρίως ανάμεσα στους κατοίκους των Μηλιανών. Προφορική μαρτυρία Νικήφ. Κοσσυβάκη, Αθήνα, 2001.

²⁶ Για τη συμμετοχή των Κοσσυβάκηδων στο Μικτό Ηπειρωτικό Στράτευμα, βλ. Κ. Στεργιόπουλος, *Το Μικτόν Ηπειρωτικό Στράτευμα*, ό.π., σ. 74.

²⁷ Αυτόθι, σσ. 285-301.

Η ηγετική αυτή οικογένεια συνδεόταν με το εθνικό κέντρο, μέσω της συμμετοχής της στα δίκτυα πατρωνείας των μεγάλων κομματικών σχηματισμών.²⁸ Στην περίοδο του Μεσοπολέμου, η οικογένεια εντάχθηκε στο ευρύτερο βενιζελικό στρατόπεδο και ο Γρ. Κοσσυβάκης αναδείχθηκε σε πολιτευτή. Παρά την μη εκλογή του ως βουλευτή, ο Κοσσυβάκης συγκέντρωνε μεγάλο κύρος σε ολόκληρη την περιοχή της ΝΑ Άρτας.

Ο Κοσσυβάκης, κινητοποιώντας το δίκτυό του, ενίσχυσε πολύπλευρα τον Ζέρβα στην δύσκολη αρχική περίοδο για το εδεσίτικο αντάρτικο.²⁹ Η οικογένεια των Κοσσυβάκηδων συνέδραμε με πολλούς τρόπους στην εδραίωση της οργάνωσης στην περιοχή Ραδοβιζίου. Καταρχήν, η παρέμβαση του Γρ. Κοσσυβάκη υπήρξε αποφασιστική για την ασφαλή μεταφορά του Ζέρβα από το Βάλτο στο Ραδοβίτσι, υπό τις συνθήκες κρίσης που δημιουργούσε η αρνητική συμπεριφορά των Βαλτινών και η απειλή κατάδοσης στους Ιταλούς, από μέλη της ελίτ της Αμφιλοχίας.³⁰ Το Γενικό Αρχηγείο της οργάνωσης, στο οποίο φιλοξενήθηκαν και οι οικογένειες των αδελφών του Ζέρβα, εγκαταστάθηκε στην οικία του Κοσσυβάκη.

Οι οικονομικοί πόροι που απαιτούσε η οργάνωση και η δραστηριοποίηση του εδεσίτικου αντάρτικου εξαρτήθηκαν σε μεγάλο βαθμό από το συγκεκριμένο δίκτυο. Οι Κοσσυβάκηδες επέβλεπαν τη συγκέντρωση τροφίμων από τα αποθέματα της περιοχής εν όψει του χειμώνα και ανέλαβαν την προμήθεια εφοδίων από τα πεδινά της Άρτας. Επιπλέον, σε κάποιες περιπτώσεις, διαχειρίζονταν και τις οικονομικές ενισχύσεις που ελάμβαναν οι τοπικοί ένοπλοι από το Γενικό Αρχηγό, δηλαδή τον

²⁸ Ενδεικτικά είναι και τα περιστατικά που σημάδεψαν την οικογενειακή ιστορία. Ο Γιάννης Κοσσυβάκης, αδελφός του Γρηγόρη, είχε συμμετάσχει στο Μικτό Ηπειρωτικό Στράτευμα και στο βορειοηπειρωτικό αγώνα. Πέθανε το 1918, «πέφτοντας θύμα του άθλιου Στεργιάδη». Ο άλλος αδελφός του, Νίκος, δικηγόρος και προσωπικός φίλος του Ελ. Βενιζέλου, σκοτώθηκε στη μάχη της Τζουμαγιάς το 1913. Νικ. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σσ. 71-72.

²⁹ Το γεγονός αυτό είναι εξακριβωμένο από πολλές πηγές. Ούτε ο στρατηγός Ζέρβας το αρνείται αλλά στο δημοσίευμα *Τα απόρρητα έγγραφά μου* παρουσιάζει τον Γρ. Κοσσυβάκη με μελανά χρώματα. Πρβλ. Ν. Ζέρβας, *Τα απόρρητα έγγραφά μου*, *Ακρόπολις*, φ. 26 Νοεμβρίου 1949.

³⁰ Πρβλ. την επιστολή του Ζέρβα προς τον Κοσσυβάκη με ημερομηνία 20-9-1942 η οποία, μεταξύ άλλων, αναφέρει ότι: «σε σένα και την οικογένειά σου, παραδίδω την ζωήν και την τιμήν των οικογενειών μου και εμού και την τιμήν της Πατρίδος μας». Παρατίθεται στο Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 66.

Ζέρβα.³¹ Οι γιοι του Γρηγόρη Κοσσυβάκη, Νικηφόρος και Νίκος, ενίσχυναν με την ένοπλη ομάδα τους το εδεδείκτο αντάρτικο.³²

Επίσης, η οικογένεια συνδεόταν μέσω γαμήλιων ανταλλαγών με τις περιοχές των Αγράφων και της Ευρυτανίας.³³ Το γεγονός αυτό αξιοποιήθηκε συστηματικά για την ευόδωση των διαπραγματεύσεων με τοπικούς παράγοντες και την επέκταση της οργάνωσης στο γεωγραφικό αυτό χώρο. Στην περίοδο αυτή, το ένοπλο σώμα που είχαν συγκροτήσει οι Κοσσυβάκηδες ήταν απόλυτα προσηλωμένο στις αξίες της τοπικότητας και δεν είχε γίνει απόλυτα κατανοητό το διακύβευμα της πολιτικής διάστασης της Αντίστασης.³⁴

Σε σύσκεψη τοπικών παραγόντων στο χωριό Μηλιανά, στις 15 Οκτωβρίου 1942, αποφασίσθηκε η υποστήριξη του Ζέρβα. Στη συγκέντρωση, η οποία ανακαλούσε μνήμες από τις προγενέστερες περιόδους των τοπικών εξεγέρσεων, εγκρίθηκε η συστράτευση στο πλευρό του ΕΔΕΣ και η ουσιαστική έναρξη αντάρτικου αγώνα στο Ραδοβίτσι.³⁵ Στη φάση αυτή υπερισχύουν τα κριτήρια της εντοπιότητας τα οποία εκμεταλλεύεται δεόντως ο Ζέρβας. Η αναπαραγωγή πρακτικών που έχουν εμφανισθεί και στο παρελθόν π.χ. η συγκέντρωση της τοπικής ηγεσίας προκειμένου να ληφθεί μια εξαιρετικά σοβαρή απόφαση, δεν πρέπει να προξενεί εντύπωση στο βαθμό που οι τοπικές κοινωνίες αντιλαμβάνονται το χρόνο με τους δικούς τους ρυθμούς.³⁶

Για να διατηρηθεί η οργάνωση έπρεπε να εξασφαλισθεί η συναίνεση και η συμμετοχή του τοπικού πληθυσμού και γι' αυτό ο ρόλος των τοπικών ηγεσιών ήταν σημαντικός. Η οικογένεια των Κοσσυβάκηδων, που διεκδικούσε την ηγεσία του

³¹ Αυτόθι, σσ. 76-77.

³² Αυτόθι, σσ. 87-88.

³³ Προφορική μαρτυρία Νικηφ. Κοσσυβάκη, Αθήνα, 2001.

³⁴ Πρβλ: «7.1.43. Κάλεσε (ο Ζέρβας) τον Κ. Πυρομάγλου και του είπε, να με...μνήσει και να με εγγράψει ως μέλος του ΕΔΕΣ...τώρα είναι που τα έχω μπλέξει...Ερωτώ τον Κ. Πυρομάγλου μέχρι τώρα τι ρόλο έπαιζα, που ανήκω...», Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 153.

³⁵ Στη συνάντηση αποφασίσθηκε μεταξύ άλλων η ανάληψη της υπαρχηγίας του αγώνα από τον αξιωματικό Γ. Μαντζούκη (ο οποίος είχε ουσιαστικά αποχωρήσει από το ΕΑΜ). Πρβλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 1, σσ. 224-225.

³⁶ Είναι χαρακτηριστική η ζωνρή ενασχόληση, ακόμη και στις μέρες μας, των κατοίκων κυρίως της Σκουληκαριάς σχετικά με την τοποθεσία γέννησης του Γ. Καραϊσκάκη (την οποία διεκδικεί και η κοινότητα Μαυρομματίου Καρδίτσας). Το ζήτημα αυτό αντιμετωπίζεται όχι στη βάση μιας μνημειακού τύπου συζήτησης αλλά ως θέμα ιδιαίτερης τοπικής ταυτότητας.

χώρου ήδη από τον προηγούμενο αιώνα, ενίσχυσε με τη στάση της την εξέλιξη αυτή. Η συμμετοχή σε μια αντιστασιακή οργάνωση ήταν για τη οικογένεια ζήτημα διαχείρισης μιας συγκεκριμένης κληρονομιάς. Η δυναμική των συγκρούσεων εντός της οικογένειας δεν πρέπει να υποτιμάται, καθώς οι σχέσεις μεταξύ των μελών της δεν ήταν πάντα οι καλύτερες δυνατές. Στην «ηγεμονία» του Γρ. Κοσσυβάκη αντιδρούσαν διάφοροι συγγενείς του, οι οποίοι έφτασαν στο σημείο να καταγγείλουν διάφορες συμπεριφορές του στον Ζέρβα. Ένα σημαντικό πρόβλημα διαχείρισης μιας κοινοτικής έκτασης, την οποία διεκδικούσαν διάφορα μέλη της οικογένειας, βρίσκονταν στη βάση αυτών των αντιπαθειών. Πάντως, από κάθε άποψη, η ενίσχυση που προσέφερε στον ΕΔΕΣ αποτέλεσε το πρώτο σημαντικό βήμα για την ανάπτυξη του αντάρτικου.

Τον ίδιο μήνα ξέσπασαν οι πρώτες συγκρούσεις ανταρτών με τις ιταλικές δυνάμεις στα όρη Ραδοβιζίου και Γαβρόβου. Αν και τα αποτελέσματα της αντιστασιακής δράσης την περίοδο αυτή δεν μπορούν να χαρακτηρισθούν εντυπωσιακά, γεγονός παραμένει ότι οι τοπικές κοινωνίες εισήλθαν σε μια κατάσταση κρίσης.³⁷ Στα τέλη Οκτωβρίου, η οικία του Γρηγόρη Κοσσυβάκη πυρπολήθηκε από τους Ιταλούς και το Γενικό Αρχηγείο μετεγκαταστάθηκε προσωρινά στον Μεσόπυργο. Την ίδια περίοδο εμφανίσθηκαν προβλήματα στις σχέσεις της οικογένειας με τον Ζέρβα, καθώς διατυπώθηκαν κατηγορίες εναντίον του Γρ. Κοσσυβάκη για διασπάθιση χρημάτων του αγώνα. Παρά τα προβλήματα, η οικογένεια των Κοσσυβάκηδων συνέχισε να ενισχύει πολύπλευρα τον ΕΔΕΣ, ακόμη και μετά τη μεταφορά του κέντρου βάρους της οργάνωσης στην περιοχή των Τζουμέρκων.

Το Μάιο του 1943, ο Κοσσυβάκης ενεπλάκη από το Ζέρβα στην υπόθεση «Φερλάτσο», γεγονός που είχε ως συνέπεια την παραπομπή του σε στρατοδικείο του ΕΔΕΣ.³⁸ Η πολύπλοκη αυτή υπόθεση αφορούσε την «απελευθέρωση» από τον Γρ. Κοσσυβάκη του Ιταλού αυτόμολου Εδουάρδο Φερλάτσο, προσωπικού γνωστού του Ζέρβα από την αρχική περίοδο της Κατοχής.³⁹ Όταν ο Φερλάτσο εμφανίσθηκε στα ορεινά της Άρτας, ο Ζέρβας εμπιστεύθηκε τη «φύλαξή» του στο Γρ. Κοσσυβάκη. Ο

³⁷ Στις πρώτες αυτές εκκαθαριστικές τους επιχειρήσεις οι Ιταλοί πυρπόλησαν την οικία του Γρ. Κοσσυβάκη. Για το γεγονός αυτό, βλ. Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 89 κ.ε.

³⁸ Αυτόθι, σσ. 198-234.

³⁹ Ν. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 301,312,344,346· Ηρ. Πετιμεζάς, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 227.

Φερλάτσο αναχώρησε, υπό αδιευκρίνιστες συνθήκες, προς άγνωστη κατεύθυνση το Μάιο. Ο ηγέτης του ΕΔΕΣ θεώρησε ένοχο τον Γρηγόρη Κοσσυβάκη και τον παρέπεμψε σε στρατοδικείο. Η αθώωσή του, λόγω έλλειψης αποδείξεων, δεν αποσόβησε την ρήξη της οικογένειας με την ηγεσία του ΕΔΕΣ.

Οι σχέσεις του Γρηγόρη Κοσσυβάκη με τον Ζέρβα διερράγησαν οριστικά την περίοδο αυτή. Η διαπραγμάτευση του συμβάντος από τον τοπικό ηγέτη έγινε στη βάση ακριβώς των παραδοσιακών κωδίκων τιμής. Ο Γρηγόρης Κοσσυβάκης θεώρησε ότι κηλιδώνεται η τιμή του ιδίου και της οικογένειάς του.⁴⁰ Αρνήθηκε να δεχθεί την επιστροφή του στην οργάνωση και αποφάσισε να ασχοληθεί με τις αγροτικές του εργασίες. Έτσι, ο Νικηφόρος Κοσσυβάκης αποχώρησε από τον ΕΔΕΣ και αποπειράθηκε να κινητοποιήσει τους ενόπλους της ομάδας του εναντίον του Ζέρβα, ο οποίος, με τη σειρά του, επέλεξε μια πρακτική «συμφιλίωσης» με τη χρησιμοποίηση συγγενών του Νικηφόρου, που όμως δεν μπορούσε να έχει αποτέλεσμα στη συγκυρία αυτή.

Η αποχώρηση του Κοσσυβάκη από τον ΕΔΕΣ, το 1943, και η μετέπειτα προσχώρησή του στο ΕΑΜ, βοήθησε τα μέγιστα την ανάπτυξη του ελασίτικου αντάρτικου στο Ραδοβίτσι και την ανασυγκρότηση του τοπικού 3/40 Συντάγματος, που είχε διαλυθεί κατά την πρώτη φάση της εμφύλιας σύγκρουσης. Το γεγονός αποκτά μεγαλύτερη σημασία αν συνυπολογισθεί η άσχημη μεταχείριση που επιφύλαξε αρχικά ο ΕΛΑΣ στον Γρ. Κοσσυβάκη, ο οποίος κρατήθηκε όμηρος στη Θεσσαλία μέχρι τον Απρίλιο του 1944.⁴¹ Μετά από διαπραγματεύσεις με τον Θ. Πάλλα ή Κόζιακα, καπετάνιο της VIII Μεραρχίας, ο Κοσσυβάκης αποδέχθηκε την ένταξή του στο ΕΑΜ στις αρχές καλοκαιριού του 1944 και υποσχέθηκε να συνδράμει το έργο των τοπικών επιτροπών.

Σημαντικό ρόλο στην απόφασή του διαδραμάτισε και η εμφάνιση στο Ραδοβίτσι του προσωπικού γνωστού του Αλκιβιάδη Λούλη, βενιζελικού πολιτευτή, ο οποίος υποστήριξε το ΕΑΜ. Σε μεγάλο βαθμό, το 1944, κινητοποιήθηκαν οι ίδιοι μηχανισμοί που ενεργοποιήθηκαν το φθινόπωρο του 1942, από την αντίθετη όμως πλευρά. Με τον τρόπο αυτό, συγκροτήθηκε το μαχητικό σώμα των

⁴⁰ J.K. Campbell, «Traditional Values and Continuities in Greek Society», στο R. Clogg (edit.), *Greece in the 80's*, London, Mc Millan Press, 1983, σ. 184 κ.ε.

⁴¹ Μαζί του βρέθηκε όμηρος και ο γιος του Νίκος Κοσσυβάκης, ο οποίος μετά την απελευθέρωσή του προτίμησε να καταφύγει στις περιοχές που ελέγχονταν από τον ΕΔΕΣ και να επανενταχτεί στις γραμμές του. Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 299 κ.ε.

«Καραϊσκάκηδων» που εντάχθηκε στο ανασυγκροτημένο 3/40 Σύνταγμα ΕΛΑΣ Άρτας. Ο ίδιος ο Γρ. Κοσσυβάκης ανέλαβε αρχικά την ηγεσία του σώματος, στη συνέχεια όμως κρίθηκε προσφορότερο να αναλάβει άλλου είδους βοηθητικές υπηρεσίες.⁴² Ο Νικηφόρος Κοσσυβάκης οργάνωσε ειδική ομάδα δολιοφθορών, η οποία έδρασε με ιδιαίτερη επιτυχία στην οδό Άρτας-Αμφιλοχίας.⁴³

Η αποσκίρτηση του Κοσσυβάκη από τον ΕΔΕΣ είχε αρνητικά αποτελέσματα για την οικογένειά του μετά τη Βάρκιζα. Η δημοσίευση από τον ίδιο σε τοπικές εφημερίδες το 1946 άρθρου με το οποίο εγκαλούσε τον Ζέρβα για την «υπόθεση Φερλάτσο» είχε ως επακόλουθο τη δολοφονία του από «στρατοχωροφύλακες» τον Απρίλιο του 1947.⁴⁴ Το γεγονός αυτό, καθώς και η σύλληψη των Νικηφόρου και Γιάννη Κοσσυβάκη συνιστούσαν την ολοκλήρωση του μετασχηματισμού της οικογένειας από «δεξιά» σε «αριστερή». Η μετέπειτα πορεία του Νικηφόρου Κοσσυβάκη επιβεβαιώνει την ιδιαίτερη συμπεριφορά της φατρίας και τον τρόπο με τον οποίο επιχείρησε να διαπραγματευθεί την κατάσταση κρίσης και απορρύθμισης που επέφερε η Κατοχή.

Παρόμοιοι μηχανισμοί επιστρατεύονται και κινητοποιούνται στην περίπτωση του Σπ. Καραμπίνα, του Κ. Βοίδαρου, του Στ. Χούτα και των υπόλοιπων οπλαρχηγών των ΕΟΕΑ. Οι αντάρτες των Καραμπίνα και Βοίδαρου είχαν σχηματίσει το Υπαρχηγείο Σκουληκαριάς και οι αντάρτες του Χούτα το Αρχηγείο Βάλτου. Στο πρώτο προσέφεραν τη συνδρομή τους για ένα διάστημα και οι αξιωματικοί Δ. Ιατρίδης και Γεωργόπουλος, ενώ στο δεύτερο ο αντισυνταγματάρχης Μ. Παντελίδης. Παρά την ύπαρξη στελεχών του στρατού, στα τμήματα αυτά κυριαρχούσαν οι οπλαρχηγοί. Μετά τη συμφωνία της Πλάκας, οι μονάδες αναδιοργανώθηκαν και

⁴² Α. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σ. 200 κ.ε.

⁴³ Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 364 κ.ε.

⁴⁴ Η δολοφονία του Κοσσυβάκη έκανε εντύπωση σε ολόκληρο το νομό Άρτας. Είναι χαρακτηριστικό ότι καταδικάζεται αυτή η ενέργεια ακόμη και από εδείςτες απομνημονευματογράφους, όπως ο γιατρός Ντίνος Παπαδημητρίου (διοικητής του Τάγματος Καστανιάς των ΕΟΕΑ). Για την εκτίμηση αυτή, βλ. Ντ. Παπαδημητρίου, *Ιστορικές μνήμες του Τάγματος Καστανιάς των ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ 1942-1945 Νομού Άρτης*, Αθήνα, 1989, σ. 141. Οι γιοι του Κοσσυβάκη που είχαν συλληφθεί αφέθηκαν μετά από παρέμβαση του Γ. Παπανδρέου. Ο τελευταίος είχε ειδοποιηθεί με υπόμνημα του Αρτινού δικηγόρου Γ. Τούμπουρου ο οποίος αξίωνε «την προστασία της ζωής των μελών της ιστορικής οικογένειας των Κοσσυβάκηδων». Ακόμη και σε αυτή την περίοδο η οικογένεια έδειχνε τη δυνατότητα της να στηρίζεται σε ισχυρούς πάτρωνες. Για το περιστατικό, βλ. Νικ. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 406.

πήραν την ονομασία Λόχος Κλειδίου και Λόχος Βοϊδάρου.⁴⁵ Αντιθέτως, ο Χούτας διατήρησε τον τίτλο του Αρχηγού Βάλτου με την προοπτική επαναπροώθησης στον γεωγραφικό αυτό χώρο και το τμήμα του ονομάστηκε Ταξιαρχία Βάλτου.⁴⁶

Ο Καραμπίνας, ψευδώνυμο του Σπ. Καλονίκη, αγρότης και καρβουνιάρης από την κοινότητα Κλειδί, αναδείχθηκε σε σημαντικό στέλεχος των ΕΟΕΑ.⁴⁷ Προχωρημένης ηλικίας, δεν θα διστάσει να προσεγγίσει το Ζέρβα και να συγκροτήσει το πρώτο ουσιαστικά συγκροτημένο ένοπλο τμήμα του ΕΔΕΣ. Τα μέλη της πρώτης αυτής ομάδας ανήκαν κυρίως στο στενό συγγενικό του περιβάλλον.⁴⁸ Μάλιστα ο αδερφός του υπήρξε από τους πρώτους νεκρούς του ΕΔΕΣ στις μάχες με τα Ιταλικά στρατεύματα, ενώ σημαντική συνδρομή προσέφερε η σύζυγός του. Ενδεικτική για τις αξίες αυτών των πληθυσμών αποτελεί η σημασία που αποδίδουν στη «μπέσα». Ο ίδιος ο Καραμπίνας φέρεται να δηλώνει σε αντιπρόσωπο του ΕΑΜ: «*αν ερχόσασταν δυο ημέρες νωρίτερα... τώρα έδωκα το λόγο μου στο Ζέρβα και δεν μπορώ να τον πάρω πίσω*».⁴⁹

Η ιδιαίτερη αυτή σχέση που συνάπτεται μεταξύ ενός μη εγγράμματος τοπικού παράγοντα και ενός απόστρατου αξιωματικού-εκπροσώπου του εθνικού κέντρου δεν πρέπει να θεωρείται αμελητέα καθώς εμπίπτει στη λογική του «δυναδικού συμβολαίου», της σχέσης αμοιβαιότητας που συνδέει δυο μη συγγενικά πρόσωπα με διαρκή δεσμό χρέους. Καθώς το χρέος είναι αδύνατο να εκπληρωθεί, με την αναπαραγωγή της οφειλής στα δυο μέρη της σχέσης, επιβεβαιώνεται η αμοιβαιότητα και ουσιαστικά η ίδια η σχέση.⁵⁰ Για να τονίσει περισσότερο τους δεσμούς αυτούς,

⁴⁵ *Αρχαία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 3, σ. 109.

⁴⁶ Αυτόθι, σ. 100.

⁴⁷ Ακόμη και το ψευδώνυμο είναι χαρακτηριστικό. Υπονοεί μια συγκεκριμένη αντίληψη ανδροπρέπειας που εκφράζεται με την επιδεξιότητα στη χρήση όπλων (στην περίπτωση αυτή της κυνηγετικής καραμπίνας). Όπως ο ίδιος ο Ζέρβας υποστηρίζει: «υπήρχαν πολλοί με το ίδιο ψευδώνυμο στην περιοχή» οι οποίοι μάλιστα «ήταν άριστοι σκοπευτές, πράγμα σχεδόν κληρονομικό στα μέρη εκείνα». Τα απόρρητα έγγραφα μου, *Ακρόπολις*, φ. 7 Δεκεμβρίου 1949.

⁴⁸ Βλ. ονομαστική κατάσταση Οκτωβρίου 1942 της «μαχητικής ομάδας Κλειδίου», στο Ν. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφα μου, *Ακρόπολις*, φ. 8 Δεκεμβρίου 1949.

⁴⁹ Γ. Μαλτέζος, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σ. 96. Πρέπει πάντως να σημειωθεί ότι σύμφωνα με τη μαρτυρία του Ζέρβα ο Καραμπίνας ήλθε ο ίδιος προς συνάντησή του το Σεπτέμβριο του 1942 στην περιοχή του Βάλτου. Πρβλ. Ν. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφα μου, *Ακρόπολις*, φ. 27 Νοεμβρίου 1949.

⁵⁰ Για το «δυναδικό συμβόλαιο», βλ. G. Foster, «The dyadic contract: A model for the social structure of a Mexican Peasant Village», *American Anthropologist*, 63 (1961), σσ. 1173-1192.

και για να δημιουργήσει μια πλασματική σχέση συγγένειας, χρήσιμης στην πολιτική ένταξη, ο Ζέρβας συνήψε σχέση κουμπαριάς, βαπτίζοντας ένα παιδί της οικογένειας. Στο επόμενο χρονικά στάδιο, ο Καραμπίνας αποδείχθηκε εξαιρετικός πολεμιστής και «αναπληρωτής» κατά κάποιο τρόπο του Ζέρβα στο διάστημα της απουσίας του στη Στερεά, στην επιχείρηση του Γοργοποτάμου.⁵¹ Υπήρξε όμως και βίαιος, όσον αφορά την αντιμετώπιση του εχθρού, είτε στη μορφή του Ιταλού στρατιώτη, είτε στη μορφή του ελασίτη αντάρτη.⁵² Η προσχώρηση των χωρικών του Κλειδίου στον ΕΔΕΣ υπήρξε μαζική και η επιρροή του Καραμπίνου σημαντική.⁵³ Παρά τις αρχικές ενστάσεις μελών της Επιτροπής Εθνικού Αγώνα για την πρωτοκαθεδρία του, ο Καραμπίνας δεν αντιμετώπισε ιδιαίτερα προβλήματα χάρις στην προσωπική στήριξη του Ζέρβα.⁵⁴ Ο ηγέτης του ΕΔΕΣ ήταν υποχρεωμένος και στην περίπτωση αυτή να παρεμβαίνει προκειμένου να αποφεύγονται εντάσεις μεταξύ των ενόπλων.⁵⁵ Στην περίοδο της εμφύλιας σύγκρουσης ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ, το τμήμα του Καραμπίνου δεν εγκατέλειψε την περιοχή του. Στις επανειλημμένες επιθέσεις του ΕΛΑΣ εναντίον του τμήματος Κλειδίου, το τελευταίο αντέταξε σθεναρή άμυνα.⁵⁶ Η αφοσίωση του Καραμπίνου στην ηγεσία καταδεικνύεται και από την παρακάτω επιστολή προς τον Ζέρβα:

⁵¹ Για τη δράση του Καραμπίνου κατά τις πρώτες εκκαθαριστικές ιταλικές επιχειρήσεις, βλ. Κ. Ιωάννου, «Ο Σπύρο-Καραμπίνας», στο *ΙΑΕΑ*, τχ. 1 (1959), σσ. 15-20.

⁵² Στ. Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων*, ό.π., σ. 74. Γίνεται αναφορά σε εκτελέσεις Ιταλών αιχμαλώτων. Πρέπει να υπογραμμισθεί και ένα γεγονός που συνέβη στο Βάλτο, κατά τις πρώτες συζητήσεις του Ζέρβα με τον Καραμπίνου. Η κλοπή δυο όπλων από την ομάδα του Καραμπίνου είχε ως αποτέλεσμα την «παραδειγματική τιμωρία» των ενόχων. Πρβλ. Ν. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφα μου, *Ακρόπολις*, φ. 29 Νοεμβρίου 1949.

⁵³ Χαρακτηριστική είναι η συμπεριφορά των χωρικών του Κλειδίου απέναντι σε στελέχη του ΕΑΜ Άρτας που επισκέφθηκαν την κοινότητα. Πρβλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Η εθνική αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 186-187. Για το σημαντικό ρόλο της αγροτικής κοινότητας στην ενεργοποίηση αντιστασιακών διαδικασιών, βλ. R. Petersen, «A community based theory of rebellion», *European Journal of Sociology*, XXXIV (1993), σσ. 41-78. Για μια κριτική θεώρηση της ίδιας της έννοιας της κοινότητας, βλ. A. Cohen, *The symbolic construction of community*, London, Ellis Horwood and Tavistock Productions Ltd, 1985.

⁵⁴ Μ. Μυριδάκης, *Οι αγώνες της Φυλής*, ό.π., τμ. 1, σσ. 231-232.

⁵⁵ Χαρακτηριστική είναι η παρέμβαση του Ζέρβα για την επίλυση των διαφορών του Καραμπίνου με τον Δ. Γαλάνη, οπλαρχηγό που είχε καταφύγει στην περιοχή του ΕΔΕΣ και στον οποίο είχε ανατεθεί η συνδιοίκηση του τμήματος Κλειδίου-Σκουληκαριάς. Πρβλ. Ν. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 268-269.

⁵⁶ Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 315.

*Λαμβάνω την τιμήν να αναφέρω κάτωθι: πληροφορούμαι απόψε την 4ην ώραν Χούτας διέλυσε το τμήμα του. Το γεγονός τούτο ως και ο προσωρινός χαμός σας απεθάρρυναν τους αντάρτας και συγκρατούνται με το στανιό. Είναι απολύτως αναγκαία η παρουσία σας εδώ. Να είσθε βέβαιος ότι όπως απ' εδώ εδημιουργήθη η οργάνωσις έτσι και πάλι θα αναδιοργανωθεί απ' εδώ-στείλατε πυρομαχικά και χρήματα. Θα πολεμήσουμε μέχρι ενός.*⁵⁷

Ακόμη και μετά τη συμφωνία της Πλάκας, κοινότητες αυτής της μορφής διατήρησαν επαφές με τις ΕΟΕΑ, παρά το γεγονός ότι βρίσκονταν στον «εαμοκρατούμενο» χώρο. Ο Καραμπίνας προσπαθούσε συνεχώς να επανασυνδεθεί με το χωριό του, γεγονός που είχε ως αποτέλεσμα την τήρηση από το ΕΑΜ αυστηρής πολιτικής ως προς τη συγκεκριμένη κοινότητα..

Ο Καραμπίνας επανήλθε στο Κλειδί το 1945 και κινητοποίησε πάλι τους ενόπλους χωρικούς του. Αυτή τη φορά ο έλεγχος του γεωγραφικού διαμερίσματος του Ραδοβιζίου από τις ομάδες των πρώην εδεσιτών ήταν εντυπωσιακός. Οι εθνοφρουροί της περιοχής αποτελούνταν στη συντριπτική τους πλειοψηφία από πρώην αντάρτες αυτής της κατηγορίας. Όταν ο εμφύλιος πόλεμος άρχισε να γενικεύεται, ο Καραμπίνας ανέλαβε ξανά τα καθήκοντα του τοπικού ηγέτη. Ο πρώην οπλαρχηγός εντάχθηκε στο τμήμα των χωροφυλάκων άνευ θητείας, που οργανώθηκε το 1947 υπό την αιγίδα του Ζέρβα. Έλαβε μέρος σε όλες τις επιχειρήσεις στην περιοχή Ραδοβιζίου-Τζουμέρκων-Δυτ. Θεσσαλίας με τους ενόπλους του. Πέθανε σε βαθύ γήρας στην Άρτα.

Ο Κ. Βόιδαρος, από το χωριό Ζυγός (παλιό όνομα Λιβιτσικό), διατηρούσε χάνι στην περιοχή. Ήταν ταυτόχρονα καρβουνέμπορος και είχε ένα εκτεταμένο δίκτυο γνωριμιών εξαιτίας αυτής της δραστηριότητας. Η περίπτωση του Βόιδαρου είναι χαρακτηριστική για το εύρος και το είδος των κοινωνικών συμμαχιών που συνήψε ο Ζέρβας. Ο Βόιδαρος ήταν αυτό που θα λέγαμε τοπικός παράγοντας και αντλούσε την ισχύ του από την οικονομική και κοινωνική του θέση. Αρχικά επεδίωξε να προσεταιρισθεί το ΕΑΜ. Συμμετείχε μάλιστα στις πρώτες συσκέψεις των τοπικών

⁵⁷ Η επιστολή του Σπύρου Καραμπίνα έχει ημερομηνία 5 Νοεμβρίου 1943. ΕΛΙΑ, *Αρχειό Ζέρβα*, φ.1.

εαμικών παραγόντων που αφορούσαν το θέμα οργάνωσης ελασίτικων ομάδων στην περιοχή Άρτας.⁵⁸

Παλαιός πολεμιστής της Μικρασιατικής Εκστρατείας, οργάνωσε το ένοπλο τμήμα του βασιζόμενος αρχικά στους οκτώ γιούς και σε συγχωριανούς του. Όταν διαπίστωσε ότι η δομή του ελασίτικου αντάρτικου δεν επέτρεπε την ανάπτυξη της προσωπικής του επιρροής και περιορίζει την αυτονομία του, διαπραγματεύθηκε με τον Ζέρβα. Μετά την προσχώρησή του στον ΕΔΕΣ, το Μάρτιο του 1943, ανέπτυξε έντονη οργανωτική δραστηριότητα.⁵⁹

Πρωτοστάτησε στην εμφύλια σύγκρουση, συμμετέχοντας ενεργά στον αποπλισμό και τη διάλυση του τοπικού ελασίτικου 3/40 Συντάγματος, τον Οκτώβριο του 1943.⁶⁰ Μετά την αποχώρηση των εδαιτών δυτικά του Αράχθου, το τμήμα του Βόιδαρου παρέμεινε στο χώρο του Ραδοβιζίου και προσπαθούσε να διατηρήσει ένα ιδιότυπο προγεφύρωμα. Το τμήμα του έλαβε μέρος στην αντεπίθεση του ΕΔΕΣ, τον Ιανουάριο του 1944, απωθώντας από το Ραδοβίζι τα ελασίτικα τμήματα. Μετά τη συμφωνία της Πλάκας αναγκάστηκε να εγκαταλείψει προσωρινά το χώρο και να προωθηθεί δυτικά του Αράχθου. Τον Απρίλιο του 1944, το τμήμα του Βόιδαρου εισήλθε στην πεδινή περιοχή της Άρτας και άσκησε βία εναντίον των αριστερών.⁶¹ Το καλοκαίρι, ο οπλαρχηγός προώθησε τους αντάρτες του στο λόφο της Περάνθης, πλησίον της Άρτας και από το Σεπτέμβριο του ίδιου έτους ανέλαβε τον έλεγχο της. Στην μάχη του Δεκεμβρίου εναντίον του ΕΛΑΣ το τμήμα του είχε αρκετούς νεκρούς.

⁵⁸ Φ. Τσάκας, *Μαρτυρία για την αντίσταση και το διωγμό*, ό.π., σσ. 29-30.

⁵⁹ Μετά τις συζητήσεις με τον Ζέρβα, ορκίσθηκε «πίστη στον αρχηγό» καθώς διαπίστωσε ότι «μοναδική έγνοια του ΕΑΜ είναι να σπρώξει τον κόσμο στην αλληλοσφαγή». Πρβλ. Ν. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 344. Πάντως ο Μ. Μυριδάκης, *Οι Αγώνες της Φυλής*, ό.π., τμ. 1, σ. 232, ισχυρίζεται ότι αρχικά ο Βόιδαρος, αν και βολιδοσκοπήθηκε από τον Ζέρβα, αρνήθηκε να ενταχθεί στον ΕΔΕΣ, καθώς θεώρησε ότι δεσμευόταν από τον όρκο που είχε δώσει στον ΕΛΑΣ.

⁶⁰ Στην αριστερή ιστοριογραφία το όνομα του Βόιδαρου φέρεται αναμειγμένο στη σύνταξη επιστολής προς Γερμανό αξιωματικό, ευρισκόμενο στην πόλη της Άρτας, η οποία είχε σκοπό να αποτρέψει ενδεχόμενη νέα εκκαθαριστική επιχείρηση των κατοχικών στρατευμάτων. Στην επιστολή αυτή, με ημερομηνία 5 Νοεμβρίου 1943, τονίζεται ότι «εμείς δεν πολεμούμε τους Γερμανούς. Εμείς οι καθαροί φασίστες...». Πρβλ. Κ. Γεωργιάδης, *Οδοιπορικό της Αντίστασης*, ό.π., σσ. 60-61· Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σσ. 369-370. Πάντως το ζήτημα της επιστολής παραμένει αδιευκρίνιστο, καθώς δεν έχει εμφανιστεί σε καμία πηγή το πρωτότυπο κείμενο.

⁶¹ ΑΣΚΙ, *Αρχείο ΚΚΕ*, Κ. 493, Φ. 30/1/117. Σε ορισμένες περιπτώσεις, δεν δίστασε να χρησιμοποιήσει «φάλαγγα» εναντίον των αριστερών και να μεταφέρει «κατασχεμένα» ζώα από τα πεδινά στην προσωρινή έδρα του τμήματός του, το χωριό Κορφοβούνι, Στ. Παππάς, *Η Εθνική Αντίσταση ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ*, ό.π., σ. 109.

Μετά τη Βάρκιζα, συγκρότησε ένοπλο τμήμα με το οποίο αποπειράθηκε να επανεδραιώσει την κυριαρχία του στο χώρο. Το τμήμα αυτό διαδραμάτισε σημαντικό ρόλο στην επιχείρηση καταδίωξης του Άρη Βελουχιώτη, τον Ιούνιο του 1945.⁶² Με διαταγή του Βοΐδαρου αποκόπηκαν τα κεφάλια του Άρη και του Τζαβέλλα και μεταφέρθηκαν στα Τρίκαλα, όπου και εκτέθηκαν στον φανοστάτη της πλατείας. Ο Βοΐδαρος, όπως και ο Καραμπίνας, δραστηριοποιήθηκε ξανά στα Τάγματα Χωροφυλακής που συγκρότησε ο Ζέρβας το 1947. Η κυριαρχία του στον ορεινό χώρο που είχε δραστηριοποιηθεί στην περίοδο της Κατοχής υπήρξε απόλυτη μετά τη Βάρκιζα.

Η συνάντηση του Ζέρβα με το Στυλιανό Χούτα, ιατρό από την περιοχή Αμφιλοχίας, υπήρξε καθοριστική για την εδραίωση του εδεσίτικου αντάρτικου στο χώρο αυτό που ο Ζέρβας αναγκάστηκε να εγκαταλείψει μετά τις πιέσεις των τοπικών ηγεσιών.⁶³ Η προσωπική ιστορία του Χούτα διαφοροποιείται κάπως από τις προηγούμενες. Ο Χούτας κατέφυγε στο βουνό στις αρχές καλοκαιριού του 1942, όταν αναχώρησε με την οικογένειά του από την Αμφιλοχία. Ο ίδιος υποστηρίζει ότι είχε συγκροτήσει μια ανεξάρτητη μαχητική ομάδα με το όνομα Ανεξάρτητη Εθνική Οργάνωση Βάλτου, ήδη από τον Ιούνιο του 1942.⁶⁴ Ο Χούτας, αρκετά δυναμικός και φανατικός αντικομμουνιστής, εκμεταλλεύεται και αυτός με τη σειρά του τις γνωριμίες, τα συγγενικά δίκτυα και την επιρροή του στους χωρικούς του Βάλτου για τη δημιουργία αξιόμαχου αντάρτικου τμήματος. Ο εξάδελφός του Γεώργιος Κοσσυβάκης, ενωμοτάρχης, θα τον βοηθήσει τα μέγιστα προσφέροντας του τη συνδρομή των τοπικών τμημάτων της χωροφυλακής. Η οργάνωση θεσμών αυτοδιοίκησης στην περιοχή Βάλτου και η συγκρότηση επιτροπών εθνικού αγώνα αποτέλεσαν τις προτεραιότητες του Χούτα. Η σύσσωμη ένταξη των περισσότερων κοινοτήτων του Βάλτου στον ΕΔΕΣ υπήρξε σε μεγάλο βαθμό αποτέλεσμα της επιρροής του οπλαρχηγού.

⁶² Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 384· Ρ. Μπόκοτας, *Έτσι χάθηκε ο Άρης-οι τελευταίες έξι μέρες του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Γλάρος, χ.χ., σ. 80.

⁶³ Πρόκειται για τη υπόθεση των προκρίτων της Αμφιλοχίας, οι οποίοι ζητούσαν την αναχώρηση των ανταρτών από την ευρύτερη περιοχή για την αποφυγή αντιποίνων. Για το περιστατικό, βλ. Χ. Φλόκας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 104-108.

⁶⁴ Σ. Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 54.

Στην περιοχή του Βάλτου η δράση των επιτροπών αυτών είναι αντίστοιχη των οιοονεί κρατικών δομών που δημιουργεί το ΕΑΜ στις κοινότητες που ελέγχει.⁶⁵ Έχουν δικαιοδοσία δικαστική, επεμβαίνουν για τη λύση διαφορών κλπ. Τα μέλη τους (απόστρατοι αξιωματικοί, ιερείς κλπ.) συνδέονται απευθείας με τον ίδιο το Στ. Χούτα (υπεύθυνος σύνδεσμος είναι ο πρόεδρος της εκάστοτε επιτροπής). Η επιτυχία του συστήματος ήταν εντυπωσιακή σε βαθμό ώστε η περιοχή να ονομασθεί από το αντίπαλο στρατόπεδο «βασίλειο του Χούτα». Τα πράγματα βέβαια διαφοροποιήθηκαν με την εμφύλια σύγκρουση που ακολούθησε και η οποία είχε ως αποτέλεσμα την αποχώρηση του Χούτα από το Βάλτο. Στην περιοχή ασκήθηκε κατασταλτική πολιτική, προκειμένου να εξασφαλισθεί η ένταξή της στους θεσμούς της Ελεύθερης Ελλάδας.

Η παρουσία του Χούτα στο Βάλτο, μέχρι την εμφύλια σύγκρουση του Οκτωβρίου 1943, θα σηματοδοθεί από αλληπάλληλα επεισόδια με μονάδες του ΕΛΑΣ που επιχειρούσαν να διεισδύσουν στο χώρο, αλλά και την εντυπωσιακή συμμετοχή του τμήματός του εναντίον της Ιταλικής μεραρχίας Brennero, τον Ιούλιο του 1943.⁶⁶ Η περίπτωση του χαρακτηρίζεται από ένα ιδιαίτερο «τοπικισμό». Σε μια τουλάχιστον περίπτωση ομολογεί ότι η προάσπιση του Βάλτου είχε την προτεραιότητα «έναντι της όμορης κοινότητας Μεγαλόχαρης Άρτας».⁶⁷ Τα συγγενικά δίκτυα χρησιμοποιούνται όμως και για τη ρύθμιση προβλημάτων που ανακύπτουν από την ανάπτυξη του αντάρτικου. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι ο πρώην ληστής Παπανίκος, ο οποίος είχε ενταχθεί σε ανεξάρτητο ένοπλο σώμα του τοπικού παράγοντα Ευγ. Στράτου.⁶⁸ Όταν, μετά την επέμβαση του Χούτα, το σώμα διαλύθηκε ο Παπανίκος «ζήτησε έλεος μέσω των συγγενών του».⁶⁹

Ο Χούτας αποχώρησε από το Βάλτο, μετά την επίθεση των τμημάτων του ΕΛΑΣ τον Οκτώβριο του 1943. Διατήρησε ένα τμήμα των δυνάμεών του και μετείχε ενεργά στις μετέπειτα εμφύλιες συγκρούσεις. Η ομόθυμη στήριξη του ΕΔΕΣ στη διάρκεια της Κατοχής θα εκδηλωθεί με σαφήνεια αρκετά χρόνια αργότερα, όταν οι αντάρτες του ΔΣΕ θα επιχειρήσουν να διεισδύσουν στο χώρο το Μάρτιο του 1949 εν

⁶⁵ Αυτόθι, σσ. 81-84.

⁶⁶ Θ. Μαρίνος, *Ο εφιάλτης της εθνικής αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, σσ. 142-153· Στ. Χούτας, *Η μάχη του Μακρυνόρους*, Αθήνα, 1983.

⁶⁷ Στ. Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 119.

⁶⁸ Π. Καραπάνος, *Οι συνέπειες του διχασμού*, Αθήνα, Κονιδάρης, 2002, σ. 74.

όψει της επίθεσης εναντίον της Άρτας.⁷⁰ Μεταπολεμικά ο Χούτας εξελέγη βουλευτής με το Εθνικό Κόμμα του Ζέρβα και ασχολήθηκε με την εκπροσώπηση της ιδιαίτερης περιφέρειάς του στο κέντρο.

Εκτός από τους σημαίνοντες αυτούς οπλαρχηγούς, στην ευρύτερη περιοχή κινητοποιήθηκαν και ένοπλοι που διοικούσαν μικρότερα τμήματα, όπως ο ιερέας Σπύρος Ζαφείρης.

Η δράση της ομάδας Ζαφείρη ήταν εξίσου ενδεικτική για την κουλτούρα βίας των πληθυσμών αυτών. Ο Ζαφείρης είχε πολεμήσει στο μικρασιατικό μέτωπο και είχε χειροτονηθεί ιερέας το 1930.⁷¹ Το χωριό Πηγές είχε μια ιδιαίτερη παράδοση εξοικείωσης με τα όπλα και οι κάτοικοί του είχαν φήμη σε ολόκληρη την περιοχή ως καλοί σκοπευτές.⁷² Το σώμα που συγκρότησε ο ιερέας, μετά τη συνάντησή του με το Ζέρβα, είχε τα χαρακτηριστικά μιας ομάδας πλήρως ενσωματωμένης στις αξίες και τις πρακτικές των παραδοσιακών ενόπλων. Το τμήμα έφτασε να αριθμεί εβδομήντα αντάρτες. Οι Πηγιώτες αποδείχθηκαν ικανοί πολεμιστές τόσο στις μάχες με τους Ιταλούς όσο και στις εμφύλιες συγκρούσεις με τον ΕΛΑΣ. Επίσης προσπάθησαν να επεκτείνουν την επιρροή του ΕΔΕΣ στην όμορη περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας.⁷³ Η δολοφονία του οπλαρχηγού Ζαφείρη κατά τη διάρκεια των εμφύλιων συγκρούσεων οδήγησε στην σταδιακή συρρίκνωση του τμήματος.⁷⁴

Ακόμα, στη Σκουληκαριά με τη συνδρομή των τοπικών μεγαλοκτηνοτρόφων της οικογένειας Τρίμπου εξασφαλίστηκε η υποστήριξη του τοπικού πληθυσμού και αρκετοί χωρικοί κατετάγησαν στις ΕΟΕΑ. Ο οπλαρχηγός Απόστολος Παπακώστας υπήρξε από τους πρώτους συνεργάτες του Ζέρβα και δραστηριοποιήθηκε με τη

⁶⁹ Στ. Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 108.

⁷⁰ Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου*, ό.π., τμ. 2, σ. 356.

⁷¹ *Νέα Εθνική Φλόγα*, φ. Δεκεμβρίου 2001, «Σπύρος Ζαφείρης ή Παπα-Σπύρος, οπλαρχηγός των ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ».

⁷² Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 48.

⁷³ Πρβλ. την επιστολή του Ζαφείρη προς τον Ζέρβα, με ημερομηνία 4-3-1943. Παρατίθεται στο Β. Μπαλτογιάννης, *Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σσ. 272-273.

⁷⁴ Ο Σπ. Ζαφείρης δολοφονήθηκε τον Φεβρουάριο του 1944 κατά τη διάρκεια επεισοδίου μεταξύ των δυο οργανώσεων, λίγες ημέρες πριν την έναρξη της ανακωχής. Πρβλ. Α. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σ. 165· Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σσ. 315-316.

συγκρότηση ένοπλου τμήματος, αποτελούμενου, ως επί το πλείστον, από συγχωριανούς του.⁷⁵

4.3 Οι εμφύλιες συγκρούσεις.

Την περίοδο της αρχικής εμφάνισης του ΕΔΕΣ συγκροτημένες δυνάμεις του ΕΛΑΣ δεν δρούσαν στην περιοχή Ραδοβιζίου, αν και το ΕΑΜ είχε εξαπλωθεί μέσω των τοπικών πολιτικών επιτροπών. Παρά το γεγονός ότι μόνιμοι αξιωματικοί όπως ο Γερ. Μαλτέζος και ο Θεοδ. Ζαλοκώστας ήταν πρόθυμοι να αναλάβουν αντιστασιακή δράση, άλλα τοπικά στελέχη θεωρούσαν ότι δεν είχαν ωριμάσει οι συνθήκες. Η επιρροή όμως του ΕΑΜ δημιουργούσε προσκόμματα στην οργανωτική εξάπλωση του ΕΔΕΣ. Είχε γίνει φανερό ότι έπρεπε να υπάρξει κάποιου είδους συμβιβασμός προκειμένου να αποφευχθούν περαιτέρω οι εντάσεις. Για το σκοπό αυτό υπήρξαν διαπραγματεύσεις μεταξύ ΕΑΜ Άρτας και Ζέρβα οι οποίες οδήγησαν στην υπογραφή μιας συμφωνίας στις 11 Οκτωβρίου 1942. Η συμφωνία περιείχε όρους για την εκχώρηση της ηγεσίας του αντάρτικου της περιοχής στο Ν. Ζέρβα και για την οικονομική ενίσχυση του ΕΑΜ Άρτας από τον τελευταίο. Παρά την απόπειρα συμβιβασμού που εξέφραζε η συμφωνία, η κατάσταση διαφοροποιήθηκε μετά την εμφάνιση των πρώτων τοπικών ελασίτικων ομάδων, οι οποίες συγκροτήθηκαν στην περιοχή το Δεκέμβριο του 1942.

Η περιοχή βρέθηκε στο επίκεντρο της έντασης ανάμεσα στις δύο οργανώσεις στα τέλη του ίδιου μήνα. Η εμφάνιση του Άρη Βελουχιώτη με ισχυρό τμήμα τετρακοσίων ανταρτών στο Ραδοβίζι προκάλεσε την αντίδραση του Ζέρβα που κινητοποίησε αμέσως τους ενόπλους του. Ο στρατηγός είχε οχυρωθεί στη Μονή Ροβέλιστας, έναν χώρο που προσέφερε σημαντικά αμυντικά πλεονεκτήματα. Οι προθέσεις του Βελουχιώτη παραμένουν αδιευκρίνιστες. Η κυρίαρχη άποψη υποστηρίζει ότι η ενέργεια αυτή είχε ως κίνητρο την άσκηση πιέσεων στη βρετανική αποστολή για τη ρίψη εφοδίων και στον ΕΛΑΣ, καθώς και τη διενέργεια συζητήσεων σχετικά με την ενοποίηση των δυο οργανώσεων. Όμως το ενδεχόμενο διάλυσης από

⁷⁵ Απ. Παπακώστας, «Πολεμώντας στις γραμμές του ΕΔΕΣ», *ΙΑΕΑ*, 4 (1958), σσ. 39-48.

τον Άρη των αντάρτικων τμημάτων του ΕΔΕΣ δεν πρέπει να αποκλείεται. Η σύρραξη αποφεύχθηκε και αποφασίσθηκε συνάντηση των δυο ηγετών, η οποία και πραγματοποιήθηκε στη μονή Ροβέλιστας. Επρόκειτο για το πρώτο χρονικά σοβαρό επεισόδιο στις σχέσεις των δύο οργανώσεων. Η ανεπιτυχής απόπειρα ενοποίησης μετά τις διαπραγματεύσεις της Ροβέλιστας επέδρασε αρνητικά σε τοπικό επίπεδο.⁷⁶

Οι εντυπώσεις των χωρικών του Ραδοβιζίου από τους αντάρτες του Άρη ήταν διαφορούμενες. Από τη μια πλευρά οι ελασίτες αντάρτες εμφάνιζαν μια εντελώς διαφορετική εικόνα από την αντίστοιχη του ένοπλου χωρικού του ΕΔΕΣ. Ήταν ντυμένοι με σχετική ομοιομορφία, έδειχναν εμπειροπόλεμοι και αποφασισμένοι. Από την άλλη πλευρά, στους χωρικούς έκανε εντύπωση η πειθαρχία των ανταρτών αλλά και ο ιδιαίτερος τρόπος επιβολής της ηγεσίας. Στο χωριό Ξηρόκαμπος συνέβη ένα περιστατικό που αναπαράγεται συνεχώς στην αντιστασιακή βιβλιογραφία: αντάρτης καταδικάσθηκε από ανταρτοδικείο και εκτελέσθηκε για την κλοπή κοτόπουλου. Η ενέργεια αυτή, η οποία αποδόθηκε στον Άρη Βελουχιώτη, έμεινε βαθιά χαραγμένη στην μνήμη των κατοίκων της περιοχής.

Η εμφάνιση του Άρη δεν μείωσε την ανάπτυξη του εδεσίτικου αντάρτικου, το οποίο ο ίδιος ο Ζέρβας ονόμασε «Εθνική Επανάσταση». Με προκήρυξή του, στις 20 Δεκεμβρίου 1942, ο ηγέτης του ΕΔΕΣ είχε κηρύξει τον στρατιωτικό νόμο στην περιοχή Ραδοβιζίου και χαρακτήριζε προδοτικό το κράτος των Αθηνών.⁷⁷ Οι αξίες της εντοπιότητας τονίζονται από τον στρατηγό, στα διαγγέλματά του την περίοδο αυτή. Υιοθετούνται επίσης διάφορες πρακτικές προκειμένου να καταδειχθεί η «Επανάσταση» που αντιπροσωπεύει στη συγκυρία το εδεσίτικο αντάρτικο. Για να καταδείξει μάλιστα τη συνέχεια των αγωνιστικών παραδόσεων της περιοχής, επισκέφθηκε το χώρο στον οποίο, σύμφωνα με τις τοπικές παραδόσεις, γεννήθηκε ο Γ. Καραϊσκάκης.⁷⁸

Ο Ζέρβας γνωρίζει τον τρόπο διαπραγμάτευσης με τους χωρικούς της περιοχής, αλλά κυρίως με τους ανθρώπους που αποτελούν μέλη των τοπικών ελίτ. Στο Ραδοβίζι οι σημαντικότεροι τοπικοί παράγοντες εντάχθηκαν στον ΕΔΕΣ. Οι

⁷⁶ Για τις διαπραγματεύσεις στη Ροβέλιστα, βλ. Κ. Πυρομάγλου, *Ο Δούρειος Ίππος*, ό.π., σσ. 44-47· Ν. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφά μου, *Ακρόπολις*, φ. 31 Μαρτίου 1950, 2 Απριλίου 1950, 4 Απριλίου 1950.

⁷⁷ Ναλ. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφά μου, *Ακρόπολις*, 11 Μαρτίου 1950. Πρβλ. Ν. Αλιβιζάτος, *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε κρίση 1922-1974/Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σσ. 140-153.

οπληρχηγοί ενισχύθηκαν οικονομικά από τον ηγέτη της οργάνωσης προκειμένου να συντηρούν τα τμήματά τους.⁷⁹ Η κινητοποίηση των ενόπλων και η τροφοδοσία τους αφέθηκαν στους τοπικούς αυτούς αρχηγούς. Οι ίδιοι λογοδοτούσαν μόνο στον Ζέρβα, με τον οποίο και επικοινωνούσαν τακτικά για να λάβουν εντολές. Με τον τρόπο αυτό, η οργανωτική δομή της οργάνωσης παρέμεινε αυστηρά προσωποπαγής, με όλα τα πλεονεκτήματα και μειονεκτήματα που απορρέουν από το γεγονός αυτό.⁸⁰

Στην αρχή οι αντάρτες του ΕΔΕΣ γνωρίζουν ότι είναι οι «αντάρτες του Ζέρβα». Οι περισσότεροι ορκίζονται κατόπιν πίστη στην οργάνωση. Αυτό ισχύει τόσο για τους χωρικούς όσο και για τις ηγεσίες.⁸¹ Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση των Ραδοβιζινών ανταρτών που ακολούθησαν τον Ζέρβα στη Στερεά για την επιχείρηση Harling. Ορκίσθηκαν στον ΕΔΕΣ στο χωριό Μαύρο Λιθάρι το Νοέμβριο του 1942.⁸² Εκεί άκουσαν για πρώτη φορά το πρόγραμμα της οργάνωσης, σε μια στοιχειώδη ενημέρωση από τον στρατηγό.

Η ανάπτυξη του αντάρτικου στο Ραδοβίτσι δεν ήταν εύκολη υπόθεση. Οι Επιτροπές Εθνικού Αγώνα αναγκάζονταν να συνυπάρχουν με τις αντίστοιχες εαμικές, με αποτέλεσμα την δημιουργία εντάσεων στις μεταξύ τους σχέσεις. Στην περιοχή τα προβλήματα προέκυψαν από το πρώτη στιγμή, με αποτέλεσμα τον ανύπαρκτο συντονισμό των δραστηριοτήτων των τοπικών τμημάτων του ΕΔΕΣ κατά τις πρώτες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Ιταλών. Αρκετές κοινότητες, όπως και συγκεκριμένα πρόσωπα, αντιτάσσουν πρακτικές διαπραγματεύσεων με τους Ιταλούς. Στην φάση αυτή κατισχύει σε αρκετές περιπτώσεις η λογική της «φρόνιμης» στάσης έναντι των Ιταλών, προκειμένου να αποφευχθούν τα αντίποινα.⁸³

⁷⁸ Ν. Ντασκαγιάννης, *Καραϊσκάκης- γενέτειρα (αλήθεια και ψέμα)*, Αθήνα, 2002, σ. 43-44.

⁷⁹ ΕΛΙΑ, *Αρχείο Ζέρβα*, φ. 1, «κατάσταση εξόδων περιόδου Δεκεμβρίου 1942-Ιουνίου 1943».

⁸⁰ J. Hondros, *Occupation and Resistance*, ό.π., σ. 107.

⁸¹ Αυτό επιβεβαιώνεται στην περίπτωση του Χούτα, ο οποίος «αναφέρεται» απευθείας στο Ζέρβα. Στις αρχές του 1943 ενημερώνει τον Ζέρβα για την αλλαγή του τίτλου του σε «Αρχηγός Βάλτου». Για την πρακτική αυτή, βλ. Στ. Χούτας, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., σ. 164 κ.ε.

⁸² Στ. Βούλγαρης, *Ο Γοργοπόταμος*, Αθήνα, 1971, σ. 41· Ν. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφά μου, *Ακρόπολις*, φ. 31 Δεκεμβρίου 1949.

⁸³ Πολλαπλές μαρτυρίες αναφέρονται στη διάσταση αυτή. Πρβλ. Ν. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφά μου, *Ακρόπολις*, φ. 6 Δεκεμβρίου 1949, 7 Δεκεμβρίου 1949· Κ. Ιωάννου, «Η μάχη της Ποταμούλας μεταξύ τμημάτων των ΕΟΕΑ και Ιταλών στην περιοχή Κλειδίου-Άρτης», *ΙΑΕΑ*, 3 (1958), σσ. 23-32· Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 83 κ.ε.

Η αμφιλεγόμενη περίπτωση του ταγματάρχη Γ. Μαντζούκη επιβεβαιώνει την πρακτική αυτή. Ο άλλοτε υπασπιστής του Ζέρβα εντάχθηκε αρχικά στο ΕΑΜ.⁸⁴ Με την εμφάνιση του Ζέρβα στο Ραδοβίτσι, αποφάσισε να υιοθετήσει μια τακτική ουδετερότητας έναντι των δυο οργανώσεων. Εντάχθηκε στον ΕΔΕΣ, αλλά εξακολουθούσε να διατηρεί φιλικές σχέσεις με τα στελέχη του ΕΑΜ και να παρεμβαίνει κατευναστικά στις εντάσεις. Αποδέχθηκε το διορισμό του από τον Ζέρβα ως «υπαρχηγού» του στρατιωτικού τμήματος της οργάνωσης σε τοπικό επίπεδο.

Όταν τα πρώτα ιταλικά τμήματα εμφανίσθηκαν στο Ραδοβίτσι ο Μαντζούκης αποπειράθηκε να ηγηθεί μιας απόπειρας συμβιβασμού, προκειμένου να μην υπάρξουν καταστροφές των χωριών. Φαίνεται όμως ότι ο ίδιος ανέλαβε την πρωτοβουλία μιας περαιτέρω διαπραγμάτευσης με τους Ιταλούς με σκοπό την οργάνωση «αντιανταρτικών» ενόπλων τμημάτων.⁸⁵ Παράλληλα προσπάθησε να δημιουργήσει μια, δικής του έμπνευσης, οργάνωση: την ΑΛΟΝΑ (Ανεξάρτητη Λαϊκή οργάνωση νομού Άρτας). Για τις αντιλήψεις του ως προς το αντάρτικο είναι ενδεικτική επιστολή του προς το Στέφανο Σαράφη, την περίοδο που ο τελευταίος βρίσκονταν ακόμη σε συνεργασία με τον Γ. Κωστόπουλο. Στην επιστολή αυτή, ο Μαντζούκης πληροφορεί το Σαράφη ότι υπάρχει διαφορά αντιλήψεων μεταξύ αυτού και του Ζέρβα «ως προς τον χρόνον, τόπον και σκοπιμότητα του λεγομένου κτυπήματος των Ιταλών», και ότι για μια και μόνη φορά στην ιστορία του Σώματος των αξιωματικών πρέπει να γίνουν «φίλοι του Λαού».⁸⁶ Στη συγκυρία της εμφύλιας σύγκρουσης ο ταγματάρχης Μαντζούκης συνελήφθη από τον ΕΛΑΣ και παραπέμφθηκε σε στρατοδικείο της XIII Μεραρχίας με την κατηγορία της συνεργασίας με τα κατοχικά στρατεύματα. Η απόφαση ήταν καταδικαστική και ο Μαντζούκης εκτελέστηκε στο Καρπενήσι.⁸⁷

Ο Ζέρβας αναγκάζεται εκ των πραγμάτων να υιοθετήσει αρκετά σκληρά μέτρα για να αντιμετωπισθούν οι πρακτικές αυτού του τύπου. Η αναβίωση της ζωοκλοπής και η αδυναμία των τοπικών πληθυσμών να κατανοηθεί το διακύβευμα της συγκυρίας οδηγεί σε προϊούσα ένταση. Επιπρόσθετα προσκόμματα δημιουργούσε

⁸⁴ Ν. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφα μου, *Ακρόπολις*, φ. 19 Νοεμβρίου 1949.

⁸⁵ Από το Γεράσιμο Μαλτέζο υποστηρίζεται ότι οι ενέργειες αυτές ήταν γνωστές στον Ζέρβα και μάλιστα είχαν την έγκρισή του. Πρβλ. Γ. Μαλτέζος, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σσ. 70-81.

⁸⁶ ΑΣΚΙ, *Αρχείο ΚΚΕ*, Κ. 493, Φ. 30/1/32, επιστολή Μαντζούκη προς Σαράφη με ημερομηνία 23-2-43.

η προτεραιότητα των χωρικών να αποφύγουν τα αντίποινα των κατοχικών δυνάμεων. Σε επανειλημμένες περιπτώσεις οι ένοπλοι χωρικοί εγκατέλειπαν τις θέσεις τους, αδυνατούσαν να επικοινωνήσουν με άλλα τμήματα της οργάνωσης, αναζητούσαν δικαιολογίες για να αποφύγουν «αγγαρείες», κατηγορούσαν άλλους χωρικούς ή οικογένειες για τις αδυναμίες της οργάνωσης. Η ηγεσία του ΕΔΕΣ υποχρεώθηκε και αυτή με τη σειρά της να εφαρμόσει κατασταλτικά μέτρα προκειμένου να εξασφαλισθεί η υποστήριξη των χωρικών του Ραδοβιζίου. Προέβη λοιπόν στις δολοφονίες των αδερφών Τριανταφύλλου από τη Σκουληκαριά και των αδερφών Κολοβού από τη Μεγαλόχαρη, με την κατηγορία της συνεργασίας με τους Ιταλούς.⁸⁷ Με τον τρόπο αυτό εμφανιζόταν να επιδεικνύει την ηγεμονία της στο χώρο και να απαιτεί τη συστράτευση στον ΕΔΕΣ. Στο επεισόδιο της Ροβέλιστας, στα τέλη Δεκεμβρίου του 1942, η δυνατότητα κινητοποίησης εκατοντάδων ενόπλων της περιοχής και αντιπαράθεσής τους στους αντάρτες του Άρη, επιβεβαίωνε οριστικά την συγκροτημένη παρουσία του εδεσίτικου αντάρτικου.

Εκ των πραγμάτων εμφανίζονται στην περιοχή τριβές μεταξύ των οργανώσεων. Η ένταση αυτή αφορά τόσο τις σχέσεις σε τοπικό επίπεδο, στην κλίμακα δηλαδή του χωριού, όσο και σε επίπεδο ηγεσίας. Η τελευταία κινητοποιεί το δυναμικό της οργάνωσης και επιχειρεί μέσω κατάλληλης προπαγάνδας να πείσει για το δίκαιο των δικών της ενεργειών και να προσάψει στην άλλη οργάνωση κατηγορίες «διάσπασης του αγώνα».

Ο Γερ. Μαλτέζος (Τζουμερκιώτης) απαντά σε προκήρυξη του Ζέρβα το Μάιο του 1943:

1) Εις την οργάνωσιν του ΕΑΜ, δεν υπάρχουν ανεύθυνοι παράγοντες και οργανώσεις. Επομένως ο κ. Ζέρβας είναι κακώς πληροφορημένος επ' αυτού. Πάντες είναι απολύτως υπεύθυνοι.

2) Εις ουδεμίαν δέσμευσιν της προσεχούς εσοδίας δημητριακών προέβημεν και επομένως το έγγραφον που αφορά ημάς ως προς το σημείον αυτό είναι κακόβουλον.

⁸⁷ Για την εκτέλεση του Μαντζούκη, βλ. Α. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 132-138· Γ. Μαλτέζος, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σσ. 274-276· Ν. Κοσσυβάκης, *η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 339.

⁸⁸ Ναπ. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφά μου, *Ακρόπολις*, φ. 13 Δεκεμβρίου 1949· Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σσ. 99-100, 104-105.

3) Ο κ. Ζέρβας μόνον εις τας οργανώσεις του δύναται να προβαίη εις απαγορεύσεις και όχι εις το ΕΑΜ. Ημείς μόνον μίαν δύναμιν αναγνωρίζομεν, τον ΛΑΟΝ, και ουδένα άλλον.⁸⁹

Ο Γ. Κοτζιούλας τοιχοκολλεί ένα ποίημά του με τον τίτλο «Που θα πάτε» σε πλατείες χωριών, ως απάντηση σε «έναν καλοθελητή» του ΕΔΕΣ.⁹⁰

Από την άλλη πλευρά, πολυάριθμες είναι οι καταγγελίες του Ζέρβα για «κακομεταχείριση» των χωρικών από τον ΕΛΑΣ.⁹¹ Άπειρα είναι τα μικροεπεισόδια που εκφράζονται με φραστικές απειλές και προειδοποιήσεις. Έτσι, η κατάσταση στις περιοχές Ραδοβιζίου-Τζουμέρκων ήταν τεταμένη ήδη από τις αρχές του 1943. Καθώς οι πρώτες ένοπλες συγκρούσεις των ΕΟΕΑ με τα κατοχικά στρατεύματα συνάπτονται σε αυτή ακριβώς την περιοχή, οι κοινότητες βιώνουν μια κατάσταση κρίσης. Οι μάχες αυτές είχαν ως συνέπεια την πυρπόληση χωριών, όπως της Μεγαλόχαρης και της Σκουληκαριάς, ήδη από το Φεβρουάριο του 1943.⁹²

Το σημαντικότερο όμως διακύβευμα, από τον Οκτώβριο του 1943, κατέστη η εναλλαγή της πολιτικής κυριαρχίας των δυο οργανώσεων στην περιοχή. Οι χωρικοί βρέθηκαν εν μέσω μιας εκτεταμένης σύγκρουσης μεγάλης εμβέλειας και υποχρεώθηκαν να συμβιβάζονται με την εκάστοτε επικρατούσα οργάνωση. Από τον Οκτώβριο 1943 μέχρι τις 4 Ιανουαρίου 1944, στο Ραδοβίζι επικρατούσε ο ΕΛΑΣ. Η αρχική αποτυχία του τοπικού ελασίτικου συντάγματος είχε αντιμετωπισθεί με τη συγκρότηση του ΕΣΗ (Εκστρατευτικό Σώμα Ηπείρου).

Στα τέλη Οκτωβρίου πολυάριθμα τμήματα του ΕΛΑΣ από άλλες περιοχές της χώρας εισέρχονται στο Ραδοβίζι. Η απόπειρα των τοπικών ενόπλων να αντιτάξουν αντίσταση δεν ήταν επιτυχημένη, με την εξαίρεση των τμημάτων Βόιδαρου και

⁸⁹ *Αρχεία εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 3, έγγ. 4, σ. 71.

⁹⁰ Όπως αναφέρει ο ίδιος, συνάντησε την επιδοκμασία του Άρη Βελουχιώτη για την πράξη του αυτή, Γ. Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη*, ό.π., σσ. 14-16.

⁹¹ Το καλοκαίρι του 1943 ο Ζέρβας διαμαρτύρεται προς τη συμμαχική αποστολή για τη συμπεριφορά των ελασιτών, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγραφο 4, σσ. 57-58.

⁹² Την περίοδο αυτή μάλιστα κινδύνευσε προσωπικά και ο αρχηγός της Βρετανικής Στρατιωτικής Αποστολής Έντν Μάγιερς ο οποίος βρισκονταν ασθενής στη Σκουληκαριά. Πρβλ. Ε. Μάγιερς, *Η Ελληνική Περιπλοκή*, ό.π., σσ. 108-110· Θ. Μαρίνος, *ο εφιάλτης της εθνικής αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, σσ. 21-30.

Καραμπίνα.⁹³ Σε κάποιες περιπτώσεις οι τοπικοί οπλαρχηγοί προτίμησαν να αυτοδιαλύσουν το τμήμα τους. Χαρακτηριστική είναι η περίπτωση του Ντ. Παπαδημητρίου, φοιτητή ιατρικής και διοικητή του Τάγματος Καστανιάς.⁹⁴

Η περίοδος αυτή χαρακτηρίζεται από «προληπτικές» συλλήψεις στελεχών του ΕΔΕΣ. Στους συλληφθέντες ανήκαν μεταξύ άλλων ο Γρηγόρης Κοσσυβάκης και ο γιος του Νίκος, ο ηγούμενος της μονής Μελατών Γερ. Καλούτσης, αξιωματικοί των ΕΟΕΑ, διάφοροι τοπικοί παράγοντες. Πολλοί εξ αυτών οδηγήθηκαν σε χώρο συγκέντρωσης αιχμαλώτων στην περιοχή της Θεσσαλίας. Η βιαιότητα της σύγκρουσης επέτρεπε τη διάπραξη στη συγκυρία ενεργειών «εξτρεμισμού», όπως η δολοφονία του Γεράσιμου Καλούτση. Στην ίδια κατεύθυνση κινήθηκε και η μεταγενέστερη εκτέλεση από τον ΕΛΑΣ τεσσάρων νέων από τον Μεσόπυργο, οι οποίοι κατηγορήθηκαν ότι συνέπραξαν ως «εφεδροεδεσίτες» τους αντάρτες του ΕΔΕΣ.⁹⁵

Ο ίδιος ο Άρης Βελουχιώτης θεωρούσε ότι η συμπεριφορά των τοπικών στελεχών του ΕΑΜ προς τους εδεσίτες ήταν ελαστική, γεγονός στο οποίο απέδιδε την πολιτική κυριαρχία του Ζέρβα.⁹⁶ Οι κάτοικοι του Ραδοβιζίου αντιμετώπισαν με φόβο την είσοδο των ελαστικών τμημάτων στο χώρο. Ενδεικτικό είναι το γεγονός ότι πολλοί χωρικοί έκρυβαν τα εικονίσματα προκειμένου να αποφύγουν τη βιαιότητα των «άθεων κομμουνιστών».

Η αντεπίθεση των ΕΟΕΑ, τον Ιανουάριο, επέβαλλε την προσωρινή επιστροφή στην προγενέστερη κατάσταση. Οι χωρικοί αδυνατούσαν σε αρκετές περιπτώσεις να

⁹³ Για την περιορισμένη μαχητικότητα των τμημάτων του Ζέρβα, που βρίσκονταν κατά μήκος του Αχελώου, βλ. Ρ. Γκαλιμπέρτι, *Τρύπια άρβυλα-από τη Μεραρχία Πινερόλο στους αντάρτες του ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1999, σσ. 89-114.

⁹⁴ Ο ίδιος αρνείται το γεγονός αυτό και αποδίδει την διάλυση του τμήματός του, που αριθμούσε 200 άνδρες, στον αξιωματικό Θ. Πετζόπουλο, ο οποίος είχε αναλάβει από τον Ζέρβα την τοπική ηγεσία των εδεστικών τμημάτων. Για τα γεγονότα αυτά, βλ. Ντ. Παπαδημητρίου, *Ιστορικές μνήμες*, ό.π., σσ. 56-63· Α. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σ. 143. Ο Παπαδημητρίου συνελήφθη από τον ΕΛΑΣ, το Δεκέμβριο του 1944, και καταδικάστηκε σε θάνατο με την κατηγορία της απόπειρας δολοφονίας του Γ. Μαλτέζου και του Αλ. Κουτσούκαλη. Γ. Σιμετζής, *Στα μονοπάτια της ζωής*, Αθήνα, Ιωλκός, χ.χ., σσ. 70-75. Απέφυγε την εκτέλεση, χάρις στις πιέσεις της τοπικής κοινωνίας.

⁹⁵ Η εκτέλεση που έγινε τον Ιανουάριο του 1944 χωρίς να προηγηθεί δίκη προκάλεσε αίσθηση στα χωριά της περιοχής. Πρβλ. Α. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σ. 167· Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 323.

⁹⁶ Γ. Μαλτέζος, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σ. 235. Η συμπεριφορά του Άρη προς τον Γρηγόρη Κοσσυβάκη (τον οποίο θεωρούσε υπεύθυνο για την εδραίωση του Ζέρβα) ήταν εξαιρετικά βίαιη. Προφορική μαρτυρία Αλέκου Κουτσούκαλη, Αθήνα, 1998.

αντιληφθούν τις αλλαγές αυτές. Καθώς η ροή των πληροφοριών ήταν περιορισμένη, δημιουργούνταν παρεξηγήσεις και επεισόδια με τους τοπικούς πληθυσμούς, καθώς υπήρχε ακόμη και δυσκολία αναγνώρισης των ανταρτών κάθε οργάνωσης.⁹⁷ Παρατηρήθηκαν όμως και φαινόμενα προσωπικών και οικογενειακών μεσολαβήσεων προκειμένου να μην διαρραγεί απόλυτα η συνοχή των κοινοτήτων.

Το Φεβρουάριο του 1944, η γενική κατάσταση διαφοροποιήθηκε ξανά με την αντεπίθεση του ΕΛΑΣ και την οριστική αποχώρηση των ΕΟΕΑ από τον γεωγραφικό χώρο που υπήρξε η κοιτίδα τους.⁹⁸ Η συμφωνία της Πλάκας οριοθετεί την κυριαρχία του ΕΑΜ στην περιοχή μέχρι το Φεβρουάριο του 1945.

Η καθημερινή ζωή στις δυο περιοχές οργανώνεται με βάση τις αξιώσεις της εκάστοτε ηγεσίας. Στην «εαμοκρατούμενη» πλέον περιφέρεια Ραδοβιζίου ανασυγκροτείται ο μηχανισμός του ΕΑΜ. Το χωριό Μηλιανά ορίζεται ως έδρα της VIII Μεραρχίας Ηπείρου, ενώ στις υπόλοιπες κοινότητες εγκαθίστανται επιτροπές της ΕΑ, της ΕτΑ κλπ. Οι δυσκολίες για την εγκαθίδρυση των νέων θεσμών είναι αρκετές. Ο Κοτζιούλας δημιουργεί το «Λαϊκό Θέατρο» μέσα σε εξαιρετικά δυσχερείς συνθήκες.⁹⁹

Τα προβλήματα που ανακύπτουν αφορούν ένα μεγάλο φάσμα δραστηριοτήτων του καθημερινού βίου. Οι χωρικοί αδυνατούσαν αρκετές φορές να κατανοήσουν γιατί, παραδείγματος χάριν, έπρεπε να αφήσουν τις κόρες τους να ενταχθούν στην ΕΠΟΝ. Οι νέες εμπειρίες σηματοδοτούσαν, όπως και στην υπόλοιπη Ελεύθερη Ελλάδα, μια ριζική τομή με το παρελθόν:

Πως μας φαίνονταν; πρωτοφανή ήταν... κι εδώ ήταν τόσο οπισθοδρομικοί οι άνθρωποι που και στην εκκλησία που πηγαίναμε είχε τοίχο μπροστά η εκκλησία μπροστά οι άνδρες πίσω οι γυναίκες... οι γυναίκες μέχρι εδώ... κεφάλια ήβλεπαν απαν... δεν είχε παρέα... στο σχολείο πήγαμαν... λίγο καιρό που πήγαίνα... δεν είχε κορίτσια

⁹⁷ Η κατάσταση αυτή περιγράφεται παραστατικά με μια ιστορία, που κυκλοφορούσε στην περιοχή της Ηπείρου υπό τύπον ανεκδότου και αφορούσε την αντίδραση μιας ηλικιωμένης αγρότισσας στην εμφάνιση ανταρτών χωρίς διακριτικά. Όταν οι αντάρτες την ρώτησαν ποια οργάνωση συμπαθεί, αυτή απάντησε: «Ζήτω το ΕΑΜ, καλό είναι και το ΕΔΕΣ». Βλ. Δ. Παπαχρήστος, *Ζήτω το ΕΑΜ, καλό είναι και το ΕΔΕΣ*, Αθήνα, 1983, σ. 3.

⁹⁸ Πρβλ. την εκτίμηση του Ζέρβα ότι: «χώρος Κλειδίου-Σκουληκαριάς ανέκαθεν υπήρξε έδρα μου». ΕΛΙΑ, *Αρχείο Ζέρβα*, φ. 1, πρωτόκολλο ασυρμάτου 1943-44, ραδιογράφημα προς ΣΜΑ, αρ. 62, 12-1-1944.

⁹⁹ Γ. Κοτζιούλας, *Θέατρο στα βουνά*, ό.π., σσ. 15-34.

και παιδιά... ξεχωριστά... αλλά όταν ήρθαν και μας έκαναν ανάλυση τα παιδιά αυτά οι επονίτες.¹⁰⁰

Όσο για το θέατρο, αρκεί να αναφερθεί ότι σε πολλά χωριά η προσέλευση θεατών δεν υπήρξε η αναμενόμενη. Οι χωρικοί της περιοχής αδυνατούσαν να κατανοήσουν τις καλλιτεχνικές απόπειρες του Κοτζιούλα. Πολλοί από αυτούς δεν είχαν ξαναδεί θέατρο και αντιμετώπιζαν τις δραστηριότητες αυτές με σκεπτικισμό, κυρίως στον τομέα συμμετοχής των γυναικών.

Ιδιαίτερο ενδιαφέρον παρουσιάζει η περίπτωση των θεσμών αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης. Η εφαρμογή τους στην περιοχή προσέκρουσε, όπως προαναφέραμε, στην αδυναμία των υφιστάμενων επιτροπών του ΕΑΜ να λειτουργήσουν ομαλά και σε διάρκεια.¹⁰¹ Σε κάποιες περιπτώσεις, τα στελέχη του ΕΑΜ αναγκάζονται να προσφύγουν σε ανθρώπους που είχαν συνταχθεί με τον Ζέρβα προκειμένου να στελεχώσουν τα λαϊκά δικαστήρια.¹⁰² Το γεγονός αυτό όμως δεν σηματοδοτεί την αλλαγή της πολιτικής τους υποστήριξης. Τα αποτελέσματα αυτής της αποτυχημένης διαδικασίας ενσωμάτωσης θα γίνουν εμφανή στην μεταπολεμική περίοδο, όταν με την ίδια ευκολία πρώην στελέχη των λαϊκών δικαστηρίων θα επανενταχθούν απρόσκοπτα στο αντικομμουνιστικό στρατόπεδο.

Οι αλλαγές στην καθημερινότητα των χωρικών δεν είναι αμελητέες. Η απόπειρα του ΕΑΜ να εγκαθιδρύσει κρατικού τύπου δομές εισέρχεται σε διαφορετικό επίπεδο μετά την ίδρυση της ΠΕΕΑ. Επιπλέον ανασυγκροτείται το ελαστικό αντάρτικο με τη δημιουργία των Ταγμάτων «Καραϊσκάκη» και «Σκουφά», στις αρχές Ιουνίου 1944.¹⁰³ Η επωνυμία *Καραϊσκάκηδες* επελέγη από τα στελέχη του ΕΑΜ για να τονισθεί η συνέχεια των παραδόσεων του κλεφταρματολισμού από τους απογόνους του «λαϊκού οπλαρχηγού» που, κατά μια εκδοχή, γεννήθηκε στο χωριό

¹⁰⁰ Προφορική μαρτυρία Ε.Π., Άνω Καλεντίνη, 2000. Πρβλ. Τ. Vervenioti, «Left-wing Women between Politics and Family», στο Μ. Mazower (edit.), *After the War was over*, ό.π., σσ. 105-121.

¹⁰¹ Δ. Ευθυμίου, *Καστανιά (η γενέτειρα)*, Άρτα, 1992, σσ. 178-179.

¹⁰² Προφορική μαρτυρία Π.Α., Άνω Καλεντίνη, 2000.

¹⁰³ Οι μονάδες αυτές αποτέλεσαν αντιστοίχως τα II και III τάγματα του ανασυγκροτηθέντος 3/40 Συντάγματος ΕΛΑΣ Άρτας. Πρβλ. Α. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 200-219.

Σκουληκαριά του Ραδοβιζίου.¹⁰⁴ Σε ιδεολογικό επίπεδο το εγχείρημα αποκαλύπτει πλήρως την υιοθέτηση από την Αριστερά ιστοριογραφικών σχημάτων περί της «λαϊκότητας» της επανάστασης του 1821.

Εκτός όμως από τις προσλήψεις της Αριστεράς για το φαινόμενο του κλεφταρματολισμού και τις πρακτικές του εκφάνσεις, σε επίπεδο πολιτικής κινητοποίησης «από τα πάνω» παρατηρήθηκε στην περιοχή μια εντελώς ιδιαίτερη πρακτική πολιτικής ένταξης. Ενώ η προσέλευση στον ΕΛΑΣ υποτίθετο ότι είναι εθελοντική, σε κάποιες περιπτώσεις εφαρμόστηκε ένα σύστημα «επιλογής», από τους μεγαλύτερους σε ηλικία, των νέων των χωριών που έπρεπε να καταταγούν.¹⁰⁵ Άλλες μαρτυρίες κάνουν λόγο για επιτροπές γυναικών που επέλεγαν τους αντάρτες, έναν νέο ηλικίας μεταξύ 20 και 25 ετών από κάθε οικογένεια.¹⁰⁶ Η συνέχεια των κοινωνικών ιεραρχιών έβρισκε μια ιδιαίτερη νομιμοποίηση από τις πρακτικές αυτές. Για πολλοστή φορά το ΕΑΜ εμφανιζόταν να σέβεται τις τοπικές παραδόσεις και να τις αναπροσαρμόζει στον ιδιαίτερο τρόπο πολιτικής κινητοποίησης που είχε καθιερώσει. Γεγονός παραμένει ότι προκειμένου να υπάρξει αυξημένη συμμετοχή στις ελασίτικες μονάδες που βρίσκονταν στο στάδιο της ανασυγκρότησης έπρεπε να κινητοποιηθούν μηχανισμοί που δεν είχαν το ανάλογο τους στην Ελεύθερη Ελλάδα.

Οι ιδεολογικές ορίζουσες της εαμικής απόπειρας στην περιοχή εστιάζονται στην συνέχεια του «εθνικοαπελευθερωτικού» αγώνα των οπλαρχηγών της Επανάστασης, με κύριο τοπικό αντιπρόσωπο τον Γεώργιο Καραϊσκάκη. Επιχειρείται με τον τρόπο αυτό η ανασύσταση της τοπικής ιστορίας και η ενθάρρυνση για ένταξη σε εκείνο τον πολιτικό σχηματισμό που θεωρείται ως συνέχεια των εθνικών παραδόσεων.

¹⁰⁴ Το τμήμα των Καραϊσκάκηδων δεν ήταν το μοναδικό αυτής της μορφής. Είχαν συγκροτηθεί επίσης οι Σκουφάδες (προς τιμήν του, εκ των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας, Ν. Σκουφά) και ένα ολιγάριθμο μαχητικό τμήμα με την ονομασία Τρυπογιώργηδες υπό την ηγεσία του απόστρατου αξιωματικού Ηλ. Λουτσάρη (Μπαρμπα-Λιά). Οι Τρυπογιώργηδες αποτελούσαν λόχο του Ι Τάγματος του 3/40 Συντάγματος με ειδική αποστολή τη διενέργεια «παράτολμων πράξεων» και σαμποτάζ. Για τη δράση της ομάδας, βλ. Φ. Σαπρίκης, «Αναμνήσεις-απ' τη δράση της ομάδας των 'τρυπογιωργαίων', Γεροκότση-Νεοχωράκι Άρτας 8-9-44», *Εθνική Αντίσταση*, 58 (1988), σσ. 54-56. Έλαβαν την ονομασία αυτή προς τιμήν του Τρυπογιώργη, αξιωματικού της Χωροφυλακής ο οποίος είχε καταδιώξει και εξοντώσει τους διάσημους ληστές Τσεκουραίους. Για τον Τρυπογιώργη, βλ. Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 207.

¹⁰⁵ Στ. Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, ό.π., σσ. 364-365. Φαίνεται πως παρατηρήθηκαν και άλλες ατασθαλίες στη συγκρότηση των τμημάτων με αποτέλεσμα την αποπομπή του Καπετάνιου της Μεραρχίας Κόζιακα (Θωμά Πάλλα) το φθινόπωρο του 1944.

Από την άποψη αυτή, ο Νικόλαος Σκουφάς, εκ των ιδρυτών της Φιλικής Εταιρείας, και ο «λαϊκός» οπλαρχηγός Γεώργιος Καραϊσκάκης εκφράζουν προσωπικότητες της εθνικής ιστορίας που εντάσσονται αρμονικά στο εαμικό σχήμα. Η ανακοίνωση της Νομαρχιακής Επιτροπής του ΕΑΜ Άρτας για τη συγκρότηση του τάγματος Καραϊσκάκη είναι χαρακτηριστική:

“Αδέρφια!

*Οι λεβέντες του Ραδοβιζιού μεθαύριο στις 7 του Ιούνη ορκίζονται στρατιώτες στο σώμα “Καραϊσκάκη”, για να πάρουν μέρος στον αιματηρό αγώνα του λαού μας για Λευτεριά και Λαοκρατία. Ορκίζονται σε στιγμές που ο αγώνας παίρνει τις πιο δραματικές μορφές, που στέφεται από τις ωραιότερες νίκες. Ο πόθος του, η λαχτάρα του, η ακατανίκητη θέληση του για την Εθνική Ενότητα πραγματοποιήθηκαν με το Εθνικό Συμβούλιο που τελείωσε τις ιστορικές αποφάσεις του. Τη στιγμή που οι προσπάθειες του λαού μας με το ΕΑΜ κατέληξαν με τα πολιτικά κόμματα στο εξωτερικό με τη συμφωνία σχηματισμού Κυβέρνησης Εθνικής Ενότητας. Σε στιγμές που καινούργιοι καπνοί και καινούργιες φλόγες βγαίνουν από το ρήμασμα της χώρας μας και με καινούριο αίμα ποτίζεται η Λευτεριά μας οι λεβέντες του Σώματος “Καραϊσκάκη” που ξεκινάνε από μεθαύριο αποδείχνουν πως ο λαός της Άρτας παίρνει μέρος στη φουρτουνιασμένη ανθρωποθάλασσα του λαού μας, που θα ριχτεί στην ύστερη μάχη ενάντια στους καταχτητές, στους Ελληνόφωνους Εθνοπροδότες και στους Εθνοκάπηλους Ράλληδες. Και θα τους κάνει να νοιώσουν την οργή του λαού μας. Θα τους εκδικηθεί ανελέητα, θα τους κάνει να φύγουν από τον ιστορικό του δρόμο. Θα τους λιώσει στο πέρασμά του. Θα τους κάνει να χαθούν από το πρόσωπο της ελληνικής γης. Πέρα απ’ τα ωραία μας ακρογιάλια μας έρχεται το μήνυμα της απόβασης και πίσω απ’ τα περήφανα βουνά μας οι νίκες του ακαταγώνιστου Ρούσικου Λαού και των ακαταμάχητων Γιουγκοσλάβων μας μηνάνε τη σύντομη απελευθέρωσή μας”.*¹⁰⁷

Πολλοί νέοι εντάχθηκαν στους «Καραϊσκάκηδες» με βάση τον ενθουσιασμό τους:

¹⁰⁶ Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 359.

¹⁰⁷ Α. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 201-202.

τότε... τότε ζήλεσα... είχα υπ' όψιν τι είναι το ΕΑΜ και το υποστήριζα αλλά εκεί πετάχτηκα από χαρά.¹⁰⁸

Οι νέοι του Ραδοβιζίου πολιτικοποιήθηκαν λοιπόν με διαφορετικούς όρους στη συγκυρία από ότι στην προηγούμενη περίοδο και η οργανωτική εξάπλωση του ΕΑΜ είχε ως αποτέλεσμα τη συγκρότηση δυο αξιόμαχων σχηματισμών. Τα Τάγματα αυτά έλαβαν μέρος στη μάχη της Αμφιλοχίας, τον Ιούλιο του 1944, καθώς και σε συμπλοκές με γερμανικά τμήματα κατά μήκος της οδού Αμφιλοχίας-Άρτας.¹⁰⁹

Οι «Καραϊσκάκηδες» έλαβαν μέρος στη μάχη της Άρτας το Δεκέμβριο του 1944 εναντίον των ΕΟΕΑ. Το ίδιο σώμα επλέχθηκε από τη Μεραρχία Ηπείρου του ΕΛΑΣ προκειμένου να αναλάβει την «τήρηση της τάξης» στην περιοχή Λάκκα-Σούλι. Το αποτέλεσμα, όπως προαναφέραμε, ήταν μαζικές εκτελέσεις κατοίκων της περιοχής. Στο σημείο αυτό, η αρχή της εντοπιότητας λειτουργεί κάπως διαφοροποιημένα. Το Τάγμα Καραϊσκάκη αποτελείται στην πλειοψηφία του από νέους της περιοχής Άρτας, ενώ η ηγεσία του από επίλεκτα κομματικά στελέχη της ίδιας περιοχής. Στην περιοχή της Λάκκας, δεν δεσμεύονταν από τις τοπικοσυγγενικές αξίες, ήταν δηλαδή περισσότερο πιθανό να δράσουν χωρίς να υπολογίζουν τις τοπικές αντιδράσεις.

Οι προσπάθειες του ΕΑΜ να ηγεμονεύσει στην περιοχή αφορούν μεταξύ άλλων και τα κατασταλτικά μέτρα εναντίον των συμπαθούντων τον ΕΔΕΣ και των τοπικών ηγεσιών. Σε ορισμένες περιπτώσεις επιλέγεται η πρακτική της διαπραγμάτευσης. Ο Ηλ. Λουτσάρης και ο Αλ. Κουτσούκαλης επισκέπτονται το Κλειδί με την προοπτική αποκατάστασης των σχέσεων με τους χωρικούς που ο τελευταίος χαρακτηρίζει ως «Μυρμιδόνες».¹¹⁰ Παρά το γεγονός ότι τους επιφυλάχθηκε καλή μεταχείριση, σε καμία περίπτωση δεν υπήρξε αλλαγή της

¹⁰⁸ Προφορική μαρτυρία Π.Α, Άνω Καλεντίνη, 2000. Πρβλ. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σσ. 312-314.

¹⁰⁹ Η μάχη της Αμφιλοχίας ενείχε σαφείς εμφυλιακές διαστάσεις. Στην πόλη αυτή ευρίσκοντο λίγοι Γερμανοί στρατιώτες και αρκετοί ταγματασφαλίτες, όπως και χωροφύλακες, με τους οποίους υπήρξαν σφοδρές μάχες. Βλ. Θ. Μοσχάτος, *Η μάχη της Αμφιλοχίας*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1986. Πρβλ. τις διαμαρτυρίες του Ζέρβα προς το ΣΜΑ, *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 67, σσ. 206-207. Για τις επιχειρήσεις εναντίον γερμανικών στόχων, βλ. Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σσ. 365-374.

¹¹⁰ Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σ. 187.

πολιτικής υποστήριξης. Οι ισορροπίες όμως στην περιοχή Ραδοβιζίου είναι εύθραυστες με αποτέλεσμα αρκετές φορές να επιλέγεται μια στρατηγική συλλήψεων. Τοπικοί παράγοντες οι οποίοι στήριζαν τον Ζέρβα συλλαμβάνονται και, σύμφωνα με τις καταγγελίες του ΕΔΕΣ, υφίστανται διαφόρων μορφών κακοποίησης.¹¹¹

Από την πλευρά του ΕΔΕΣ, εγκαινιάζεται μια στρατηγική προώθησης νέων του Ραδοβιζίου προς τις περιοχές που ελέγχει η οργάνωση. Πολλοί από τους χωρικούς που παρέμειναν στο Ραδοβίζι εφευρίσκουν τρόπους επικοινωνίας με συγγενείς τους που αναχώρησαν δυτικά του Αράχθου. Οι οπλαρχηγοί του Ζέρβα που έχουν εγκαταλείψει τα χωριά τους θεωρούν πως η κυριαρχία του ΕΑΜ είναι προσωρινή και αναμένουν την ευκαιρία επαναπροώθησης. Στο φαντασιακό τους, η κυριαρχία του ΕΑΜ εμφανίζεται ως «σκλαβιά», στην οποία αντιτάσσουν την κατάσταση που επικρατεί στην ΕΟΕ. Η πόλωση αυξάνει κατά τη διάρκεια του έτους με εκατέρωθεν καταγγελίες για βιαιότητες. Πολλοί χωρικοί από την περιοχή Ραδοβιζίου βρέθηκαν πρόσφυγες στις ελεγχόμενες από τον ΕΔΕΣ περιοχές της Λάκκας Σουλίου και του Ξηροβουνίου.

Η μάχη της Άρτας, τον Δεκέμβριο του 1944, σηματοδοτεί την κορύφωση της πόλωσης μεταξύ των οργανώσεων σε τοπικό επίπεδο. Τα τμήματα του ΕΛΑΣ που στάθμευαν στην περιοχή Ραδοβιζίου βρέθηκαν να μάχονται, ως επί το πλείστον, με συγχωριανούς τους, οι οποίοι πλαισίωναν την ταξιαρχία του ΕΔΕΣ στην οποία συμμετείχαν τα τμήματα του Καραμπίνα, του Βόιδαρου και του Χούτα.¹¹² Την αποχώρηση του ΕΔΕΣ στην Κέρκυρα συνόδευαν εκατοντάδες άμαχοι από το Ραδοβίζι.

4.4 Μετά τη Βάρκιζα.

Η περιοχή Ραδοβιζίου, όπως διαπιστώσαμε, βρέθηκε στο επίκεντρο της έντασης μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων κατά τη διάρκεια της Κατοχής. Οι

¹¹¹ Ντ. Παπαδημητρίου, *Ιστορικές μνήμες*, ό.π., σσ. 152-155.

¹¹² *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 14, σ. 254.

τοπικοί πληθυσμοί είχαν αντιμετωπίσει με καχυποψία τις ενέργειες της Αριστεράς. Η άφιξη των χωροφυλάκων στους σταθμούς συνιστούσε ένα κομβικό σημείο για την επάνοδο των κρατικών θεσμών. Η συνεργασία των τελευταίων με τις ομάδες παρακρατικών ενόπλων είναι δεδομένη. Στις ενέργειες των τελευταίων περιλαμβάνονται μεταξύ άλλων η άσκηση βίας εναντίον των πρώην ελασιτών, οι απειλές και προειδοποιήσεις, η ανεύρεση του οπλισμού ο οποίος είχε αποκρυφθεί από κομματικά στελέχη. Στο χωριό Άνω Καλεντίνη η πρώτη επωνύμισσα Ε.Π. υφίσταται ξυλοδαρμούς από τον τοπικό μοίραρχο χωροφυλακής.¹¹³ Και σε άλλα χωριά επικράτησαν αντίστοιχες πρακτικές. Δεν υπήρξαν όμως πολλές δολοφονίες.

Η αποκατάσταση της προηγούμενης ισορροπίας αφορούσε, μεταξύ άλλων, και την αντικατάσταση των τοπικών επιτροπών από άλλες. Καθώς στην περιοχή υπήρχε το ανάλογο προηγούμενο (με τις Επιτροπές Εθνικού Αγώνα), δεν ετίθετο θέμα για τη στελέχωση των νέων τοπικών εξουσιών. Οι διορισμένοι από το ΕΑΜ υπεύθυνοι αντικαταστάθηκαν αμέσως από τους πρώην εδεσίτες. Υπήρξε όμως μια αξιοσημείωτη εξέλιξη: πολλά μέλη λαϊκών δικαστηρίων ή διορισμένοι από το ΕΑΜ υπεύθυνοι απομακρύνθηκαν οριστικά από το αριστερό κίνημα. Απέδειξαν έτσι ότι η βραχύχρονη υποστήριξη που παρείχαν στους εαμικούς θεσμούς ήταν προϊόν κυρίως συγκυριακών επιλογών.

Από την ευρύτερη περιοχή δεν απουσιάζουν οι βεντέτες. Στην περιοχή του Βάλτου ο απόστρατος αξιωματικός Κ. Καρακώστας είχε συνεργασθεί αρχικά με τον ΕΔΕΣ, στη συνέχεια όμως μεταπήδησε στον ΕΛΑΣ. Οι προσωπικές διαφορές που είχε με τον τοπικό παράγοντα του ΕΔΕΣ Σ.Κ. οδήγησαν στη δολοφονία του πρώτου το 1947.¹¹⁴

Μετά τη Βάρκιζα οι πρώην οπλαρχηγοί του ΕΔΕΣ έχουν τη δυνατότητα να ανασυγκροτήσουν τα τμήματά τους. Ο Κ. Βόιδαρος και ο Σπ. Καραμπίνας πρωταγωνιστούν σε αυτού του είδους τη διαδικασία. Και οι δυο ενεργοποιούνται δυναμικά μετά την υπουργοποίηση του Ζέρβα, καθώς αποκτούν βαθμούς αξιωματικών της χωροφυλακής. Τα τμήματά τους αποκτούν θεσμικό χαρακτήρα και μισθοδοτούνται κανονικά από το κράτος μετά από την ανάληψη του Υπουργείου Δημοσίας Τάξης από το Ζέρβα, το Φεβρουάριο του 1947. Ο πρώην ηγέτης του ΕΔΕΣ

¹¹³ Προφορική μαρτυρία Ε.Π., Άνω Καλεντίνη, 2000.

¹¹⁴ Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σ. 342.

ασκούσε τον έλεγχο στις επιχειρήσεις αυτών των τμημάτων, για τα οποία τα στελέχη του Εθνικού Στρατού δεν είχαν πάντα την καλύτερη γνώμη.¹¹⁵

Από τα προηγούμενα, είναι προφανές ότι ενδεχόμενη δράση ανταρτών στην περιοχή Ραδοβιζίου θα συναντούσε δυσχέρειες. Στις αρχές του 1946 ο δάσκαλος Βάγιας Χαριλόης, πρώην ελασίτης, έλαβε εντολή να εισέλθει στα Ζυγοχώρια με σκοπό την ανεύρεση κρυμμένου από την περίοδο της Βάρκιζας οπλισμού και τη στρατολογία ανταρτών. Μετά από συμπλοκή με τμήμα ΜΑΥ συνελήφθη, οδηγήθηκε στα Ιωάννινα και εκτελέστηκε. Τον Απρίλιο του 1947, το Αρχηγείο Τζουμέρκων του ΔΣΕ, δυνάμει 150 ανδρών, διαλύεται μετά από άνιση μάχη στο χωριό Μελάτες, και η περιοχή τίθεται ολοκληρωτικά υπό τον έλεγχο του στρατού.¹¹⁶ Όπως προαναφέραμε, η συμπεριφορά των ΜΑΥ προς τους αντάρτες υπήρξε εξαιρετικά βίαιη. Καθώς το τμήμα διασπάσθηκε για να αποφύγει τον κλοιό οι μεμονωμένοι αντάρτες εκτελούνταν με συνοπτικές διαδικασίες. Στα χωριά του Ραδοβιζίου έλαβαν χώρα αποτρόπαιες πράξεις εναντίον των ανταρτών.¹¹⁷ Σε μια περίπτωση, δολοφονήθηκε και η μητέρα ενός χωρικού που είχε καταφύγει στο Δημοκρατικό Στρατό. Όπως προαναφέραμε, τα κομμένα κεφάλια των ανταρτών εκτέθηκαν σε κεντρική πλατεία της Άρτας. Η τελετουργική αυτή επίδειξη είχε, μεταξύ άλλων, ως στόχο την υπενθύμιση της κατάστασης που είχε παγιωθεί στον ορεινό χώρο του νομού.

Η αντίδραση του ΔΣΕ υπήρξε θεαματική. Η επανεμφάνιση συγκροτημένου αντάρτικου τμήματος το φθινόπωρο του ίδιου έτους δημιούργησε προσωρινά κατάσταση αναταραχής στις κοινότητες:

Και όλοι αυτοί (οι πρώην εδεδείκτες) το παίζαν το παιχνίδι εκεί και όταν έφγαν αυτοί από κεί ανασυγκροτήθηκε ο δημοκρατικός στρατός και ξεκίνησε δώθε και δεν

¹¹⁵ D. Close, «Η ανοικοδόμηση του κράτους της δεξιάς», στο D. Close (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος*, ό.π., σσ. 221-222.

¹¹⁶ Ο Τζουμερκιώτης αποδίδει όλη την ευθύνη στον αρχηγό του ΔΣΕ Μάρκο Βαφειάδη: «Δεν ήταν άγνωστο στο Μάρκο, ότι στην περίοδο του ΕΛΑΣ οι περιοχές του Βάλτου, του Ραδοβιζίου, των Τζουμέρκων και του Ξηροβουνιού ως επί το πλείστον έπεσαν κάτω από την επίδραση και επιρροή του ΕΔΕΣ και σχεδόν όλα τα χωριά ήταν οπλισμένα, ότι οι σταθμοί χωροφυλακής λειτουργούσαν ανενόχλητα και μικρά τμήματα όπως ήταν το τμήμα του Παληούρα, ήταν αδύνατο να δημιουργήσουν κατάσταση», Γ. Μαλτέζος, *ΔΣΕ*, ό.π., σ. 99.

¹¹⁷ Αυτόθι, σ. 103.

άφκε...λίμπα... έκαψε... σάρωσε...σκότωσε... κι...όλα... σκότωσε... σκότωσε
Μεγαλόχαρη...σκότωσε... στο Βελεντζικό...στον Ξηρόκαμπο... σκότωσε...¹¹⁸

Το φθινόπωρο του 1947 πυρπολήθηκαν οικίες σε χωριά του Ραδοβιζίου όπως στο Μεσόπυργο, τον Ξηρόκαμπο, τις Πηγές και τη Σεκλίστα.¹¹⁹ Υπήρξαν επίσης εκτελέσεις προσώπων που θεωρήθηκαν ως «αντιδραστικοί».¹²⁰ Το τμήμα εκείνο του τοπικού πληθυσμού που έβλεπε με συμπάθεια το αριστερό κίνημα θεώρησε τις πράξεις αυτές ανατιολόγητες και αρνήθηκε να συνεισφέρει στο «δεύτερο αντάρτικο».

Ο Νικηφόρος Κοσσυβάκης, που είχε επανέλθει στη Μεγαλόχαρη μετά τη δολοφονία του πατέρα του, αρνήθηκε να ενταχθεί στον ΔΣΕ, θεωρώντας ότι ενέργειες αυτού του τύπου αποξένωναν τον τοπικό πληθυσμό από το στρατόπεδο της αριστεράς. Αντιθέτως, προτίμησε να παραμείνει καταδιωκόμενος από τα αποσπάσματα των ΜΑΥ για όλο το χρονικό διάστημα 1947-49.¹²¹

Καθώς τα χωριά του Ραδοβιζίου είχαν εκκαθαρισθεί από τα πλέον μαχητικά στελέχη του ΚΚΕ και η περιοχή θεωρείτο γενικώς ως «νομιμόφων» δεν παρουσιάσθηκε η ανάγκη μετακίνησης του πληθυσμού προς την πόλη της Άρτας. Ο εξοπλισμός των χωρικών και η στελέχωση ΜΑΥ και ΜΑΔ αποτελούσε εγγύηση για την παγίωση της κυριαρχίας του αντικομμουνιστικού στρατοπέδου. Σε κάθε απόπειρα για την προώθηση των ανταρτών στο χώρο αυτό οι κάτοικοι διέβλεπαν «εισβολή» και εγκατέλειπαν τα χωριά. Μικρές ομάδες ενόπλων-ελεύθερων σκοπευτών παρενοχλούσαν τα τμήματα των ανταρτών έως την άφιξη ενισχύσεων του Εθνικού Στρατού.

Το Μάρτιο του 1949, ο ΔΣΕ έκανε την επανεμφάνισή του στο Ραδοβίζι με τις μονάδες της Θεσσαλίας και της Στερεάς Ελλάδας (I και II Μεραρχία αντίστοιχα). Η όλη επιχείρηση επρόκειτο να έχει ως στόχο την πόλη της Άρτας. Η ετοιμότητα του Εθνικού στρατού δημιούργησε εξαιρετικά αρνητική κατάσταση για τα τμήματα των

¹¹⁸ Προφορική μαρτυρία Π.Α., Άνω Καλεντίνη, 2000.

¹¹⁹ Στις Πηγές καταστράφηκαν τα μισά σπίτια της κοινότητας, ενώ η Σεκλίστα κατεστράφη ολοκληρωτικά. Πρβλ. *Οι θυσίες της Ηπείρου*, ό.π., σ. 23. Επίσης κάηκε από τους αντάρτες η Καστανιά, η οποία είχε πυρποληθεί και από τους Γερμανούς τον Οκτώβριο του 1943. Για τις καταστροφές στο Ραδοβίζι, βλ. Ντ. Παπαδημητρίου, *Ιστορικές μνήμες*, ό.π., σσ. 180-182.

¹²⁰ Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σσ. 415-416.

ανταρτών, τα οποία αναγκάστηκαν να επανέλθουν στα Άγραφα μετά από πολυαίμακτες συγκρούσεις.¹²² Η γέφυρα του Κοράκου ανατινάχθηκε από τους αντάρτες, αφού είχε εξασφαλισθεί η διαφυγή του μεγαλύτερου τμήματος των μονάδων.

Και στην περίπτωση αυτή, ο τοπικός πληθυσμός εμφανίσθηκε εξαιρετικά αρνητικός απέναντι στους αντάρτες, έχοντας και την προηγούμενη εμπειρία του 1947.¹²³ Σε πολλές περιπτώσεις υιοθετήθηκαν πρακτικές που υπήρξαν συνήθειες στην περίπτωση των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων των κατοχικών στρατευμάτων: οι κάτοικοι αναχωρούσαν μαζικά από τις οικίες τους και κρύβονταν σε απρόσιτα μέρη μέχρι την αποχώρηση του αντιπάλου. Ταυτοχρόνως επιχειρούσαν να ενισχύσουν τα τμήματα του Εθνικού Στρατού με μεμονωμένες ενέργειες, οι περισσότερες των οποίων αφορούσαν ενέδρες σε απομονωμένους αντάρτες.

Η κατίσχυση του αντικομμουνισμού στο Ραδοβίτσι υπήρξε απόλυτη στην περίοδο που ακολούθησε τον εμφύλιο πόλεμο. Στην περιοχή, η επίδραση των γεγονότων της Κατοχής υπήρξε σημαντική για το μετέπειτα πολιτικό προσανατολισμό των χωρικών. Η κυριαρχία της Δεξιάς ήταν σημαντική για μεγάλο χρονικό διάστημα. Τα δίκτυα που είχαν συγκροτηθεί κατά την περίοδο της Αντίστασης μετασχηματίστηκαν στα πλαίσια του νέου κομματικού ανταγωνισμού.¹²⁴

¹²¹ Τον Κοσσυβάκη ενίσχυαν συγγενείς και γνωστοί του. Για την κατάσταση που αντιμετώπισε, βλ. Ν. Κοσσυβάκης, *Η Τρίτη Αλήθεια*, ό.π., σσ. 417-418.

¹²² Για την επιχείρηση αυτή, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 2, σσ. 349-360.

¹²³ Β. Αποστολόπουλος, *Το Χρονικό μιας εποποιίας*, ό.π., σ. 215.

¹²⁴ Μ. Κομνηνού, «Η τοπική διάσταση στο πελατειακό σύστημα», στο Μ. Κομνηνού-Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία*, ό.π., σσ. 302-331.

Κεφάλαιο 5

ΤΑ ΕΝΟΠΛΙΑ ΤΜΗΜΑΤΑ ΤΩΝ ΤΖΟΥΜΕΡΚΩΝ. ΤΟ 3/40 ΣΥΝΤΑΓΜΑ ΚΑΙ Η ΚΥΡΙΑΡΧΙΑ ΤΟΥ ΕΔΕΣ.

Ο ορεινός όγκος των Τζουμέρκων δεσπόζει στα ΒΑ όρια του νομού Άρτας με τους νομούς Τρικάλων και Ιωαννίνων. Πρόκειται για ένα ορεινό συγκρότημα που αποτελεί μέρος της Νότιας Πίνδου και βρίσκεται ανάμεσα στους ποταμούς Αραχθό και Αχελώο. Στα Νότια καταλήγει στο Μακρυνόρος ενώ προς Βορρά, στο ορεινό συγκρότημα του Λάκμωνα (Περιστερίου). Τα Τζουμέρκα συγκροτούνται από πλήθος κορυφογραμμών, που πολλές φορές υπερβαίνουν τα 2000 μέτρα υψόμετρο. Σημαντικοί αυχένες, όπως αυτός του Σταυρού ανάμεσα στα χωριά Θεοδώριανα και Βουργαρέλι, απότομες και άγριες πλαγιές, υδάτινος πλούτος, απαρτίζουν ένα ιδιόμορφο οικογεωγραφικό περιβάλλον.¹

Στην περίοδο της Αντίστασης η περιοχή Τζουμέρκων ενίσχυσε τον ΕΔΕΣ. Παρά την απόπειρα δημιουργίας ελαστικών τμημάτων και την ενσωμάτωση του χώρου στην εαμική Ελεύθερη Ελλάδα μετά τη συμφωνία της Πλάκας, στην πραγματικότητα σε καμία περίπτωση δεν διακυβεύτηκε σοβαρά η πολιτική ηγεμονία του ΕΔΕΣ.² Η περιοχή αποτέλεσε κύριο θέατρο επιχειρήσεων στις συγκρούσεις μεταξύ των αντιστασιακών οργανώσεων, ενώ ταυτοχρόνως οι περισσότερες κοινότητες υπέστησαν μεγάλες καταστροφές από τις εκκαθαριστικές επιχειρήσεις του γερμανικού στρατού.

Στην ιστοριογραφία της Αντίστασης τα συμβάντα στην περιοχή Τζουμέρκων, από τον Οκτώβριο του 1943 ως το Φεβρουάριο του 1944, συνιστούν μια σημαντική σύγκρουση μεταξύ δυο αντιστασιακών οργανώσεων, του ΕΔΕΣ και του ΕΑΜ-ΕΛΑΣ. Στη σύγκρουση φαίνεται να αντιπαράθενται δυο οργανωμένοι πολιτικοί σχηματισμοί με διακριτές ιδεολογικές καταβολές. Στο βαθμό όμως που εισάγονται οι τοπικές ισορροπίες, οι ρήξεις και οι ασυνέχειες, οι τοπικές διεργασίες πολιτικής υποστήριξης προς τις οργανώσεις, οι ερμηνείες μένει να επανεξεταστούν. Για τους λόγους αυτούς θεωρούμε ότι πρέπει να αναλυθούν οι ιδιαίτερες συνθήκες υπό τις

¹ Ν. Παπακόστας, *Ηπειρωτικά-Αθαμανικά*, Αθήνα, 1967, τμ. Α, σσ. 93-102.

² Για την εκτίμηση αυτή, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 2, σ. 355.

οποίες κατέστη δυνατή η πολιτική ένταξη των τοπικών πληθυσμών καθώς και οι επιπτώσεις που είχαν στην εξέλιξη της γενικότερης σύγκρουσης.

Στο κεφάλαιο αυτό, θα ασχοληθούμε με τα τοπικά εκείνα δεδομένα που διαδραμάτισαν σημαντικό ρόλο στην κινητοποίηση των τοπικών κοινωνιών. Θα εστιάσουμε στην προπολεμική ιστορία της περιοχής και στον τρόπο με τον οποίο η τοπική κοινωνία ενσωματώθηκε στις δομές του ελληνικού κράτους. Θα εξετάσουμε κατόπιν την ενεργοποίηση των αντιστασιακών διαδικασιών στα Τζουμέρκα και τη συγκρότηση των ισχυρών αντάρτικων τμημάτων του Ζέρβα, όπως και τον τρόπο με τον οποίο βίωσε ο πληθυσμός της περιοχής την εμφύλια σύγκρουση του 1943-44. Τέλος, θα διακρίνουμε συνοπτικά την επαναδραστηριοποίηση των πρώην εδαισιτών στη μεταπολεμική περίοδο και τις συνθήκες που επικράτησαν στη διάρκεια του Εμφυλίου πολέμου (1946-49).

5.1 Κοινωνικές και οικονομικές όψεις του χώρου.

Ο χώρος των Τζουμέρκων ήταν κατεξοχήν κτηνοτροφικός. Τα περισσότερα χωριά της οροσειράς ασχολούνται, στη μακρά διάρκεια, με κτηνοτροφικές δραστηριότητες. Η μορφή κτηνοτροφίας που επικρατούσε ήταν η ημιμόνιμη νομαδική καθοδικού τύπου, χωρίς να αποκλείονται και δραστηριότητες οικόσιτης κτηνοτροφίας μικρής κλίμακας. Στην ευρύτερη λοιπόν περιοχή συντηρούνταν σημαντικός αριθμός κτηνών.³ Η σημασία της κτηνοτροφίας στην οικονομία του χώρου τεκμηριώνεται και από το διπλάσιο σχεδόν ποσοστό των λιβαδιών και των βοσκοτόπων σε σχέση με την καλλιεργήσιμη γη.⁴ Οι πλέον γνωστές κτηνοτροφικές κοινότητες, όπως το Συρράκο, οι Καλαρρύτες και το Ματσούκι είχαν βλαχόφωνο πληθυσμό, γεγονός που τις διαφοροποιούσε από τις υπόλοιπες. Σημαντικές επίσης κτηνοτροφικές κοινότητες ήταν οι Μελισσουργοί, τα Πράμαντα, το Αθαμάνιο. Οι ημινομάδες κτηνοτρόφοι ήταν οργανωμένοι σε τσελιγκάτα, θεσμό με πολλαπλές οικονομικές, κοινωνικές, πολιτικές λειτουργίες. Εξαιρέσεις αποτελούσαν τα χωριά Άγναντα και Βουργαρέλι, στα οποία η κτηνοτροφία διαδραμάτιζε συμπληρωματικό ρόλο. Σε πολλές κοινότητες συναντούμε την παρουσία αμιγώς κτηνοτροφικών

³ Ν. Καρατζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, ό.π., σσ. 47-51.

οικογενειών, οι οποίες ανταγωνίζονταν τις υπόλοιπες επαγγελματικές κατηγορίες (εμπόρους, τεχνίτες κλπ). Χαρακτηριστική περίπτωση ήταν το κεφαλοχώρι Συρράκο, οι περισσότεροι κάτοικοι του οποίου ήταν χωρισμένοι σε δυο διακριτές κατηγορίες, τους κτηνοτρόφους και τους ράφτες. Οι σχέσεις των κτηνοτρόφων με τους υπόλοιπους κατοίκους σπάνια ήταν αρμονικές, καθώς υπεισέρχονταν προβλήματα σε σχέση με τη διαχείριση της γης ή τις δυνατότητες καθεμιάς κατηγορίας να ασκεί τοπική εξουσία.

Στα Τζουμέρκα όμως ήκμασε και η τέχνη του κτίστη.⁵ Οι τεχνίτες της περιοχής ήταν γνωστοί σε μεγάλο τμήμα του ελλαδικού χώρου για τις δεξιότητες τους. Πολλά χωριά των Τζουμέρκων ήταν «μαστοροχώρια». Οι τεχνίτες αυτοί σχημάτιζαν ομάδες και περιέρχονταν μεγάλο μέρος της χώρας, αλλά είχαν αξιοσημείωτη παρουσία και στον ευρύτερο χώρο της Βαλκανικής χερσονήσου. Διέθεταν μάλιστα και δική τους ιδιοματική γλώσσα (τα κουδαρίτικα). Συναντούμε όμως και άλλες επαγγελματικές κατηγορίες, όπως αυτές του αγωγιάτη, του κασσιτερωτή, του υλοτόμου, του μαραγκού κλπ.⁶

Η περιοχή των Τζουμέρκων γνώρισε αξιόλογη οικονομική ανάπτυξη στους τελευταίους αιώνες της οθωμανικής κατάκτησης. Τα μεγάλα βλαχόφωνα κεφαλοχώρια Συρράκο και Καλαρρύτες πρωταγωνίστησαν σε εμπορικές δραστηριότητες. Τα δίκτυά τους ήταν εξαιρετικά αναπτυγμένα σε ολόκληρο το χώρο της Νοτιοανατολικής και Κεντρικής Ευρώπης.⁷ Με τον τρόπο αυτό συντελέστηκε ένας αξιόλογος εκκρηματισμός των οικονομικών δραστηριοτήτων. Από την άλλη πλευρά, οι μετακινήσεις των κτιστών διαδραμάτιζαν σημαντικό ρόλο στην ενίσχυση του εισοδήματος των τοπικών πληθυσμών. Επιπλέον είχαν σημαντικές επιπτώσεις στο «άνοιγμα» των κοινοτήτων προς ευρύτερους γεωγραφικούς και πολιτισμικούς χώρους. Στο χώρο δηλαδή των Τζουμέρκων, υπήρξαν αξιόλογες διαδικασίες εκσυγχρονισμού, που διαφοροποιούσαν την περιοχή από τις προηγούμενες

⁴ Α. Χιωτάκη, *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου*, ό.π., σ. 186.

⁵ Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, Αθήνα, 2000, σσ. 536-541.

⁶ Αυτόθι, σ. 541 κ.ε.

⁷ Πρβλ. Γ. Παπαγεωργίου, «Μαρτυρίες για τις δραστηριότητες Καλαρρυτινών εμπόρων (τέλη 18ου-1821) με βάση το αρχείο Γεωργίου Δουρούτη», στα *πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου στη μνήμη του Ν. Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρ. Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα, 1990, σσ. 75-106.

γεωγραφικές ενότητες που εξετάσαμε.⁸ Ακόμη και η μορφή των αγροτικών εγκαταστάσεων (νερόμυλοι, γεφύρια, αλώνια, τυροκομεία κλπ) φανέρωνε μια πιο δυναμική αγροτική κοινωνία, που προσπαθούσε να αξιοποιήσει το δύσκολο οικολογικό περιβάλλον.⁹ Κυρίαρχη πάντως οικονομική δραστηριότητα του πληθυσμού παρέμενε η κτηνοτροφία.¹⁰

Η περιοχή ενσωματώθηκε στο ελληνικό κράτος το 1881, με την εξαίρεση του Συρράκου και των χωριών που βρίσκονται στα όρια με το Περιστέρι, τα οποία παρέμειναν στην Οθωμανική Αυτοκρατορία μέχρι το 1913.¹¹ Για μια τριακονταετία περίπου, τα Τζουμέρκα συνιστούσαν μεθοριακό χώρο.¹² Η ενσωμάτωσή τους στις δομές του ελληνικού κράτους δημιούργησε νέα δεδομένα: ιδρύθηκαν ειρηνοδικεία, σταθμοί χωροφυλακής, σχολεία, ταχυδρομικές επιστασίες κλπ. Επίσης ιδρύθηκε στην Άγναντα αποθήκη ειδών μονοπωλίου που εξυπηρετούσε την ευρύτερη περιοχή.¹³

Η επέκταση της ελληνικής κυριαρχίας στο χώρο αυτό σηματοδότησε την έναρξη σημαντικών εξελίξεων σε πολλούς τομείς. Η σημαντικότερη εξέλιξη στο οικονομικό πεδίο προέκυψε από την τοποθέτηση των συνόρων στον Άραχθο. Το γεγονός αυτό, όπως προαναφέραμε, δημιουργούσε σημαντικά προβλήματα στους ημινομάδες κτηνοτρόφους, οι οποίοι εστερούντο πλέον των εκτάσεων της δυτικής Ηπείρου που λειτουργούσαν ως χειμαδιά.¹⁴ Οι τελωνειακοί δεσμοί που υποχρεώθηκαν να πληρώνουν οι κτηνοτρόφοι κατέστησαν δύσκολη την μετακίνηση

⁸ Για κριτικές παρατηρήσεις ως προς την αντίθεση παράδοσης/νεοτερικότητας, βλ. Κ. Τσουκαλάς, «Παράδοση και εκσυγχρονισμός: μερικά γενικότερα ερωτήματα», στο Δ.Γ. Τσαούσης (επιμ.), *Ελληνισμός-Ελληνικότητα. Ιδεολογικοί και βιωματικοί Άξονες της Νεοελληνικής Κοινωνίας*, Αθήνα, Εστία, 1983, σσ. 37-48· Σ. Δαμιανάκος, «Σχέσεις εξουσίας και κοινωνικός δεσμός: στοιχεία για μια συγκριτική προσέγγιση της αγροτικής κοινωνίας», *Από τον χωρικό στον αγρότη-η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εξάντας/ΕΚΚΕ, 2002, σσ. 19-44. Για μια διαφορετική ανάλυση, βλ. G. Balandier, *Πολιτική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σσ. 223-258.

⁹ Όσον αφορά τη μορφή των αγροτικών εγκαταστάσεων παρουσιάζονται εμφανείς αναλογίες με το χώρο της Βόρειας Πίνδου. Βλ. Μ. Αράπογλου, «Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της Βόρειας Πίνδου (19ος-20ος αιώνας)», στο Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, ό.π., σσ. 185-200.

¹⁰ Πρβλ. R. Pichler, «Ανοικτές ή κλειστές; Το περιβάλλον, η οικονομία και η κοινωνική οργάνωση των ορεινών κοινοτήτων στη βόρεια και νότια Αλβανία κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα», στο Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, ό.π., σσ. 79-95.

¹¹ Για τις κοινότητες των Τζουμέρκων στην περίοδο αυτή, βλ. Σ. Ξενόπουλος, *Δοκίμιον Ιστορικόν*, ό.π., σσ. 19-31.

¹² Ενδεικτικό μάλιστα του ενδιαφέροντος για τις περιοχές αυτές ήταν η επίσκεψη του βασιλιά Γεωργίου Α΄ το 1881 στα χωριά των Τζουμέρκων. Για την περιοδεία του Γεωργίου, βλ. Ν. Παπακώστας, *Ηπειρωτικά*, ό.π., σσ. 162-163.

¹³ Στ. Φύλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 364 κ.ε.

προς τα δυτικά.¹⁵ Η πρώτη συνέπεια αυτής της εξέλιξης ήταν ο αναπροσανατολισμός πολλών ημινομάδων προς τις περιοχές της Αιτωλοακαρνανίας και της Θεσσαλίας. Η μοναδική εξαίρεση ήταν αυτή των κτηνοτρόφων του Συρράκου και του Βαθύπεδου, οι οποίοι συνέχιζαν να μετακινούνται προς την Ήπειρο. Ως δευτερεύουσα συνέπεια αυτής της εξέλιξης προέκυψε η υιοθέτηση πρακτικών όπως το κάψιμο δασών για τη δημιουργία βοσκοτόπων. Στη δεκαετία 1890-1900 καταστράφηκαν, με τον τρόπο αυτό, πολλά στρέμματα δάσους.¹⁶

Όπως και στο Ραδοβίτσι, το σημαντικότερο πρόβλημα που προέκυψε μετά την ενσωμάτωση των Τζουμέρκων στο ελληνικό κράτος αφορούσε την ιδιοκτησία της γης. Οι αγροτικές καλλιέργειες της περιοχής αφορούσαν κυρίως αραβόσιτο, φασόλια, φακές, σιτάρι, κηπευτικά.¹⁷ Οι καλλιεργήσιμες εκτάσεις των περισσότερων χωριών αποτελούσαν τμήματα τσιφλικιών που παραχωρήθηκαν σε σημαίνοντες Έλληνες γαιοκτήμονες από τους προηγούμενους ιδιοκτήτες. Ο Κ. Καραπάνος ήταν ο σημαντικότερος από τους γαιοκτήμονες αυτούς. Ο Καραπάνος ασκούσε πολύμορφη εξουσία στα χωριά της περιοχής γιατί, εκτός από τον οικονομικό έλεγχο, είχε δημιουργήσει και ένα εκτεταμένο δίκτυο πελατείας. Δημιουργήθηκαν με τον τρόπο αυτό σημαντικά προβλήματα, καθώς οι προσδοκίες των χωρικών για βελτίωση της κατάστασής τους δεν ευοδώθηκαν. Ο καθημερινός βίος του τοπικού πληθυσμού δεν βελτιώθηκε, ενώ και η καταπόνηση της περιοχής από τη συμμετοχή στις αλυτρωτικές εξεγέρσεις των προηγούμενων ετών ήταν μεγάλη. Η περιοχή βρέθηκε στο επίκεντρο διαμαρτυριών και εξεγέρσεων που προκάλεσαν επανειλημμένα τις ανησυχίες της Αθήνας. Τα περισσότερα χωριά ακολούθησαν την πρακτική της εξαγοράς της γης και με τον τρόπο αυτό προέκυψε μια πλειοψηφία αγροτών μικροϊδιοκτητών.¹⁸

Σε ότι αφορά το ζήτημα των γαιών, βλέπουμε το ρόλο που διαδραμάτισε η εκάστοτε κοινότητα στη ρύθμιση ενός τόσο σημαντικού προβλήματος.¹⁹ Με κέντρο την εκάστοτε επιχώρια κοινωνία, διαμορφώνονταν σχέσεις αλληλεγγύης μεταξύ των χωρικών, οι οικονομικές δυνατότητες των οποίων δεν διαφοροποιήθηκαν σημαντικά.

¹⁴ Ν. Καρατζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι*, ό.π., σ. 89.

¹⁵ Α. Χιωτάκη, *η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου*, ό.π., σ. 197.

¹⁶ Ν. Παπακώστας, *Ηπειρωτικά*, ό.π., σσ. 100-102.

¹⁷ Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σσ. 528-531.

¹⁸ Πρβλ. S. Sefheriades, «Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast», *Journal of Modern Greek Studies*, 17 (1999), σ. 290.

¹⁹ Πρβλ. R. Redfield, *The little community/Peasant Society and Culture*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1971.

Η ανάπτυξη όμως συλλογικοτήτων γύρω από την αγροτική διαμαρτυρία και η συγκρότηση ενός κινήματος διεκδικήσεων αποτελούν όψεις του πολύπλευρου μετασχηματισμού που συνόδευσε την ενσωμάτωση των κοινοτήτων στο ελληνικό κράτος.

Τα δίκτυα πολιτικής πατρωνείας αποτελούσαν μια σημαντική πτυχή της σχέσης των πληθυσμών αυτών με το εθνικό κέντρο. Όπως αναφέραμε, σημαντική ήταν η επιρροή του Καραπάνου. Ανταγωνιστές του, στα τέλη του 19ου αιώνα, βρέθηκαν πολιτευτές, όπως ο Γ. Παχός και ο Κ. Κοττίκας, οι οποίοι αξίωναν ευνοϊκές ρυθμίσεις για τους αγρότες. Πάντως, σε γενικές γραμμές, οι σχέσεις πάτρωνα-πελάτη επιβλήθηκαν ως η κύρια μορφή συμμετοχής των χωρικών στο πολιτικό σύστημα.

Η παρουσία στα χρόνια της οθωμανικής κατάκτησης εκτεταμένων κλεφταρματολικών δικτύων συνιστά μια σημαντική πτυχή της ιστορίας του ορεινού αυτού χώρου. Στις περιοχές αυτές, όπως και στην υπόλοιπη Πίνδο, ο έλεγχος της κεντρικής εξουσίας ήταν δύσκολο να επιτευχθεί, γεγονός που είχε ως συνέπεια την εμφάνιση και ενδυνάμωση ανυπότακτων ενόπλων.²⁰ Οι ληστρικές δραστηριότητες έκαναν απαραίτητη την επιστράτευση, εκ μέρους της εξουσίας, των μηχανισμών εκείνων που θα μπορούσαν να ενσωματώσουν τους ενόπλους στις δομές της κατάκτησης. Στην περιοχή Τζουμέρκων υπήρχε το αντίστοιχο αρματολίκι, το οποίο νέμονταν κυρίως η οικογένεια Κουτελίδα.²¹ Κατά την πρώτη περίοδο της Επανάστασης του 1821, οι γνωστοί αρματολοί της ευρύτερης περιοχής Ραδοβιζίου-Τζουμέρκων, με πρωτοστάτη το Γώγο Μπακόλα, κινητοποιήθηκαν και έλαβαν μέρος σε συγκρούσεις με τον οθωμανικό στρατό.²² Η άφιξη όμως σημαντικών οθωμανικών δυνάμεων απέτρεψε την εδραίωση της επανάστασης στην περιοχή.²³ Μετά την μάχη του Πέτα, το 1822, και ανάλογες συγκρούσεις σε περιοχές των Τζουμέρκων, όπως στην Πλάκα και το Σταυρό, οι τοπικοί οπλαρχηγοί διαπραγματεύθηκαν με τους Οθωμανούς και επανήλθαν στην πρότερη κατάσταση νομιμοφροσύνης. Η

²⁰ Πρβλ. H. Driessen, «The 'noble bandit' and the bandits of the nobles: brigandage and local community in nineteenth-century Andalusia», *European Journal of Sociology*, 24 (1983), σσ. 96-114· D. Moss, «Bandits and boundaries in Sardinia», *Man*, 14 (1979), 477-496.

²¹ K. Barkey, *Bandits and Bureaucrats-the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1994.

²² Για τις διαδικασίες κινητοποίησης των ενόπλων, βλ. Μ. Φανουράκης, «Η 'ελληνοαλβανική συμμαχία' του 1821», *δοκιμές*, 8 (1999), σσ. 127-156.

²³ Οι καταστροφές στην περιοχή την περίοδο αυτή ήταν εκτεταμένες, κυρίως στα κεφαλοχώρια Συρράκο και Καλαρρύτες. Οι λεηλασίες των Τούρκων και των Αλβανών έμειναν γνωστές στους τοπικούς πληθυσμούς ως «ο μεγάλος χαλασμός» των Τζουμέρκων. Πρβλ. Στ. Φύλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σσ. 116-121.

μετεπαναστατική όμως περίοδος έφερε ριζικές ανατροπές στο σύστημα του κλεφταρματολισμού και ευνόησε, μεταξύ άλλων, την ανακατανομή συμμαχιών στις τάξεις των ενόπλων αλλά και τον αναπροσανατολισμό της δράσης τους σε αλυτρωτικές κατευθύνσεις.²⁴

Το μέγεθος των κτηνοτροφικών δραστηριοτήτων ευνοούσε, μεταξύ άλλων, και την ανάπτυξη ληστρικών ομάδων. Η ληστεία είχε σημαντική παράδοση στο χώρο αυτό κατά την διάρκεια του 19ου αιώνα. Κάποιοι από τους ληστές δεν περιόριζαν τη δράση τους στην περιοχή, αλλά περιέρχονταν μεγάλο μέρος της ηπειρωτικής Ελλάδας. Στην περίφημη συμμορία των Αρβανιτάκηδων, που διέπραξε τη σφαγή στο Δήλεσι το 1871, συμμετείχαν δυο κτηνοτρόφοι από τα Πράμαντα. Μεγάλης κλίμακας δραστηριότητες αυτού του τύπου εμφανίσθηκαν και μετά την ενσωμάτωση του 1881. Ο χώρος της ποιμενικής κοινωνίας, που συνδεόταν άμεσα με τα ληστρικά φαινόμενα, τροφοδοτούσε συμμορίες που αναλάμβαναν τολμηρά εγχειρήματα. Την περίοδο αυτή, οι απαγωγές για λύτρα της «βασιλαρχόντισσας» από το Μέτσοβο και της Νίτσας Ρίγγα από τα Πράμαντα δημιούργησαν αίσθηση σε όλη την Ήπειρο.²⁵ Στις περιπτώσεις αυτές, που αποτυπώθηκαν στη συλλογική μνήμη με αντίστοιχα δημοτικά τραγούδια, διαφαίνεται το εύρος των δραστηριοτήτων αλλά και η κινητικότητα των ενόπλων.²⁶ Οι σταθμοί χωροφυλακής που ιδρύθηκαν στα Τζουμέρκα δεν μπορούσαν να προσφέρουν στους κατοίκους της περιοχής ουσιαστική προστασία από τους ληστές.²⁷

Ένοπλοι που ασκούσαν ληστρικές δραστηριότητες υπήρχαν στα Τζουμέρκα μέχρι τις πρώτες δεκαετίες του 20ου αιώνα. Οι δυνατότητες που προσέφερε ο χώρος για συμμορίες αυτής της μορφής ήταν αρκετές, παρά την ύπαρξη των σταθμών χωροφυλακής και των μεταβατικών αποσπασμάτων. Επιπλέον, σε περιόδους κρίσης, ενεργοποιούνταν μηχανισμοί που επέτρεπαν την ενσωμάτωση στις συμμορίες ανθρώπων που με τον ένα ή τον άλλο τρόπο βρίσκονταν αντιμέτωποι με τους θεσμούς του ελληνικού κράτους. Μια τέτοια περίοδος υπήρξαν τα έτη μετά τους βαλκανικούς πολέμους, κατά την οποία υπήρξε απροθυμία για στράτευση και εμφανίσθηκαν φαινόμενα λιποταξίας.

²⁴ Δ. Τζάκης, *Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας*, ό.π., σσ. 19-21.

²⁵ Φ. Κολοβός, «Η αιχμαλωσία της Νίτσας Ρίγγα», *Πράμαντα Τζουμέρκων Ιωαννίνων*, Αθήνα, 1977, σ. 258.

²⁶ Χρ. Χαλατσάς, «Η βασιλαρχόντισσα», *Ληστρικά Τραγούδια*, ό.π., σσ. 200-201.

²⁷ Για τους σταθμούς χωροφυλακής στην περιοχή, βλ. Ν. Παπακώστας, *Ηπειρωτικά*, ό.π., σ. 206 κ.ε.

Στην περίοδο του Μεσοπολέμου υπήρξαν σημαντικές εξελίξεις στον κοινωνικό και οικονομικό χώρο. Δάσκαλοι από τα χωριά των Τζουμέρκων άρχισαν να προπαγανδίζουν μαρξιστικές θεωρίες στους αγροκτηνοτρόφους της περιοχής. Παρά την μικρή εκλογική παρουσία του ΚΚΕ, εμφανίστηκαν στην περιοχή οι πρώτοι αριστεροί. Κάποιοι από αυτούς συνελήφθησαν κατά τη διάρκεια της δικτατορίας Μεταξά και οδηγήθηκαν στην εξορία, ενώ αρκετοί άλλοι υπέγραψαν δηλώσεις μετανοίας.²⁸ Ορισμένες κοινότητες άρχισαν να υιοθετούν πρωτοποριακές τεχνικές εκμετάλλευσης του χώρου και του φυσικού του πλούτου. Στο χωριό Θεοδώριανα εγκαινιάστηκε, το 1937, πρωτοποριακός υδροηλεκτρικός σταθμός μικρής ισχύος που εφοδίαζε την κοινότητα με ηλεκτρικό ρεύμα.²⁹ Ανάλογες νεότερες διαδικασίες είχαν ενεργοποιηθεί και σε άλλα χωριά. Τοπικές εφημερίδες έκαναν λόγο για την ανάγκη ενεργοποίησης της «Τζουμερκιώτικης» συλλογικότητας και της διεκδίκησης των αιτημάτων του χώρου στο πεδίο της κεντρικής πολιτικής σκηνής. Επιπλέον, σε ορισμένα κεφαλοχώρια, νεαρές γυναίκες, προερχόμενες από οικογένειες «νοικοκυραίων», άρχισαν να μορφώνονται και να διεκδικούν δικαιώματα.

Παρά τις εξελίξεις αυτές, η ζωή της μεγάλης πλειοψηφίας των χωρικών παρέμενε δύσκολη. Η επικοινωνία με τα αστικά κέντρα ήταν δυσχερής και οι κάτοικοι των Τζουμέρκων αναγκάζονταν να περπατούν πολλές ώρες προκειμένου να επισκεφθούν την Άρτα ή τα Ιωάννινα. Ο συντηρητισμός του αγροτικού πληθυσμού εξακολουθούσε να κυριαρχεί στα θέματα της θρησκείας, των σχέσεων των δυο φύλων, της υποταγής των νεοτέρων στις απαιτήσεις των μεγαλύτερων σε ηλικία.

Η πλέον όμως σημαντική εξέλιξη αφορούσε τα πλήγματα που είχε δεχθεί ο χώρος της ημινομαδικής κτηνοτροφίας. Η οριστική απώλεια των χειμαδιών της δυτικής Ηπείρου, καθώς πολλές από τις εκτάσεις παραχωρήθηκαν σε πρόσφυγες από τη Μικρά Ασία, οι φορολογικές επιβαρύνσεις, οι απόπειρες του καθεστώτος Μεταξά να ελέγξει τις μετακινήσεις και να προωθήσει την πολιτική της μόνιμης εγκατάστασης και της εγγραφής στα δημοτολόγια, δημιούργησαν συνθήκες ανεπίστρεπτης κρίσης της κυρίαρχης στο χώρο αυτό κτηνοτροφικής δραστηριότητας. Στο πλαίσιο των αλλαγών παρατηρήθηκε κίνηση των πληθυσμών προς τις πόλεις. Χαρακτηριστικό παράδειγμα είναι το Συρράκο, οι ραφτάδες του οποίου άρχισαν να

²⁸ Μεταξύ αυτών που δεν υπέγραψαν δήλωση ήταν και ο Γ. Βοντίσιος-Γούσιας από το Συρράκο, μετέπειτα διοικητής του ΔΣΕ. Πρβλ. Σ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 155.

²⁹ Θ. Μαρίνος, *Ο εφιάλτης της εθνικής αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, σ. 78.

εγκαθίστανται στις πόλεις στη διάρκεια του Μεσοπολέμου. Την κίνηση προς τα πεδινά ακολούθησαν αργότερα και οι ημινομάδες κτηνοτρόφοι.³⁰

Ο πληθυσμός της περιοχής στις παραμονές του πολέμου ήταν κατανεμημένος ως εξής:

<u>Κοινότητα</u>	<u>Πληθυσμός</u>
Αγ. Παρασκευή	312
Άγναντα	1364
Αθαμάνιο	1660
Αμπελοχώρι	546
Ανεμορράχη	266
Αρματολικό	383
Βαθύπεδο	315
Βουργαρέλι	1055
Γαρδίκι	784
Γραικικό	1115
Δίστρατο	590
Θεοδώριανα	1476
Καλαρίτες	985
Καταρράκτης	1230
Κάτω Καλεντίνη	298
Κάψαλα	265
Κεντρικό	864
Κουκούλια	564
Κτιστάδες	426
Κυψέλη	1518
Λεπιανά	594
Ματσούκι	739
Μελισσουργοί	385
Μικροσπηλιά	403
Μιχαλίτσι	509

³⁰ Δ. Ψυχογιός (κ.α), *Ο Οικονομικός μετασχηματισμός των αγροτικών κοινοτήτων*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1987, σ. 24.

Νεράιδα	672
Παλαιοκάτουνο	552
Παλαιοχώρι Συρράκου	529
Παχτούρι	656
Πετροβούνι	563
Πράμαντα	3021
Προσήλιο	367
Ράμμα	771
Ραφταναίοι	1138
Συρράκο	1388
Τετράκωμο	1435
Χουλιαράδες	617

Πηγή: ΕΣΥΕ, Αποτελέσματα απογραφής 1940.

5.2 Η περίοδος της Αντίστασης και οι εμφύλιες συγκρούσεις.

Μετά την κατάρρευση του μετώπου, στην περιοχή εμφανίσθηκαν τα γνωστά επισιτιστικά προβλήματα που μάστιζαν και την υπόλοιπη ύπαιθρο. Τα δίκτυα ανταλλαγής που συγκροτήθηκαν εξασφάλιζαν την επιβίωση των κατοίκων στις ιδιαίτερα δυσχερείς συνθήκες του πρώτου έτους της Κατοχής. Πολλοί από τους τεχνίτες των Τζουμέρκων που ταξίδευαν στις πόλεις για οικοδομικές εργασίες δεν μπορούσαν πλέον να συνεχίσουν τις δραστηριότητες τους και επέστρεφαν στις κοινότητές τους. Την ίδια περίοδο άρχισαν και οι πρώτες οχλήσεις των αρχών Κατοχής, που καλούσαν τους κατοίκους να παραδώσουν τυχόν οπλισμό.

Η οργάνωση αντιστασιακών ομάδων στα Τζουμέρκα άρχισε στα τέλη του 1942. Από την πλευρά της Αριστεράς, οι πρώτες απόπειρες δημιουργίας ελαστικών «μαχητικών ομάδων» σε διάφορα χωριά της περιοχής δεν είχαν ευοδωθεί. Προείχε,

σύμφωνα με τη γνώμη του κύριου πολιτικού στελέχους του ΕΑΜ Άρτας Κ. Παπαδόπουλου, η εξάπλωση της οργάνωσης με τη μορφή τοπικών επιτροπών, η «λαϊκή διαφώτιση», η αποφυγή προκλήσεων έναντι των κατοχικών στρατευμάτων κλπ. Όντως, είχαν γίνει απόπειρες στους τομείς αυτούς μετά την ανασυγκρότηση των κομματικών επιτροπών ορισμένων κοινοτήτων. Οι επαφές όμως των εαμικών στελεχών με αξιωματικούς για τη δημιουργία ένοπλων ομάδων είχαν περιοριστεί στην ένταξή τους στην οργάνωση με την προοπτική μελλοντικής δράσης. Η εμφάνιση του στρατηγού Ζέρβα στην όμορη περιοχή Ραδοβιζίου και η συγκρότηση των πρώτων εδεδείκτων τμημάτων οδήγησε στην απόφαση σύγκλησης ευρείας σύσκεψης εαμικών στελεχών, η οποία πραγματοποιήθηκε στα τέλη Νοεμβρίου. Η συνάντηση κατέληξε στο συμπέρασμα ότι οι συνθήκες για τη δημιουργία ελαστικών τμημάτων είχαν ωριμάσει.³¹ Το Δεκέμβριο, ο υπομοίραρχος της Χωροφυλακής Φάνης Τσάκας (ψευδώνυμο Τζαβέλλα) από την κοινότητα Τετράκωμο συγκρότησε ένοπλο τμήμα, κυρίως με συγχωριανούς του.³²

Η εμφάνιση των ανταρτών στο προσκήνιο ήταν εντυπωσιακή και υπενθύμιζε ανάλογες πρακτικές τμημάτων του ΕΛΑΣ από άλλες περιοχές της Ελλάδας. Το τμήμα του Τζαβέλλα έκανε θεαματικές εισόδους στα χωριά, καταργούσε τις τοπικές αρχές, διόριζε εαμικές επιτροπές, αφοπλιζε χωροφύλακες. Η πλέον εντυπωσιακή ενέργειά του υπήρξε η εκτέλεση ενός αποδεδειγμένου συνεργάτη των δυνάμεων κατοχής. Στις 31 Δεκεμβρίου 1943, το τμήμα Τζαβέλλα εκτέλεσε στο χωριό Ραφταναίοι τον Ι. Χριστογεώργο, ο οποίος ήταν από οικογένεια «νοικοκυραίων» και τοπικός παράγοντας που συνεργαζόταν με τους Ιταλούς. Με την ανοχή τους περιόδευε τα χωριά και ασκούσε κάθε είδους δραστηριότητες συσσώρευσης προϊόντων. Η εκτέλεσή του δημιούργησε αίσθηση στην ευρύτερη περιοχή.³³ Πολλοί από τους χωρικούς που ως τότε δεν είχαν πληροφορηθεί την ενεργοποίηση αντάρτικων ομάδων αντιλήφθηκαν ότι η κατάσταση άρχιζε να μεταβάλλεται.

Παρά την ύπαρξη της ομάδας αυτής, η κατάσταση στα Τζουμέρκα διαφοροποιήθηκε ήδη από τις αρχές του 1943. Το Φεβρουάριο άρχισε η μεγάλη οργανωτική διεξόδουση του ΕΔΕΣ στην περιοχή. Η μετέπειτα πολιτική κυριαρχία του ΕΔΕΣ βασίστηκε σε ένα συνδυασμό παραγόντων: στην επιμονή του Ζέρβα να

³¹ Για τις διαδικασίες αυτές, βλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 1, σσ. 240-242.

³² Φ. Τσάκας, *Μαρτυρία για την αντίσταση και το διωγμό*, ό.π., σσ. 37-39.

³³ Δ. Παπαδημητρίου, *Ραφταναίοι*, Ιωάννινα, 1998, σσ. 93-95.

καταστήσει την περιοχή κέντρο των ομάδων του, στη στήριξη που του παρείχαν οι τοπικές ηγεσίες, στις αδυναμίες του ΕΛΑΣ της περιοχής.

Ένα από τα πλέον αξιόμαχα τμήματα των ΕΟΕΑ, το 3/40 Σύνταγμα, συγκροτήθηκε κυρίως από χωρικούς των Τζουμέρκων. Το Σύνταγμα αυτό υπήρξε από τα πλέον οργανωμένα του εδεδίτου αντάρτου.³⁴ Έλαβε μέρος στις περισσότερες επιχειρήσεις εναντίον των κατοχικών στρατευμάτων, αλλά και στις εμφύλιες συγκρούσεις. Μεταξύ άλλων, πρωταγωνίστησε στις μάχες της Μενίνας και της Δωδώνης (τον Αύγουστο και Σεπτέμβριο του 1944 αντιστοίχως).³⁵ Η ονομασία του τμήματος ανακαλούσε τις τοπικές παραδόσεις του ομώνυμου ευζωνικού συντάγματος του Ελληνικού Στρατού, που είχε σημαντική παρουσία στα πεδία των μαχών.³⁶

Διοικητής του τμήματος ήταν ο αξιωματικός του Ελληνικού στρατού Γ. Αγόρος, ο οποίος είχε γεννηθεί στην Άγναντα και είχε πολεμήσει στο αλβανικό μέτωπο. Ο Αγόρος είχε συναντηθεί με το Ζέρβα στα τέλη του 1942 και είχε αναλάβει την ευθύνη οργάνωσης της περιοχής Τζουμέρκων.³⁷ Μέχρι την ένταξή του στον ΕΔΕΣ, είχε σχηματίσει, με επίκεντρο το Βουργαρέλι, μικρές ομάδες ενόπλων, οι οποίες όμως δεν επέδειξαν σημαντική δράση. Την περίοδο αυτή εμφανιζόταν ως φίλα προσκείμενος στο ΕΑΜ, στελέχη του οποίου αποπειράθηκαν να τον εντάξουν στην οργάνωση. Μετά τη συνάντησή του με τον Ζέρβα, το ενδεχόμενο αυτό αποκλείστηκε και ασχολήθηκε με την συγκρότηση των αντάρτικων τμημάτων του ΕΔΕΣ στην περιοχή. Τον συνέδραμαν τοπικοί παράγοντες με επιρροή: στο Βουργαρέλι ο αξιωματικός Ευθ. Λαμπράκης και ο ιατρός Δ. Αναγνώστου, στο Τετράκωμο ο δημοδιδάσκαλος Απόστολος Γούλας, στα Λεπιανά ο λοχαγός Γ. Χουλιάρας, στα Θεοδώριανα ο ιατρός και πρόεδρος του χωριού Ι. Τσιρογιάννης, στην Άγναντα ο

³⁴ Ο D. Wallace το χαρακτήρισε μάλιστα «το καλύτερο τμήμα του Ζέρβα». Πρβλ. L. Baerentzen, *British Reports*, ό.π., σ. 137.

³⁵ Για τη μάχη της Μενίνας και τη συμμετοχή του τμήματος, βλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 4, σσ. 160-152.

³⁶ Το γεγονός αυτό έγινε αντιληπτό και από τα Γερμανικά στρατεύματα κατοχής. Πρβλ. *Οι ναζί για την Εθνική Αντίσταση στην Ελλάδα-Επτά απόρρητες εκθέσεις του Γενικού Επιτελείου του Χίτλερ*, Αθήνα, ΕΔΙΑ, χ.χ., σ. 39. Πάντως η ονομασία αυτή καθιερώθηκε μετά τις εμφύλιες συγκρούσεις με τον ΕΛΑΣ. Μέχρι τότε η ονομασία του τμήματος ήταν Αρχηγείο Τζουμέρκων. Πρβλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 3, σ. 100. Η πρακτική αυτού του τύπου ονοματοθεσίας μονάδων του αντάρτικου εγκαινιάστηκε από την ΕΚΚΑ και το 5/42 Σύνταγμα του Δ. Ψαρρού στην Παρνασσίδα. Πρβλ. Κομν. Πυρομάγλου, *Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του*, Αθήνα, 1965, σ. 165.

³⁷ Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 151.

δάσκαλος Ν. Στεργίου, στο Αθαμάνιο ο δικηγόρος Δ. Κωσταβασίλης, στον Καταρράκτη ο ταγματάρχης Αθ. Πολίτης.³⁸

Στα τέλη Ιανουαρίου 1943, είχε οργανώσει τμήμα 470 ανταρτών, εκ των οποίων 120 ένοπλοι, κατανεμημένων στις εξής μονάδες: Λόχος Βουργαρελίου, Λόχος Τετρακώμου, Ανεξάρτητη Διμοιρία Αγνάντων, Ανεξάρτητη Διμοιρία Καυάλων, Ανεξάρτητη Διμοιρία Λεπιανών-Ράμιας.³⁹ Το Φεβρουάριο του 1943 ανέλαβε και την ευθύνη «πολιτικής» οργάνωσης της περιοχής με στόχους, σύμφωνα με το Ζέρβα, «την όσο το δυνατόν ταχύτερα συγκρότηση μαχητικών συγκροτημάτων και την παρεμπόδιση της περαιτέρω διείσδυσης του κομμουνισμού στα Τζουμέρκα. Παραλλήλως διά της διαφωτίσεως, έπρεπε να καταβληθή προσπάθεια, όπως αποσπασθούν από το ΕΑΜ οι παρασυρθέντες και εξαπατηθέντες πατριώται, και, κυρίως, οι αξιωματικοί».⁴⁰

Η οργάνωση επιτροπών εθνικού αγώνα στα Τζουμέρκα έλαβε αξιοσημείωτη ανάπτυξη κατά το χρονικό διάστημα Φεβρουαρίου-Μαρτίου 1943.⁴¹ Σημαντική ώθηση στην επέκταση του αντάρτικου έδωσε η συστράτευση πολλών χωροφυλάκων στο πλευρό του Ζέρβα. Αποτέλεσμα αυτής της διαδικασίας υπήρξε η οργάνωση, τον Ιούνιο του 1943, 1370 ανταρτών στις τοπικές ΕΟΕΑ. Την περίοδο αυτή, το τμήμα Τζουμέρκων είχε 45 αξιωματικούς και 1000 ενόπλους, οργανωμένους στο Τάγμα Βουργαρελίου και στο Τάγμα Τετρακώμου. Στο τελευταίο είχαν ενταχθεί και οι λόχοι των υπόλοιπων κοινοτήτων της περιοχής.⁴² Ο οπλισμός του τμήματος ήταν, με τη συνδρομή των Βρετανών, αρκετά ικανοποιητικός ήδη από την περίοδο αυτή. Τον επόμενο μήνα, το τμήμα του Αγόρου έλαβε μέρος σε επιχειρήσεις εναντίον των κατοχικών στρατευμάτων κατά μήκος της οδού Άρτας-Ιωαννίνων.⁴³ Σταδιακά το Αρχηγείο Τζουμέρκων απέκτησε τη φήμη μιας από τις πλέον εμπειροπόλεμες μονάδες των ΕΟΕΑ. Οι αντάρτες του είχαν αφοσίωση στην ηγεσία, γεγονός που καταδεικνύεται και από το τραγούδι που συνέθεσαν προς τιμήν του διοικητή τους.⁴⁴ Στις μεταπολεμικές αναφορές του Αγόρου εκφράζεται η πεποίθησή του ότι:

³⁸ Στ. Παππάς, *Η Εθνική Αντίσταση ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ*, ό.π., σσ. 51-56.

³⁹ Για τη συγκρότηση του τμήματος, βλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 4, σ. 129.

⁴⁰ Ν. Ζέρβας, Τα απόρρητα έγγραφα μου, *Ακρόπολις*, φ. 30 Απριλίου 1950.

⁴¹ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 4, σ. 130.

⁴² Αυτόθι, σ. 131.

⁴³ Αυτόθι, έγγ. 5, σσ. 138-140.

⁴⁴ Το τραγούδι παρατίθεται στο *Τραγούδια της Αντίστασης και του Εμφυλίου (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, Εθνικιστικές οργανώσεις)*, Αθήνα, Ελληνικά Θέματα, 1975, σ. 73. Για τα τραγούδια

Η δράσις του Αρχηγείου Τζουμέρκων Άρτης και 3/40 Συν/τος Ευζώνων είναι η ένδοξος πορεία προς την αθανασίαν πατριωτών ελευθέρων ανθρώπων, οι οποίοι έταξαν τα στήθη των έναντι των ισχυροτάτων αντιπάλων τυράννων των και έπεσαν εις το πεδίο της τιμής ή επέζησαν ελεύθεροι, ένδοξοι, συνεχισταί του Ιερού υπέρ Πατρίδος έργου των γενναίων νεκρών των και σημερινοί στυλοβάται και άγρυπνοι φρουροί της ελευθερίας και του μεγαλείου της ελληνικής φυλής.⁴⁵

Την επέκταση του ΕΔΕΣ στα Τζουμέρκα ενίσχυε και η παρουσία του ίδιου του Ζέρβα στην περιοχή. Μετά την οργανωτική περιοδεία του ηγέτη του ΕΔΕΣ στις κοινότητες των Τζουμέρκων το Μάρτιο του 1943, είχε διαφανεί ότι οι διαθέσεις του πληθυσμού ήταν ευνοϊκές για το εγχείρημά του.⁴⁶ Καθώς είχε θεωρήσει εξαιρετικά σημαντική την οργάνωση της περιοχής, αποφάσισε να καθιερώσει το κεφαλοχώρι Βουργαρέλι ως πρωτεύουσα του «κρατιδίου» του. Από την άνοιξη του έτους αυτού φιλοξενήθηκε επί μακρόν στο σπίτι του Ευθ. Λαμπράκη, στο συνοικισμό Σκιαδάδες της ίδιας κοινότητας.⁴⁷ Επίσης ορίστηκε το χωριό Θεοδώριανα ως έδρα της βρετανικής στρατιωτικής αποστολής.⁴⁸

Και στην περίπτωση των Τζουμέρκων, ο ρόλος των συγγενικών δικτύων στην πολιτική ένταξη υπήρξε σημαντικός. Στο χωριό Αθαμάνιο τρεις τοπικοί παράγοντες προσχώρησαν στον ΕΔΕΣ. Όπως παραδέχεται ο δάσκαλος Κ. Γεωργιάδης, μέλος του ΕΑΜ, «λόγω συγγένειας» οργανώθηκαν τα ¾ του χωριού στην οργάνωση του Ζέρβα.⁴⁹ Η περίπτωση του χωριού αυτού δεν ήταν βέβαια η μοναδική. Τα τμήματα που συγκροτούσαν οι οπλαρχηγοί στις κοινότητες των Τζουμέρκων οργανώθηκαν αρχικά με βάση τα οικογενειακά τους δίκτυα και επεκτάθηκαν με την προσχώρηση και άλλων οικογενειών. Οι περιπτώσεις των οπλαρχηγών Μόσιαλου (στο χωριό Μικροσπηλιά), Γ. Χουλιάρα (στο χωριό Λεπιανά) και Κ. Γιαννούλη (στο χωριό Κάψαλα) είναι χαρακτηριστικές για αυτό τον τρόπο πολιτικής κινητοποίησης.⁵⁰

του ΕΔΕΣ, βλ. Ε. Μαχαίρας, *Η τέχνη της Αντίστασης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999, σσ. 255-258.

⁴⁵ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 5, σ. 136.

⁴⁶ Ναπ. Ζέρβας, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σσ. 357-359.

⁴⁷ Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 207.

⁴⁸ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, έγγ. 5, σ. 137· Θ. Μαρίνος, *Ο εφιάλτης της εθνικής αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, σ. 87 κ.ε.

⁴⁹ Κ. Γεωργιάδης, *Οδοιπορικό της Αντίστασης*, ό.π., σ. 59.

⁵⁰ Πρβλ. το ημερολόγιο του Κ. Γιαννούλη, ΓΑΚ, Κ. 116.

Στους χώρους αυτούς, όπως έχουμε αναφέρει, η εξοικείωση με τα όπλα και τις βίαιες πρακτικές ήταν κανόνας. Υπάρχει όμως μια σημαντική διαφορά από παρόμοιες ομάδες άλλων περιοχών. Πολλοί από τους τοπικούς οπλαρχηγούς ήταν προπολεμικά αυτό που θα λέγαμε «νοικοκυραίοι». Όσο κι αν οι αξίες του κλεφταρματολισμού παρέμεναν ζωντανές, οι χωρικοί αυτοί δεν ήταν προπολεμικά ληστές ούτε είχαν συμμετοχή στο κύκλωμα ληστείας. Μπορούσαν κάλλιστα να αναλάβουν πολλαπλούς ρόλους στα πλαίσια των χαλαρών κοινωνικών ηγετικών ομάδων. Η ένταξη της περιοχής στις δομές του εθνικού κράτους είχε σημαντικές επιπτώσεις ως προς την εμπέδωση της κυρίαρχης κουλτούρας και την αναγνώριση από τα υποκείμενα των εθνικών αξιών του κέντρου.⁵¹

Η συστράτευση των χωρικών των Τζουμέρκων στο πλευρό των ΕΟΕΑ διαφαίνεται από τον παρακάτω πίνακα (ο οποίος περιλαμβάνει τους αντάρτες ανά κοινότητα):

<u>Κοινότητα</u>	<u>Αντάρτες ΕΟΕΑ</u>	<u>Αντάρτες ΕΛΑΣ</u>
Άγναντα	70	22+27 επιστρατευθέντες (49)
Αθαμάνιο	66	9
Αμπελοχώρι	5	2
Ανεμορράχη	7	
Βουργαρέλι	83	16
Γραικικό	22	6
Δίστρατο	17	14
Θεοδώριανα	55	11
Καλαρίτες	10	2
Κεντρικό	70	8
Κορφοβούνι	93	
Κτιστάδες	11	6
Κυψέλη	26	14
Λεπιανά	50	3
Ματσούκι	10	

⁵¹ E. Gellner, *Εθνη και Εθνικισμός*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.

Μελισσοουργοί	10	32
Μικροσπηλιά	25	5
Μιχαλίτσι	4	5
Νεράιδα	8	
Παλαιοχώρι Συράκκου	31	
Παχτούρι	5	
Πετροβούνι	19	
Πράμαντα	27	11
Προσήλιο	11	
Ράμια	22	4
Ραφταναίοι	18	7
Τετράκωμο	96	26
Χουλιαράδες	7	

Πηγή: Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σσ. 287-315.

Μια σημαντική κοινωνική κατηγορία, στην οποία απέβλεπαν και οι δυο οργανώσεις, ήταν αυτή των ημινομάδων κτηνοτρόφων, οι οποίοι συνάντησαν εξαιρετικά δύσκολες συνθήκες στην περίοδο της δεκαετίας 1940–50. Στην αρχή της Κατοχής, κινδύνευαν από τους ληστές και τους ζωοκλέπτες που είχαν ήδη επαναδραστηριοποιηθεί. Οι διαδρομές των νομάδων από και προς τα χειμαδιά έγιναν επικίνδυνες και πολλές φορές οι κτηνοτρόφοι υπέστησαν ληστείες. Για τον προσεταιρισμό της κατηγορίας αυτής, η οποία μπορούσε να προσφέρει σημαντικά στο αντάρτικο, κινητοποιήθηκαν και οι δυο οργανώσεις. Όταν οι αντιστασιακές ομάδες ισχυροποιήθηκαν, οργανώθηκε ακόμη και επιχείρηση συνοδείας από ενόπλους του ΕΛΑΣ των ημινομάδων που επέστρεφαν από την περιοχή της Πρέβεζας στα Τζουμέρκα.⁵²

Όσον αφορά την πολιτική ένταξη, παρατηρούμε ότι σημαντικό παράγοντα αποτελούσε ο προσανατολισμός των κοινοτήτων στη Θεσσαλία ή την Ήπειρο, όπου

⁵² Μ. Ντούσιας, *ΕΑΜ Πρέβεζας/ΕΛΑΣ Ζαλόγγου-Σουλίου*, ό.π., σσ. 157-158. Από την πλευρά του ΕΔΕΣ υποστηρίζεται ότι το ΕΑΜ Πρέβεζας με έγγραφό του, που φέρει ημερομηνία 1 Μαΐου 1943, ζητούσε από τους κτηνοτρόφους δωρεά και ενίσχυση της οργάνωσης

κυριαρχούσε αντιστοίχως το ΕΑΜ και ο ΕΔΕΣ. Σε χωριά όπως το Συρράκο, τα οποία επικοινωνούσαν κυρίως με το τμήμα εκείνο στο οποίο κατίσχυσε ο Ζέρβας, υπήρξε σημαντική η επιρροή του ΕΔΕΣ.⁵³ Μάλιστα, με έδρα το χωριό αυτό συγκροτήθηκε ξεχωριστό τμήμα των ΕΟΕΑ, το οποίο συνεργαζόταν στενά με το όμορο τμήμα Κράνης. Στις Καλαρρύτες, αντίθετα, η επιρροή του ΕΑΜ ήταν σχετικά μεγαλύτερη. Αν και δεν υπήρξε προθυμία για στράτευση στον ΕΛΑΣ, η επιρροή της Αριστεράς ήταν εμφανής. Στην κοινότητα αυτή, ο τσέλιγκας Μίντζας εντάχθηκε στο ΕΑΜ μαζί με τους γιους του.⁵⁴

Σε γενικές γραμμές οι κτηνοτρόφοι ενίσχυναν και τις δυο οργανώσεις, τουλάχιστον μέχρι και την έναρξη των εμφύλιων συγκρούσεων.⁵⁵ Οι περισσότεροι ημινομάδες κτηνοτρόφοι βρέθηκαν στην Ελεύθερη Ελλάδα με την άνοδό τους στο βουνό την άνοιξη του 1944. Στη συγκυρία, η ευκαιρία που είχε η εαμική παράταξη να εκμεταλλευθεί την ετήσια επανένωση των κτηνοτρόφων στα θερινά βοσκοτόπια ήταν σημαντική.⁵⁶ Το ΕΑΜ προσπάθησε να αντιμετωπίσει τα προβλήματα της κατηγορίας αυτής με ρυθμίσεις που αφορούσαν μεταξύ άλλων τις σχέσεις των κτηνοτρόφων με τα κοινοτικά συμβούλια, την ενοικίαση της γης, το «ξερίζωμα» των διακρίσεων μεταξύ μεγάλης και μικρής κτηνοτροφίας κλπ.⁵⁷

προκειμένου να διεξαχθεί η επιχείρηση. Πρβλ. ΑΣΚΙ, Φ. 4322, *Εθνική Φλόγα*, φ. 14 Νοεμβρίου 1944.

⁵³ L. Baerentzen (edit.), *Reports from Greece*, ό.π., σ. 157.

⁵⁴ Πρβλ. Αλ. Αναστασίου, «Η ζωή μου στην Εθνική Αντίσταση», *Ο Καθρέπτης*, περιοδική έκδοση των απανταχού Αμπελοχωριτών, τχ. 81, 1999. Στις κτηνοτροφικές κοινότητες της Πίνδου οι περισσότεροι τσελιγκάδες υποστήριζαν το ΕΑΜ, από τη στιγμή που ο ΕΛΑΣ είχε τη δυνατότητα να περιορίσει τις ζωοκλοπές. Πρβλ. Γ. Μαργαρίτης, «Εμφύλιες διαμάχες», ό.π., σ. 512.

⁵⁵ Ν. Καρατζένης, *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι*, ό.π., σσ. 127-128.

⁵⁶ Πρβλ.: «Αν οι κάμποι χωρίζουν, τα βουνά ενώνουν. Το καλοκαιρινό αντάμωμα αναδεικνύει και τη σημασία των ορεινών περιοχών ως τόπων συνάντησης και επικοινωνίας ανθρώπων διαφορετικής προέλευσης, μέσα από μια επαναλαμβανόμενη, συνεχή κινητικότητα», Ε. Ψυχογιού, «Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών: Οι τελευταίοι νομάδες κτηνοτρόφοι στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», στο Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της βαλκανικής*, ό.π., σ. 169.

⁵⁷ Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 379· Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός*, ό.π., τμ. 2, σσ. 108-110. Παρόμοιες διαδικασίες ενεργοποίησε η Γενική Διοίκηση Ηπείρου της ΠΕΕΑ, η οποία καλούσε τα Επαρχιακά Συμβούλια Ζαγορίου, Μετσόβου, Κόνιτσας και Πωγωνίου σε «Κτηνοτροφικό Συνέδριο», τον Ιούνιο του 1944, με σκοπό τη ρύθμιση των προβλημάτων. ΕΔΙΑ, *Αρχείο Ν. Παπαιωάννου*, φ. 1, «έγγραφο της Γενικής Διοίκησης Ηπείρου προς τα Επαρχιακά Συμβούλια», με ημερομηνία 24-5-1944. Πάντως, την περίοδο αυτή, ο ΕΛΑΣ είχε επιβάλλει φορολογία σε είδος στους κτηνοτρόφους, η οποία κυμαίνονταν από 2 % έως 10% (για τους μεγαλοτσελιγκάδες που διέθεταν πάνω από 250 αμνοερίφια), ΑΣΚΙ, Κ. 493, *Αρχείο ΚΚΕ*, Φ. 30/1/74.

Στην περιοχή του Λάκμωνα (Περιστερίου) ενεργοποιήθηκαν παρόμοιες διαδικασίες. Οι κοινότητες του Λάκμωνα βρίσκονται στα όρια των Τζουμέρκων, με αποτέλεσμα για κάποιες από αυτές να είναι δύσκολη η τοποθέτησή τους στη μια ή την άλλη γεωγραφική ενότητα. Με έδρα τα χωριά Κράψη και Ανατολική, συγκροτήθηκε ένα ισχυρό ένοπλο τμήμα των ΕΟΕΑ. Επιτροπές Εθνικού αγώνα συγκροτήθηκαν σε όλα τα χωριά της περιοχής και τοπικοί παράγοντες ανέλαβαν υπεύθυνους ρόλους.⁵⁸ Τον κυριότερο ρόλο στην πολιτική ένταξη διαδραμάτισαν ισχυροί οπλαρχηγοί, όπως ο Σπύρος Μητροκόστας. Έχοντας τη συνδρομή συγγενικών δικτύων και απολαμβάνοντας ιδιαίτερου κύρους μεταξύ των συγχωριανών του, ο οπλαρχηγός αυτός μπόρεσε να ηγηθεί ενός σχηματισμού ενόπλων με συγκεκριμένα χαρακτηριστικά: την ταύτιση με το χώρο, την συμμόρφωση με τις παραδοσιακές αξίες των ενόπλων, την απευθείας διαπραγμάτευση με την κεντρική ηγεσία, την αδυναμία κατανόησης του πολιτικού διακυβεύματος της Αντίστασης.

Η αντίδραση του τοπικού ΕΑΜ στην ανάπτυξη του ΕΔΕΣ εκδηλώθηκε με τη σύγκληση στα τέλη Μαρτίου 1943 ευρείας πολιτικοστρατιωτικής σύσκεψης στελεχών από ολόκληρη την Ήπειρο.⁵⁹ Στη σύσκεψη αυτή αποφασίσθηκε ανακατανομή αρμοδιοτήτων, ενίσχυση με αξιωματικούς των περιοχών που υστερούσαν ως προς την οργάνωση αντάρτικου κλπ. Όσον αφορά τη συγκρότηση τοπικών συγκροτημάτων αποφασίστηκε η δημιουργία του Αρχηγείου Τζουμέρκων του ΕΛΑΣ. Στρατιωτικός διοικητής ορίσθηκε ο μόνιμος αξιωματικός Γεράσιμος Μαλτέζος (Τζουμερκιώτης), καπετάνιος ο δάσκαλος Βάγιας Χαριλόης και αντιπρόσωπος του ΕΑΜ ο δικηγόρος Γιώργος Αναγνωστάκης (Καταχινιάς). Το Αρχηγείο μετεξελίχθηκε αργότερα στο 3/40 Σύνταγμα ΕΛΑΣ Άρτας. Οι διαφορές των Τζουμέρκων από άλλες περιοχές της Ηπείρου συνοψίζονται από τον Γερ. Μαλτέζο:

Οι κάτοικοι των Τζουμέρκων ήταν πάντοτε φτωχοί, λόγω του άγονου ορεινού εδάφους τους και ως επί πλείστον ταξίδευαν και έρχονταν σε επαφή με τον κόσμο των μεγαλουπόλεων, όπου συνήθως δούλευαν σαν κτίστες (ίσως γι' αυτό υπάρχει το χωριό

⁵⁸ Για την οργάνωση του χώρου, βλ. Δ. Παππάς, *Το προγεφύρωμα του Λάκμωνα (Περιστερίου)*, ό.π., σσ. 17-27.

⁵⁹ Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 11-14. Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σσ. 193-194.

Κτιστάδες), γι' αυτό ήταν πιο ζύπνιοι από τους κατοίκους του Ραδοβιζιού και του Βάλτου και με πιο προοδευτικές αντιλήψεις.⁶⁰

Είναι προφανές ότι στο λόγο της Αριστεράς η «καθυστέρηση» ή αντιστοίχως η πολιτιστική ανάπτυξη ορισμένων περιοχών διαδραμάτιζε ουσιαστικό ρόλο στην πολιτική ένταξη.⁶¹ Η αναφορά λοιπόν του Τζουμερκιώτη χρήζει περαιτέρω ανάλυσεως. Η τοπική ιδιαιτερότητα που παρατηρούσε ο ελασίτης αξιωματικός εδραζόταν σε δυο παράγοντες: πρώτον, στην σύμπραξη ορισμένων αξιωματικών της περιοχής με τον ΕΛΑΣ και όχι με τον Ζέρβα και δεύτερον στην υποστήριξη που προσέφεραν στο ΕΑΜ ορισμένες κοινότητες, όπως οι Μελισουργοί και η Κυψέλη.⁶² Παρά την επέκταση του ΕΔΕΣ, η κατάσταση φαινόταν ευνοϊκότερη στα Τζουμέρκα για το ΕΑΜ απ' ό,τι σε άλλες περιοχές της Ηπείρου. Η ανάπτυξη συγκροτημένου ελασίτικου τμήματος συναντούσε όμως δυσχέρειες. Το Σεπτέμβριο του 1943, το 3/40 Σύνταγμα αριθμούσε 500 αντάρτες, στην πλειοψηφία τους με απαρχαιωμένο οπλισμό. Την ίδια περίοδο οι συγκροτημένες μονάδες των ΕΟΕΑ στην ευρύτερη περιοχή Άρτας υπερέβαιναν τους 2000 αντάρτες.

Οι σχέσεις των δυο οργανώσεων ήταν την περίοδο αυτή αμφίσημες. Στο ηγετικό επίπεδο υπήρχε, όπως έχει διαπιστωθεί, αμοιβαία καχυποψία. Οι συμφωνίες που είχαν υπογραφεί δεν είχαν οδηγήσει σε επιθυμητά αποτελέσματα ως προς την άρση των επιφυλάξεων. Τα γεγονότα του Μαρτίου 1943 στη Θεσσαλία, με τον αποπλισμό της ομάδας Σαράφη-Κωστόπουλου, είχαν δημιουργήσει ένταση και συνέτειναν στη δημιουργία του κλίματος έντασης και στην περιοχή των Τζουμέρκων. Η πλέον σημαντική απόπειρα συμβιβασμού μέχρι εκείνη τη στιγμή υπήρξε, όπως προαναφέραμε, η υπογραφή του πρωτοκόλλου δημιουργίας του ΚΓΣΑ τον Ιούλιο του 1943. Η συγκυρία επέτρεπε λοιπόν την προώθηση τοπικών ρυθμίσεων.

Στο πλαίσιο αυτό και στην προοπτική αντιμετώπισης των προβλημάτων στις σχέσεις των οργανώσεων, αποφασίστηκε κοινή περιοδεία Άρη-Ζέρβα στα χωριά των Δυτικών Τζουμέρκων. Η, κατά γενική παραδοχή, επιτυχημένη περιοδεία τερματίστηκε με ομιλία τους στο χωριό Άγναντα στις 16 Αυγούστου 1943. Στο χωριό αυτό είχε συγκληθεί την περίοδο εκείνη η II Συνδιάσκεψη του ΕΑΜ Άρτας. Επιπλέον η ίδια κοινότητα είχε επιλεγεί ως έδρα του Κοινού Στρατηγείου Ηπείρου ΕΛΑΣ-

⁶⁰ Γ. Μαλτέζος, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σ. 157.

⁶¹ Πρβλ. Ν. Μαραντζίδης, *Γιασασίν Μιλέτ*, ό.π., σ. 139 κ.ε.

⁶² Για τους Μελισουργούς, βλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 3, έγγ. 34, σσ. 128-130.

ΕΔΕΣ, που είχε δημιουργηθεί με τις συμφωνίες του προηγούμενου μήνα. Κρίθηκε λοιπόν σκόπιμο να απευθυνθούν οι δυο ηγέτες προς το συγκεντρωμένο πλήθος. Ο χαιρετισμός του Άρη κυμαίνονταν στο συνηθισμένο πνεύμα των λόγων του. Αντιθέτως ο λόγος του Ζέρβα εξέπληξε, καθώς αναγνώριζε τις θετικές συνέπειες της δράσης του ΕΑΜ και αναφερόταν ρητά στο σοσιαλισμό που θα κατίσχυε μεταπολεμικά.⁶³ Οι χωρικοί των Τζουμέρκων θεώρησαν τις εκδηλώσεις αυτές ενδεικτικές του νέου πνεύματος συνεργασίας σε ηγετικό επίπεδο. Καθώς, όμως, η συγκυρία χαρακτηριζόταν ακριβώς από τις εύθραυστες πολιτικές ισορροπίες, οι τοπικοί πληθυσμοί παρέμεναν επιφυλακτικοί.

Την ίδια περίοδο, δεν έλειπαν επεισόδια μεταξύ των δυο οργανώσεων. Χαρακτηριστικό είναι ένα περιστατικό που συνέβη στο Βουργαρέλι. Αξιωματικός του Φρουραρχείου των ΕΟΕΑ απαίτησε τη διάλυση συγκέντρωσης στελεχών του ΕΑΜ που τραγουδούσαν στην κεντρική πλατεία αντάρτικα τραγούδια. Λίγο αργότερα οι εαμικοί διαπίστωσαν ότι στελέχη του ΕΔΕΣ συγκεντρωμένα σε καφενείο του χωριού τραγουδούσαν άσματα του τύπου: *Ζήτω ο Ζέρβας και η Αγγλία, Κάτω το ΕΑΜ και η Ρωσία*. Η διαμαρτυρία των τοπικών στελεχών του ΕΑΜ προκάλεσε επεισόδιο.⁶⁴

Οι εκλογές του Σεπτεμβρίου για την ανάδειξη αντιπροσώπων από τις αντιστασιακές οργανώσεις διεξήχθησαν σε ήρεμο κλίμα, παρά το γεγονός ότι μεταγενέστερες καταγγελίες της Αριστεράς έκαναν λόγο για βιαιότητες των εδαισιτών στο Βουργαρέλι κ.α. Τα αποτελέσματα, που θα αποτελούσαν εξαιρετικά χρήσιμο εργαλείο για την κατανόηση της επιρροής των οργανώσεων στη συγκυρία αυτή, δεν ανακοινώθηκαν επισήμως ποτέ, εξαιτίας των γεγονότων που ακολούθησαν.⁶⁵

Οι διεργασίες που είχαν συντελεσθεί στο επίπεδο της κορυφής καθόρισαν σε μεγάλο βαθμό και τις εξελίξεις στο χώρο των Τζουμέρκων, τουλάχιστον όσον αφορά την έναρξη της εμφύλιας σύγκρουσης τον Οκτώβριο του 1943. Η δυναμική όμως της εμφύλιας σύγκρουσης αναπτύχθηκε με βάση ακριβώς τις τοπικές διαστάσεις. Παρά την αμοιβαία επιφυλακτικότητα στις σχέσεις των δυο οργανώσεων, σε τοπικό επίπεδο

⁶³ Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σσ. 213-217· Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός*, ό.π., τμ. 2, σσ. 97-104· Γ. Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη*, ό.π., σσ. 31-42. Για τις αντιλήψεις του Ζέρβα την εποχή εκείνη ως προς το ΕΑΜ, βλ. Ηρ. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 278 κ.ε.

⁶⁴ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 10, σσ. 70-71.

⁶⁵ Οι εκτιμήσεις των εδαισιτών κάνουν λόγο για σημαντική πλειοψηφία της οργάνωσης στην Ήπειρο, αλλά και στις ελεγχόμενες από το ΕΑΜ περιοχές. Πρβλ. Μ. Μυριδάκης, *Αγώνες της Φυλής*, ό.π., τμ. 1, σσ. 356-357.

τα περισσότερα θέματα είχαν ρυθμιστεί. Στα χωριά της περιοχής λειτουργούσαν επιτροπές τόσο του ΕΑΜ όσο και του ΕΔΕΣ. Επίσης είχαν γίνει απόπειρες σχηματισμού κοινών φρουραρχείων και συντονισμού των οργανώσεων σε θέματα αυτοδιοίκησης.

Η έδρα της VIII Μεραρχίας του ΕΛΑΣ είχε μεταφερθεί στο χωριό Άγναντα, ενώ ως έδρα του 3/40 Συντάγματος είχε ορισθεί το χωριό Ζυγός του Ραδοβιζίου.⁶⁶ Από την άλλη πλευρά, πολλές κοινότητες είχαν οργανωθεί στον ΕΔΕΣ με τη συνδρομή τοπικών οπλαρχηγών. Στην περιοχή βρίσκονταν σημαντικές συγκροτημένες δυνάμεις των ΕΟΕΑ (με κυριότερη το Αρχηγείο Τζουμέρκων του Αγόρου, το οποίο είχε έδρα το Βουργαρέλι). Η κοινότητα αυτή, όπως προαναφέραμε, λειτουργούσε ως μια άτυπη πρωτεύουσα της υπό τον έλεγχο του ΕΔΕΣ ορεινής περιοχής.⁶⁷ Μεταξύ άλλων, στο χωριό λειτουργούσε αντάρτικο νοσοκομείο.⁶⁸ Την περίοδο αυτή, η προοπτική σύντομης αποχώρησης των κατοχικών στρατευμάτων από την Ελλάδα είχε οδηγήσει στην ένταξη πολλών αξιωματικών στο εδেসίτικο αντάρτικο. Σε πολλά χωριά των Τζουμέρκων, οι αξιωματικοί αυτοί είχαν επιφορτιστεί διοικητικές ευθύνες και είχαν καταλάβει υπεύθυνες θέσεις.

Για να αντιληφθούμε τη γεωστρατηγική αξία της περιοχής πρέπει να λάβουμε υπ' όψιν μας την εξαιρετικά δυσχερή θέση την οποία θα αντιμετώπιζε ο ΕΔΕΣ σε περίπτωση απώλειάς της. Οι προσπάθειες του Ζέρβα να δημιουργήσει αρχηγεία και σε άλλες περιοχές της ορεινής Ελλάδας, εκτός της Ηπείρου και της Αιτωλοακαρνανίας, δεν είχαν αντιμετωπισθεί θετικά από το ΕΑΜ. Στο διάστημα μετά την υπογραφή του συμφώνου για το ΚΓΣΑ είχαν δραστηριοποιηθεί τέτοιου είδους ένοπλα συγκροτήματα, κυρίως στην περιοχή της Δυτικής Θεσσαλίας και της Στερεάς.⁶⁹ Οι περισσότερες όμως προσπάθειες παρέμεναν σε πρωτόλειο επίπεδο, ενώ αντιμετώπιζαν επιπλέον δυσκολίες από τον ΕΛΑΣ, τα στελέχη του οποίου θεωρούσαν ότι η διάλυση των συγκροτημάτων αυτών δεν ήταν δύσκολη υπόθεση. Ο ΕΔΕΣ λοιπόν εσπερείτο «φίλιας ενδοχώρας» τουλάχιστον ως προς την πλευρά της

⁶⁶ Στ. Φύλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 217.

⁶⁷ Ενδεικτική του κλίματος που είχε δημιουργηθεί ήταν η παρουσία της Φιλαρμονικής Λάρισας στο Βουργαρέλι. Η Φιλαρμονική είχε αναχωρήσει προς τις ανταρτοκρατούμενες περιοχές στις αρχές του καλοκαιριού 1943. Μέχρι την εμφύλια σύγκρουση είχε αναλάβει σημαντικό ρόλο στις οργανωτικές περιόδους του Ζέρβα. Πρβλ. Φ. Γρηγοριάδης, *Το αντάρτικο*, ό.π., τμ. 7, σσ. 182-183.

⁶⁸ Ανάλογο νοσοκομείο λειτουργούσε και στα Πράμαντα. Πρβλ. Ντ. Παπαδημητρίου, *Ιστορικές μνήμες*, ό.π., σ. 41.

⁶⁹ Ναπ. Ζέρβας, *Απελευθερωτικός Αγών*, ό.π., σσ. 56-59.

Πίνδου. Σε περίπτωση που για τον οποιοδήποτε λόγο οι δυνάμεις των ΕΟΕΑ εγκατέλειπαν τα Τζουμέρκα, η μόνη διέξοδος που απέμενε ήταν ο περιορισμός της οργάνωσης στους πιο χαμηλούς ορεινούς όγκους της Δυτικής Ηπείρου, δηλαδή στο Ξηροβούνι και τη Λάκκα Σούλι. Ουσιαστικά αυτό θα σήμαινε την περιθωριοποίηση του ΕΔΕΣ και τον εγκλωβισμό του μακριά από τον κύριο κορμό της Πίνδου, γεγονός με σημαντικές συνέπειες στην επιβίωση της οργάνωσης.

Από την πλευρά του, ο ΕΛΑΣ Ηπείρου αντιμετώπιζε πολλά προβλήματα. Στην περιοχή των Τζουμέρκων και του Ραδοβιζίου η οργανωτική ανάπτυξη των ελασίτικων τμημάτων είχε καθυστερήσει. Οι πολιτικές οργανώσεις του ΕΑΜ δεν είχαν την δυνατότητα να επεκτείνουν τις δραστηριότητες τους στο σύνολο του χώρου και να υποκαταστήσουν κρατικές δομές. Η σύγκριση με τα δεδομένα της Θεσσαλίας και της Στερεάς είναι καταλυτική. Η δυνατότητα άσκησης τέτοιου είδους εξουσίας θα προέκυπτε μόνο στην περίπτωση που η αλλαγή των τοπικών ισορροπιών επέτρεπε την απρόσκοπτη λειτουργία των εαμικών οργανώσεων και την ενσωμάτωση της περιοχής στην Ελεύθερη Ελλάδα. Στο επίπεδο της αντιμετώπισης του ΕΔΕΣ, ο λόγος των εαμικών στελεχών ήταν υποχρεωμένος να κινείται μεταξύ των συμφιλιωτικών διαθέσεων και των προειδοποιήσεων.⁷⁰ Η στρατιωτική ανάπτυξη του ΕΛΑΣ ακολουθούσε τις δυσλειτουργίες των πολιτικών οργανώσεων. Παρά το γεγονός ότι είχαν συντελεσθεί σημαντικά βήματα σε σχέση με την προηγούμενη περίοδο, οι ελασίτικες ομάδες υπολείπονταν σταθερά των αντίστοιχων του ΕΔΕΣ σε αριθμό αλλά και σε οπλισμό.

Οι ισορροπίες ανατράπηκαν με βίαιο τρόπο τον Οκτώβριο του 1943. Στην, από κάθε άποψη, σημαντική εμφύλια σύγκρουση των δυο αντιστασιακών οργανώσεων, ο πληθυσμός των Τζουμέρκων προσπαθούσε να επιβιώσει υπό ιδιαίτερα δυσχερείς συνθήκες. Η εμπλοκή των κατοχικών στρατευμάτων με μεγάλης κλίμακας εκκαθαριστικές επιχειρήσεις οδήγησε σε πυρπολήσεις κοινοτήτων, εκτελέσεις, αρπαγές ζώων, λεηλασίες.⁷¹ Στο διάστημα Οκτωβρίου-Νοεμβρίου 1943 η περιοχή βίωσε μια τεράστια κρίση. Πολλά χωριά του ορεινού όγκου Λάκμωνα υπέστησαν ανάλογες καταστροφές. Οι πυρπολήσεις οικιών υπήρξαν πολυάριθμες, αν και ορισμένα χωριά επιβαρύνθηκαν περισσότερο:

⁷⁰ Ν. Σιδέρης, «Το εμφύλιο πνεύμα: Εκφάνσεις του Εμφυλίου στην πολιτική ψυχολογία και κουλτούρα», *Το εμφύλιο δράμα, δοκιμές*, 6 (1997), σσ. 51-74.

⁷¹ Για το πνεύμα των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων της Wehrmacht, βλ. Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σσ. 181-216.

<u>Κοινότητα</u>	<u>Οικίες</u>
Άγναντα	129
Βουργαρέλι	240
Κτιστάδες	47
Πετροβούνι	66
Πιστιανά Π.Ε.	16
Ραφταναίοι	30
Χουλιαράδες	116

Πηγή: Ι.Α.Υ.Ε., Φ. 1944. 1.4.

Σημαντικό πλήγμα δέχθηκε το Βουργαρέλι, το οποίο είχε βομβαρδιστεί από γερμανικά αεροπλάνα και το Μάιο του 1943. Το χωριό καταστράφηκε σχεδόν ολοσχερώς.⁷² Οι χωρικοί εγκατέλειπαν τις οικίες τους και αναπτύσσοντας πρακτικές επιβίωσης προσπαθούσαν να αντιμετωπίσουν την κατάσταση. Οι πρακτικές αυτές ήταν διαφόρων ειδών και αποτελούσαν κοινό τόπο σε όλες τις ορεινές ανταρτοκρατούμενες περιοχές που βρέθηκαν στο στόχαστρο των εκκαθαριστικών επιχειρήσεων. Η πλέον συνήθης ήταν η συντεταγμένη εγκατάσταση μεγάλων τμημάτων των τοπικών πληθυσμών σε απρόσιτα μέρη, στα οποία οι χωρικοί θεωρούσαν ότι δεν θα τους ανακάλυπτε ο Γερμανικός στρατός. Έπαιρναν μαζί τους τα απολύτως απαραίτητα, κυρίως τρόφιμα, τα οποία έκρυβαν σε διάφορες τοποθεσίες.⁷³ Στα Άγναντα, χωριό που υπέστη μεγάλες καταστροφές, οι κάτοικοι αναχώρησαν εσπευσμένα μόλις πληροφορήθηκαν την άφιξη των Γερμανών. Η εγκατάστασή τους σε ένα ορεινό σημείο επέτρεπε την οπτική επαφή με τα κατοχικά στρατεύματα, τα οποία επιδόθηκαν σε πυρπολήσεις και λεηλασίες.⁷⁴ Στους Ραφταναίους, ένα χωριό με πολλούς συνοικισμούς, οι κάτοικοι κατέφυγαν σε εντελώς απρόσιτη περιοχή (σε χαράδρα που διασχίζει ο Άραχθος).⁷⁵ Σε κάποιες περιπτώσεις επιλέχθηκε η παραμονή ελάχιστων κατοίκων, κυρίως ηλικιωμένων, στα χωριά με την

⁷² Πρβλ. την περιγραφή του Γ. Μπεράτη, *Οδοιπορικό του 43*, Αθήνα, Ερμής, 1985, σ. 110 κ.ε.

⁷³ Φ. Τσάκας, *Μαρτυρία για την αντίσταση και τον διωγμό*, Αθήνα, 1982, σ. 96.

⁷⁴ Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σσ. 228-231.

⁷⁵ Προφορική μαρτυρία Χ.Τ., Άρτα, 2000.

προοπτική διαπραγματεύσεων με τους Γερμανούς. Πάντως, σε πολλές περιπτώσεις, οι πρακτικές αυτές είχαν αξιοσημείωτη επιτυχία, καθώς απέτρεψαν την ολοκληρωτική οικονομική καταστροφή.

Καθώς οι αντιστασιακές οργανώσεις είχαν εμπλακεί σε εμφύλιες διαμάχες, οι χωρικοί των Γζουμέρκων διαπίστωσαν ότι δεν είχαν τη δυνατότητα υπεράσπισης από τους αντάρτες. Πολλοί τοπικοί παράγοντες οι οποίοι είχαν δραστηριοποιηθεί, θεώρησαν πως έπρεπε να διαλύσουν τα τμήματά τους. Στην περίπτωση του εδεσίτικου αντάρτικου, η κατάσταση αυτή οδήγησε στην πλήρη σχεδόν διάλυση. Οι πολιτικές επιτροπές του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ αδυνατούσαν να παρέμβουν ουσιαστικά. Οι ανατροπές στις ισορροπίες ήταν καθημερινό φαινόμενο. Σε πολλές περιπτώσεις η παραπληροφόρηση για τα δεδομένα δημιουργούσε καταστάσεις πανικού και παρεξηγήσεων: η αρχική επιτυχία του ΕΔΕΣ να αφοπλίσει το 3/40 Σύνταγμα και να συλλάβει την ηγεσία του, οδήγησε το Ζέρβα στην εσφαλμένη άποψη ότι ήταν δυνατή η συντριβή του αντιπάλου και η προώθηση των ΕΟΕΑ στο χώρο της Θεσσαλίας.⁷⁶ Η τοπική αυτή επιτυχία οδήγησε στη σύλληψη πολλών αμάχων από τα γύρω χωριά, οι οποίοι θεωρήθηκαν φίλα προσκείμενοι στο ΕΑΜ. Οι συγκεντρωθέντες οδηγήθηκαν στο Βουργαρέλι, όπου και φυλακίστηκαν προσωρινά υπό άσχημες συνθήκες. Από την άλλη πλευρά, η συγκρότηση του ΕΣΗ (Εκστρατευτικού Σώματος Ηπείρου) υπό την ηγεσία του Άρη Βελουχιώτη αποδείκνυε ότι η σύγκρουση αποκτούσε νέα χαρακτηριστικά.

Και στις δυο περιπτώσεις, κυριαρχούσε η υποτίμηση του αντιπάλου και η αδυναμία κατανόησης των τοπικών δεδομένων. Η ηγεσία του ΕΔΕΣ είχε εμπιστοσύνη στους οπλαρχηγούς και στους αξιωματικούς και θεωρούσε ότι η υποστήριξη των χωρικών ήταν δεδομένη. Από τα πρώτα όμως στάδια των επιχειρήσεων φάνηκε ότι κάτι τέτοιο δεν ίσχυε. Οι χωρικοί αδυνατούσαν να διακρίνουν το λόγο για τον οποίο θα έπρεπε να αντιτάξουν άμυνα εναντίον ενός υπέρτερου στρατού που λειτουργούσε στο πλαίσιο του ολοκληρωτικού πολέμου. Επιπλέον ακόμη και αν είχαν κατανοήσει τις διαφορές των οργανώσεων και απέρριπταν τον ΕΛΑΣ, δεν μπορούσαν να αρνηθούν το ενδεχόμενο διαπραγμάτευσης μαζί του ή άρνησης συμμετοχής στον «εμφύλιο πόλεμο».

Από τη στιγμή που το διακύβευμα ήταν και παρέμενε η υπεράσπιση του χωριού, η εμμονή της ηγεσίας στην «πάση θυσία» αντίσταση δεν μπορούσε να έχει

πρακτικά αποτελέσματα. Οι περισσότεροι αντάρτες εγκατέλειπαν τις θέσεις τους για να ενισχύσουν τις οικογένειές τους διαφορώντας για τις συνέπειες που θα είχε η πράξη τους αυτή.⁷⁷ Στο χώρο του Βάλτου, ο οπλαρχηγός Χούτας δεν κατόρθωσε να αντιτάξει άμυνα εναντίον του ΕΛΑΣ.⁷⁸ Στα Τζουμέρκα και το Ραδοβίτσι, αρκετοί αξιωματικοί και οπλαρχηγοί προτίμησαν να αυτοδιαλύσουν τα τμήματά τους. Στο χωριό Καταρράκτης, ο μόνιμος αξιωματικός Αθ. Πολίτης δήλωσε ότι το τοπικό τμήμα διαλύεται. Το ίδιο συνέβη και με το τμήμα Πραμάντων, αλλά και με μικρότερα τμήματα που είχαν συγκροτήσει τοπικοί οπλαρχηγοί. Οι αυστηρές ημερήσιες διαταγές της ηγεσίας δεν μπορούσαν να αποσοβήσουν την κρίση και η οργάνωση βρέθηκε σε πολύ δύσκολη θέση.

Οι επιχειρήσεις του ΕΛΑΣ διεξήχθησαν σε μεγάλο βαθμό από τμήματα άλλων περιοχών. Συγκροτημένες και αξιόμαχες δυνάμεις από τις περιοχές Θεσσαλίας, Μακεδονίας και Στερεάς αναπλήρωναν τη λειτουργική αδυναμία του τοπικού ΕΛΑΣ και δημιουργούσαν νέα δεδομένα στις σχέσεις με τους τοπικούς πληθυσμούς. Οι περισσότεροι αντάρτες δεν γνώριζαν τις συνθήκες που επικρατούσαν στην Ήπειρο, καθώς το αντάρτικο στην περιοχή αυτή είχε συγκροτηθεί σε εντελώς διαφορετική βάση.⁷⁹ Στη συγκυρία, η άσκηση πιέσεων και η παρερμηνεία των τοπικών συνθηκών αποτελούσαν καθημερινό φαινόμενο.

Ανάλογες ήταν οι εκτιμήσεις τοπικών στελεχών του ΕΑΜ. Ο Αλέκος Κουτσούκαλης αναχώρησε από την Άρτα για τα ορεινά, όταν οι συνθήκες είχαν γίνει πολύ δύσκολες για την παραμονή των κομματικών στελεχών στην πόλη. Διαπίστωσε όμως ότι η εμφύλια σύγκρουση είχε ως συνέπεια την παρουσία «ξένων» στελεχών, την άσκηση πιέσεων στους χωρικούς, την αλλαγή της «ατμόσφαιρας».⁸⁰ Τα επεισόδια

⁷⁶ Για τα γεγονότα που οδήγησαν στη διάλυση της μονάδας, βλ. Γ. Μαλιτζός, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σσ. 200-213.

⁷⁷ Πρβλ. Μ. Μυριδάκης, *Οι 4 γύροι του ΚΚΕ, ο ΕΛΕΣ και οι Άγγλοι*, ό.π., σ. 92· Αλ. Παπαδόπουλος, *Απομνημονεύματα*, ό.π., σ. 106 κ.ε.

⁷⁸ Χαρακτηριστική είναι αυστηρή διαταγή του Ζέρβα προς το Χούτα με την οποία καλείται να παραμείνει οπωσδήποτε στο χώρο του. Πρβλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, τμ. 1, έγγ. 26, σ. 96.

⁷⁹ Πρβλ. Παπαδάκης Β. (Καπετάν Λευτεριάς), *Από την Κοζαράε στα βουνά της Ρούμελης/Εθνική Αντίσταση 1940-45 (η προσωπική μου μαρτυρία)*, ό.π., σ. 281.

⁸⁰ Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 124-125.

ήταν πολυάριθμα: ανακρίσεις χωρικών, δεσμεύσεις ζώων, συλλήψεις παραγόντων του ΕΔΕΣ, πολλοί εκ των οποίων προωθήθηκαν στο χωριό Μυρόφυλλο Θεσσαλίας.⁸¹

Πολλές δυσκολίες προέκυπταν και από την γενικά άσχημη επισιτιστική κατάσταση, η οποία απαιτούσε τη λήψη μέτρων εκ μέρους της οργάνωσης. Για το σκοπό αυτό κρίθηκε αναγκαία η επιβάρυνση των χωρικών, οι οποίοι συνειδητοποιούσαν πλέον ότι, εκτός από τη δράση των κατοχικών στρατευμάτων, είχαν να αντιμετωπίσουν και τις πιέσεις των οργανώσεων. Το γεγονός αυτό έγινε αντιληπτό από τα τοπικά εαμικά στελέχη, τα οποία κινητοποιήθηκαν προκειμένου να μειώσουν τις αντιδράσεις. Τα αποτελέσματα από την παρουσία των «ξένων» ελαστικών τμημάτων στην περιοχή αναλύθηκαν σε ειδική συνεδρίαση της ΠΕ ΚΚΕ Άρτας.⁸² Οι συνέπειες από το γεγονός αυτό επρόκειτο να γίνουν φανερές αργότερα.

Η κατάσταση στην ευρύτερη περιοχή Τζουμέρκων ήταν πολύ δύσκολη το τελευταίο δεκαήμερο του Οκτωβρίου 1943. Η ουσιαστική αποσύνθεση του ΕΔΕΣ μετά τη μάχη της Νεράιδας, στις 31 Οκτωβρίου, δημιούργουσε την εντύπωση της πλήρους κυριαρχίας του ΕΛΑΣ.⁸³ Πολλοί εδεσίτες είχαν αποπλισθεί, ενώ αρκετοί άλλοι συλλαμβάνονταν προληπτικά. Εκατοντάδες άμαχοι ακολουθούσαν, υπό εξαιρετικά αντίξοες συνθήκες, τον Ζέρβα στη διαφυγή του από τα ανατολικά στα δυτικά Τζουμέρκα, η οποία πραγματοποιήθηκε την ημέρα του επεισοδίου στη Νεράιδα. Το μέγιστο τμήμα του πληθυσμού ανέμενε την κατάληξη της σύγκρουσης και την αποχώρηση των Γερμανών. Η αποχώρηση των εδεσιτών δυτικά του Αράχθου είχε ως αποτέλεσμα την πλήρη κυριαρχία του ΕΛΑΣ στα Τζουμέρκα από τα μέσα Νοεμβρίου του 1943.⁸⁴ Οι συγκρούσεις περιορίστηκαν σε αψιμαχίες μεταξύ

⁸¹ Χαρακτηριστική είναι αναφορά με την οποία ζητείται η επιστροφή μουλαριών που είχαν επιταχθεί στους νόμιμους ιδιοκτήτες τους. Αναφέρεται στο *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 3, έγγ. 153, σσ. 401-402.

⁸² Η συνεδρίαση συνήλθε στο χωριό Κυψέλη (Χώσεψη). Για τις αποφάσεις της, βλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Η εθνική αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σσ. 129-132.

⁸³ Για τη μάχη της Νεράιδας, βλ. Δ. Παπακωνσταντίνου, *Μικρογραφία του «κατοχικού εμφυλίου»-Με κέντρο το «περιστατικό» της 31.10.1943 στη Νεράιδα*, Αθήνα, Α.Α. Λιβάνη, 2002, σ. 27 κ.ε. Για μια διαφορετική άποψη, βλ. Ν. Πάικος, «Οι μεγάλες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών στη Θεσσαλία-Ήπειρο (Σεπτέμβρης-Δεκέμβρης 1943)», *Εθνική Αντίσταση*, 77 (1992), σσ. 57-66.

⁸⁴ Χαρακτηριστική για τη σύγκρουση που επικρατούσε και τις συχνές εναλλαγές της κυριαρχίας ήταν η σύλληψη του Θ. Μαρίνου, μέλους της ΣΣΑ, στα Θεοδώριανα από τον ΕΛΑΣ. Ο Μαρίνος, ερχόμενος από την Ευρυτανία, είχε την εντύπωση ότι το χωριό ήταν υπό τον έλεγχο του ΕΔΕΣ. Συνελήφθη από μέλη του ΕΛΑΣ και αφέθηκε μόνο ύστερα από την παρέμβαση του Τομ Μπάρνς, αρχηγού του κλιμακίου Ηπείρου της Αποστολής. Πρβλ. Θ. Μαρίνος, *Ο εφιάλης της εθνικής αντίστασης*, ό.π., τμ. 2, σσ. 271-285.

τμημάτων των δυο οργανώσεων και σε εκατέρωθεν προωθήσεις μικρών τμημάτων για παρενόχληση του αντιπάλου.

Η αντεπίθεση των ΕΟΕΑ στις 4 Ιανουαρίου 1944 και η υποχώρηση του ΕΛΑΣ δημιούργησαν προσωρινά νέα δεδομένα στην περιοχή. Οι ισορροπίες φάνηκαν να ανατρέπονται για πολλοστή φορά. Πολλοί χωρικοί, μέλη του ΕΑΜ, αποχωρούσαν μαζί με τις οικογένειές τους προς τη Θεσσαλία, φοβούμενοι τα αντίποινα των «ζερβικών».⁸⁵ Άλλοι χωρικοί επιστρατεύονταν για τις ανάγκες των οργανώσεων και πολλοί από αυτούς μετέφεραν τρόφιμα και εφόδια και για τους δυο αντιπάλους. Η υποχώρηση των τμημάτων του ΕΛΑΣ έγινε υπό ιδιαίτερος δυσχερείς συνθήκες, καθώς δεν είχαν γίνει προετοιμασίες για το ενδεχόμενο ανατροπής της κατάστασης που είχε παγιωθεί. Από την πλευρά του, ο ΕΔΕΣ αποπειράθηκε να ανασυγκροτήσει τις Επιτροπές Εθνικού Αγώνα. Πολλές πρακτικές υιοθετήθηκαν προκειμένου να αναδειχθεί η απελευθέρωση της περιοχής από τον «μπολσεβικισμό»: η είσοδος των τμημάτων του Ζέρβα στους Σκιαδάδες έγινε με κωδωνοκρουσίες. Η ηγεσία εξέδιδε διαταγές με τις οποίες εμφανιζόταν έτοιμη να συντρίψει τον «εαμισμό» και να προωθήσει το εγχείρημα της απελευθέρωσης της Θεσσαλίας.

Το μέτωπο σταθεροποιήθηκε προσωρινά κατά μήκος του Αχελώου, ενώ η σημαντικότερη μάχη δόθηκε στο χωριό Τετράκωμο. Η κατάσταση που είχε δημιουργηθεί στην κοινότητα αυτή ήταν χαρακτηριστική για την κρισιμότητα της σύγκρουσης. Οι δυνάμεις των ΕΟΕΑ είχαν υπό τον έλεγχό τους τρεις από τους τέσσερις συνοικισμούς του χωριού. Στο μόνο συνοικισμό που βρίσκονταν δυνάμεις του ΕΛΑΣ, είχε συγκροτηθεί το λεγόμενο «προγεφύρωμα Τετρακώμου». Η απώλεια του συνοικισμού από τον ΕΛΑΣ θα είχε ως συνέπεια την ολοκληρωτική κυριαρχία του ΕΔΕΣ επί της περιοχής Τζουμέρκων.⁸⁶ Ακριβώς για το λόγο αυτό οι μάχες που διεξήχθησαν στο Τετράκωμο ήταν αιματηρές και ο φανατισμός και των δυο πλευρών ήταν έντονος. Η πόλωση είχε φθάσει στο μέγιστο δυνατό επίπεδο και οι εκατέρωθεν απώλειες προκαλούσαν κλιμάκωση των επιθέσεων.⁸⁷

⁸⁵ Χαρακτηριστικό παράδειγμα αποτελεί η οικογένεια του Φ. Τσάκα. Πρβλ. Φ. Τσάκας, *Μαρτυρία*, ό.π., σ. 103.

⁸⁶ Οι προσδοκίες του Ζέρβα ήταν πολύ μεγάλες την περίοδο αυτή. Θεωρούσε πως στη συγκεκριμένη φάση οι δυνάμεις του μπορούσαν να προωθηθούν στη Θεσσαλία και να διαλύσουν τον ΕΛΑΣ. Για τις αντιλήψεις αυτές, βλ. Η. Πετιμεζάς, *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση*, ό.π., σ. 319.

⁸⁷ Το Τετράκωμο χαρακτηρίστηκε από την Αριστερά ως «άπαρτο κάστρο της λαοκρατίας», Γ. Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Αρη*, ό.π., σ. 71 κ.ε.

Η απόπειρα του ΕΔΕΣ να κυριαρχήσει στην περιοχή απέτυχε. Οι επανειλημμένες αιτήσεις του Ζέρβα προς το ΣΜΑ για αποστολή πυρομαχικών δεν έγιναν δεκτές. Τμήματα του ΕΔΕΣ, όπως αυτό της Κράψης, ήθελαν να επιστρέψουν στο χώρο τους, ενώ και ο συντονισμός μεταξύ των μονάδων δεν ήταν ικανοποιητικός.⁸⁸ Η αντεπίθεση του ΕΛΑΣ στα τέλη Ιανουαρίου οδήγησε στην παγίωση του ορίου μεταξύ των οργανώσεων στον ποταμό Άραχθο. Η συμφωνία που υπογράφηκε στο συνοικισμό Πλάκα, δίπλα στο περίφημο γεφύρι, στις 29 Φεβρουαρίου, επικύρωσε την δημιουργηθείσα κατάσταση και ουσιαστικά οδηγούσε στην ενσωμάτωση των Τζουμέρκων στην εαμική Ελεύθερη Ελλάδα. Οι δυνάμεις των ΕΟΕΑ αποχώρησαν από την περιοχή, κατείχαν όμως ορισμένα χωριά του όμορου ορεινού όγκου Λάκμωνα, όπως την Κράψη και την Ανατολική.⁸⁹ Μαζί με τους εδείς ενόπλους, αποχώρησαν και αρκετοί άμαχοι, οι οποίοι φοβούνταν τα αντίποινα του ΕΛΑΣ. Οι αναφορές της ηγεσίας του ΕΔΕΣ προς το ΣΜΑ έκαναν λόγο για «πολλές χιλιάδες» χωρικούς από τις περιοχές Τζουμέρκων και Ραδοβιζίου που αποχωρούσαν για να αποφύγουν τους «ερυθρούς» και για την ανάγκη άμεσης οικονομικής συνδρομής για την περίθαλψή τους.⁹⁰ Για τη στέγαση και την περίθαλψη των αμάχων, συγκροτήθηκε επιτροπή που ονομάστηκε «Γραφείον Προνοίας και Περιθάλψεως». Η ενίσχυση του ΣΜΑ έδωσε τη δυνατότητα παροχής 9100 χρυσών λιρών σε επιτροπές 32 κοινοτήτων κατά το διάστημα Φεβρουαρίου-Ιουνίου 1944.⁹¹ Η συγκρότηση των τοπικών επιτροπών των προσφύγων, που ήταν ουσιαστικά η μετεξέλιξη των αντίστοιχων «εθνικού αγώνα», φανέρωνε την ιδιαιτερότητα της οικονομικής δυνατότητας της οργάνωσης.

Η παγίωση των ορίων είχε συνέπειες και για το τοπικό τμήμα του Αγόρου, το οποίο αναγκάστηκε να εγκατασταθεί στην περιοχή της Λάκκας Σουλίου και να υπαχθεί ως ανεξάρτητο πλέον τμήμα απευθείας στο Γενικό Αρχηγείο. Η μονάδα του Αγόρου αναδιοργανώθηκε σε νέες βάσεις και συγκροτήθηκαν τρία Τάγματα. Τα δυο πρώτα στελέχωναν αντάρτες των Τζουμέρκων και χωρικοί από την περιοχή της Θεσσαλίας. Οι τελευταίοι συμμετείχαν στις ομάδες του ΕΔΕΣ πριν αυτές διαλυθούν αλλά και σε αντικομμουνιστικές οργανώσεις. Το τρίτο Τάγμα είχε μια ιδιαιτερότητα καθώς σε αυτό εντάχθηκε ο Ιερός Λόχος. Επρόκειτο για το τμήμα που συγκρότησαν

⁸⁸ Η κατάσταση αναλύεται σε διαταγή του Ζέρβα με ΑΠ 744. ΕΛΙΑ, *Αρχείο Ζέρβα*, φ. 1.

⁸⁹ Δ. Παπάς, *Το προγεφύρωμα του Λάκμωνα*, ό.π., σ. 152 κ.ε.

⁹⁰ ΕΛΙΑ, *Αρχείο Ζέρβα*, φ. 1. Αναφορά στους πρόσφυγες από τα Τζουμέρκα κάνει και ο Ζέρβας στην εδείςτική εφημερίδα *Δημοκρατική Σημαία*, φ. 7, 11 Μαρτίου 1944.

φοιτητές μη εαμικών οργανώσεων της Αθήνας. Οι φοιτητές αυτοί είχαν συστήσει τον ΕΣΑΣ (Εθνικό Σύνδεσμο Ανωτάτων Σχολών) ως απάντηση στην οργανωτική ανάπτυξη της ΕΠΟΝ. Οι ιερολοχίτες αποδέχθηκαν τη συμμετοχή τους στο στρατιωτικό σκέλος της οργάνωσης, αλλά αρνήθηκαν το πολιτικό της πρόγραμμα. Μετά την ένταξή τους στο τμήμα του Αγόρου συμμετείχαν σε αρκετές μάχες των ΕΟΕΑ. Έβλεπαν τους υπόλοιπους αντάρτες με συμπάθεια, αλλά φρόντιζαν να διατηρούν αποστάσεις από τους «κατσαπλιάδες».⁹²

Την αναδιοργάνωση του τμήματος συνόδευαν και άλλες εξελίξεις. Το 3/40 Σύνταγμα εξέδιδε εφημερίδα με τον τίτλο *Μεγάλη Ελλάδα*, η ύλη της οποίας αποτελούνταν από νέα για τις κινήσεις της μονάδας, αρθρογραφία για τον αντικομμουνιστικό αγώνα, σχόλια για το ΕΑΜ και ανταποκρίσεις από τις περιοχές στις οποίες είχε επικρατήσει ο ΕΛΑΣ.⁹³ Η μονάδα ήταν, σύμφωνα με τις βρετανικές απόψεις, από τις πλέον πειθαρχημένες του εδεδίτικου αντάρτικου.⁹⁴

Η παγίωση των ορίων στον Άραχθο και η σύναψη ανακωχής δεν οδήγησε στην ομαλοποίηση της κατάστασης και τοπικές αψιμαχίες ήταν σύνηθες φαινόμενο, κυρίως στο χώρο του Λάκμωνα. Το γεγονός αυτό οδηγούσε σε αμφισβητήσεις της συμφωνίας Πλάκας. Χρειάστηκε η σύγκληση διάσκεψης για να οριστικοποιηθεί η οροθετική γραμμή των οργανώσεων. Η διάσκεψη αυτή έγινε στο χωριό Κούτσαίνα της Θεσσαλίας, στα τέλη Απριλίου 1944, και χαρακτηρίστηκε από την άρνηση του ΕΑΜ να συμφωνήσει σε «ανταλλαγή» των περιοχών Λάκμωνα και Πρεβέζης.⁹⁵

Η παρουσία του εδεδίτικου σχηματισμού της Κράψης στα όρια της εαμικής περιφέρειας δημιούργησε πολλαπλά προβλήματα και υπήρξε αιτία επανειλημμένων

⁹¹ Κ. Ιωάννου, *Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς*, ό.π., σ. 50 κ.ε.

⁹² Οι νέοι αυτής της κατηγορίας είχαν μια αρκετά εξιδανικευμένη εικόνα για το αντάρτικο. Πρβλ. Αλ. Ζαούσης, *Αναμνήσεις ενός αντιήρωα (1933-1944)*, Αθήνα, Εστία, 1980, σ. 86.

⁹³ Στο φύλλο Μαΐου 1944 δημοσιεύεται το εξής: «Το ηθικόν των τμημάτων (ΕΛΑΣ) Τζουμέρκων ευρίσκεται εις αθλίαν κατάστασιν. Κατά εξηκριβωμένης πληροφορίας από 5/5/44 λαμβάνουν ημερησίως 100 δράμια άρτου και ως φαγητόν κουρκούτη και χόρτα άνευ άρτου». Οι θέσεις της εφημερίδας ήταν έντονα αντικομμουνιστικές, και προέβαλαν κυρίως τις μεταπολεμικές εθνικές διεκδικήσεις. Ο εαμικός κίνδυνος ταυτιζόταν με την εξωτερική σλαβική απειλή εναντίον του έθνους, στην κοινή κατεύθυνση του αντικομμουνισμού που σταδιακά διαμορφώθηκε στη διάρκεια της Κατοχής και μορφοποιήθηκε οριστικά στην περίοδο του Εμφυλίου. Πρβλ. Ρ. Αλβανός, «Ο Εμφύλιος από την Οπτική της Εφημερίδας Φωνή της Καστοριάς», στο Κλ. Κουτσούκης- Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, ό.π., σσ. 327-341.

⁹⁴ PRO, FO 371/43692: R 14686.

⁹⁵ Η πρόταση του ΕΔΕΣ και των Βρετανών ήταν η αποχώρηση των ελασιτών από το χώρο της Πρέβεζας με αντάλλαγμα την αντίστοιχη αποχώρηση των εδεδιτών από το Λάκμωνα. Η

τοπικών ανιμαχιών.⁹⁶ Σε μια από αυτές, το καλοκαίρι του 1944, το τμήμα της Κράψης επιτέθηκε εναντίον του ΕΛΑΣ στις Καλαρρύτες. Το γεγονός αυτό είχε ως αποτέλεσμα την αρπαγή 6000 αιγοπροβάτων και τη μεταφορά τους στην Κράψη. Η επιστροφή τους στους νόμιμους ιδιοκτήτες τους κατέστη δυνατή μόνον χάρις στην προσωπική παρέμβαση του Ζέρβα.⁹⁷ Η αντιμετώπιση των Κρασιτών από τον ΕΛΑΣ δεν διέφερε από τις αντίστοιχες ομάδες, με τις οποίες ασχοληθήκαμε στα προηγούμενα κεφάλαια. Σε ελαστικό τραγούδι της Ηπείρου υπονοούνταν τα αρνητικά χαρακτηριστικά της ομάδας και η διάστασή της ως «κατσαπλιάδικη».⁹⁸ Επίσης στο θεατρικό έργο του Κοτζιούλα «Το κλεφτοβασίλειο», το οποίο αναφέρθηκε παραπάνω, περιέχεται η εξής πρόταση για τη συμπεριφορά του τμήματος: «Και θα στείλω τους Κρασιτίτες να μη σας αφήσουν ζωντανό για ζωντανό, να σας πάρουν ότι έχετε και δεν έχετε».⁹⁹

Παρά την ύπαρξη αυτού του ιδιότυπου προγεφυρώματος, στην ευρύτερη περιοχή Τζουμέρκων, από το Φεβρουάριο 1944, παγιώθηκε η πολιτική κυριαρχία του ΕΑΜ. Το γεγονός αυτό δημιουργούσε τις προϋποθέσεις για την απρόσκοπτη πλέον λειτουργία των εαμικών μηχανισμών. Στα χωριά της περιοχής άρχισαν να επαναλειτουργούν οι επιτροπές της ΕΑ, της ΕΠΟΝ, της Ε.τ.Α. καθώς και οι θεσμοί αυτοδιοίκησης και λαϊκής δικαιοσύνης. Στις εκλογές για την αποστολή αντιπροσώπων στο Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ, για πρώτη φορά ψήφισαν οι γυναίκες.¹⁰⁰ Τα επισιτιστικά προβλήματα δεν μειώθηκαν, εφαρμόστηκε όμως μια

πρόταση απορρίφθηκε από τον ΕΛΑΣ. Για τη διάσκεψη στα Κούτσαινα, βλ. Γρ. Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, ό.π., τμ. 1, σσ. 207-212.

⁹⁶ Οι Κρασιτίτες αναγνωρίζονταν από στελέχη του ΕΑΜ ως βασικοί υπεύθυνοι για την άσκηση βίας και λεηλασιών, κατά την διάρκεια της εμφύλιας σύγκρουσης που είχε προηγηθεί. Πρβλ. αναφορά της 4ης Τμηματικής ΕΑΜ Άρτας προς το ΙΙ Γραφείο του Κλιμακίου Ηπείρου-Δυτ. Στερεάς του ΕΛΑΣ, για την πολιτική των Κρασιτών έναντι των εαμικών χωρικών των Τζουμέρκων. Παρατίθεται στο Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 5, σ. 142.

⁹⁷ Δ. Παππάς, *Το προγεφύρωμα του Λάκμωνα*, ό.π., σ. 184.

⁹⁸ Πρβλ. R.V. Boeschoten, *From Armatolik to people's rule-investigation into the collective memory of rural Greece*, Amsterdam, Hakkert, 1991, σ. 359.

⁹⁹ Γ. Κοτζιούλας, *Θέατρο στα βουνά*, ό.π., σ. 379.

¹⁰⁰ Πρβλ: «Αναφέρω ότι εφεδρικών ΕΛΑΣ περιοχής Τζουμέρκων εκλήθη και οπλίσθη. 23ην Απριλίου εγένοντο περιοχές εαμοκρατούμενες εκλογαί προς ανάδειξιν βουλευτών. Ανά πεντακοσίους ψηφοφόρους εξελέγη εις βουλευτής. Ησκήθη πίεση επί ψηφοφόρων μετάσχωσιν. Πας απέχων εχαρακτηρίζετο σαμποτέρ! Εψήφισαν αντάρτες, γυναίκες και παιδιά των 17 ετών», ραδιογράφημα αρ. 186 του Ζέρβα προς ΣΜΑ με ημερομηνία 27-4-1944, ΕΛΙΑ, *Αρχειό Ζέρβα*, φ. 1.

πρακτική εφοδιασμού από τα πεδινά της Άρτας.¹⁰¹ Ενίσχυση στο πεδίο αυτό παρείχαν και οι εαμικές οργανώσεις της Θεσσαλίας. Έγινε επίσης, όπως προαναφέρθηκε, μια αξιοσημείωτη απόπειρα ρύθμισης των προβλημάτων των κτηνοτρόφων.

Μετά την συγκρότηση της ΠΕΕΑ, το Μάρτιο-Απρίλιο 1944, ξεκίνησε μια προσπάθεια ανασυγκρότησης και στον στρατιωτικό τομέα.¹⁰² Στη συγκρότηση του σώματος των Καραϊσκάκηδων αντανακλώνται, όπως προαναφέραμε, οι αντιλήψεις της τοπικής εαμικής ηγεσίας για το ιδεολογικό πλαίσιο του αγώνα. Στο σημείο αυτό δεν παρατηρείται αξιοσημείωτη διαφορά από τις γενικές συνισταμένες του εαμικού λόγου.¹⁰³ Σε επίπεδο όμως πρακτικών παρατηρήθηκαν αξιοσημείωτες διαφορές. Ο καπετάνιος της Μεραρχίας Κόζιακας (Θ. Πάλλας) επεξεργάστηκε ένα σύστημα προσέλευσης εθελοντών, με βάση τις εμπειρίες του αντάρτικου από άλλες περιοχές. Σε κάθε κοινότητα των Τζουμέρκων επιλεγόταν από ηλικιωμένους οι νεαροί χωρικοί που θεωρούνταν ως ικανότεροι να πολεμήσουν στις τάξεις του ΕΛΑΣ.¹⁰⁴ Οι «επιτροπές γερόντων» ενεργοποιήθηκαν, καθώς στη συγκυρία δεν διαφαινόταν άλλος τρόπος μαζικής προσέλευσης. Στην επιλογή βάραιναν πολλοί παράγοντες. Σε κάποιες περιπτώσεις προτιμήθηκε να μην επιλεγθούν όλοι οι νεαροί γόνοι των οικογενειών αλλά ένας εκπρόσωπος. Υπήρξαν φυσικά και προσελεύσεις νεαρών εθελοντών, οι οποίοι ενθουσιάζονταν με την ιδέα συμμετοχής στο αντάρτικο.

Οι διαδικασίες πολιτικής ένταξης υπενθυμίζουν τις αντιστάσεις των τοπικών πληθυσμών, αλλά συνιστούν και μια αριστοτεχνική επιλογή κινητοποίησης «από τα πάνω» με βάση τις παραδοσιακές αντιλήψεις του αγροτικού πληθυσμού. Το ΕΑΜ προσπαθούσε δηλαδή να ενσωματώσει στοιχεία της καθημερινής εμπειρίας των χωρικών και των απόψεων τους για τις θεσμοθετημένες ιεραρχίες της κοινωνίας τους, στις στρατιωτικές και πολιτικές δομές του αντάρτικου.

¹⁰¹ Το Μάρτιο του 1944 η διατήρηση του θεσσαλικού συγκροτήματος του Καβαλλάρη κατέστη δυνατή με τη μεταφορά πορτοκαλιών από τον κάμπο της Άρτας. Η μεταφορά οργανώθηκε από την περιφερειακή οργάνωση ΕΑΜ Άρτας. Αναφέρεται στο Γ. Ζαρογιάννης (Καβαλλάρης), *Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση (ΕΛΑΣ) 1940-1944*, ό.π., σ. 233.

¹⁰² Πάντως ακόμη και στην περίοδο αυτή η κατάσταση επέβαλε την παρουσία ελασίτικου τμήματος από άλλη περιοχή για να διασφαλιστεί η κυριαρχία στην περιοχή. Επρόκειτο για το V Σύνταγμα του ΕΛΑΣ, που ανήκε οργανικά στην Ι Μεραρχία. Το τμήμα αυτό, δυνάμειος περίπου 1500 ανδρών, αποχώρησε από τα Τζουμέρκα στα τέλη του καλοκαιριού 1944. Πρβλ. Γρ. Φαράκος, *Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία*, ό.π., τμ. 2, σσ. 181-182· Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 263· *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 5, σσ. 165-166.

¹⁰³ Μ. Mazower, *Στην Ελλάδα του Χίτλερ*, ό.π., σσ. 338-339.

¹⁰⁴ Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 261.

Με τον τρόπο αυτό, συγκροτήθηκε από νέους των Τζουμέρκων και του Ραδοβιζίου το Τάγμα Καραϊσκάκη, το οποίο αποτέλεσε το ΙΙ Τάγμα του ανασυγκροτηθέντος 3/40 Συντάγματος. Την ηγεσία του ανέλαβαν έμπειρα κομματικά στελέχη της περιοχής, όπως ο γεωπόνος Αλέκος Κουτσούκαλης και ο αξιωματικός Γεράσιμος Μαλτέζος (Τζουμερκιώτης).¹⁰⁵ Τον Ιούνιο του 1944 είχε ολοκληρωθεί με επιτυχία η ανασυγκρότηση του τοπικού στρατιωτικού μηχανισμού. Στην επιχείρηση εναντίον της Αμφιλοχίας, τον Ιούλιο, το Τάγμα Καραϊσκάκη εκπλήρωσε με επιτυχία την αποστολή που του είχε ανατεθεί.¹⁰⁶

Όμως οι πρακτικές επιλογές των ανταρτών και ενσωμάτωσής τους στον τοπικό ΕΛΑΣ προκάλεσαν τις αντιδράσεις της ηγεσίας. Σε επίσκεψή του στην περιοχή Ηλείου, τον Ιούλιο 1944, ο Στ. Σαράφης αντιμετώπισε μια κατάσταση που δεν παρουσίαζε ομοιότητες με τις υπόλοιπες της Ελεύθερης Ελλάδας.¹⁰⁷ Παρά τις αποχωρήσεις εκατοντάδων χωρικών που είχαν επιστρατευθεί με τον τρόπο αυτό, μετά τις αυστηρές διαταγές του στρατιωτικού ηγέτη του ΕΛΑΣ το όλο πλαίσιο δεν ανατράπηκε. Είναι προφανές ότι αυτού του είδους η επιστράτευση (μοναδικό φαινόμενο εξ όσων γνωρίζουμε) δημιουργήθηκε εκ των ενόντων.¹⁰⁸ Η μνήμη της ιδιότυπης επιστράτευσης παρέμεινε ζωντανή στην περιοχή, κυρίως όμως στο επίπεδο ανάδειξης της δυνατότητας του ΕΑΜ να εγκολπώνεται κρατικές λειτουργίες, δηλαδή να κινητοποιεί τους τοπικούς πληθυσμούς, ενσωματώνοντας τους υποχρεωτικά στις διαδικασίες της Αντίστασης και της συνεπαγόμενης εμφύλιας σύγκρουσης με τον ΕΔΕΣ.

Όσον αφορά την πολιτική ένταξη, δεν υπήρξαν αξιοσημείωτες μεταβολές. Στελέχη του ΕΛΑΣ υποψιάζονταν πολλούς από τους κατοίκους για τη συμμετοχή τους στις εμφύλιες συγκρούσεις που είχαν προηγηθεί. Η κατασταλτική πολιτική που ακολούθησαν είχε ως αποτέλεσμα τις αυστηρές προειδοποιήσεις του Ζέρβα για τη διακοπή αυτών των ενεργειών.¹⁰⁹ Στα τέλη Ιουνίου 1944, οι υπηρεσίες ασφαλείας της VIII Μεραρχίας προέβησαν σε αθρόες συλλήψεις υπόπτων από τα χωριά των

¹⁰⁵ Ο Τζουμερκιώτης είχε υποστεί δυσμενή μετάθεση για την αποτυχία του τον Οκτώβριο του 1943. Θεωρήθηκε όμως ως ο πλέον κατάλληλος για να αναλάβει το συγκεκριμένο καθήκον στη συγκυρία. Πρβλ. Αλ. Κουτσούκαλης, *Η Εθνική Αντίσταση*, ό.π., τμ. 2, σ. 200 κ.ε. Γ. Μαλτέζος, *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, ό.π., σσ. 284-286.

¹⁰⁶ Για τη συμμετοχή του 3/40 Συντάγματος, βλ. Θ. Μοσχάτος, *Η μάχη της Αμφιλοχίας*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1986, σσ. 91-117.

¹⁰⁷ Στ. Σαράφης, *Ο ΕΛΑΣ*, ό.π., σσ. 364-365.

¹⁰⁸ Πρβλ. Ν. Ζιάγκος, *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός*, ό.π., τμ. 2, σ. 110.

¹⁰⁹ *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 59, σσ. 183-193.

Τζουμέρκων.¹¹⁰ Οι συλλήψεις φαίνεται ότι αποσκοπούσαν στην ανάσχεση μιας απειλής εναντίον του ΕΛΑΣ στον ευαίσθητο τομέα των συνεννοήσεων των πρώην εδαιτών με τα ένοπλα τμήματα δυτικά του Αράχθου. Παρά το γεγονός ότι σχεδόν όλοι αφέθησαν ελεύθεροι ως το τέλος του Αυγούστου, οι ενέργειες αυτές δεν βοηθούσαν στην αποκατάσταση των σχέσεων του ΕΑΜ με τους τοπικούς πληθυσμούς.

Μέχρι τη συμφωνία της Βάρκιζας, η περιοχή των Τζουμέρκων ήταν ενσωματωμένη στην Ελεύθερη Ελλάδα. Οι χωρικοί που είχαν εγκαταλείψει την περιοχή βρέθηκαν τον Ιανουάριο του 1945 στην Κέρκυρα, ακολουθώντας τις ΕΟΕΑ. Οι αντάρτες του 3/40 και οι άμαχοι ανέμεναν την επιστροφή τους στα Τζουμέρκα και στη συγκυρία επικρατούσε μια εξαιρετικά αρνητική διάθεση εναντίον της Αριστεράς.

5.3 Η περίοδος μετά τη Βάρκιζα.

Η μεγάλη πολιτική ανατροπή που συνέβη με την ήττα του ΕΛΑΣ στην Αθήνα, το Δεκέμβριο του 1944, και την υπογραφή της συμφωνίας της Βάρκιζας, οριοθέτησε τις εξελίξεις σε τοπικό επίπεδο. Η πρώτη συνέπεια της ανατροπής ήταν, όπως προαναφέραμε, η αποχώρηση των κομματικών στελεχών της κομμουνιστικής Αριστεράς Άρτας για την Αλβανία. Οι περισσότεροι επέστρεψαν στην Ελλάδα στα τέλη του 1946 για να συμμετάσχουν στον ΔΣΕ. Η επιστροφή των εδαιτών στα χωριά τους σηματοδότησε την επαναφορά των ιεραρχιών που είχαν ανατραπεί κατά την περίοδο της εαμικής κυριαρχίας. Καθώς η δύναμη της αριστεράς στην περιοχή ήταν ασθενέστερη σε σχέση με άλλες, από το Μάρτιο ήδη του 1945 άρχισαν να εμφανίζονται φαινόμενα αντεκδίκησης από ενόπλους.¹¹¹

¹¹⁰ Πίνακας των συλληφθέντων παρατίθεται στο Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σσ. 262-263.

¹¹¹ Πρβλ. τις εκτιμήσεις του ΓΕΣ για την κυριαρχία των «αναρχικών» ενόπλων στην Ήπειρο μετά τη Βάρκιζα. Για την περιοχή Τζουμέρκων αναφέρεται, τον Απρίλιο του 1945, η πληροφορία ότι ο Γ. Μαλτέζος (Τζουμερκιώτης) διαθέτει 40-50 ενόπλους, «δύναται όμως να κινητοποιήσει μέχρι 800». *Αρχεία Εμφυλίου Πολέμου*, ό.π., τμ. 1, έγγ. 175, σ. 542.

Μια πρώτη απόπειρα αντίδρασης στα φαινόμενα αυτά προήλθε από τον Άρη Βελουχιώτη, ο οποίος είχε αρνηθεί να συμβιβασθεί με τη συμφωνία της Βάρκιζας και είχε συγκροτήσει ένοπλο τμήμα με την ονομασία ΜΕΑ (Μέτωπο Εθνικής Απελευθέρωσης).¹¹² Κατά την περιπλάνησή του στους ορεινούς όγκους της Κεντρικής και Βόρειας Ελλάδας, ο Άρης τελούσε εν αναμονή της ρύθμισης των σχέσεών του με το ΚΚΕ. Το Μάιο του 1945, βρέθηκε στην περιοχή των Τζουμέρκων και θεώρησε σκόπιμο να κάνει εμφανή την παρουσία του με ομιλίες στα χωριά Πράμαντα και Άγναντα.¹¹³ Οι χώροι δεν του ήταν άγνωστοι από την περίοδο της Κατοχής και των εμφύλιων συγκρούσεων με τον ΕΔΕΣ. Σε ομιλία του στο φιλοεαμικό χωριό των Μελισσουργών, ο Άρης ζήτησε τη συνδρομή των χωρικών, τονίζοντας τους λόγους που τον οδήγησαν στην ρήξη με τον πολιτικό συμβιβασμό της Βάρκιζας. Η παρουσία του Άρη στην περιοχή συνοδεύτηκε από την απόπειρα υπενθύμισης της κυριαρχικής ικανότητας της Αριστεράς. Τοπικά στελέχη υπέδειξαν δυο κτηνοτρόφους των Πραμάντων, ως πρωτεργάτες της άσκησης βίας εναντίον αριστερών. Οι κτηνοτρόφοι συνελήφθησαν και εκτελέστηκαν. Όμως η εμφάνιση του Άρη ήταν βραχύβια. Η παρουσία στην ευρύτερη περιοχή των τμημάτων Εθνοφυλακής και των πρώην εδαισιτών δημιουργούσε προβλήματα στην κίνηση του τμήματός του. Ο ίδιος αυτοκτόνησε τον επόμενο μήνα στην περιοχή Φάγγος, πλησίον του χωριού Μεσούντα.

Καθώς η απειλή από την πλευρά αυτή φαινόταν να έχει ανεπιστρεπті παρέλθει, το πεδίο παρέμενε ανοικτό για τη δραστηριοποίηση τοπικών ενόπλων αντικομμουνιστικών σχηματισμών. Τα κίνητρα αυτών των ομάδων ήταν διαφόρων ειδών. Πολλοί πρώην εδαισίτες θεωρούσαν ότι η συμπεριφορά του ΕΛΑΣ κατά την προηγούμενη περίοδο δημιουργούσε την ανάγκη αντεκδίκησης.

Χαρακτηριστική περίπτωση ενόπλου ο οποίος θεωρεί την μεταπολεμική κινητοποίηση των πρώην εδαισιτών ως αντίδραση στις πράξεις του ΕΛΑΣ είναι αυτή του Κ. Μόσιαλου από το χωριό Μικροσπηλιά. Στο βιβλίο του με τίτλο *Αντάρτικο 1942-45*, ο εδαισίτης απομνημονευματογράφος περιγράφει τη διαφυγή του από το Μυρόφυλλο Θεσσαλίας, στο οποίο είχε οδηγηθεί μετά τη σύλληψή του από τον

¹¹² Γρ. Φαράκος, *Άρης Βελουχιώτης (Το χαμένο Αρχείο-Άγνωστα Κείμενα)/η στάση της ηγεσίας του ΚΚΕ απέναντι στον Άρη Βελουχιώτη 1941-1945*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997, σσ. 85-124.

¹¹³ Δ. Χαριτόπουλος, *Άρης-ο αρχηγός των ατάκτων*, Αθήνα, Εξάντας, 2001, τμ. Β, σσ. 544-545. Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 320. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 4, έγγ. 100, σσ. 313-314.

ΕΛΑΣ και αρνείται την άσκηση μαζικής βίας μετά τη Βάρκιζα εναντίον των πρώην ελασιτών.¹¹⁴ Η περίπτωση του ενέχει την εξής ιδιοτυπία: ο πατέρας του, Θωμάς, καθώς και ο μεγαλύτερος αδελφός του είχαν ενταχθεί στον ΕΔΕΣ. Ο Θ. Μόσιαλος αποτελούσε τυπική περίπτωση «νοικοκυραίου» του χωριού του και είχε συμμετοχή και σε παλαιότερους πολέμους του ελληνικού κράτους. Το Μάιο του 1943, μετά από συνάντησή του με τον Ζέρβα, ανέλαβε τη δημιουργία ένοπλου τμήματος του ΕΔΕΣ, το οποίο συγκροτήθηκε στην πλειοψηφία του από συγγενείς και συγχωριανούς του. Μετά τις μάχες του Οκτωβρίου, το τμήμα του ουσιαστικά διαλύθηκε ακολουθώντας τις πρακτικές πολλών αντίστοιχων ομάδων. Προκειμένου να μην απομακρυνθούν από τα Τζουμέρκα, ο Μόσιαλος και ο μεγαλύτερος γιος του παρέμεναν κρυμμένοι κοντά στο χωριό τους. Ανέμεναν τις εξελίξεις και προσπαθούσαν να συνδεθούν με κάποιο συγκροτημένο τμήμα του Ζέρβα, πράγμα αρκετά δύσκολο στη συγκυρία.

Στις αρχές Ιανουαρίου του 1944, μετά την απεικόνιση του ΕΔΕΣ, ο μικρότερος γιος του Κ. Μόσιαλος συνελήφθη μαζί με άλλους συγχωριανούς του από τον ΕΛΑΣ. Στο Μυρόφυλλο Τρικάλων οι υπόλοιποι εκτελέστηκαν χωρίς να έχει προηγηθεί ούτε η τυπική καταδίκη τους από ανταρτοδικείο.¹¹⁵ Ο ίδιος κατόρθωσε με μυθιστορηματικό τρόπο να επιζήσει και να καταφύγει στα τμήματα του ΕΔΕΣ. Η εντύπωση από την εκτέλεση ήταν έντονη τόσο στους κατοίκους των χωριών όσο και στους εδεσίτες αντάρτες. Ο Μόσιαλος συναντήθηκε μάλιστα και με τον Ζέρβα, η αντίδραση του οποίου ήταν το εξής ραδιογράφημα προς το ΣΜΑ:

Παρουσιασθείς χθες ιδιώτης Μόσιαλος Κωνσταντίνος από Μικροσπηλιά· απήχθη ως όμηρος από τμημάτων ΕΛΑΣ κατά την αποχώρησιν των εκ Τζουμέρκων κατάθεσε κάτωθι: Νύκτα 7ης προς 8ην τρέχοντος και ώραν δευτέραν πρωϊνήν ΕΛΑΣ έσφαξε είκοσι ομήρους έξωθεν Μυροφύλλου προς Κοθώνι. Ανωτέρω όμηρος διέφυγε την στιγμήν εκτελέσεως. Σφαγέντες ήσαν Λεωνίδας Μόσιαλος, Γεώργιος Παππάς, Ιωάννης Κρεμπούνης, Αθανάσιος ή Μούτσος, Απόστολος Κορδούλας, Ευστράτιος Κορδούλας, Χρήστος Κορδούλας, Αναστάσιος Κορδούλας, Αλέξανδρος Τσιρώνης άπαντες εκ Μικροσπηλιάς. Επίσης Κατσικογεώργος Γεώργιος εκ Χουλιαράδων και έτεροι άλλοι δέκα εξ άλλων χωριών τους οποίους δεν γνωρίζει. Ανωτέρω καταδικασθείς και ούτος

¹¹⁴ Κ. Μόσιαλος, *Αντάρτικο 1942-45*, Αθήνα, Έλλην, χ.χ., σσ. 33-49.

¹¹⁵ Στο χωριό αυτό είχε συγκροτηθεί «χώρος επιτηρήσεως» των εδεσιτών και των αμάχων που είχαν συλληφθεί κατά την πρώτη περίοδο των εμφύλιων συγκρούσεων. Πρβλ. *Αρχεία Εθνικής Αντίστασης*, ό.π., τμ. 3, έγγ. 96, σσ. 257-258.

εις δια σφαγής θανάτου διέφυγεν στιγμήν εκτελέσεως. Επίσης αναφέρει ότι είδε κρεμασμένο έξωθι Μεσούντας. [...]. Παρακαλούμεν όπως εις πρώτην ευκαιρίαν σχηματισθή εξεταστική επιτροπή δι'εκτελέσεις φιλησύχων πολιτών μη αναμιχθέντων καν εις εμφύλιον πόλεμον. 26/1/1944¹¹⁶

Το περιστατικό πήρε μεγάλες διαστάσεις και η εδεδίτικη πλευρά το θεώρησε ενδεικτικό του κλίματος τρομοκρατίας της Αριστεράς. Από την άλλη πλευρά, ο Γ. Κοτζιούλας γράφει ότι η σύλληψη και εκτέλεση των «εφεδροεδεδιτών» ήταν αναγκαία, καθώς «είχαν ρίξει τη νύχτα ντουφεκιές εναντίον των υποχωρούντων τμημάτων του ΕΛΑΣ».¹¹⁷

Μετά την επιστροφή της οικογένειας από την Κέρκυρα, η ευθύνη για τα γεγονότα αποδόθηκε στον τοπικό εαμικό καθοδηγητή Γιάννη Τσιρώνη, ο οποίος ήταν ένα τυπικό εαμικό στέλεχος. Ήταν δάσκαλος και διορίστηκε υπεύθυνος για το χωριό, θέση η οποία του έδινε εξουσία στην περίοδο που κυριαρχούσε ο ΕΛΑΣ. Υπήρξε μάλιστα διαλλακτικός προς την άλλη παράταξη, γεγονός που αναγνωρίζεται από τον Μόσιαλο. Στη συγκυρία όμως αυτό που προείχε ήταν η αναζήτηση ευθυνών για τα γεγονότα του 1943-44. Καθώς οι πρώην εδεδίτες αδυνατούσαν να συλλάβουν τις ιδιαιτερότητες των εαμικών δομών, θεωρήθηκε ότι οι συλλήψεις δεν θα μπορούσαν να πραγματοποιηθούν χωρίς τη συνδρομή της τοπικής εαμικής ηγεσίας. Το καλοκαίρι του 1945, ο Τσιρώνης δολοφονήθηκε στο χωριό.¹¹⁸ Εντύπωση προκαλεί η εμφανιζόμενη ομόθυμη επιδοκιμασία της πράξης από το μεγαλύτερο τμήμα του τοπικού πληθυσμού. Στην περίπτωση του Μόσιαλου, η όποια δράση εμφανίζεται ως αντίδραση στις πράξεις του ΕΛΑΣ κατά τη διάρκεια της Κατοχής.¹¹⁹

Η συγκεκριμένη ομάδα δεν ήταν η μοναδική στην περιοχή. Και σε άλλες κοινότητες των Τζουμέρκων εμφανίστηκαν παρόμοιες ομάδες πρώην εδεδιτών. Σε ποιο βαθμό η συμπεριφορά τους υπήρξε αντίστοιχη των ομάδων που δρούσαν σε άλλες περιοχές της χώρας; Τι συνέβαινε με απεχθή εγκλήματα όπως βιασμούς κλπ; Η αντεκδίκηση κατευθυνόταν προς τους θεωρούμενους ως βαρυνόμενους με βίαιες

¹¹⁶ ΕΛΙΑ, *Αρχείο Ζέρβα*, φ. 1, Πρωτόκολλον Ασυρμάτου ΕΟΕΑ 1943-44, σήμα 96-97.

¹¹⁷ Γ. Κοτζιούλας, *Όταν ήμουν με τον Άρη*, ό.π., σσ. 85-86. Διαφορετική είναι η ερμηνεία του Στ. Φίλου, ο οποίος αναφέρει ότι οι όμηροι εκτελέστηκαν σε αντίποινα για τη δολοφονία διοικητή λόχου μακεδονικού τμήματος του ΕΛΑΣ και αντρών του από ομάδα του ΕΔΕΣ. Πρβλ. Στ. Φίλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σσ. 251-252.

¹¹⁸ Κ. Μόσιαλος, *Αντάρτικο*, ό.π., σσ. 55-57.

¹¹⁹ Στο υπόμνημα της Αριστεράς η ένοπλη ομάδα του Μόσιαλου χαρακτηρίζεται ως « μοναρχοφασιστική ληστοσυμμορία». Πρβλ. *Έτσι άρχισε ο εμφύλιος*, ό.π., σ. 282.

πράξεις ή προς οποιονδήποτε αριστερό ή εν γένει δημοκρατικό; Η απάντηση δεν είναι εύκολη. Ακόμη και από αριστερούς αφηγητές υπενθυμίζονται εγκλήματα παρακρατικών ομάδων που συνέβησαν κυρίως σε άλλους γεωγραφικούς χώρους: «Εδώ στην περιοχή μας δεν έγιναν πολλά... αλλού όμως...πάνω στη Μακεδονία...τι να σου λέω».¹²⁰

Το γεγονός ότι στη διάρκεια της Κατοχής οι διαθέσεις της πλειοψηφίας δεν ήταν υπέρ της Αριστεράς επέδρασε στη μορφή βίας που ασκούσαν οι ομάδες των πρώην εδαισιτών. Στην περιοχή έγιναν δολοφονίες, όχι όμως στο βαθμό που παρουσιάζεται αλλού. Η άσκηση πιέσεων έλαβε περισσότερο τη μορφή των ξυλοδαρμών, των απειλών, της ελεγχόμενης ροής της οικονομικής βοήθειας κλπ.¹²¹

Καθώς η αλλαγή των πολιτικών ισορροπιών είχε μεταβάλλει την κατάσταση εναντίον της Αριστεράς, πολλά από τα πρώην στελέχη του εαμικού κινήματος αντιμετώπιζαν σημαντικές δυσκολίες. Επιπλέον, οι διαθέσεις του τοπικού πληθυσμού εμφανίζονταν αρνητικές απέναντι σε οτιδήποτε αριστερό. Ο Β. Σφαλτός, κομματικό στέλεχος της πόλης Άρτας και πρώην ελασίτης, αποφάσισε να ενταχθεί σε αντάρτικο τμήμα το φθινόπωρο του 1946. Είχε ενημερωθεί ότι επρόκειτο συνολικά να παρουσιαστούν 50 άτομα. Παρέμειναν τελικά μόνο 3, οι οποίοι και συνελήφθησαν από τους χωροφύλακες.¹²²

Οι δυσκολίες όμως δεν αφορούσαν μόνο την απροθυμία πολλών πρώην ελασιτών να επανενταχθούν σε αντάρτικο σχηματισμό. Τα κατασταλτικά μέτρα από πλευράς κράτους είχαν αυξηθεί, ενώ σημαντικό ρόλο διαδραμάτιζε και η μνήμη της εμφύλιας διαμάχης του 1943-44. Η αποκατάσταση των πολιτικών ισορροπιών είχε γίνει χωρίς ιδιαίτερες δυσκολίες. Η διαχείριση της οικονομικής βοήθειας της UNRRA γινόταν από τις επιτροπές εκείνες που είχαν συγκροτηθεί κατά τη διάρκεια της κυριαρχίας του ΕΔΕΣ και είχαν τώρα επανασυσταθεί.¹²³ Όπως προαναφέραμε, οι

¹²⁰ Προφορική μαρτυρία Ν.Μ., Πλάκα, 2001.

¹²¹ Ο Στ. Καλύβας υποστηρίζει ότι η παρακρατική βία των ομάδων αυτών, την οποία ονομάζει «λευκή», έχει κοινά χαρακτηριστικά σε όλο τον ελληνικό χώρο και εκφράζεται κυρίως με ξυλοδαρμούς. Πρβλ. Στ. Καλύβας, «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Εμφύλιο (1943-49): μια πρώτη προσέγγιση», στο Ηλ. Νικολακόπουλος-Αλ. Ρήγος-Γρ. Παλλίδας, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος (Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο: Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σ. 207. Για παρατηρήσεις ως προς τη λογική βίας των ομάδων αυτών, βλ. Ρ. Β. Μπουσχότεν, «Η εμφύλια βία ως μήνυμα», αδημοσίευτη ανακοίνωση στην διημερίδα *Η εμφύλια βία*, Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2002.

¹²² Β. Σφαλτός, *Το Πάθος, Το Πένθος και το Όνειρο*, ό.π., σ. 177 κ.ε.

¹²³ Για τις οικονομικές πτυχές της ανασυγκρότησης των τοπικών εξουσιών, βλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., σ. 189 κ.ε.

επιτροπές αυτές ήταν εξοικειωμένες με οικονομικές πρακτικές. Καθώς τα χωριά είχαν υποστεί μεγάλες καταστροφές ο έλεγχος των λειτουργιών αυτών αποδεικνυόταν εξαιρετικά αποτελεσματικός για τον αποκλεισμό των αριστερών. Το κύριο πεδίο αναφοράς για τους υποσιτιζόμενους χωρικούς των Τζουμέρκων μετατοπιζόταν από το ΕΑΜ στους κατά τόπους εκπροσώπους της νέας κεντρικής εξουσίας.¹²⁴

Οι επιπτώσεις στην καθημερινή ζωή των αριστερών της περιοχής από τις εξελίξεις αυτές ήταν ιδιαίτερος οδυνηρές. Μετά την άσκηση πολλαπλών πιέσεων είχαν συγκροτηθεί οι πρώτες «ομάδες καταδιωκομένων» στις ορεινές περιοχές της Πίνδου. Στην περιοχή των Τζουμέρκων τμήματα αυτής της μορφής άρχισαν να συγκροτούνται από το καλοκαίρι του 1946. Το φθινόπωρο του ίδιου έτους η δραστηριότητα τέτοιου είδους ομάδων είχε αυξηθεί. Η συγκρότηση του Αρχηγείου Τζουμέρκων του ΔΣΕ συνιστούσε την πρώτη σοβαρή απειλή για την κυριαρχία της αντικομμουνιστικής παράταξης. Η αξία της περιοχής συνέχιζε να είναι σημαντική. Αυτή τη φορά δεν λειτουργούσε ως προέκταση ενός ενιαίου χώρου, όπως το 1943-44, αλλά ως περιοχή προώθησης στελεχών από την βόρεια στη νότια Πίνδο.¹²⁵

Οι περισσότεροι αντάρτες του Αρχηγείου ήταν πρώην ελασίτες του 3/40 Συντάγματος. Πολλοί είχαν επιστρέψει από το Μπούλκες (όπου ήταν στρατωνισμένοι κατά περιοχές). Κάποιοι άλλοι είχαν κατορθώσει να διαφύγουν τις συλλήψεις και τις εκτοπίσεις των προηγούμενων ετών. Η ηγεσία του συγκροτήματος ανατέθηκε στον Θ. Ζαλοκώστα (Παλιούρα) και στον Γεράσιμο Μαλτέζο. Και οι δυο ήταν μόνιμοι αξιωματικοί με θητεία στον ΕΛΑΣ και θεωρείτο ότι μπορούσαν να αναλάβουν το έργο της ανασυγκρότησης. Η διαδρομή που ακολούθησαν για να φτάσουν από το Μπούλκες στα Τζουμέρκα ήταν εξαιρετικά επικίνδυνη. Με την άφιξή τους στην περιοχή οι πρώην ελασίτες συνειδητοποίησαν ότι η κατάσταση ήταν ριζικά διαφορετική από εκείνη της τελευταίας φάσης της Κατοχής. Οι πολιτικές οργανώσεις είχαν εξαρθρωθεί, οι σταθμοί χωροφυλακής λειτουργούσαν χωρίς ιδιαίτερα προβλήματα, οι διαθέσεις του μεγαλύτερου μέρους του πληθυσμού δεν ήταν

¹²⁴ Πρβλ: «Αντίθετα, το εθνικό κράτος επανεμπλέκεται, καθώς ανασυγκροτείται στις τοπικές αντιθέσεις και συγκρούσεις, ως εξωτερικός παράγοντας, ξένος, με ίδια, εν πολλοίς ακατανόητα, συμφέροντα και συμπεριφορές (π.χ. εκκένωση οικισμών) καθώς και με λογικές βίαιης επιβολής, ευνοώντας, με βάση το 'διαίρει και βασιλεύε', εκείνα τα σκέλη των τοπικών αντιθέσεων που ήταν διαθέσιμα να παίξουν το παιχνίδι της διάλυσης των τοπικών εξουσιών», Ν. Κοταρίδης-Ν. Σιδέρης, «Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογικά και Πολιτικά διακυβεύματα», στο Ηλ. Νικολακόπουλος-Αλ. Ρήγος-Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος (Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο. Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, ό.π., σ. 121.

¹²⁵ Γ. Μαλτέζος, *ΔΣΕ*, ό.π., σ. 73 κ.ε.

ευνοϊκές. Πολλοί ένοπλοι χωρικοί εμφανίζονταν έτοιμοι να συνδράμουν τις κρατικές αρχές στο «κυνήγι των κομμουνιστών». Η απόπειρα ανατροπής της κατάστασης αυτής ήταν φανερό ότι θα παρουσίαζε μεγάλες δυσκολίες.

Στο πλαίσιο αυτό, η συγκρότηση του Αρχηγείου Τζουμέρκων του ΔΣΕ, το φθινόπωρο του 1946, συνιστούσε σημαντικό επίτευγμα των τοπικών στρατιωτικών ηγετών.¹²⁶ Οι επιθέσεις εναντίον σταθμών χωροφυλακής στις Καλαρρύτες και στα Πράμαντα αποτέλεσαν την πρώτη σοβαρή ένοπλη αντίδραση της Αριστεράς στην περιοχή.¹²⁷ Παρά την αποτυχία της, η ανάληψη επιθετικής δράσης αποδείκνυε ότι η Αριστερά είχε ακόμη τη δυνατότητα να κινητοποιεί τον κοινωνικό της χώρο. Ταυτοχρόνως, επιθέσεις εναντίον δεξιών παρακρατικών, όπως εναντίον της ομάδας του πρώην εδেসίτη Ν. Χονδρού στο χωριό Μεσοχώρα, συνιστούσαν την απάντηση στις πρακτικές των αντικομμουνιστών ενόπλων της προηγούμενης περιόδου. Σταδιακά, σε ένα τμήμα των Τζουμέρκων άρχισαν να δημιουργούνται δομές ανάλογες της περιόδου 1944-45. Οι αριστεροί χωρικοί ένωσαν προσωρινά την μείωση της καταστολής και οι πολιτικές οργανώσεις άρχισαν να ανασυγκροτούνται. Στις αρχές του 1947 παγιώθηκε ένα καθεστώς προσωρινής κυριαρχίας του ΔΣΕ σε κάποια χωριά της περιοχής (κυρίως σε αυτά που βρίσκονται προς τη Θεσσαλία).

Από την άλλη πλευρά, οι ένοπλοι της αντικομμουνιστικής πλευράς δημιουργούσαν ένα πρόσθετο πρόσκομμα. Πολλοί από αυτούς είχαν οργανωθεί σε ΜΑΥ και ΜΑΔ. Όπως και σε άλλες περιπτώσεις, ο αφοπλισμός ενόπλων αυτής της κατηγορίας αποτέλεσε τον καλύτερο τρόπο προμήθειας οπλισμού από τους αντάρτες. Στην περίπτωση των Τζουμέρκων δεν αναφερόμαστε μόνο σε αυτούς που συμμετείχαν σε διάφορες ομάδες αλλά κυρίως σε αυτούς οι οποίοι ήταν πρόθυμοι να δώσουν πληροφορίες, να οπλιστούν πρόχειρα, να συμμετέχουν σε καταδιώξεις. Αυτού του είδους οι πρακτικές δεν ήταν ασυνήθιστες στη διάρκεια εκκαθαριστικών επιχειρήσεων του στρατού αλλά και σε περιπτώσεις όπως η ανεύρεση νοσοκομείων του ΔΣΕ. Το 1949, σε μια από τις πλέον χαρακτηριστικές περιπτώσεις, πρόχειρο νοσοκομείο των ανταρτών στην περιοχή των Καλαρρυτών καταδόθηκε στο στρατό, κατά πάσα πιθανότητα από ντόπιους.¹²⁸ Τα στελέχη που συνελήφθησαν και

¹²⁶ Οι εκτιμήσεις για τον αριθμό των ανταρτών ποικίλλουν. Ο Γ. Μαργαρίτης, βασιζόμενος στη μαρτυρία του Δ. Βότσικα, κάνει λόγο για 200 αντάρτες κατανεμημένους σε 3 λόχους. Πρβλ. Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 1, σ. 290.

¹²⁷ *Ο Ελληνικός στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα (1946-1949)-το πρώτο έτος του αντισυμμοριακού αγώνος 1946*, Αθήνα, ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1966, σ. 164.

¹²⁸ Στ. Φύλος, *Τα Τζουμερκοχώρια*, ό.π., σ. 348.

εκτελέσθηκαν ήταν σημαίνοντα. Μεταξύ αυτών μάλιστα ήταν και ο γνωστός ιστορικός Γιώργης Λαμπρινός.

Όμως η συγκροτημένη ένοπλη παρουσία της Αριστεράς στην περιοχή ήταν βραχύβια. Τον Απρίλιο του 1947 η περιοχή των Τζουμέρκων, όπως και όλη η νότια Πίνδος, βρέθηκε στο επίκεντρο της πρώτης μεγάλης εκκαθαριστικής εκστρατείας του Εθνικού Στρατού. Το σχέδιο Αετός αποτελούσε τμήμα του ευρύτερου Terminus που αποσκοπούσε στην εξόντωση των ανταρτών της Κεντρικής Ελλάδας.¹²⁹ Παρά την αδυναμία επίτευξης του συνολικού στόχου που είχε τεθεί, σε ορισμένες περιοχές τα τμήματα του ΔΣΕ ουσιαστικά διαλύθηκαν. Το Αρχηγείο Τζουμέρκων, όπως προαναφέραμε, υπέστη συντριπτικά πλήγματα και η συγκροτημένη τοπική ένοπλη παρουσία της Αριστεράς κατέρρευσε.¹³⁰ Απόπειρες διείσδυσης μονάδων του ΔΣΕ στο χώρο των Τζουμέρκων γινόταν ανά διαστήματα χωρίς όμως να απειληθεί σοβαρά η κυριαρχία του κυβερνητικού στρατοπέδου.¹³¹ Η εγκατάσταση τάγματος Εθνοφρουράς στο Βουργαρέλι καθιστούσε απαγορευτικό το ενδεχόμενο παραμονής των ανταρτών για μεγάλο χρονικό διάστημα. Η κατάσταση αυτή δημιουργούσε μεγάλα προβλήματα στον ΔΣΕ, ο οποίος δεν κατάφερε να κυριαρχήσει μόνιμα στην περιοχή.¹³²

Η μεταπολεμική κατάσταση στα χωριά των Τζουμέρκων ήταν πολύ δύσκολη. Ακόμη και στη δεκαετία του 1950 η κακή επισιτιστική κατάσταση του τοπικού πληθυσμού κυριαρχούσε. Η κτηνοτροφία δέχθηκε συντριπτικά πλήγματα και δεν κατέστη δυνατό να επανεύρει την προπολεμική θέση της. Η μοναδική δυνατότητα που απέμενε στους τοπικούς πληθυσμούς ήταν η μετανάστευση (εσωτερική και εξωτερική).¹³³ Η ανάμνηση των γεγονότων της δεκαετίας 1940-50 είναι οδυνηρή αλλά στην πλειοψηφία των περιπτώσεων αρνείται να διακρίνει τις τομές και τις ρήξεις της περιόδου. Οι περισσότεροι πρώην εδεσίτες αντάρτες είναι υπερήφανοι για τη συμμετοχή τους στο αντάρτικο. Η πολιτική επιρροή των δεξιών κομμάτων παρέμεινε σημαντική για μεγάλο χρονικό διάστημα.

¹²⁹ Γ. Μαργαρίτης, *Ιστορία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου*, ό.π., τμ. 1, σσ. 275-279.

¹³⁰ Αυτόθι, σσ. 290-291. Πρβλ. Γ. Μαλτέζος, *ΔΣΕ*, ό.π., σσ. 100-104.

¹³¹ Δ. Χατζής, *Θητεία*, Αθήνα, Το Ροδακίό, 2000, σσ. 37-38.

¹³² Β. Αποστολόπουλος, *Το χρονικό μιας εποποιίας*, ό.π., σσ. 59-65, 159-160. Η κυβερνητική πλευρά έκανε λόγο για «κομμουνιστοσυμμορίτες που έπεσαν σαν τα όρνεα στην περιοχή Τζουμέρκων». Πρβλ. *Οι Θυσίες της Ηπείρου*, ό.π., σ. 12.

¹³³ Στη μετεμφυλιακή περίοδο, εντάθηκαν οι διαδικασίες κινητικότητας (γεωγραφικής, οικονομικής κλπ) που είχαν ήδη αρχίσει να εμφανίζονται στην διάρκεια της δεκαετίας 1940-50. Βλ. Σ. Μπαμπανάσης, «Οι οικονομικές πτυχές του Εμφυλίου», στο Κλ. Κουτσούκης-Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, ό.π., σσ. 39-53.

Η απόπειρα του ΕΔΕΣ να ηγεμονεύσει στο χώρο των Τζουμέρκων ήταν επιτυχημένη. Οι ισχυρές αντιστάσεις των τοπικών ελίτ, η αδυναμία των χωρικών να ταυτιστούν με τη «λαοκρατία» της Αριστεράς, η πόλωση της εμφύλιας σύγκρουσης καθόρισαν την απαρχή μιας μακράς κυριαρχίας της δεξιάς παράταξης.

Συμπεράσματα: οπλαρχηγοί και εδεδίτικο αντάρτικο.

Ένα πρώτο συμπέρασμα που αναδεικνύεται από την ανάλυσή μας, είναι η εσωτερική ανομοιογένεια των αντιστασιακών οργανώσεων, δηλαδή του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ, όπως τουλάχιστον εμφανίζονται στον χώρο της Ηπείρου. Ανομοιογένεια που πέρα από τις διαφορές στις πολιτικές τους στοχεύσεις και την ιδεολογική τους ταυτότητα, εντοπίζεται στην διαφορετική εσωτερική τους δομή και οργάνωση.

Το συμπέρασμα αυτό, σε καμία περίπτωση δεν μπορεί να οδηγήσει στην αναίρεση της γενικής διάκρισης μεταξύ Αριστεράς / Δεξιάς, ακόμα και σε τοπικό επίπεδο. Σε κάθε περίπτωση, οι πολιτικές της Αντίστασης, όπως εκφράστηκαν από τις κύριες οργανώσεις, επέδρασαν καταλυτικά στην αναδιαμόρφωση των επιμέρους τοπικών συλλογικοτήτων, στις οποίες αναφερθήκαμε διεξοδικά. Οι κοινωνικοί αυτοί χώροι, αντιμετωπίζοντας την Κατοχή στον ορίζοντα του δικού τους μικρόκοσμου, του αντιστασιακού αγώνα, βιώνουν και ερμηνεύουν με τον δικό τους ιδιαίτερο τρόπο τα προτάγματα της νεοτερικότητας, φορείς των οποίων είναι τόσο ο ΕΔΕΣ όσο και το ΕΑΜ-ΕΛΑΣ.

Η εξέταση του τρόπου με τον οποίο οι κοινότητες των περιοχών αυτών αντιμετώπισαν την κρίση της περιόδου και τις εμφύλιες διαμάχες αποκαλύπτει σημαντικά στοιχεία σε πολλαπλά επίπεδα. Στοιχεία που μπορούν να δώσουν μια πρώτη απάντηση στα ερωτήματα-στόχους που θέσαμε στην εισαγωγή αυτής της εργασίας και που σχηματικά αφορούν τους μηχανισμούς πολιτικής κινητοποίησης των τοπικών κοινοτήτων, οι οποίοι στηρίζονται στην οικειοποίηση των παραδοσιακών δομών και πρακτικών από τις αντιστασιακές οργανώσεις, την επίδραση των τοπικών πολιτισμικών και κοινωνικών ιδιαιτεροτήτων στον τρόπο πρόσληψης και διαχείρισης των υπερτοπικών συγκρούσεων, αλλά και αντίστροφα τον ρόλο των διακυβευμάτων της νεοτερικότητας στην δυναμική των προϋπαρχόντων αντιθέσεων μεταξύ των τοπικών ομάδων.

Σε ό,τι αφορά τους μηχανισμούς κινητοποίησης των συγκεκριμένων πληθυσμών, αυτοί δομούνται στην βάση ανάδειξης της «φυσικής» ηγεσίας της αγροτικής κοινότητας, αντλώντας έτσι από την μακράιωνη παράδοση του κλεφταρματολισμού, και προσφέροντας ένα μοντέλο ικανό να διαχειρισθεί τις απαιτήσεις της συγκυρίας. Αυτό ισχύει τόσο για τις περιοχές που είχαν ενσωματωθεί

στο εθνικό κράτος το 1881 (Ραδοβίτσι-Τζουμέρκα), όσο και για τις περιοχές στις οποίες η παρουσία του ελληνικού κράτους ήταν βραχύχρονη και των οποίων η ενσωμάτωση ήταν αποτέλεσμα των βαλκανικών πολέμων (Ξηροβούνι-Λάκκα Σούλι).

Η ίδια η σύσταση των ενόπλων σωμάτων του ΕΔΕΣ εμπεριέχει έναν μηχανισμό που μπορεί να αναπαραχθεί σε καταστάσεις όξυνσης της διαμάχης. Αυτό έχει ιδιαίτερη σημασία για την ικανότητα των δικτύων να ανασυντάσσονται και να λειτουργούν, τόσο μετά από περιόδους κρίσης, π.χ. τις «εισβολές» του ΕΛΑΣ στους χώρους αυτούς, όσο και κάτω από τη θεσμική κάλυψη του μεταπολεμικού κράτους, με τη δημιουργία των Ταγμάτων Χωροφυλακής άνευ θητείας.

Οι ιδιαιτερότητες των μηχανισμών κινητοποίησης των εδεσιτών, γίνονται πιο κατανοητές αν τις συγκρίνουμε με τις αντίστοιχες του εαμικού στρατοπέδου. Οι εαμικοί μηχανισμοί δομούνται γύρω από την ηγεμονική παρουσία ενός συγκεντρωτικού μοντέλου οργάνωσης που αποδίδει βαρύνουσα σημασία σε συλλογικές και απρόσωπες διαδικασίες λήψης και επιβολής των αποφάσεων. Επιπλέον, βαρύνει πολύ περισσότερο η ύπαρξη μιας πολιτικής οργάνωσης που ενισχύει σε σημαντικό βαθμό το στρατιωτικό τμήμα της οργάνωσης, τον ΕΛΑΣ (όσο κι αν αυτός δεν κατόρθωσε να κυριαρχήσει στην Ήπειρο). Έτσι λοιπόν, υπάρχει μια σημαντική διαφορά ανάμεσα στους «οπληρχηγούς» του ΕΔΕΣ και τους «καπετάνιους» του ΕΛΑΣ, που προκύπτει από τις διαφοροποιήσεις των οργανωτικών δομών, και την οποία ελπίζουμε να επεξεργαστούμε καλύτερα σε κάποια μελλοντική εργασία.

Σε επίπεδο πολιτικής συμπεριφοράς εξετάστηκε η διαδικασία μέσω της οποίας μια νεότερη πολιτική οργάνωση κατόρθωσε να εκμεταλλευτεί παραδοσιακές μορφές ρύθμισης των κοινωνικών σχέσεων. Αναδεικνύεται έτσι η τοπική δυναμική εδραίωσης μιας αστικής-μη κομμουνιστικής αντιστασιακής οργάνωσης, με φιλοδοξίες υπερτοπικής και εθνικής εμβέλειας, σε ένα αγροτικό και τοπικά προσανατολισμένο, περιβάλλον.

Η «από τα πάνω» οικειοποίηση μιας τοπικής ταυτότητας, η αποτελεσματική χρησιμοποίηση των τοπικοσυγγενικών δικτύων και των γνωριμιών, η απόπειρα δημιουργίας ενός οιονεί κομματικού μηχανισμού, προορισμένου να αξιοποιηθεί μεταπολεμικά, δημιουργούν προβληματισμούς για την εικόνα του εδεσίτικου αντάρτικου, που κυριαρχεί μέχρι σήμερα στους ιστοριογραφικούς κύκλους. Μπορεί η οργάνωση του Ζέρβα να μην έφτασε τα επιτεύγματα του ΕΑΜ, σε κάθε περίπτωση όμως, δημιούργησε τις βάσεις για την οριστική ενσωμάτωση, έστω και με τη μορφή

της αναδιάταξης των πελατειακών δικτύων, των τοπικών κοινωνιών στο έθνος-κράτος, αλλά και του πολιτικού τους αναπροσανατολισμού προς τους στόχους και την ιδεολογία του.

Υπό την έννοια αυτή, η εικόνα των επιμέρους ενόπλων σωμάτων του ΕΔΕΣ που προκύπτει από την ανάλυσή μας, θα μπορούσε να αποτελέσει ένα χρήσιμο εργαλείο για μια δυναμική ερμηνεία του λεγόμενου «αντικομμουνιστικού» μπλόκ. Καθώς η έρευνα των κοινωνικών χώρων που συγκρότησαν, στην περίοδο 1940-50, τα στρατόπεδα της Αριστεράς, αλλά και πολύ περισσότερο της Δεξιάς, δεν έχει προχωρήσει αρκετά, θεωρούμε ότι η ανάλυση των σχηματισμών αυτών ευνοεί την πληρέστερη κατανόηση της εμφύλιας σύγκρουσης αλλά και την ανάδειξη των στοιχείων, που προσδιόρισαν και εν πολλοίς προσδιορίζουν ως τις μέρες μας την πολιτική και εκλογική συμπεριφορά των τοπικών πληθυσμών. Μάλιστα, το ζήτημα της εξέτασης της μεταπολεμικής εκλογικής συμπεριφοράς των κοινοτήτων αυτών, έχει εξαιρετική σημασία.

Σε επίπεδο νοοτροπιών παρακολουθήσαμε τις προσλήψεις της ένοπλης δράσης εναντίον των κατακτητών ή και των πολιτικών αντιπάλων από μέλη κοινωνιών που δεν εμφορούνται από τις νεότερες αντιλήψεις περί πολέμου. Αποκαλύπτεται η αδυναμία ή και οι ελαστικότητες των τοπικών πληθυσμών να αντιτάξουν αποτελεσματικές και οικείες πρακτικές στην εισβολή των εξωγενών παραγόντων.

Όπως διαπιστώσαμε, η προπολεμική εναντίωση στο κράτος, όπως εκφράστηκε κυρίως με το φαινόμενο της ληστείας, δεν απέτρεψε την ένταξη στον ΕΔΕΣ των ομάδων που μετέρχονται τέτοιων πρακτικών, παρά τη διακηρυγμένη εναντίωση της ηγεσίας στην υιοθέτηση και αναπαραγωγή τέτοιων συμπεριφορών. Αντιθέτως, οι σχηματισμοί αυτοί ευνοήθηκαν από την απουσία οργανωτικών δομών και πολιτικής οργάνωσης αντίστοιχης προς αυτή του ΕΑΜ. Στις περιπτώσεις μάλιστα που οι τοπικοί ανταγωνισμοί οδήγησαν τέτοιες ομάδες στο εαμικό στρατόπεδο, όπως συνέβη στο Ξηροβούνι με τη φατρία των Γρατσουναίων, τελικά η ενσωμάτωσή τους αποδείχθηκε δύσκολη.

Η ένταξη των ομάδων στις αντιστασιακές οργανώσεις, δεν οδήγησε στην ρύθμιση ή την εξισορρόπηση προγενέστερων αντιθέσεων. Αντίθετα, κάποιες φορές τις επέτεινε και οδήγησε ακόμη και στην αλληλοεξόντωση των φατριών. Τα νεότερα πολιτικά διακυβεύματα παρέμειναν πολλές φορές σε δεύτερο πλάνο, όπως κατέστη φανερό με τις περιπτώσεις στις οποίες οι ομάδες αδυνατούσαν να

κατανοήσουν την συμμετοχή τους σε συγκρούσεις που, κατά τη γνώμη τους, δεν τις αφορούσαν. Επιπλέον, οι προπολεμικές αντιπαραθέσεις ή συμμαχίες με ανάλογους σχηματισμούς έτεμναν τα πολιτικά στρατόπεδα και ευνοούσαν διαμάχες στο εσωτερικό των οργανώσεων ή απόπειρες συνεννόησης και συμβιβασμού με τους αντίστοιχους ενόπλους της άλλης οργάνωσης. Η παρουσία των σχηματισμών αυτών είχε όμως συνέπειες και ως προς την ένταση και τις μορφές της βίας, όπως και για την διολίσθηση προς την παραδοσιακή βεντέτα, ως απάντηση στα γεγονότα της Κατοχής και στις αντιπαλότητες που είχαν οξυνθεί.

Ένα σημαντικό στοιχείο που προέκυψε από τη μελέτη μας, αφορά και τις διαφορές μεταξύ των γεωγραφικών αυτών ενοτήτων. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας, δηλαδή το Ραδοβίτσι και τα Τζουμέρκα, είχαν ενσωματωθεί στο εθνικό κράτος το 1881. Στις περιοχές αυτές, οι παλαιές ηγετικές οικογένειες, όπως αυτή των Κοσσυβάκηδων, εντάχθηκαν απρόσκοπτα στις νέες δομές. Επιπλέον, κυρίως στα Τζουμέρκα, άρχισε ένα άνοιγμα προς τον κόσμο της νεοτερικότητας. Η συγγένεια και η τοπικότητα εξακολουθούσαν βέβαια να καθοδηγούν τους τοπικούς πληθυσμούς, υπό διαφορετικούς όμως όρους.

Από την άλλη πλευρά, οι περιοχές του Ξηροβουνίου και της Λάκκας Σουλίου ενσωματώθηκαν στο εθνικό κράτος μετά τους βαλκανικούς πολέμους. Χώροι άγονοι και φτωχοί, βρίσκονταν μακριά από τις διαδικασίες του εκσυγχρονισμού, έστω και αν δεν ήταν πολύ απομακρυσμένοι από την πόλη των Ιωαννίνων. Η ληστεία ήταν παρούσα στον Μεσοπόλεμο, ως απάντηση των κοινοτήτων στις ενοποιητικές διαδικασίες του σύγχρονου κράτους. Στο Ξηροβούνι και τη Λάκκα, τα συγγενικά δίκτυα ήταν ισχυρά, οι κουμπαριές εκτεταμένες, και η τοπική ταυτότητα ιδιαίτερη.

Σε τοπικό επίπεδο, λοιπόν, αναδείξαμε διαδικασίες που είχαν ως αποτέλεσμα στο τέλος της δεκαετίας 1940-50 τα εξής: την ανεπίστρεπτη παρακμή των ληστρικών δραστηριοτήτων, την εμπέδωση μιας ισχυρής ταυτότητας σε τοπικό επίπεδο (αυτής του εδεδίτη αντάρτη), την πολιτική κυριαρχία της Δεξιάς, την ανάδειξη ενός νέου πολιτικού προσωπικού (το οποίο κυριαρχεί για δεκαετίες και εν πολλοίς προέρχεται από τις τάξεις της εδεδίτικης ηγεσίας).

Στο επίπεδο της εξέτασης του ΕΔΕΣ και των μηχανισμών του, θεωρούμε ότι η ανάλυση μας, δημιουργεί τις βάσεις για μια νέα ανάγνωση της οργάνωσης, που ευελπιστούμε να φέρουμε εις πέρας σε μελλοντικό χρόνο. Καθώς η γνώση μας για τις οργανώσεις της εποχής, τους συλλογικούς φορείς που επέλεξαν να στρατευθούν οι άνθρωποι σε περιόδους δύσκολες, θα εμπλουτίζεται όλο και περισσότερο, θεωρούμε

ότι θα κατορθώσουμε να αντικρίσουμε την ιστορία όπως ήταν και όχι όπως «θα έπρεπε» να ήταν.

Βιβλιογραφία

- A concise history of the Balkan wars 1912-13*, Athens, Hellenic Army General Staff, Army History Directorate, 1998.
- Αγγελόπουλος Γ., «Από τον Έλληνα ως πρόσωπο στο πρόσωπο ως Έλληνα-Μια ανθρωπολογική ανάγνωση της συγκρότησης εθνικών ταυτοτήτων στην Αγροτική Μακεδονία του τέλους του 19^{ου}-Αρχές του 20^{ου} αιώνα», *ελληνική Επιθεώρηση Πολιτικής Επιστήμης*, 9 (1997), σσ. 42-64.
- Αλβανός Ρ., «Ο Εμφύλιος από την Οπτική της Εφημερίδας Φωνή της Καστοριάς», στο Κλ. Κουτσούκης- Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτωχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000, σσ. 327-341.
- Αλβιζάτος Ν., *Οι Πολιτικοί Θεσμοί σε κρίση 1922-1974/Όψεις της Ελληνικής Εμπειρίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983.
- Αλεξάκης Ε., «Το σύμπλεγμα του αίματος. Πατρογραμμικές ομάδες και αντεκδίκηση στους Έλληνες Βλάχους του Κεφαλόβρυσου (Μετζιτιέ) Πωγωνίου», στο *Ταυτότητες και ετερότητες (Σύμβολα, συγγένεια και κοινότητα στην Ελλάδα-Βαλκάνια)*, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 2001, σσ. 11-69.
- Allen Ρ., «Διαχείριση και επίλυση των συγκρούσεων στη Μάνη. Η βεντέτα στο σύγχρονο πλαίσιο», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν-συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 135-155.
- Αναστασίου Αλ., «Η ζωή μου στην Εθνική Αντίσταση», *Ο Καθρέπτης*, περιοδική έκδοση των απανταχού Αμπελοχωριτών, τχ. 81 (1999).
- Ανδριάκαινα Ε., «Από τη μνήμη στις μήμες: η γλωσσική στροφή και η προσέγγιση του παρελθόντος στις κοινωνικές επιστήμες», *δοκιμές*, 9-10 (2001), σσ. 31-46.
- Ανταίος Π., *Συμβολή στην ιστορία της ΕΠΙΟΝ*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1979, 2 τμ.
- Αντωνίου Αντ., «Ενοπλη ανταρσία και παραδοσιακή ληστεία», στο Κλ. Κουτσούκης - Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτωχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-49*, Αθήνα, ό.π., σσ. 197-204.
- Αποστολόπουλος Β., *Το χρονικό μιας εποποιίας-ο ΔΣΕ στη Ρούμελη*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1995.
- Apter D. (edit.), *The legitimization of violence*, New York, New York University Press, 1997.
- Αράπογλου Μ., «Οι εγκαταστάσεις στον ορεινό χώρο της Βόρειας Πίνδου (19ος-20ος αιώνας)», στο Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, Αθήνα, Πλήθρον-Δήμος Κόνιτσας, 2000, σσ. 185-200.

- Αρς Γκ., *Η Αλβανία και η Ήπειρος στα τέλη του 1Η΄ και στις αρχές του 1Θ΄ αιώνα-τα Δυτικοβαλκανικά Πασαλίκια της Οθωμανικής Αυτοκρατορίας*, Αθήνα, Gutenberg, 1994.
- Aschenbrenner S., «Ο Εμφύλιος από την οπτική ενός μεσσηνιακού χωριού», στο L. Baerentzen-J. Iatrides-Ole Smith (επιμ.), *Μελέτες για τον Εμφύλιο Πόλεμο*, Αθήνα, Ολκός, 1999, σσ. 115-135.
- Ασδραχάς Σ., «Τα τεκμήρια της Αντίστασης», *Ζητήματα Ιστορίας*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, σσ. 201-213.
- «Οι 'πρωτόγονοι της εξέγερσης', *Σχόλια*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 173-191.
- Ιστορικά απεικασματα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1995.
- Baerentzen L. (edit.), *British Reports on Greece 1943-44 by J.M. Stevens, C.M. Woodhouse and D.J. Wallace*, Copenhagen, Museum Tusculanum Press, 1982.
- Baerentzen L.-D.Close, «Η ήττα του ΕΑΜ από τους Βρετανούς», στο D. Close (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-1950 (Μελέτες για την πόλωση)*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1993, σσ. 101-128.
- Βαλάης Φ. (Φάνης), «Για τη δράση της ΕΑ Ηπείρου», *Εθνική Αντίσταση*, 80 (1993), σσ. 40-44.
- Balandier G., *Πολιτική Ανθρωπολογία*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990.
- Barker E., *British Policy in South-East Europe in the Second World War*, London, McMillan Press, 1976.
- Barkey K., *Bandits and Bureaucrats-the Ottoman Route to State Centralization*, Ithaca and London, Cornell University Press, 1994.
- Βασιλάκης Χ., «Η σφαγή και το ολοκαύτωμα του Κομμένου Άρτας στη σύγχρονη έρευνα. Μια ιστορική-κριτική θεώρηση», *Σκουφάς*, 86-87 (1996-1997), σσ. 168-177.
- Βασιλείου Κ., *Στ. Σαράφης*, Θεσσαλονίκη, Πασχάλης, χ.χ.
- Βελλιανίτης Θ. (κ.α.), *Βαλκάνια-οι βαλκανικοί και οι ελληνοτουρκικοί πόλεμοι*, Αθήνα, Μέδουσα/Σέλας, 1999.
- Bell D., *Resistance and Revolution*, Boston, Houghton Mifflin Company, 1972.
- Βερβενιώτη Τ., *Η γυναίκα της Αντίστασης-η είσοδος των γυναικών στην Πολιτική*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994.

- Βεργόπουλος Κ., *Το αγροτικό ζήτημα στην Ελλάδα-το πρόβλημα της κοινωνικής ενσωμάτωσης της γεωργίας*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.
- Βερέμης Θ., «Η ίδρυση του αλβανικού κράτους και οι ελληνικές διεκδικήσεις» στο Θ. Βερέμης-Θ. Κουλουμπής-Η. Νικολακόπουλος (επιμ.), *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, Αθήνα, Σιδέρης, 1995, σσ. 19-22.
- Ο στρατός στην Ελληνική Πολιτική-από την Ανεξαρτησία έως τη Δημοκρατία*, Αθήνα, Κούριερ Εκδοτική, 2000.
- Beresford De La Poer G., «Εικόνες από την Άρτα του 1855», *Σκουφάς*, 86-87 (1996-1997), σσ. 210-213.
- Black-Michaud J., *Feuding Societies*, Oxford, Basil Blackwell, 1975.
- Blok An., «The Peasant and the Brigand», *Comparative Studies in Society and History*, 14 (1972), 494-503.
- Βόγλης Π., «Η βία ως πλέγμα πρακτικών. Μερικές σκέψεις πάνω στη βία του ελληνικού εμφυλίου πολέμου», αδημοσίευτη εισήγηση στην διημερίδα *Η εμφύλια βία*, Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2002.
- Boehm C., *Blood Revenge-the enactment and management of conflict in Montenegro and other tribal societies*, Philadelphia, University of Pennsylvania Press, 1984.
- Boeschoten R.V., *From Armatolik to people's rule-investigation into the collective memory of rural Greece 1750-1949*, Amsterdam, Hakkert, 1991.
- Βότσικας Δ., *Πολεμώντας για τη λευτεριά/Χρονικά από την Εθνική και Δημοκρατική Αντίσταση του λαού μας 1940-1949*, Αθήνα, 1993.
- Στη Θύελλα, Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση και τη δράση του ΔΣΕ στην Ήπειρο και τη Δυτική Μακεδονία*, Αθήνα, 1985.
- Βούλγαρης Στ., *Γοργοπόταμος*, Αθήνα, 1971.
- Bourdieu P., *Outline of a theory of practice*, Cambridge, Cambridge University Press, 1977.
- Campbell J.K., *Honour, Family and Patronage-A study of Institutions and Moral Values in a Greek Mountain Community*, Oxford, Oxford University Press, 1964.
- «Honour and the devil», στο J.G. Peristiany (edit.), *Honour and Shame-The values of Mediterranean Society*, Chicago, University of Chicago Press, 1974, σσ. 141-170.
- «Traditional Values and Continuities in Greek Society», στο R. Clogg (edit.), *Greece in the 80's*, London, Mc Millan Press, 1983, σσ. 184-207.

- Γασπαρινάτος Σ., *Απελευθέρωση-Δεκεμβριανά-Βάρκιζα*, Αθήνα, Σιδέρης, 1998, 2 τμ.
Κατοχή, Αθήνα, Ι. Σιδέρης, 1998, 2 τμ.
- Γεωργιάδης Κ., *Οδοιπορικό της Αντίστασης*, Αθήνα, 1980.
- Γιανουλόπουλος Γ., *Ο μεταπολεμικός κόσμος/Ελληνική και Ευρωπαϊκή Ιστορία 1945-1963*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1992.
- Γκαλιμπέρτι Ρ., *Τρύπια άρβυλα-από τη Μεραρχία Πινερόλο στους αντάρτες του ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1999.
- Clive N., *Εμπειρία στην Ελλάδα (1943-1948)*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, χ.χ.
- Clogg R., «Η Υπηρεσία Ειδικών Επιχειρήσεων (SOE) στην Ελλάδα», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50-ένα έθνος σε κρίση*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984, σσ. 177-203.
Σύντομη Ιστορία της Νεώτερης Ελλάδας, Αθήνα, Καρδαμίτσας, 1999.
- Close D., *The origins of the greek civil war*, New York, Longman, 1995.
 «Η ανοικοδόμηση του κράτους της δεξιάς», στο D. Close (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος*, ό.π., σσ. 197-237.
 «εισαγωγή» στο *Ο Ελληνικός Εμφύλιος πόλεμος 1943-50 (Μελέτες για την πόλωση)*, ό.π., σσ. 15-51.
- Cohen A., *The symbolic construction of community*, London, Ellis Horwood and Tavistock Productions Ltd, 1985.
- Collard A., «διερευνώντας την κοινωνική μνήμη στον ελλαδικό χώρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν-συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, ό.π., σσ. 357-389.
- Conway M., «The Greek Civil War-Greek exceptionalism or Mirror of a European Cold War?», αδημοσίευτη εισήγηση στο συνέδριο *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*, London, Απρίλιος 1999.
- Γούδας Αν., *Βίοι παράλληλοι των επί της Αναγεννήσεως της Ελλάδος διαπρεψάντων ανδρών*, Αθήνα, 1876.
- Γούναρης Β., «Βουλευτές και Καπετάνιοι: πελατειακές σχέσεις στη μεσοπολεμική Μακεδονία», *Ελληνικά*, τ. 41, τ. 2 (1990), σσ. 313-335.
Εγνωσμένων κοινωνικών φρονημάτων-Κοινωνικές και άλλες όψεις του αντικομμουνισμού στη Μακεδονία του Εμφυλίου Πολέμου, Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 2002.

- Γρηγοριάδης Σ., *Συνοπτική ιστορία της εθνικής αντίστασης (1941-45)*, Αθήνα, Καππόπουλος, 1986.
- Γρηγοριάδης Φ., *Το Αντάρτικο (ΕΛΑΣ-ΕΛΕΣ-ΕΚΚΑ-5/42)*, Αθήνα, Καμαρινόπουλος, 1964, τμ. 2.
- Κατοχή-Αντίστασις-Απελευθέρωσις*, Αθήνα, Νέος κόσμος, 1974, τμ. 7.
- Το Δεύτερο αντάρτικο*, Αθήνα, Νεόκοσμος, 1975.
- Δαμιανάκος Στ., «Τα εκλογικά φέουδα στην Ήπειρο: τυπολογική προσέγγιση της αγροτικής ψήφου στο νομό Ιωαννίνων μεταξύ 1956-1964», στο Στ. Δαμιανάκος (επιμ.), *Διαδικασίες κοινωνικού μετασχηματισμού στην αγροτική Ελλάδα*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1987, σσ. 111-196.
- Παράδοση ανταρσίας και λαϊκός πολιτισμός*, Αθήνα, Πλέθρον, 1987.
- Δαμιανάκος Στ. (επιμ.), *Εξουσία, εργασία και μνήμη σε τρία χωριά της Ηπείρου-η τοπική δυναμική της επιβίωσης*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.
- Δαμιανάκος Στ., *Από τον χωρικό στον αγρότη-η ελληνική αγροτική κοινωνία απέναντι στην παγκοσμιοποίηση*, Αθήνα, Εξάντας/ΕΚΚΕ, 2002.
- Δασκαλάκης Απ., *Ιστορία της Ελληνικής Χωροφυλακής*, Αθήνα, 1973, τμ.2.
- Δερμεντζόπουλος Χρ., *Το ληστικό μυθιστόρημα στην Ελλάδα: μύθοι-παραστάσεις-ιδεολογία*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.
- DeGruau M., *Ανθρωπογεωγραφία*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1987.
- Δημητριάδης Γ., *Περπατώντας στ' αγκαθοτόπια*, Αθήνα, 1978.
- Δημητρίου Σ., «Η ανθρωποκτονία για λόγους τιμής», *διαβάζω*, 351 (1995), σσ. 120-124.
- Δημουλάς Κ., *Ο Αμμότοπος Άρτας στη διαδρομή της Ιστορίας*, Αθήνα, 1998.
- Διβάνη Λ., *Η πολιτική των εξόριστων ελληνικών κυβερνήσεων 1941-44*, Αθήνα-Κομοτηνή, Σάκκουλας, 1991.
- Ελλάδα και Μειονότητες-το σύστημα διεθνούς προστασίας της Κοινωνίας των Εθνών*, Αθήνα, Νεφέλη, 1995.
- Δούμας Δ., *Ιστορικά αναμνήσεις και αυτοβιογραφία*, Ιωάννινα, 1969.
- Driessen H., «The 'noble bandit' and the bandits of the nobles: brigandage and local community in nineteenth-century Andalusia», *European Journal of Sociology*, 24 (1983), σσ. 96-114.
- Εγκυκλοπαιδικό Λεξικό Ηλιος*, τ. ΙΒ.

Εθνικό Συμβούλιο, *Περίληπτικά Πρακτικών Εργασιών της πρώτης συνόδου του, Κοινότητα Κορυσχάδων Ευρυτανίας*, 1988.

Εθνικός Δημοκρατικός Ελληνικός Σύνδεσμος (ΕΔΕΣ), *Ιδρυτικόν-Πρόγραμμα-Για μια νέα πολιτική ζωή, Ελληνικά Θέματα*, Αθήνα, 1975.

Ελεφάντης Α., «Μας πήραν την Αθήνα...Από την ιδεολογία του κονσερβοκουτιού στην ιδεολογία του προδομένου Ελληνισμού», *δοκιμές, Το Εμφύλιο Δράμα*, 6 (1997), σσ. 19-50.

«Το αντιστασιακό φαινόμενο στην Ευρώπη του Χίτλερ», *Μας πήραν την Αθήνα...ζαναδιαβάζοντας την Ιστορία 1941-50*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2002.

Ενεπεκίδης Π., *Η Ελληνική Αντίσταση 1941-44 όπως αποκαλύπτεται από τα μυστικά αρχεία της Βέρμαχτ εις την Ελλάδα-μια νεοελληνική τραγωδία*, Αθήνα, Εστία, 1964.

Eisenstadt S.-L. Roniger, *Patrons, Clients and Friends-interpersonal relations and the structure of trust in society*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.

Ευθυμίου Δ., *Καστανιά (η γενέτειρα)*, Άρτα, 1992.

Foster G., «The dyadic contract: A model for the social structure of a Mexican Peasant Village», *American Anthropologist*, 63 (1961), σσ. 1173-1192.

Gellner E., «Patrons and Clients», στο E. Gellner-J. Waterbury (edit.), *Patrons and Clients in Mediterranean Societies*, London, Duckworth, 1977.

Εθνη και Εθνικισμός, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1992.

Hammond N., *Ηπειρος*, Αθήνα, Ηπειρωτική Βιβλιοθήκη, 1971, τμ. 1.

Hart D., *Banditry in Islam. Case Studies from Morocco, Algeria and the Pakistan North West Frontier*, Cambridgeshire, Manas Press, 1987.

Herzfeld M., *The poetics of Manhood-Contest and Identity in a Cretan Mountain Village*, New Jersey, Princeton University Press, 1985.

Hobsbawm E.J., *Αηστές*, Αθήνα, Βέργος, 1975.

«Social Bandits: Reply», *Comparative Studies in Society and History*, 14 (1972), σσ. 503-505.

Primitive Rebels: Studies in Archaic Forms of Social Movement in the Nineteenth and Twentieth Centuries, Manchester, Manchester University Press, 1959.

- Hondros J.L., *Occupation and Resistance (The greek agony 1941-44)*, New York, Pella, 1983.
- Ζαούσης Αλ., *Η τραγική αναμέτρηση 1945-1949 (Ο μύθος και η αλήθεια)*, Αθήνα, Ωκεανίδα, 1993, τμ. 2.
- Οι δυο όχθες 1939-1945 (μια προσπάθεια για εθνική συμφιλίωση)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1987, τμ. 2.
- Αναμνήσεις ενός αντιήρωα (1933-1944)*, Αθήνα, Εστία, 1980.
- Ζαρογιάννης Γ. (Καβαλλάρης), *Αναμνήσεις από την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, χ.χ.
- Ζέρβας Ναπ., *Απελευθερωτικός Αγών (ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1945)*, Αθήνα, εκδ. ΠΣΑΕΑ ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ «Ναπολέον Ζέρβας», χ.χ.
- Απομνημονεύματα*, Αθήνα, Μέτρον, 2000.
- Τα απόρρητα έγγραφά μου, *Ακρόπολις*, 13.11.1949-27.5.1950.
- Ζεύγος Γ., *Η Λαϊκή Επανάσταση του Δεκέμβρη και το Νεοελληνικό πρόβλημα*, Αθήνα, Ρήγας, 1945.
- Ζιάγκος Ν., *Αγγλικός Ιμπεριαλισμός και Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 1978-81, τμ. 5.
- Νέες σελίδες από τον εμφύλιο πόλεμο 1945-49 (Δημοκρατικός Στρατός-Κυβερνητικός Στρατός)*, Αθήνα, Σοκόλης, 1986, τμ. 2.
- Παραλειπόμενα από τη δεκαετία 1940-49 (συμπληρώσεις-διορθώσεις)*, Αθήνα, 1990.
- Ζορμπαλάς Στ., *ΕΠΟΝ-τραγουδούσαν και πολεμούσαν για τη λευτεριά*, Αθήνα, Δελφίνι, 1993.
- Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων 1941-1945 (Ιστορικές μαρτυρίες)*, Αθήνα, ΠΣΕΑΟ, 2001.
- Ηλιού Φ., «Το σχήμα του εμφυλίου πολέμου», *Αντί, ειδική έκδοση-Εμφύλιος Πόλεμος: 50 χρόνια μετά*, 694-695 (1999), σσ. 38-39.
- Θανοπούλου Μ., *Η προφορική μνήμη του πολέμου*, Αθήνα, 2000.
- Θεοτοκάς Ν., «Η Χίος της αντίστασης και του εμφυλίου», *Αρχειοτάξιο*, 4 (2002), σσ. 173-182.
- Iatrides J.O., «The Dekemvriana: communist revolution, Rightist coup or Blunder?», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 22.2 (1996), σσ. 69-85.

Revolt in Athens. The Greek Communist «Second Round» 1944-1945, Princeton, Princeton University Press, 1972.

«Unfinished Task: assessing the historiography of the Greek Civil War» αδημοσίευτη εισήγηση στο συνέδριο *Domestic and International Aspects of the Greek Civil War*, London, April 1999.

Iatrides J.O. (edit.), *Ambassador McVeagh Reports: Greece 1933-1947*, Princeton, Princeton University Press, 1980.

Ιωάννου Κ., «Η μάχη της Ποταμούλας μεταξύ τμημάτων των ΕΟΕΑ και Ιταλών στην περιοχή Κλειδίου-Άρτης», *ΙΑΕΑ*, 3 (1958).

«Ο Σπύρο-Καραμπίνας», *ΙΑΕΑ*, τχ. 1 (1959), σσ. 15-20.

Η αλήθεια από τον Άρη, Αθήνα, ΕΜΕΙΣ, χ.χ.

Φενάκη και Σβάστικα, Αθήνα, ΕΜΕΙΣ, 1996.

Ελευθέρα Ορεινή Ελλάς, Αθήνα, Δρομεύς, χ.χ.

Judt T. (edit.), *Resistance and Revolution in Mediterranean Europe 1939-1948*, London, Routledge, 1989.

Καινούργιος Χ., *Δάφνες και δάκρυα-ιστορίες από την Εθνική Αντίσταση στη Βορειοδυτική Ελλάδα 1941-1945 (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, ΑΓΓΛΟΙ)*, Αθήνα, Ιωλκός, 1981.

Καλλιανιώτης Θ., *Οι αρχές της Αντίστασης στη Δυτική Μακεδονία 1941-1943*, μεταπτυχιακή διατριβή, Θεσσαλονίκη, ΑΠΘ, 2000.

Καλλιβρετάκης Λ., «Η ελληνική κοινότητα της Αλβανίας από τη σκοπιά της ιστορικής γεωγραφίας και δημογραφίας», στο Θ. Βερέμης-Θ. Κουλουμπής-Η. Νικολακόπουλος,, *Ο Ελληνισμός της Αλβανίας*, ό.π., σσ. 25-50.

Καλύβας Στ., «Μορφές, διαστάσεις και πρακτικές της βίας στον Εμφύλιο (1943-49): μια πρώτη προσέγγιση», στο Η. Νικολακόπουλος-Αλ. Ρήγος-Γρ. Ψαλλίδας, *Ο Εμφύλιος Πόλεμος (Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο: Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, Αθήνα, Θεμέλιο, 2002, σσ. 188-207.

Kalyvas St., «Red Terror: Leftist violence during the occupation», στο M. Mazower (edit.), *After the war was over/Reconstructing the Family, Nation and State in Greece 1943-1960*, Princeton, Princeton University Press, 2000, σσ. 142-183.

Κανελλόπουλος Π., *Τα χρόνια του μεγάλου πολέμου 1939-1944*, Αθήνα, 1964.

Καραβίδας Κ., *Αγροτικά (Μελέτη-Συγκριτική)*, Αθήνα, ΑΤΕ, 1978, ανατύπωση της έκδοσης του 1931.

Καραγιάννης Αθ., *Αμμότοπος (Κουμτζιάδες)-Λαογραφικά*, Αθήνα, 1995.

Karakasidou A., «Protocol and Pageantry: Celebrating the Nation in Northern Greece» στο M. Mazower (edit.), *After the War was over*, ό.π., σσ. 221-246.

Καραπάνος Π., *Οι συνέπειες του διχασμού*, Αθήνα, Κονιδάρης, 2002.

Καρατζένης Δ., *Η επανάσταση της Άρτης τον 1854*, Αθήνα, 1973.

Αι επαναστάσεις της Άρτης τον 1866 και 1878, Αθήνα, 1974.

Καρατζένης Ν., *Οι νομάδες κτηνοτρόφοι των Τζουμέρκων*, Άρτα, 1991.

Kaser K., «Κτηνοτροφία, συγγένεια, οικογένεια και οικολογία στον ορεινό χώρο της δυτικής Βαλκανικής (14ος-αρχές 20ου αιώνα)», στο Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της βαλκανικής-Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, ό.π., σσ. 97-117.

Κέδρος Α., *Η Ελληνική Αντίσταση 1940-1944*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1983, τμ. 2.

Κεπέσης Νικ., *Ο Δεκέμβρης του 44*, Αθήνα, Σύγχρονη εποχή, 1984.

Kitroeff A., «Greek peasantry from dictatorship to occupation», στο R. Higham-Th. Veremis (edit.), *Aspects of Greece 1936-40 (The Metaxas Dictatorship)*, Athens, ELIAMEP-VRIONIS CENTER, 1993, σσ. 63-84.

Κολιόπουλος Ι., «Ληστεία και Αλυτρωτισμός στην Ελλάδα του 19ου αιώνα», στο Θ. Βερέμης (επιμ.), *Εθνική Ταυτότητα και Εθνικισμός στη νεότερη Ελλάδα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1999, σσ. 133-197.

Περί λύχνων αφάς-Η Ληστεία στην Ελλάδα (19ος αιώνας), Θεσσαλονίκη, Παρατηρητής, 1994.

Koliopoulos J., *Brigands with a cause-Bringandage and Irrendentism in Modern Greece 1821-1912*, Oxford, Clarendon Press, 1987.

Koliopoulos J. - Th. Veremis (edit.), *Greece-The modern Sequel. From 1831 to the Present*, London, Hurst and Company, 2002.

Kolko G., *Century of War. Politics, Conflicts, and Society Since 1914*, New York, The New Press, 1994.

Κολοβός Φ., «Η αιχμαλωσία της Νίτσας Ρίγγα», *Πράμαντα Τζουμέρκων Ιωαννίνων*, Αθήνα, 1977.

Κομνηνού Μ., «Η τοπική διάσταση στο πελατειακό σύστημα», στο Μ. Κομνηνού-Ε. Παπαταξιάρχης (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία (Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990, σσ. 302-331.

- Κονδώρας Δ., «Ο λαός της Λάκκας Σουλίου στην Εθνική Αντίσταση», *Εθνική Αντίσταση*, τχ. 13, 1977, σσ. 50-54.
- Κοντογιώργης Γ., «Οι ελλαδικές κοινωνικές και πολιτικές δυνάμεις στην ύστερη τουρκοκρατία. Οι συνθήκες διαμόρφωσης της κοινωνικής και πολιτικής πάλης και οι μεταπελευθερωτικές συνέπειες», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1977, σσ. 5-38.
- Κοσμάς Ν., *Γιώργος Κοτζιούλας-ο ποιητής της Εθνικής Αντίστασης*, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 1990.
- Κοσσυβάκης Ν., *Η Τρίτη Αλήθεια/Χρονικό Ελληνοϊταλικού πολέμου 1940-41 και Εθνικής Αντίστασης-Εμφυλίου Πολέμου στην περιοχή Άρτας-Βάλτου-Αγράφων 1942-47*, Αθήνα, Άγκυρα, 2001.
- Κοταρίδης Ν., *Παραδοσιακή επανάσταση και εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον, 1993.
- «Ταυτότητα και αντιπαλότητα στα τραγούδια της Εθνικής Αντίστασης», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρυτανία/50 χρόνια από την ίδρυση και το Εθνικό Συμβούλιο της ΠΕΕΑ (1944-1994)*, Αθήνα, Επιστημονική Βιβλιοθήκη ΕΚΠΕ, 1995, σσ. 211-231.
- «Ο αντίπαλος και η αντιπαλότητα στο λόγο του Άρη Βελουχιώτη», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σσ. 87-117.
- «Ούτε άτιμος ούτε ντροπιασμένος-Αντίσταση και Εμφύλιος στο ιδίωμα της συγγένειας και τις αξίες της ανδροπρέπειας», *δοκιμές, Το Εμφύλιο Δράμα*, 6 (1997), σσ. 75- 100.
- Κοταρίδης Ν.-Ν. Σιδέρης, «Εμφύλιος Πόλεμος: Ιδεολογικά και Πολιτικά διακυβεύματα», στο Ηλ. Νικολακόπουλος-Αλ. Ρήγος-Γρ. Ψαλλίδας (επιμ.), *Ο Εμφύλιος Πόλεμος (Από τη Βάρκιζα στο Γράμμο. Φεβρουάριος 1945-Αύγουστος 1949)*, ό.π., σσ. 115-124.
- Κοτζιούλας Γ., *Θέατρο στα βουνά*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1980.
- Όταν ήμουν με τον Άρη*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1974.
- Κούκουνας Δ., *Οι Έλληνες Πολιτικοί-Ιστορικό και Βιογραφικό Λεξικό 1926-1949*, Αθήνα, Μέτρον, 1999.
- Κουλούρης Ν., *Ελληνική βιβλιογραφία του εμφυλίου πολέμου 1945-1949 (αυτοτελή δημοσιεύματα 1945-1999)*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 2000.
- Κουτρούκης Γ., *Εν Ψυχρώ (Κατοχή-Βάρκιζα-Εμφύλιος)*, Αθήνα, Καπόπουλος, 1996.
- Κουτσούκαλης Αλ., *Η Εθνική Αντίσταση του ν. Άρτας*, Αθήνα, Ιωλκός, 1983-85, τμ. 2.

- Το χρονικό μιας τραγωδίας 1945-1949*, Αθήνα, Ιωλκός, 1999.
- Κραψίτης Β., *Οι Σουλιώτες από τον έπος του Μεσολογγίου μέχρι και της εποχής μας*, Αθήνα, 1983.
- Κρέμος Δ., *Χρονικό 1941-44 (το ημερολόγιο ενός ελασίτη)*, Αθήνα, Παρασκήνιο, 2001.
- Κωτσάκης Σπ. (Νέστορας), *Δεκέμβρης 1944 στην Αθήνα*, Αθήνα, Σύγχρονη εποχή, 1986.
- Lawrence P., *Modernity and War-the creed of absolute violence*, New York, St. Martin's Press, 1997.
- Λέκκας Π., *Η εθνικιστική ιδεολογία: πέντε υποθέσεις εργασίας στην ιστορική κοινωνιολογία*, Αθήνα, ΕΜΝΕ-Μνήμων, 1992.
- «Ο εθνικός χρόνος», *δοκιμές*, 7 (1998), σσ. 185-241.
- Λεονταρίτης Γ., *Η Ελλάδα στον Πρώτο Παγκόσμιο Πόλεμο 1917-18*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 2000.
- Μάγερ Χ.Φ., *Η φρίκη του Κομμένου*, Αθήνα, Καλέντης, 1998.
- MacKenzie S.P., *The Second World War in Europe*, New York, Longman, 1999.
- Μαθιόπουλος Β., *Ο Δεκέμβρης του 44*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1994.
- Μακρής Γ.-Στ. Παπαγεωργίου, *Το χερσαίο δίκτυο επικοινωνίας στο κράτος του Αλή Πασά Τεπελενλή (ενίσχυση της κεντρικής εξουσίας και απόπειρα δημιουργίας ενιαίας αγοράς)*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1990.
- Μαλτέζος Γερ.(Τζουμερκιώτης), *ΕΑΜ-ΕΛΑΣ*, Βόλος, 1987.
- ΔΣΕ-Ζητήματα στρατηγικής και τακτικής της ηγεσίας του*, Αθήνα, 1984.
- Μαραντζίδης Ν., *Οι μικρές Μόσχες-Πολιτική και εκλογική ανάλυση της παρουσίας του κομμουνισμού στον ελλαδικό αγροτικό χώρο*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1997.
- Γιασασίν Μιλέτ-Ζήτω το Έθνος (Προσφυγιά, Κατοχή και Εμφύλιος: Εθνοτική Ταυτότητα και Πολιτική Συμπεριφορά στους Τουρκόφωνους Ελληνορθόδοξους του Δυτικού Πόντου)*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 2001.
- «Η διαχείριση της μνήμης ως πολιτικό εργαλείο: η συλλογική μνήμη της βίας στο μεταπολεμικό πολιτικό σύστημα», *αδημοσίευτη εισήγηση στην διημερίδα Η εμφύλια βία*, Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2002.
- Μαργαρίτης Γ., «Εμφύλιες διαμάχες στην Κατοχή: αναλογίες και διαφορές», στο Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα στην περίοδο 1936-44: Δικτατορία, Κατοχή, Αντίσταση*, Αθήνα, ΜΙΑΤΕ, 1989, σσ. 505-515.

- «Η σκοτεινή πλευρά των εθνικών θριάμβων», *Ο Πολίτης*, 117 (1992), σσ. 44-47.
- Από την ήττα στην εξέγερση (Ελλάδα: άνοιξη 1941-φθινόπωρο 1942)*, Αθήνα, Ο Πολίτης, 1993.
- «Ο Β΄ Παγκόσμιος Πόλεμος. Πενήντα χρόνια από το τέλος της ευρωπαϊκής εκδοχής του», *Ο δεκαπενθήμερος Πολίτης*, τχ. 5 (1995), σσ. 24-27.
- «ΕΛΑΣ: ζητήματα πολέμου», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σσ. 173-184.
- «Η εμφάνιση των ένοπλων αντιστασιακών ομάδων», *Ιστορικά*, τχ. 5, Ελευθεροτυπία, 1999, σσ. 16-20.
- Ιστορία του Ελληνικού Εμφυλίου πολέμου*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, 2001, τμ. 2.
- Μαρίνος Θ., *Ο εφιάλης της εθνικής αντίστασης (Προσωπικές Μαρτυρίες 1941-1944)*, Αθήνα, ΕΜΕΙΣ, 2000, τμ. 2.
- Mavrogordatos G., *Stillborn republic: social coalitions and party strategies in Greece 1922-1936*, Berkeley, University of California Press, 1983.
- Μαυρογορδάτος Γ., «Οι διαστάσεις του κομματικού φαινομένου στην Ελλάδα: παραδείγματα από το Μεσοπόλεμο», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 155-173.
- «Οι εκλογές και το δημοψήφισμα του 1946 προοίμιο του εμφυλίου πολέμου», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, ό.π., σσ. 307-340.
- «Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός», στο Γ. Θ. Μαυρογορδάτος- Χ. Χατζηιωσήφ (επιμ.), *Βενιζελισμός και Αστικός Εκσυγχρονισμός*, Ηράκλειο, Πανεπιστημιακές Εκδόσεις Κρήτης, 1988, σσ. 9-19.
- Μαχαίρας Ε., *Η τέχνη της Αντίστασης*, Αθήνα, Καστανιώτης, 1999.
- Mazower M., *Στην Ελλάδα του Χίτλερ-η εμπειρία της Κατοχής*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1994.
- «Historians at War: Greece, 1940-1950», *The Historical Journal*, 38.2 (1995), σσ. 499-506.
- «Three Forms of Political Justice: Greece, 1944-45», στο M. Mazower (edit.), *After the war was over*, ό.π., σσ. 24-27.
- The Balkans-From the end of Byzantium to the present day*, London, Phoenix Press, 2000.

- Mc Neill W.H., *The Greek Dilemma-War and Aftermath*, London, Victor Gallanz, 1947.
- Μεγάλη Ελληνική Εγκυκλοπαίδεια*, τμ. ΙΗ'.
- Μόσιαλος Κ., *Αντάρτικο 1942-45*, Αθήνα, Έλλην, χ.χ.
- Moss D., «Bandits and boundaries in Sardinia», *Man*, 14 (1979), 477-496.
- Μοσχάτος Θ., *Η μάχη της Αμφιλοχίας*, Αθήνα, Επικαιρότητα, 1986.
- Μουζέλης Ν., «Ταξική δομή και σύστημα πολιτικής πελατείας: η περίπτωση της Ελλάδας», στο Γ. Κοντογιώργης (επιμ.), *Κοινωνικές και Πολιτικές δυνάμεις στην Ελλάδα*, ό.π., σσ. 115-150.
- Νεοελληνική κοινωνία-Όψεις Υπανάπτυξης*, Αθήνα, Εξάντας, 1977.
- Μουσελίμης Σ., *Η Λάκκα του Μπότσαρη*, Ιωάννινα, 1976.
- Τοπωνύμια της Λάκκας-Σουλίου*, Αθήνα-Ιωάννινα, Ανάτυπο της Ηπειρωτικής Εστίας, 1978.
- Μπάεφ Ι., *Ο Εμφύλιος Πόλεμος στην Ελλάδα-διεθνείς διαστάσεις*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997.
- Μπάλτα Ν., *Αγαπητέ Κοτζιούλα-η αλληλογραφία του ποιητή Γιώργου Κοτζιούλα*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1994.
- Μπαλτογιάννης Β., *Εθνική Αντίστασις ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ (όλη η αλήθεια)*, Αθήνα, 1986.
- Μπαμπανάσης Σ., «Οι οικονομικές πτυχές του Εμφυλίου», στο Κλ. Κουτσούκης-Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, ό.π., σσ. 39-53.
- Μπαρτζιώτας Β., *Εθνική Αντίσταση και Δεκέμβρης*, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1980.
- Μπέκος Γ., *Η λαϊκή εξουσία στην Ελεύθερη Ελλάδα*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1979, τμ. 2.
- Μπενβένιστε Ρ.-Θ. Παραδέλλης, *Διαδρομές και Τόποι της μνήμης-Ιστορικές και ανθρωπολογικές προσεγγίσεις, Πρακτικά επιστημονικής συνάντησης στο Τμήμα Κοινωνικής Ανθρωπολογίας του Πανεπιστημίου Αιγαίου (Φεβρουάριος 1995)*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια και Εταιρεία Αξιοποίησης και Διαχείρισης Περιουσίας Πανεπιστημίου Αιγαίου, 1999.
- Μπεράτης Γ., *Οδοιπορικό του 43*, Αθήνα, Ερμής, 1985.
- Μπόκοτας Ρ., *Έτσι χάθηκε ο Αρης-οι τελευταίες έξι μέρες του πρωτοκαπετάνιου του ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Γλάρος, χ.χ.
- Μπουσχότεν Ρ.Β., «Κλεφταρματολοί, ληστές και κοινωνική ληστεία», *Μνήμων*, 13 (1991), σσ. 9-24.

- «Η τάξη του Λαού και η τάξη των ζορμπάδων», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η Εθνική Αντίσταση στην Ευρωπαικία*, ό.π., σσ. 319-343.
- «Γεωπολιτική της Ελληνικής Αντίστασης: η περίπτωση της Βόρειας Πίνδου», *δοκιμές, Το Εμφύλιο Δράμα*, 6 (1997), σσ. 7-17.
- Ανάποδα Χρόνια-συλλογική μνήμη και Ιστορία στο Ζιάκα Γρεβενών (1900-1950)*, Αθήνα, Πλέθρον, 1997.
- «Η εμφύλια βία ως μήνυμα», αδημοσίευτη εισήγηση στην διημερίδα *Η εμφύλια βία*, Βόλος, 18-19 Οκτωβρίου 2002.
- Μυριδάκης Μ., *Αγώνες της Φυλής 1941-44 (Η Εθνική Αντίσταση ΕΔΕΣ-ΕΟΕΑ 1941-1944)*, Αθήνα, Σιδέρης, 1976-77, τμ. 2.
- Οι 4 γύροι του ΚΚΕ, ο ΕΔΕΣ και οι Άγγλοι*, Αθήνα, 1988.
- Myers E., *Η Ελληνική περιπλοκή-οι Βρετανοί στην κατεχόμενη Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.
- Myrsiades L., «Resistance theater and the German Occupation», *Journal of the Hellenic Diaspora*, v. 17.2 (1991), σσ. 5-36.
- Νακρατζάς Γ., *Η στενή εθνολογική συγγένεια των σημερινών Ελλήνων, Βουλγάρων και Τούρκων/Ηπειρος-Νότια Ελλάδα*, Θεσσαλονίκη, 1992.
- Νικόλης Δ., *Ιστορική Πορεία του Ελληνικού Έθνους (Εθνική Αντίσταση-μεταδεκεμβριανή Ελλάδα)*, Αθήνα, 1990.
- Νικολακόπουλος Η., *Κόμματα και βουλευτικές εκλογές στην Ελλάδα 1946-1964*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1988.
- Η καχεκτική δημοκρατία. Κόμματα και Εκλογές, 1946-1967*, Αθήνα, Πατάκης, 2001.
- Νιτσιάκος Β., «Μηχανισμοί 'εναλλακτικών κοινωνικών δομών': κουμπαριά και πελατειακές σχέσεις στην αγροτική Ελλάδα», *Θεωρία και Κοινωνία*, 2 (1990), σσ. 121-130.
- Παραδοσιακές κοινωνικές δομές*, Αθήνα, Οδυσσέας, 1991.
- Οι ορεινές κοινότητες της βόρειας Πίνδου-στον απόηχο της Μακράς διάρκειας*, Αθήνα, Πλέθρον, 1995.
- Ντασκαγιάννης Ν., *Καραϊσκάκης-γενέτειρα (αλήθεια και ψέμα)*, Αθήνα, 2002.
- Ντούσιας Μ., *ΕΑΜ Πρέβεζας-ΕΛΑΣ Ζαλόγγου Σουλίου*, Αθήνα, 1987.

- Ξενόπουλος Σ., *Δοκίμιον Ιστορικών περί Άρτης και Πρεβέζης (εν Αθήναις 1884)*, επανέκδοση Άρτα, Μουσικοφιλολογικός Σύλλογος Σκουφάς, 1986.
- Ο' Balance Ed., *The Greek Civil War 1944-49*, London, Faber and Faber, 1966.
- Ο Βορειοηπειρωτικός αγώνας*, Αθήνα, ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1997.
- Ο' Malley P., «Social Bandits, Modern Capitalism and the traditional Peasantry: a critique of Hobsbawm», *Journal of Peasant Studies*, 6 (1979), σσ. 489-501.
- Πάικος Ν., «Οι μεγάλες εκκαθαριστικές επιχειρήσεις των Γερμανών στη Θεσσαλία-Ήπειρο (Σεπτέμβρης-Δεκέμβρης 1943)», *Εθνική Αντίσταση*, 77 (1992), σσ. 57-66.
- Παντούλας Θ., *Μια ζωή περιπέτειες*, Ιωάννινα, 1993.
- Φλογισμένα Χρόνια 1940-45*, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 1982.
- Παπαγεωργίου Γ., «Μαρτυρίες για τις δραστηριότητες Καλαρρυτινών εμπόρων (τέλη 18ου-1821) με βάση το αρχείο Γεωργίου Δουρούτη», στα *πρακτικά του Επιστημονικού Συμποσίου στη μνήμη του Ν. Σβορώνου (30 και 31 Μαρτίου 1990)*, Εταιρεία Σπουδών Νεοελληνικού Πολιτισμού και Γενικής Παιδείας (ιδρ. Σχολή Μωραΐτη), Αθήνα, 1990, σσ. 75-106.
- Παπαγιαννάκης Κ., «Το Μεγαλείον και αι αδυναμίες της Αντιστάσεως», *Ιστορική Επιθεώρησις*, Αθήνα, τχ. 4 (1964).
- Παπαδάκης Β. (Καπετάν Λευτεριάς), *Από την Κοζαρέ στα βουνά της Ρούμελης*, Αθήνα, Θυμέλη, 1999.
- Παπαδάτος Χ., *Εθνική Αντίσταση 1942-1945*, Αθήνα, 1991.
- Παπαδημητρίου Δ., *Ραφταναίοι*, Ιωάννινα, 1998.
- Παπαδημητρίου Ντ., *Ιστορικές μνήμες του Τάγματος Καστανιάς των ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ 1942-1945 Νομού Άρτης*, Αθήνα, 1989.
- Παπαδόπουλος Αλ., *Απομνημονεύματα (Μεγαλεία και Θρήνοι, δόξες και αθλιότητες ενός αγώνος)*, Ιωάννινα, 1976.
- Παπαθανασίου Π., *Για τον Ελληνικό Βορρά, Μακεδονία 1941-1944 (Αντίσταση και Τραγωδία)-το ανέκδοτο αρχείο-ημερολόγιο του (τότε) Ταγματάρχη Γιάννη Παπαθανασίου*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1988, τμ. 2.
- Παπακωνσταντίνου Δ., *Μικρογραφία του «κατοχικού εμφυλίου»-Με κέντρο το «περιστατικό» της 31.10.1943 στη Νεράιδα*, Αθήνα, Α.Α. Λιβάνη, 2002.
- Παπακόστας Απ., «Πολεμώντας στις γραμμές του ΕΔΕΣ», *ΙΑΕΑ*, 4 (1958), σσ. 39-48.

- Παπακώστας Ν., *Ηπειρωτικά-Αθαμανικά*, Αθήνα, 1967, τμ. Α.
- Παπαμανώλης Θ., *Κατακαυμένη Ηπειρος-η συνεργασία των Αλβανών με τους Ιταλογερμανούς 1941-1944*, Αθήνα, επανέκδοση της έκδοσης του 1945, ελεύθερη σκέψις, 1999.
- Παπανδρέου Γ., *Η Απελευθέρωση της Ελλάδος*, Αθήνα, χ. χ.
- Παπανικολάου Γ., «Με τους απλούς ανθρώπους του λαού», *Εθνική Αντίσταση*, συλλογή 16η (1978), σσ. 66-70.
- «Ο Όρκος της Παρασκευής», *Εθνική Αντίσταση*, συλλογή 15η (1978), σσ. 66-68.
- «Επεισόδιο με τους Ιταλούς στην Πλάκα», *ΙΑΕΑ*, 15 (1959), σσ. 62-63.
- «Η μάχη της Αμφιλοχίας», *Εθνική Αντίσταση*, τχ. 13 (1977), σσ. 29-40.
- Παπαστράτης Π., «Τα αστικά κόμματα και η εξόριστη κυβέρνηση», στο Χ. Φλάισερ-Ν. Σβορώνος (επιμ.), *Η Ελλάδα στην περίοδο 1936-1944*, ό.π., σσ. 529-540.
- «Οι Βρετανοί και οι αντιστασιακές οργανώσεις του ΕΑΜ και του ΕΔΕΣ», στο Μ. Σαράφη (επιμ.), *Από την Αντίσταση στον εμφύλιο πόλεμο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα-Α.Α. Λιβάνης, 1982, σσ. 55-73.
- Papastratis P., *British policy towards Greece during the second world war 1941-44*, Cambridge, Cambridge University Press, 1984.
- Παπαταξιάρχης Ε., «Πολιτική και Αγροτικός σχηματισμός στη νεοελληνική κοινωνία», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Μ. Κομνηνού (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία (Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών)*, ό.π., σσ. 148-154.
- Παπαχρήστος Δ., *Ζήτω το ΕΑΜ, καλό είναι και το ΕΔΕΣ*, Αθήνα, 1983.
- Παππάς Δ., *Το προγεφύρωμα Λάκμωνα (Περιστερίου)-Μύθοι και Αλήθειες για την Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, 2001.
- Παππάς Στ., *Η Εθνική Αντίσταση ΕΟΕΑ-ΕΔΕΣ 1941-1944 νομού Άρτης και η προσφορά του οργανωμένου αμάχου πληθυσμού εις τον αγώνα τούτον*, Αθήνα, 1970.
- Πασχαλίδης Ν., *Βρετανική διαμάχη και Ελληνική Αντίσταση-ανατομία ενός αινίγματος*, Θεσσαλονίκη, Κυρομάνος, 1997.
- Peristiany J.G. (επιμ.), *Honour and Shame-The Values of Mediterranean society*, Chicago, Chicago University Press, 1966.
- Peristiany J.G. (επιμ.), *Mediterranean Family Structures*, Cambridge, Cambridge University Press, 1976.

- Petersen R., «A community based theory of Rebellion», *Journal of European Sociology*, XXXIV (1993), σσ. 41-78.
- Πετμεζιάς Ηρ., *Εθνική Αντίσταση και Κοινωνική Επανάσταση-Ζέρβας και ΕΑΜ*, Αθήνα, 1991.
- Phillips R., *Society, State and Nation in Twentieth-century Europe*, New Jersey, Prentice-hall, 1996.
- Pichler R., «Ανοικτές ή κλειστές; Το περιβάλλον, η οικονομία και η κοινωνική οργάνωση των ορεινών κοινοτήτων στη βόρεια και νότια Αλβανία κατά το πρώτο μισό του εικοστού αιώνα», στο Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της Βαλκανικής. Συγκρότηση και Μετασχηματισμοί*, ό.π., σσ. 79-95.
- Pitt-Rivers J., «Friendship, Honor and Ago.Jus Sanguinis and Jus Solis», στο *Brothers and Others-essays in honor of John Peristiany*, Athènes, 1995, ΕΚΚΕ, σσ. 26-43.
- Πουκεβίλ Φ., *Ταξίδι στην Ελλάδα-Ηπειρος*, Αθήνα, Αφοί Τολίδη, 1994.
- «Προμηθεύς II», *ΙΑΕΑ*, 1 (1958), σσ. 56-58.
- Πρόντζας Ε., «Ο μηχανισμός του Ćift στην κοσμική και εκκλησιαστική γαιοκτησία», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Μ. Κομνηνού (επιμ.), *Κοινότητα, Κοινωνία και Ιδεολογία (Ο Κωνσταντίνος Καραβίδας και η προβληματική των κοινωνικών επιστημών)*, ό.π., σσ. 235-260.
- Ρυαυκ R., *δυστοχισμένη Βόρειος Ηπειρος (Οδοιπορικό 1913-Απελευθέρωση-Αυτονομία)*, Αθήνα, Τροχαλία, χ.χ.
- Πυρομάγλου Κομν., «ΕΔΕΣ-οι συνεννοήσεις που κατέληξαν στην υπογραφή του ιδρυτικού», *Ιστορικό Αρχείο Εθνικής Αντιστάσεως*, 1 (1958), σσ. 28-33.
- Ο Γεώργιος Καρτάλης και η εποχή του 1934-1957*, Αθήνα, 1965, τμ. 2.
- Ο Δούρειος Ίππος-Η Εθνική και Πολιτική Κρίσις κατά την Κατοχή*, Αθήνα-Ιωάννινα, 1978.
- Η εθνική αντίστασις, (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ-ΕΔΕΣ. Κριτική εισαγωγή εις την διαμόρφωσίν της)*, Αθήνα-Ιωάννινα, Δωδώνη, 1988.
- Redfield R., *The little community/Peasant Society and Culture*, Chicago and London, The University of Chicago Press, 1971.
- Ρήγος Αλ., *Η Β' Ελληνική δημοκρατία-Κοινωνικές διαστάσεις της πολιτικής σκηνής*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1988.

- Riches D., «The Phenomenon of Violence», στο D. Riches (edit.), *The anthropology of Violence*, New York, Basil Blackwell, 1986.
- Richter H., *Δυο επαναστάσεις και αντεπαναστάσεις στην Ελλάδα 1936-1946*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.
- «Η Μάχη της Αθήνας (Δεκέμβρης 1944 και ο ρόλος των Άγγλων)», στο Μ. Σαράφη (επιμ.), *Από την Αντίσταση στον Εμφύλιο Πόλεμο*, Αθήνα, Νέα Σύνορα, 1982, σσ. 130-145.
- British intervention in Greece (From Varkiza to Civil War, February 1945-August 1946)*, London, Merlin Press, 1986.
- Ροδάκης Π.-Μπ. Γραμμένος (επιμ.), *Η έκθεση Σιάντου για τα Δεκεμβριανά και η έκθεση της XIII Μεραρχίας του ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Γλάρος, 1986.
- Rosenbaum W., *Political Culture*, London, Nelson, 1972.
- Ροτζώκος Ν., *Επανάσταση και Εμφύλιος στο Εικοσιένα*, Αθήνα, Πλέθρον-δοκιμές, 1997.
- Sant-Cassia P., «Η κοινωνική ληστεία στην Κύπρο», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν-Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της Νεότερης Ελλάδας*, Αθήνα, Αλεξάνδρεια, 1993, σσ. 79-112.
- Σαπρίκης Φ., «Αναμνήσεις-απ' τη δράση της ομάδας των 'τρυπογιωργαίων', Γεροκότση-Νεοχωράκι Άρτας 8-9-44», *Εθνική Αντίσταση*, 58 (1988), σσ. 54-56.
- Sarafis L., «The policing of Deskati, 1942-1946» στο M. Mazower (edit.), *After the War was over*, ό.π., σσ. 210-220.
- Σαράφης Στ., *Ο ΕΛΑΣ*, Αθήνα, Σύγχρονο Βιβλίο, 1964.
- Σάρρας Γ., *Μνήμες της τραγικής περιόδου 1936-1945 (Δικτατορία Μεταξά, Ελληνοϊταλικός πόλεμος, Αλβανοτσάμηδες, Εθνική Αντίσταση, Απελευθέρωση, Βάρκιζα)*, Αθήνα, Ιστορικές Εκδόσεις Σ. Βασιλόπουλος, 2001.
- Σβορώνος Ν., «Τα κύρια προβλήματα της περιόδου 1940-1950 στην ελληνική ιστορία», στο *Η Ελλάδα στην δεκαετία 1940-50 (ένα έθνος σε κρίση)*, ό.π., σσ. 21-38.
- Schmitt C., *Η θεωρία του αντάρτη-παρεμβολή στην έννοια του Πολιτικού*, Αθήνα, Πλέθρον, 1990.
- Sepheriades S., «Small Rural Ownership, Subsistence Agriculture, and Peasant Protest in Interwar Greece: The Agrarian Question Recast», *Journal of Modern Greek Studies*, 17 (1999), σσ. 277-325.

- Shapiro M., *Violent Cartographies-Mapping Cultures of War*, Minneapolis, University of Minnesota, 1997.
- Σιδέρης Ν., «Το εμφύλιο πνεύμα: Εκφάνσεις του Εμφυλίου στην πολιτική ψυχολογία και κουλτούρα», *Το εμφύλιο δράμα, δοκιμές*, 6 (1997), σσ. 51-74.
- Σιμετζής Γ., *Στα μονοπάτια της ζωής*, Αθήνα, Ιωλκός, χ.χ.
- Slatta R.(edit.), *Bandidos-the varieties of Latin American Banditry*, Connecticut, Greenwood Press, 1987.
- Smith O., «Ο πρώτος γύρος-Εμφύλιος Πόλεμος κατά την Κατοχή», στο D. Close (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-1950*, ό.π., σσ. 85-100.
- «History made to fit all occasions: the KKE view of the December Events», *Journal of the Hellenic Diaspora*, 22.2 (1996), σσ. 57-68.
- Σπύρου Θ., «Από το Γαρδίκι στο Γαρδικάκι: διαδικασίες αστικοποίησης μιας βλάχικης κοινότητας των Τρικάλων», *δοκιμές*, 8 (2000), σσ. 75-104.
- Στεργιόπουλος Κ., *Το Μικτόν Ηπειρωτικό Στράτευμα*, Αθήνα, 1968.
- Σφαλτός Β., *Το Πάθος, Το Πένθος και το Όνειρο*, Άρτα, 1997.
- Σφήκας Θ., «Η Ιστοριογραφία του Ελληνικού Εμφυλίου Πολέμου», *Ιστορ*, 9 (1996), σσ. 189-207.
- Τζάκης Δ., «Ένοπλοι στην ελληνοτουρκική μεθόριο», *δοκιμές*, 4 (1996), σσ. 7-43.
- Αρματολισμός, συγγενικά δίκτυα και εθνικό κράτος. Οι ορεινές επαρχίες της Άρτας στο πρώτο ήμισυ του 19ου αιώνα*, διδακτορική διατριβή, Πάντειο Πανεπιστήμιο, Αθήνα, 1997.
- Τζανακάρης Β., *Τα παλληκάρια τα καλά σύντροφοι τα σκοτώνουν*, Αθήνα, Καστανιώτης, 2002.
- Το Αντάρτικο και το Επαναστατικό Τραγούδι*, Αθήνα, Μνήμη, 1986.
- Τραγούδια της Αντίστασης και του Εμφυλίου (ΕΑΜ-ΕΛΑΣ, ΕΔΕΣ, Εθνικιστικές οργανώσεις)*, Αθήνα, Ελληνικά Θέματα, 1975.
- Τσακαλώτος Θρ., *Ο Δεκέμβρης του 44-Η μάχη των γενναίων*, Αθήνα, χ.χ.
- Τσάκας Φ., *Μαρτυρία για την αντίσταση και το διωγμό*, Αθήνα, 1982.
- Τσαμπηράς Σ., *Ας μη βρέξει ποτέ-Το οδοιπορικό του Ιερού Λόχου των Εθνικών Ομάδων Ελλήνων Ανταρτών*, Αθήνα, Ελληνική Ευρωεκδοτική, 1985.
- Τσόγκας Χαρ., *Αίμα και Δάκρυα-η πραγματική αλήθεια μιας πολυάνθρωπης τραγωδίας*, Ιωάννινα, 1998.

- Τσουκαλάς Κ., «Οι ιδεολογικές επιπτώσεις του Εμφυλίου», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50 (ένα έθνος σε κρίση)*, ό.π., σσ. 561-594.
- Vermeulen H., «Το βάρος του παρελθόντος. Η εξουσία των καπετάνιων στο χωριό του Κάιν και του Άβελ», στο Ε. Παπαταξιάρχης-Θ. Παραδέλλης (επιμ.), *Ανθρωπολογία και Παρελθόν. Συμβολές στην κοινωνική ιστορία της νεότερης Ελλάδας*, ό.π., σσ. 113-133.
- Vervenioti T., «Left-wing Women between Politics and Family», στο M. Mazower (edit.), *After the War was over*, ό.π., σσ. 105-121.
- Φανουράκης Μ., «Η 'ελληνοαλβανική συμμαχία' του 1821», *δοκιμές*, 8 (1999), σσ. 127-156.
- Φαράκος Γρ. (επιμ.), *Ο Δεκέμβρης του 44*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997.
- Φαράκος Γρ., *Άρης Βελουχιώτης (Το χαμένο Αρχείο-Άγνωστα Κείμενα)/η στάση της ηγεσίας του ΚΚΕ απέναντι στον Άρη Βελουχιώτη 1941-1945*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 1997.
- Ο ΕΛΑΣ και η εξουσία-Το αντάρτικο: στρατός για «τώρα» και για «μετά»*, Αθήνα, Ελληνικά Γράμματα, 2000, τμ. 2.
- Φίλος Στ., *Τα Τζουμερκοχώρια*, Αθήνα, 2000.
- Φλάισερ Χ., «Επαφές μεταξύ των Γερμανικών Αρχών Κατοχής και των κυριότερων οργανώσεων της Ελληνικής Αντίστασης: ελιγμός ή συνεργασία;», στο συλλογικό *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50 (ένα έθνος σε κρίση)*, ό.π., σσ. 91-115.
- Φλάισερ Χ.-Στ. Μπούμαν, *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-1950 (ένα έθνος σε κρίση)-βιβλιογραφικός οδηγός*, Αθήνα, Θεμέλιο, 1984.
- Φλάισερ Χ., *Στέμμα και Σβάστικα-η Ελλάδα της Κατοχής και της Αντίστασης 1941-44*, Αθήνα, Παπαζήσης, 1986, τμ. 2.
- «Η σύσκεψη Μυροφύλλου-Πλάκας», στο Κλ. Κουτσούκης (επιμ.), *Η προσωπικότητα του Άρη Βελουχιώτη και η Εθνική Αντίσταση*, Αθήνα, Φιλίστωρ, 1997, σσ. 137-172.
- Φλιτούρης Αθ., *Το Αντάρτικο του ΕΛΕΣ στην Ήπειρο*, διδακτορική διατριβή, Φιλοσοφική Σχολή Πανεπιστημίου Ιωαννίνων, 1998.
- Φλόκας Χ., *Η Εθνική Αντίσταση (Ο ΕΛΕΣ και οι αντάρτες του)*, Αθήνα, 1994.
- Χαλατσάς Δ., *Τα ληστρικά τραγούδια*, Αθήνα, Εστία, 2000.
- Χαραλάμπης Δ., *Στρατός και Πολιτική Εξουσία. Η δομή της εξουσίας στην μετεμφυλιακή Ελλάδα*, Αθήνα, Εξάντας, 1985.

- Χαριτόπουλος Δ., *Άρης-ο αρχηγός των ατάκτων*, Αθήνα, Εξάντας, 1997-2001, τμ. 2.
- Χαρίτος Γ., «ΕΑΜ Λάκκας Σουλίου-Ντουσκάρας και Τσάμικου», *Εθνική Αντίσταση*, τχ. 99 (1998), σσ. 64-67.
- Χατζηαναστασίου Τ., «Οι ρίζες του Εμφυλίου στην Ανατολική Μακεδονία», στο Κλ. Κουτσούκης- Ι. Σακκάς (επιμ.), *Πτυχές του Εμφυλίου Πολέμου 1946-1949*, ό.π., σσ. 315-326.
- Χατζηιωσήφ Χ. (επιμ.), *Ιστορία της Ελλάδας του 20ου αιώνα (Οι απαρχές 1900-1922)*, Αθήνα, Βιβλιόραμα, τμ. 2.
- Χατζής Δ., *Θητεία*, Αθήνα, Το Ροδακίό, 2000.
- Χατζής Θ., *Η νικηφόρα επανάσταση που χάθηκε*, Αθήνα, Δωρικός, 1983, τμ. 4.
- Χιωτάκη Α., *Η συμπεριφορά του τραπεζικού κεφαλαίου σε μια αγροτική κοινωνία (τέλη του 19ου αιώνα)-Η περίπτωση της Τράπεζας Ηπειροθεσσαλίας στην Άρτα*, Αθήνα, ΜΙΕΤ, 1994.
- Χόνδρος Γ., «Η Ελλάδα και η Γερμανική Κατοχή», στο D. Close (επιμ.), *Ο Ελληνικός Εμφύλιος Πόλεμος 1943-1950*, ό.π., σσ. 53-84.
- Χουλιαράκης Μ., *Εξελιξείς του πληθυσμού των Αγροτικών περιοχών της Ελλάδος (1920-1981)*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1988.
- Χούτας Στ., *Η Εθνική Αντίσταση των Ελλήνων (1941-45)*, Αθήνα, 1961.
- Η μάχη του Μακρυνόρους*, Αθήνα, 1983.
- Ψιμούλη Β., «Σουλιώτες: βοσκοί και άρπαγες», *Τα Ιστορικά*, τμ. 23, τχ. 24-25 (1996), σσ. 13-36.
- Ψυχογιός Δ.(κ.α), *Ο Οικονομικός μετασχηματισμός των αγροτικών κοινοτήτων*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, 1987.
- Ψυχογιός Δ.-Γ. Παπαπέτρου, «Οι μετακινήσεις των νομάδων κτηνοτρόφων», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, Αθήνα, ΕΚΚΕ, τ. 53 (1984).
- Ψυχογιού Ε., «Οι δρόμοι των νερών και των κοπαδιών: Οι τελευταίοι νομάδες κτηνοτρόφοι στη βορειοδυτική Πελοπόννησο», στο Β. Νιτσιάκος-Χ. Κασίμης (επιμ.), *Ο ορεινός χώρος της βαλκανικής*, ό.π., σσ. 163-183.
- Weinberg G., *A world at arms-a global history of World War II*, Cambridge, Cambridge University Press, 1994.
- Wolf E., «Kinship, Friendship and Patron-Client Relation in Complex Societies», στο M. Banton (edit.), *The social anthropology of complex societies*, London, Tavistock Publications, 1966, σσ. 1-21.

Peasants, NJ-Prentice-Hall, Englewood Press, 1966.

Woodhouse C.M., *Το μήλο της έριδος*, Αθήνα, Εξάντας, 1975.

Woodhouse C.M., «Το ΕΑΜ και η σχέση του με τη Βρετανία», στο *Η Ελλάδα στη δεκαετία 1940-50*, ό.π., σσ. 145-176.

Εφημερίδες

Ο Δημοκράτης

Εθνική Φλόγα

Ο Επαναστάτης

Ο Αγών

ΛΑΕ

Η Φωνή της Ηπείρου

Ακρόπολις

Μεγάλη Ελλάδα

Νέα Εθνική Φλόγα

Δημοκρατική Σημαία

Εθνική Αντίσταση

Ελευθερία

Αρχεία

ΑΣΚΙ

ΙΑΥΕΞ

Αρχεία Εθνικής Αντίστασης.

Αρχεία Εμφυλίου πολέμου.

ΕΛΙΑ, Αρχείο Ζέρβα.

Αρχείο Μ. Μυριδάκη, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη.

Αρχείο Ηρ. Πετιμεζά, ΓΑΚ.

ΕΔΙΑ, Αρχείο Ν. Παπαϊωάννου.

Μ. Σπηλιωτοπούλου-Π. Παπαστράτης (επιμ.), *Χρονολόγιο γεγονότων 1940-1944 από τα έγγραφα του Βρετανικού Υπουργείου των Εξωτερικών FOREIGN OFFICE 371, τμ. Α', 1940-1943*, Αθήνα, Ακαδημία Αθηνών-ΚΕΙΝΕ, 2002.

1931-1944 Φάκελλος Ελλάς-Τα αρχεία των μυστικών σοβιετικών υπηρεσιών, Αθήνα, Νέα Σύνορα-ΑΑ Λιβάνης, 1993.

Εμμ. Τσουδερός, *Ιστορικό Αρχείο 1941-1944*, Αθήνα, Φυτράκης, 1990, τμ. Γ2 (Πολιτικά).

Εκθεση Μπαλτογιάννη Βασίλη, Αρχεία ΓΕΣ/ΔΙΣ, Φ. 907/Γ/1β.

- Έκθεση Παπαδάτου Χρήστου, Αρχείο Κατοχής ΔΙΣ, Φ. 907/Γ/2.*
- Φ. Κίτσιος, «Ημερολόγιο πορειών και επιχειρήσεων 1ου Τάγματος 16ου Συντάγματος Χ Μεραρχίας ΕΟΕΑ(ΕΔΕΣ)», Αρχείο Κατοχής ΔΙΣ, Φ. 907/Γ/3.*
- Ζέκεντορφ Μ. (επιμ.), Η Ελλάδα κάτω από τον αγκυλωτό σταυρό-Ντοκουμέντα από τη Γερμανική Κατοχή, Αθήνα, ΣΕ, 1991.*
- Δημοκρατικός Στρατός, τμ. Β', Αθήνα, Ριζοσπάστης, 1996.*
- Έτσι άρχισε ο Εμφύλιος, Ανατύπωση του υπομνήματος του ΔΣΕ προς τον ΟΗΕ (1947), Αθήνα, Γλάρος, 1987.*
- Κείμενα της Εθνικής Αντίστασης, Αθήνα, Σύγχρονη Εποχή, 1981, τμ. 1.*
- Ντοκουμέντα της Αντίστασης, Αθήνα, Το Ποντίκι, 1994.*
- Ο Ελληνικός στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα (1946-1949)-το πρώτο έτος του αντισυμμοριακού αγώνος 1946, Αθήνα, ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1966.*
- Ο Ελληνικός Στρατός κατά τον αντισυμμοριακόν αγώνα (1946-49)-η εκκαθάρισις της Ρούμελης και η πρώτη μάχη του Γράμμου 1948, Αθήνα, ΓΕΣ/ΔΙΣ, 1970.*
- Οι ναζί για την Εθνική Αντίσταση στην Ελλάδα-Επτά απόρρητες εκθέσεις του Γενικού Επιτελείου του Χίτλερ, Αθήνα, ΕΔΙΑ, χ.χ.*
- Οι θυσίες της Ηπείρου, Αθήνα, Α' Σώμα Στρατού, 1949.*

